

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ПРОМИСЛОВОСТІ**

**СТАЛИЙ РОЗВИТОК
ПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ:
СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ**

Монографія

**Донецьк
2012**

УДК 332.122:338.45:316.42
ББК У9(4Укр)30+С55
С77

Науковий редактор д.е.н., проф. О.Ф. Новікова
Рецензенти: д.е.н., проф. І.О. Александров,
д.е.н., проф. В.І. Ляшенко

*Затверджено до друку вченою радою Інституту
економіки промисловості НАН України
(протокол № 12 від 21 грудня 2011 р.)*

Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти:
С77 моногр. / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін.; НАН
України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2012. – 534 с.

ISBN 978-966-02-6341-3

У монографії визначено засади забезпечення сталого розвитку України та її промислових регіонів у контексті соціального та людського розвитку. Розроблено систему оцінки ризиків ресурсного забезпечення сталого розвитку. Розкрито вплив соціального капіталу на формування сталого розвитку. Визначено взаємозв'язок і взаємозалежність людського та сталого розвитку. Наведено теоретичну модель взаємозв'язку людського розвитку, нагромадження людського капіталу та підвищення конкурентоспроможності промислового регіону. Розкрито механізми активізації участі населення у забезпеченні сталого розвитку промислового регіону.

Для фахівців державних та регіональних органів управління, науковців, освітян, промисловців, викладачів, аспірантів, студентів.

УДК 332.122:338.45:316.42
ББК У9(4Укр)30+С55

ISBN 978-966-02-6341-3

© Інститут економіки промисловості
НАН України, 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
ЧАСТИНА I. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ, ОЦІНКА ЙОГО РИЗИКІВ І РЕСУРСІВ ТА СОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	17
Розділ 1. Теоретико-методологічні, концептуальні та правові засади сталого розвитку України і її регіонів	17
1.1. Теоретико-методологічні підходи до формування та впровадження сталого розвитку і його соціальної складової.....	17
1.2. Глобальні процеси сталого розвитку та національні інтереси України щодо його досягнення.....	30
1.3. Правове забезпечення сталого розвитку в державі та її регіонах	36
1.4. Концептуальні засади формування сталого розвитку в Україні.....	46
Розділ 2. Ризики сталого розвитку промислового регіону: визначення, оцінка, управління	63
2.1. Концептуальні підходи до управління ризиками сталого розвитку промислового регіону	63
2.2. Науково-методичне забезпечення оцінки ризиків сталого розвитку промислового регіону	69
2.3. Обґрунтування пріоритетних напрямів подолання ризиків сталого розвитку промислових регіонів	75
Розділ 3. Науково-методична оцінка ресурсного забезпечення сталого розвитку в Україні та її регіонах	95
3.1. Науково-методичні підходи до визначення ресурсного забезпечення сталого розвитку	95
3.2. Аналітичні можливості модифікованого балансу у визначенні збалансованості функці-	

онування системи «економіка-екологія-соціальна сфера»	113
3.3. Модельні сценарії сталого розвитку при формуванні механізмів його ресурсного забезпечення	128
3.4. Регіональні аспекти формування ресурсного забезпечення на основі моделі міжгалузевого балансу (таблиць «витрати-випуск»).....	141
Розділ 4. Сталий розвиток промислового регіону: обґрунтування потреб і концептуальне визначення	147
4.1. Промислові регіони в системі державної політики.....	147
4.2. Проблеми та перешкоди формуванню сталого розвитку у промисловому регіоні	153
4.3. Становлення партнерських відносин в управлінні сталим розвитком промислового регіону	160
4.4. Концепція сталого розвитку промислового регіону (проект).....	162
Розділ 5. Соціальний капітал та соціальна відповідальність як чинники забезпечення сталого розвитку.....	183
5.1. Концептуальні засади становлення соціального капіталу в контексті досягнення сталого розвитку.....	183
5.2. Можливості використання переваг соціального капіталу за умов переходу до сталого розвитку (за результатами соціологічного моніторингу).....	194
5.3. Особливості реалізації соціального капіталу у промисловому регіоні	214
5.4. Соціальна відповідальність при формуванні умов сталого розвитку	223
5.5. Напрями активізації державного та регіонального управління щодо застосування соціальної відповідальності	230
Література до частини I.....	240

ЧАСТИНА II. РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЯК ЧИННИК СТАЛОГО РОЗВИТКУ І КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ РЕГІОНУ	246
Розділ 6. Теоретико-методологічні засади взаємообу- мовленості людського та сталого розвитку.....	246
6.1. Наукові засади концепцій людського та сталого розвитку.....	246
6.2. Дослідження проблем формування людсь- кого потенціалу України.....	264
6.3. Регіони України за вимірами людського та сталого розвитку.....	277
6.4. Шляхи забезпечення людського та сталого розвитку регіонів України	294
Розділ 7. Дослідження теоретичних та прикладних проблем регіональної конкурентоспро- можності	299
7.1. Наукові засади визначення регіональної конкурентоспроможності	299
7.2. Головні риси, форми, критерії та основні чинники забезпечення регіональної конку- рентоспроможності	309
7.3. Модель конкурентоспроможності регіону та механізм її забезпечення	319
7.4. Оцінка конкурентоспроможності Донецько- го регіону та обґрунтування шляхів підви- щення її рівня.....	326
7.5. Взаємозв'язок людського розвитку та кон- курентоспроможності	341
7.6. Конкурентні переваги соціальної інфра- структури промислового регіону.....	359
Розділ 8. Соціально-економічні умови забезпечення розвитку людського потенціалу промислових регіонів України	370
8.1. Підвищення рівня життя та подолання бід- ності як базова економічна умова людсько- го розвитку.....	370

8.2. Проблеми бюджетного забезпечення людського розвитку промислового регіону та шляхи їх вирішення.....	396
8.3. Інноваційний розвиток соціальної інфраструктури як чинник людського розвитку.....	415
8.4. Стратегічні напрями модернізації соціальної інфраструктури для забезпечення сталого розвитку промислового регіону.....	429
Розділ 9. Механізми активізації участі населення у забезпеченні сталого розвитку промислового регіону.....	441
9.1. Теоретико-методологічні підходи до розробки та впровадження механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні.....	441
9.2. Міжнародний досвід участі об'єднань громадян у забезпеченні сталого розвитку та його адаптація до умов України	444
9.3. Участь об'єднань громадян України у забезпеченні сталого розвитку на місцевому рівні	451
9.4. Напрями впровадження механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні.....	456
9.5. Корпоративне громадянство у контексті сталого розвитку.....	464
9.6. Про необхідність розробки механізмів залучення потенціалу духовних ресурсів для переходу України до духовно-екологічної моделі сталого розвитку	481
Література до частини II	503
ПІСЛЯМОВА	520

ПЕРЕДМОВА

Глобальні проблеми людства, його подальшого існування та розвитку обумовили концентрацію зусиль світової спільноти на вирішенні питань сталого розвитку. Серед суттєвих та найбільш загрозливих небезпек людської цивілізації визначилась нестача природних ресурсів, постійні значні втрати людського потенціалу та зростання ризиків, пов'язаних із нерівністю в якості життя, розподілі ресурсів, умов існування та розвитку тощо. Майбутні покоління ставляться під загрозу гідного існування через зменшення природних ресурсів для цього та погіршення якості довкілля (повітря, води, землі, забрудненості місць проживання тощо), а також через зниження духовно-культурного потенціалу нинішнього покоління. У 2012 р. країнами світу планується підбиття підсумків щодо дотримання окремими державами зобов'язань з переорієнтації господарських систем на шляхи сталого розвитку. Україна була серед країн, які взяли на себе зобов'язання щодо переходу системи господарювання на принципи сталого розвитку. Одночасно прагнення України до євроінтеграції потребує дотримання положень «Стратегії сталого розвитку ЄС», яка була прийнята у червні 2001 р. на саміті лідерів країн-членів ЄС у Гетеборзі. У зв'язку з цим критерій сталого розвитку виходитиме на перший план при вступі України до ЄС.

Практична реалізація визначених міжнародних зобов'язань обумовлює, перш за все, концептуальну регламентацію діяльності з досягнення сталого розвитку на державному та регіональному рівнях. Проект Концепції переходу України до сталого розвитку протягом тривалого часу розроблявся, обговорювався та опрацьовувався, але не був прийнятий. У даний час у Національній академії наук України завершується підготовка нового варіанта проекту Концепції сталого розвитку України, і є надія, що він буде прийнятий. Це дасть змогу звітувати перед міжнародним співтовариством у 2012 р. про реальні кроки країни з виконання зобов'язань щодо сталого розвитку.

Регіональний аспект сталого розвитку знайшов певне відображення у теоретико-методологічних, правових та науково-методичних розробках щодо його формування та реалізації в системі державного та регіонального управління завдяки проведенню наукових досліджень у цьому напрямі. Одеська, Київсь-

ка, Дніпропетровська, Львівська і Донецька наукові школи представили їх у регіонах України. Але в управлінські рішення ні на державному, ні на регіональному рівнях наукові здобутки не втілилися. Результати наукових досліджень залишаються невикористаним управлінським потенціалом для визначення та запровадження сталого розвитку в регіонах України.

Органи виконавчої влади на державному рівні не визначили ні для держави, ні для регіонів перспектив та механізмів запровадження сталого розвитку. Законодавство України про національну безпеку, засади зовнішньої та внутрішньої політики, державну регіональну політику, місцеве самоврядування та місцеві державні адміністрації тощо не регламентує правових обов'язків, компетенції та повноважень із формування в Україні та її регіонах сталого розвитку.

Вихід з цієї ситуації можливий за умов одночасного формування та реалізації концептуальних засад забезпечення сталого розвитку на державному та регіональному рівнях з урахуванням перспектив розвитку державної регіональної політики та посилення самостійності регіонів, створення сприятливих умов їх саморозвитку.

Серед регіонів України найгостріша потреба у формуванні та досягненні цілей сталого розвитку простежується саме у промислових територіальних утвореннях. Тут найбільш гостро відчуються негативні наслідки економічних та соціальних небезпек при більш сприятливій економічній ситуації. Згідно з розподілом областей України *за індексом сталого розвитку* промислові регіони опинились у групі з низьким (Донецька, Дніпропетровська та Запорізька області) та дуже низьким (Луганська) рівнем. За індексом людського розвитку Луганська та Донецька області вже більше десяти років посідають останні (26 та 27) місця серед регіонів України через несприятливий екологічний, демографічний стан, соціальне середовище тощо.

Промислові регіони відіграють особливу роль у соціально-економічній системі України. У цих регіонах, які займають майже п'яту частину країни, виробляється третина валового регіонального продукту, на їх частку припадає понад 41% робітників промисловості та більше 40% експорту товарів і послуг. Інтегральний показник екологічної небезпеки та соціальної на-

пруженості в цих регіональних утвореннях найвищий серед усіх областей України.

У той же час промислові регіони мають більш високий рівень економічного розвитку, однак він не має цільової спрямованості на забезпечення соціальної та екологічної безпеки. У цілому відсутня збалансованість економічного, соціального та екологічного розвитку як у промислових регіонах, так і в регіонах України в цілому. Вона трансформується на державний рівень.

Таке становище обумовлює потребу визначення державних важелів впливу на зміну ситуації в регіонах України в екологічній, економічній та соціальній сферах та на формування засад сталого розвитку. Визначений у пріоритетних напрямках сталий розвиток регіону повинен мати місце у Державній стратегії регіонального розвитку та одночасно виявити потреби змін в економічній, соціальній та екологічній складових. Для більш прискореного та ефективного переходу України до сталого розвитку доцільне першочергове його запровадження у тих регіонах, де найбільші негативні наслідки зростання ризиків та небезпек, де досягнення сталого розвитку вплине на ці процеси в країні в цілому.

Саме такими і є промислові регіони України, представлені Дніпропетровською, Донецькою, Запорізькою та Луганською областями. Людські та природні ресурси, демографічний та екологічний стан за своєю кількістю, якістю та вагомістю значно впливають на вирішення завдань забезпечення сталого розвитку України. Тому з боку державних органів влади необхідно ініціювати запровадження організаційно-управлінських заходів, спрямованих на мотивацію регіонів до запровадження господарювання за принципами сталого розвитку.

Одночасно має формуватися власна політика регіонів щодо орієнтації перспективних стратегій на засади сталого розвитку. Найкращим варіантом запровадження у регіонах сталого розвитку було б його виокремлення в самостійну стратегію розвитку, яка б одночасно забезпечила збалансованість у регіоні економічної, соціальної та екологічної політики, які в даний час формуються та реалізуються як окремі системи, а також як структурні складові регіональних стратегій та угод регіонального розвитку. Екологічна та економічна підсистеми в системі сталого розвитку мають більший ступінь розробленості, взаємодії

та реалізації на регіональному рівні, ніж екологічна та соціальна. А взаємозв'язок, взаємообумовленість та гармонізація трьох сфер (економічної, екологічної та соціальної) не простежуються ні на регіональному, ні на державному рівні.

З урахуванням визначених проблем та спрямованості наукових досліджень на їх вирішення монографія структурована за двома частинами.

Першу частину монографії присвячено обґрунтуванню концептуальних засад сталого розвитку, науково-методичних засад визначення ризиків та ресурсів, виявленню соціальних чинників забезпечення сталого розвитку за умов модернізації державної та регіональної соціальної політики.

У *розділі 1* розкрито теоретико-методологічні, концептуальні та правові засади сталого розвитку України та її регіонів. Узагальнення теоретичного доробку зі сталого розвитку обумовило необхідність зміни пріоритетності складових сталого розвитку з екологічної на соціальну.

Основною парадигмою будь-якого розвитку є розширення можливостей вибору. Відповідно до цього поняття «сталий розвиток» можна трактувати як розширення можливостей вибору для нинішніх та їх не зменшення для майбутніх поколінь. З урахуванням наведеного змісту сталого розвитку тип відтворення населення, тривалість життя, здоров'я, освіта, інтелектуальний та трудовий потенціал, соціальний та людський капітал, які забезпечують розширення можливостей вибору, мають виступати основними цілями сталого розвитку соціальної підсистеми, а не його умовами.

Глобальні процеси сталого розвитку та інтеграція України у світові системи потребують запровадження в систему національної безпеки принципів та ідей сталого розвитку.

Стратегічною помилкою щодо успішного запровадження сталого розвитку в Україні стала невизначеність його принципів та ідей у законодавстві України з національної безпеки. У прийнятому 19 червня 2003 р. Законі України «Про основи національної безпеки України» забезпечення сталого розвитку країни не визначено ні серед пріоритетних національних інтересів, ні в основних напрямках державної політики національної безпеки. Розроблена та прийнята у 2007 р. Стратегія національної безпеки України не виправила ситуації, незважаючи на те що

найкращий результат із забезпечення досягнення сталого розвитку можливий найшвидшим шляхом завдяки запровадженню в системі національної безпеки механізмів досягнення сталого розвитку.

У монографії обґрунтовано доцільність визначення сталого розвитку в системі національної безпеки та використання механізмів національної безпеки для досягнення цілей сталого розвитку.

Наведений аналіз правового забезпечення сталого розвитку в державі та її регіонах засвідчив відсутність регламентації зі сталого розвитку. За складовими сталого розвитку тільки в екологічній сфері простежується зв'язок зі сталим розвитком, а в економічній та соціальній він відсутній. Державна, регіональна, економічна, соціальна та промислова політика в законодавстві, концепціях, стратегіях, програмах не визначає потреб і механізмів переходу України до сталого розвитку.

Виявлені узагальнення стали підставою для обґрунтування пропозицій щодо формування Концепції сталого розвитку України, які конкретизувались у загальні вимоги до розробки концепції, в пропозиції щодо формування загальних положень, принципів, критеріїв досягнення, основних напрямів державної та регіональної політики в економічній, соціальній та екологічній сферах, а також у визначенні можливостей становлення демократичних засад сталого розвитку.

У *розділі 2*, який присвячено управлінню ризиками сталого розвитку, визначено теоретико-методологічні та концептуальні підходи оцінки ризиків, відстежено етапність їх виникнення та перетворення, обґрунтовано механізми їх попередження та мінімізації.

У зв'язку з відсутністю методичних засад оцінки ризиків сталого розвитку промислових регіонів у процесі наукового дослідження їх було розроблено. На цій підставі здійснено апробацію запропонованої методики оцінки ризиків сталого розвитку. Визначено систему ризиків сталого розвитку всіх регіонів України із встановленням тенденцій їх розвитку та прояву в промислових регіонах, а також, систематизовано загальні пріоритетні напрями для попередження, мінімізації та подолання ризиків сталого розвитку в цілому та за його сферами для Донецької, Луганської, Запорізької та Дніпропетровської областей.

У розділі 3 надано практичні основи запровадження сталого розвитку через визначення та оцінку його ресурсного забезпечення. Наведено науково-методичні підходи до його визначення; здійснено оцінку збалансованості функціонування підсистем «економіка-екологія-соціум» проведено аналіз зв'язків між підсистемами на основі моделей таблиць «витрати-випуск». На підставі розроблених оптимізаційних моделей забезпечення сталого розвитку в Україні сформована етапність їх застосування та ресурсного забезпечення як запорука упередження негативних наслідків реалізації модельних сценаріїв розвитку. Розкрито регіональні аспекти формування ресурсного забезпечення на основі моделі міжгалузевого балансу (таблиць «витрати-випуск»).

У розділі 4 обґрунтовано потреби запровадження сталого розвитку промислових регіонів, систематизовано проблеми та перешкоди на цьому шляху через недосконалість промислової політики. Промисловість в Україні – одна з провідних галузей економіки, яка є базою науково-технічної модернізації, економічного зростання та соціального прогресу суспільства. Однак промислові потужності, які діють сьогодні в Україні, не відповідають світовим вимогам інноваційного розвитку та перспективам соціально-економічного розвитку країни. Домінування серед галузей промисловості добувних і переробних підприємств, які виробляють продукцію з низькою доданою вартістю, стає загрозою національній безпеці в економічній, соціальній, екологічній та науково-технічній сферах. Економічна криза яскраво засвідчила важливість для України паливо-енергетичного комплексу й експортних галузей та уразливість державної промислової політики. Необхідна нова стратегія промислового розвитку країни, яка має враховувати діючі можливості вітчизняної промислової політики, ґрунтуватися на використанні власного потенціалу та надавати перевагу виробництву кінцевої продукції.

Промислові регіони відіграють особливу роль у реалізації нової стратегії державної промислової політики. Інтегральний показник екологічної небезпеки та соціальної напруженості в даних утвореннях найвищий серед усіх регіонів України, а рівень економічного розвитку не має цільової спрямованості на забезпечення соціальної та екологічної безпеки. На підставі визначеної оцінки та проведеного аналізу обґрунтовано та подано проект Концепції сталого розвитку промислового регіону.

У розділі 5 наголошено на сполученні концептуальних засад соціального капіталу та сталого розвитку. Соціальний капітал, як підсистема соціальної сфери, обумовлює значні переваги при його формуванні та застосуванні. Але ці переваги в Україні виявляються вкрай обмежено, бо не визначаються та не реалізуються в системі державної та регіональної політики. У зв'язку з цим акцентується увага на розробці концептуальних засад сталого розвитку та соціальної політики, спрямованої на формування та використання соціального капіталу. Саме на етапі визначення важливих для України та її суспільства стратегій розвитку є можливість закласти фундамент для модернізації суспільних відносин із застосуванням переваг соціального капіталу.

У монографії надано унікальну соціологічну інформацію з моніторингу Інституту соціології НАН України, яка визначає соціальне самопочуття населення відповідно до орієнтирів та стратегій сталого розвитку у сполученні з можливостями використовувати систему соціальних зв'язків та соціальних відносин для досягнення цілей сталого розвитку. Дослідження з формування соціального капіталу як чинника сталого розвитку дозволили конкретизувати особливості реалізації соціального капіталу у промисловому регіоні з використанням суспільно-приватного партнерства.

Серед механізмів запровадження сталого розвитку визначення та затребування соціальної відповідальності є одним із найефективніших та дієвих. Розкрито її роль та значення в процесах зміцнення взаємодії, взаємоузгодження із соціальними обов'язками на різних рівнях управління, а також напрями активізації державного та регіонального управління при застосуванні соціальної відповідальності.

Другу частину монографії присвячено дослідженню людського потенціалу як чинника сталого розвитку та конкурентоспроможності регіону.

На сучасному етапі забезпечення сталого розвитку неможливе без знань, інновацій, нової філософії та етичних засад господарювання, що безпосередньо пов'язано з людським чинником виробництва.

У розділі 6 досліджено взаємообумовленість людського і сталого розвитку та посилення їх взаємної залежності в умовах світової фінансово-економічної кризи, а також демографічні,

соціально-економічні, освітньо-професійні, виробничі та соціально-екологічні проблеми формування людського потенціалу України. Здійснено оцінку регіонів України за параметрами людського та сталого розвитку, що свідчить про незабезпеченість в Україні умов для людського і сталого розвитку. Результати дослідження стали підставою для обґрунтування шляхів досягнення людського та сталого розвитку.

У *розділі 7* досліджено регіональні проблеми конкурентоспроможності, оскільки високий рівень економічного розвитку та конкурентоспроможності регіону створює економічне підґрунтя для вирішення проблем людського розвитку. Конкурентоспроможність потребує активізації інноваційної діяльності, що сприяє переходу до сталого розвитку. Поглиблено теоретичні підходи до визначення конкурентоспроможності, її форм, чинників та критеріїв. Розроблено модель конкурентоспроможності регіону, механізм та шляхи її забезпечення. Окрему увагу приділено проблемам забезпечення конкурентоспроможності Донецького регіону, який за більшістю параметрів Індексу глобальної конкурентоспроможності має низькі позиції. Обґрунтовано нагальну необхідність переходу до інноваційної моделі розвитку, що створить технологічне підґрунтя для підвищення конкурентоспроможності.

У забезпеченні конкурентоспроможності промислового регіону важливу роль відіграє соціальна інфраструктура. Досліджено проблеми розвитку та формування конкурентних переваг, соціальної інфраструктури.

Об'єкти дослідження *розділу 9* становлять соціально-економічні умови забезпечення розвитку людського потенціалу регіонів України. Значну увагу приділено проблемі низького рівня життя, що не забезпечує нормальних умов для відтворення людського потенціалу. Досліджено причини поширеності бідності та обґрунтовано необхідність удосконалення державної стратегії подолання бідності шляхом розробки та реалізації активної соціальної політики, реформування системи перерозподілу доходів та механізму соціального захисту. Наголошено на вдосконаленні системи оплати праці, яка є основним джерелом доходів. Обґрунтовано науково-методичні підходи до поліпшення механізму організації оплати праці в Україні.

Визначено теоретичні засади та практичні рекомендації щодо напрямів удосконалення фінансового забезпечення людського розвитку, необхідні для забезпечення конкурентоспроможності країни та її регіонів в умовах сталого розвитку. Проведено аналіз стану та проблем забезпечення бюджетного фінансування людського розвитку і визначено можливості щодо їх вирішення. Обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення механізму фінансового забезпечення соціальної політики держави, зокрема людського розвитку в промислових регіонах. Проаналізовано стан бюджетного забезпечення соціального розвитку України, визначено несприятливі тенденції, їх причини та наслідки у цій сфері. Запропоновано пропозиції щодо вдосконалення державної та регіональної соціально-економічної політики, які сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності регіонів в умовах сталого розвитку.

З позицій забезпечення умов людського розвитку досліджено стан соціальної інфраструктури та рівень її інноваційності. Дослідження показало низький рівень інноваційного розвитку соціальної інфраструктури та низьку фінансову забезпеченість цього процесу. Специфікою є переважання організаційних інновацій. Недостатність даних засвідчує проблему слабого рівня дослідження інноваційного розвитку в галузях соціальної інфраструктури, що перешкоджає посиленню державного регулювання цього процесу.

Серед факторів, що визначають успіх або невдачу зусиль із забезпечення сталого розвитку промислових регіонів України, важливе місце займає наявність дієвих механізмів активізації участі об'єднань громадян у цій діяльності, що розглянуто у розділі 9. Потреба в розробці та впровадженні таких механізмів зумовила необхідність дослідження теоретико-методологічних засад участі об'єднань громадян у забезпеченні сталого розвитку, міжнародний досвід активізації громадської участі у збалансуванні економічного, соціального та екологічного аспектів розвитку суспільства. Результати оцінки стану та перспектив діяльності органів влади з використання ресурсів об'єднань громадян для забезпечення сталого розвитку на регіональному та місцевому рівнях свідчать про наявність можливостей розвитку такої співпраці, в тому числі шляхом пом'якшення існуючих обмежень, що перешкоджають процесу взаємодії влади та громадсь-

кості. Розроблено відповідні організаційно-управлінські та нормативно-правові механізми використання потенціалу об'єднань громадян при забезпеченні сталого розвитку в рамках найбільш перспективних напрямів з урахуванням основних чинників, що впливають на процес співпраці.

Необхідним є також відстеження та аналіз змін, що відбуваються в світоглядній та науковій постнекласичній картинах світу, і тенденції, яка намічається на глобальному рівні – формування потреби в духовних ресурсах, необхідних як світовій спільноті, так і окремим країнам для переходу до духовно-екологічного (ноосферного) типу сталого розвитку. Становлення наукової постнеокласичної картини світу, на основі якої багато в чому формується модель майбутнього світової спільноти як духовно-екологічної цивілізації, здійснюється без урахування православного типу духовності українського суспільства та залучення його унікальних духовних ресурсів. Тому актуальною є підготовка переходу України до духовно-екологічної моделі сталого розвитку.

У підготовці монографії брали участь: О.Ф. Новікова (вступ, розділи 1, 2, 3, підрозділ 4.4, висновки); О.І. Амоша (розділ 1, підрозділ 4.4, розділ 6, висновки); В.П. Антонюк (вступ, підрозділи 1.4, 4.4, розділи 6, 7 (крім підрозділу 7.6); Л.Л. Шамілева (підрозділи 1.1, 2.2, 2.3, розділ 3); Ю.С. Залознова (розділ 2), Є.В. Котов (підрозділи 1.4, 2.1, 4.1, 4.3, 4.4); О.В. Воловодова (підрозділи 1.4, 4.4, розділ 9 (крім підрозділу 9.5); Л.М. Логачова (підрозділи 7.6, 8.4); С.М. Гріневська (підрозділи 1.4, 4.4, 6.4, 8.2); О.В. Панькова (підрозділи 1.4, 5.1, 5.2); Л.Г. Мельцер (підрозділи 7.1, 7.2, 7.3, 7.4); М.Є. Дейч (підрозділи 1.2, 1.4, 4.4, 5.4, 5.5); О.В. Половян (підрозділ 4.4); О.В. Лях (підрозділ 5.3); С.В. Смерічевська (підрозділ 7.4); І.В. Лебедев (підрозділ 9.5); Р.В. Покотиленко (підрозділ 4.4); О.В. Боднарук (підрозділ 8.1); О.Ю. Снігова (підрозділ 4.2); О.Г. Сидорчук (підрозділ 5.1); М.О. Белорусова (розділ 3, підрозділ 1.1); О.Ю. Касперович (підрозділи 1.4, 4.4, розділ 9 (крім підрозділу 9.5); О.В. Іщенко (підрозділи 1.4, 4.4, розділ 9 (крім підрозділу 9.5); О.Д. Прогнімак (підрозділ 8.3); О.С. Вишневський (підрозділ 4.1); І.Є. Безручко (підрозділ 4.4); В.В. Бібікова (підрозділ 1.4, 4.4); Д.В. Кузнецова (підрозділи 7.5, 8.1); Т.М. Борисенко (підрозділ 8.1).

ЧАСТИНА I. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ, ОЦІНКА ЙОГО РИЗИКІВ І РЕСУРСІВ ТА СОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ, КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ І ЇЇ РЕГІОНІВ

1.1. Теоретико-методологічні підходи до формування та впровадження сталого розвитку і його соціальної складової

Основні положення сучасних концепцій сталого розвитку формувалися в процесі розвитку людства та соціально-економічних відносин і базувались на принципах забезпечення рівноважного природокористування. Існують історичні факти відносно «розробки» державних програм раціонального природокористування (Шумерсько-Аккауське царство – III тисячоліття до н.е., стародавня Месопотамія – II тисячоліття до н.е.), коли формувались перші спроби визначення понять справедливості та добробуту в системі соціально-економічних відносин стосовно землі, природи. Гармонія інтересів поколінь розглядалась як економічна основа сталості розвитку ще в працях Конфуція (Китай, VI – V ст. до н.е.) [36].

У III ст. до н.е. висувається концепція прогресивного розвитку суспільства, пов'язана зі спробою оцінити залежність між чисельністю народонаселення та виробництвом матеріальних благ (Китай, 233 р. до н.е.).

Теоретичні погляди щодо формування теорії сталого розвитку мають витоки ще з філософських поглядів Аристотеля (IV ст. до н.е.), вони пов'язані, зокрема, з його двома концепціями вартості: вартість як витрати праці та вартість за суб'єктивними оцінками корисності товару, що використовується в економічній оцінці природних ресурсів.

У концентрованому вигляді концепція вартості знайшла своє відображення у відкриттях В. Петті, який визначає відповідність та рівноправність природних і трудових факторів при

формуванні вартості продукції. «Оцінку всіх предметів варто було б привести до двох природних знаменників – землі та праці» [36].

Принципи та умови оцінки природних факторів залишаються актуальними і сьогодні, вони ж і становлять підставу для визначення можливостей досягнення цілей сталого розвитку. У базовій теорії вартості закладена необхідність участі природного фактора у створенні споживчої вартості.

Витратна концепція економічної оцінки природних благ базується на основних положеннях класичної економічної школи, засновниками якої є А. Сміт та Д. Рікардо, при цьому необхідно визначити, що саме Рікардо рекомендував урахувати при вартісній оцінці природних ресурсів ступінь їх дефіцитності: «... товари, яким притаманна корисність, отримують свою цінову вартість із двох джерел: своєї рідкісності та кількості праці, яка потрібна для виробництва» [8]. У працях К. Маркса, а саме в третій книзі «Капіталу», наведено дуже багато положень, що корелюють із сучасними концепціями сталого розвитку. У першу чергу, йдеться про обґрунтування на основі законів вартості та прибуткової вартості визначення земельної ренти. Маркс звертає увагу на протиріччя в теорії вартості Рікардо, яке пов'язане з таким: «... якщо вартість визначається робочим часом, який міститься в товарі, то «яким же чином можуть товари, які зовсім не містять затрат праці, мати мінову вартість, або, іншими словами, звідки береться мінова вартість того, що створено виключно силами природи?» [8]. Маркс у процесі дослідження особливих форм прибуткової вартості довів, що вартість створюється в процесі виробництва, зовнішньо обособлюється в три самостійні форми доходу (прибуток, земельну ренту та заробітну плату), кожна з яких зовнішньо пов'язана відповідно з особливим джерелом (засобами виробництва, землею та працею як такою), при цьому земельна рента виступає мірою природного багатства.

У працях Т. Мальтуса вперше серед представників класичної школи природні обмеження розглядаються як один з основних факторів економічної системи, при цьому він визначив стан економічної рівноваги як шлях до вирішення цих проблем. Сама постановка проблеми пов'язана з основними вихідними положеннями сталого розвитку соціально-економічних систем.

Представники неокласичної школи економічної теорії (Д. Кларк, А. Маршалл та ін.) сформулювали основні тези, які обумовили розвиток концептуальних положень раціонального природокористування. Зокрема, при визначенні вартості товару, на противагу класичній школі, основні акценти зосереджені на споживчій вартості товару, вводяться поняття «обмеженість ресурсів» як нормальна умова економічного життя, «рівновага» між поведінкою виробника та споживача, «маржинальність» як оцінка граничних витрат на природні ресурси. Особливим здобутком неокласичної школи в плані формування основних засад концепції сталого розвитку є поняття оптимуму або принципу Парето (1971 р.) «... коли економіка досягає оптимуму Парето (стан, при якому поліпшити становище будь-кого з учасників обміну неможливо без того, щоб не погіршити стан хоча б одного з інших), то подальше поліпшення будь-яких з важелів показників можливе тільки внаслідок глибокого структурного зрушення» [36].

Необхідно відзначити, що екологічні фактори в узагальненому вигляді в базових економічних теоріях як фактори економічного розвитку не розглядалися, тобто екологічна складова ще не була вбудована в структуру економічних моделей цього періоду, в той же час неокласичні теорії підготували умови для розвитку екологічно орієнтованих напрямів економічної науки.

Наступним етапом розвитку економічної теорії як передумови формування концепції сталого розвитку можна визначити інституціоналізм, який зародився на початку ХХ ст. Зокрема, вводиться в систему мотивів діяльності поняття «економічна людина» (Вебкен, 1984 р.), до комплексу неокласичних факторів включаються традиції, моральні норми, запропоновано екологічно орієнтоване планування (Гелбрайт, 1967 р.), перехід функції координації економічного управління суспільством до інтелектуального суспільного прошарку, усвідомлення ролі та місця інформаційного фактора як активного компоненту економічної системи. Особливе значення для формування сучасної концепції сталого розвитку мають фізико-біологічні підходи в економіці, пов'язані з обґрунтуванням оптимального економічного навантаження виробничих структур на екосистеми відповідно до їх ємності. Це роботи українського вченого С. Подолинського (1880 р.), у яких він, поєднуючи енергетичну та трудову складо-

ву в вартості, довів можливість визначення необхідних мінімальних умов для виживання людини на Землі за допомогою аналізу енергетичних потоків і підвищення ККД використання енергії [36]. Особливе місце посідає наукова спадщина В. Вернадського в розвитку основних підходів до концепції сталого розвитку, зокрема, ідея становлення сфери розуму (ноосфери) як якісно нового стану цивілізації, що обумовлює необхідність глобальної єдності людства на раціонально розумній, максимально гуманізованій і екологічній основі. Наприклад, останніми роками російськими вченими [62] були обґрунтовані тези відносно того, що перехід до сталого розвитку та становлення ноосфери – це близькі та навіть співпрацюючі процеси, при цьому припускається, що концептуальна модель «сталого суспільства» є сферою розуму [7].

У той же час практично всіма економічними теоріями з комплексу взаємовідносин між суспільним виробництвом та природою розглядаються лише питання споживання природних ресурсів – навіть у тих концепціях, у яких йдеться про фізичні потоки матерії та енергії, екологічний контекст повністю відсутній, що знаходить своє відображення у визначенні предмета економічної теорії. Загальновідомими є визначення предмета економічної теорії англійським економістом Л. Робінсоном: «Економіка – це наука, яка вивчає поведінку людини з точки зору відносин між його цілями та обмеженими ресурсами, які допускають альтернативне використання» [1].

Обмеженість ресурсів у контексті наведеного визначення розглядається лише як неможливість задоволення потреб усіх членів суспільства одночасно та повністю. А мова має, в першу чергу, йти про обмеженість ресурсів у фізичному їх розумінні, адже Земля та її ресурси обмежені. При цьому обмеженість ресурсів визначається як незбалансованість між потребами в товарах і послугах, а також між середовищем проживання та ресурсами для задоволення цих потреб.

Природне багатство, екосистемні послуги, якість довкілля є економічними ресурсами, і необхідно визнати, що за їх псування, знищення або нераціональне використання доведеться прямо або опосередковано розраховуватися, і ці платежі можуть бути непосильними для всієї економічної системи. Сучасний стан проблеми потребує економічного аналізу взаємовідносин

між господарюванням людини та природою, введення в економічну теорію концептуальних засад, які б визначали причинно-наслідкові зв'язки між економічними та природними системами.

Загальною причиною негативних змін у системі «природа-економіка-людина» є неухильне зростання техносфери, постійне збільшення природоємності всього суспільного господарства, нечутливість світової економіки до екологічних проблем, ігнорування загроз екологічної кризи – йдеться, в першу чергу, про повну перевагу витрат природних ресурсів над їх природним відтворенням. У сучасній економіці сформувалися дві протилежні тенденції: глобальний валовий дохід збільшується, а глобальні ресурси життєзабезпечення, які визначаються як глобальне багатство, зменшуються.

Виходячи з цього предмет економічної теорії має значно розширитися за рахунок визначення ролі та місця людини та її господарювання в умовах обмеженого довкілля. Це знайшло своє відображення в концепції сталого розвитку.

Зараз, коли вплив людства на природне середовище став планетарним та має катастрофічні наслідки, відбулось усвідомлення того факту, що люди Землі зв'язані один з одним і несуть відповідальність за планету як спільну домівку. Переважна більшість вчених і громадських діячів різних країн поділяють точку зору, згідно з якою настає епоха кардинальних змін і переходу світової спільноти до нового типу (моделі) сталого розвитку. Від того, яким буде майбутнє світової цивілізації, багато в чому залежать і перспективи розвитку України та її регіонів.

Перехід до нового типу сталого розвитку може здійснюватись двома шляхами, які визначаються трактуванням постіндустріального суспільства [57, с.77]. Згідно з першою точкою зору *постіндустріальне суспільство* розглядається як продовження, особлива стадія техногенного розвитку, яка не потребує зміни базисних цінностей. Зміни відбуваються лише завдяки новим технологіям – у способі життя, соціальних комунікаціях, відносин між державами. За такого підходу сталий розвиток інтерпретується як пролонгація сьогоденного технологічного прогресу, з певними природозахисними обмеженнями... Ці трактування ведуть до реалізації відомої концепції «золотого мільярда» [65, с.32]. Відповідно до іншої точки зору, постіндустріальне суспільство не є продовженням техногенного розвитку, а ін-

терпругується як початок нового типу цивілізації – *духовно-екологічної/ноосферної* [65, с.77].

Концепція сталого розвитку (sustainable development) значною мірою є продовженням концепції ноосфери, сформульованої академіком В. Вернадським ще в першій половині ХХ ст. Суть її полягає в обов'язковій узгодженості економічного, екологічного та людського розвитку таким чином, щоб від покоління до покоління не зменшувалися якість і безпека життя людей, не погіршувався стан довкілля й відбувався соціальний прогрес, який визнає потреби кожної людини.

Розвиток та практична реалізація концептуальних підходів до формування механізмів забезпечення сталого розвитку потребують урахування умов успішного функціонування ринкового господарства. Цими умовами є сталість і динаміка. В економічній теорії сталість розглядається як здатність системи зберегти свою якість в умовах мінливого середовища та внутрішніх трансформацій. Динамізм згідно із словником російської мови С. Ожегова – це наявність багатства динаміки в трьох її значеннях: рух, дія, розвиток. Поєднання сталості й динамізму можна трактувати як поняття «сталій розвиток» будь-якої системи, у тому числі соціально-економічної.

У даний час існують різні підходи до визначення поняття «розвиток». Найбільше відповідає сучасному стану, науковим вимогам і концепції цього дослідження зміст розвитку, який включає «три взаємозв'язані характеристики: зміна, зростання, поліпшення, головною з яких є остання» [5]. Згідно з даним визначенням сталість розглядається і як здатність підтримувати рівновагу, і як стабільність розвитку, тобто здатність підтримувати певні (сталі) темпи руху системи.

При дослідженні сталого розвитку будь-якої системи визначаються властивості, притаманні феномену сталості. Л. Мельник виділяє такі: витривалість, толерантність, стійкість, опірність, адаптивність [36].

Витривалість – це властивість системи зберігати свої функціональні особливості або можливості їх відновлення в умовах зміни чинників зовнішнього середовища від тих параметрів, що вважаються оптимальними. Тобто суспільство, як система, повинне мати таку організаційну та управлінську структуру, щоб

кожен елемент цієї системи самовідновлював та виконував свої функції незалежно від змін у зовнішньому середовищі, використовував приховані можливості для запобігання негативного впливу зовнішнього середовища.

Близьким до поняття витривалості є характеристика толерантності. Толерантність – це характеристика системи, що показує здатність сприймати (або не сприймати) ті чи інші негативні параметри зовнішнього середовища. Тобто якщо система не може впливати або змінювати несприятливі прояви в зовнішньому середовищі, то мають вмикатися механізми, які допоможуть пережити ці впливи.

Стійкість – це властивість системи зберігати за наявності різноманітних параметрів зовнішнього середовища свою структуру і функціональні особливості, достатні для нормальної діяльності. При цьому мають місце вивести такі закономірності: стійкість системи залежить, з одного боку, від її затності реагувати на зовнішній вплив середовища, а з іншого – від стабільності самої системи, яка характеризується її внутрішніми чинниками.

Опірність – властивість системи протидіяти впливу зовнішнього середовища. Але важлива не лише протидія існуючим чинникам, а передбачення та недопущення їх проявів.

Адаптивність – це властивість системи, що використовується за умови неможливості здійснення опору зовнішньому середовищу. Елементи системи мають використовувати механізми пристосування до умов, що склалися, та можливості нейтралізації діючих чинників.

Сьогодні сформовано декілька методологічних підходів до визначення сталості та сталого розвитку, проте найбільш визнаними і прийнятними є ті з них, які були викладені в Декларації Г. Брундтланд [54, с.112]: «сталий розвиток – це такий розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління і не ставить під загрозу можливість майбутніх поколінь задовольняти їх власні потреби» (WCED, 1987 р.). Історично концепція сталого розвитку пройшла шлях від дво- (еколого-економічного) до тривимірного (соціо-еколого-економічного) вимірювання. Формування нової моделі розвитку цивілізації на засадах сталості базується на принципах збалансованого функціонування трьох складових:

економічної – забезпечення збалансованого з екологічними і соціальними вимогами ефективного розвитку виробництва;
екологічної – відновлення та збереження стану природного середовища, що не шкодить здоров'ю людини і природним екосистемам;

соціальної – поліпшення умов життєдіяльності й відтворення населення, поліпшення його генофонду, підвищення його матеріального забезпечення і якості життя.

У даній тріаді на сучасному етапі саме *соціальний чинник став основоположним і провідним*.

Природним уточненням концепції сталого розвитку є концепція життєздатного розвитку, яка протягом 90-х років стала доміантною моделлю соціального розвитку і відповідає пріоритетним принципам регіональної, національної та міжнародної політики. Поєднання концепцій життєздатного і сталого розвитку може відбутись на підставі її тривимірного характеру, що включає: соціальне вимірювання; економічне вимірювання; навколишнє середовище.

Життєздатний економічний розвиток найефективнішим способом забезпечує використання ресурсів, скорочуючи забруднення навколишнього середовища, а соціальне його вимірювання визначає вищий рівень добробуту, економічну активність громадян, їх здоров'я та соціокультурний рівень. Перспективи соціального вимірювання разом із відповідними діями сприятимуть удосконаленню соціальних умов для забезпечення рівних можливостей сучасних і майбутніх поколінь.

Життєздатний розвиток припускає нову комплексну парадигму прийняття рішень для всіх секторів суспільства, що потребує більш глибоких та всебічних оцінок взаємодії між економічними, соціальними й екологічними складовими. Вона має відповідати таким вимогам: політика щодо навколишнього середовища повинна мати економічні та соціальні підстави для здійснення; соціальна політика повинна мати економічне підґрунтя для реалізації та враховувати вимоги екологічної політики; економічна політика має ґрунтуватись на здійсненні соціальної та екологічної політики.

Економічний підхід до концепції сталого розвитку базується на теорії максимального потоку сукупного доходу Хікса-

Ландалла. Його основною умовою є збереження сукупного капіталу, за допомогою якого здійснюється цей дохід. Згідно з даною концепцією сталість забезпечується, коли сукупний капітал суспільства не змінюється, а зменшення одного з видів капіталу заповнюється збільшенням відтворення іншого виду капіталу.

Соціальне вимірювання в концепції «сталого розвитку» передбачає «спадкоємність поколінь у реалізації життєвих потреб», а основним критерієм сталості виступає деяка незменшена в часі (від покоління до покоління) міра соціального добробуту. Цей критерій може бути реалізований при виконанні таких основних умов:

- економічне зростання стійко підтримується протягом усього періоду;

- соціально-економічна нерівність значно скорочується;

- відношення «запаси-виробництво» для вичерпних носіїв первинної енергії не зменшується порівняно з існуючим значенням (міжпоколінна рівність);

- скорочення довготривалого навантаження на навколишнє середовище.

Узагальнення результатів теоретичних досліджень з концептуальних підходів до сталого розвитку свідчить про певні переваги його екологічної складової або сполучення економіко-екологічної з певним ігноруванням соціальної компоненти. Це обумовлює недооцінку використання соціальних ресурсів у досягненні цілей сталого розвитку, незалученість важелів соціального капіталу до цих процесів. Переваги соціальної складової сталого розвитку випливають із реалізації ноосферної концепції, яка визначає таку гармонійність економічного, соціального та екологічного розвитку, яка від покоління до покоління не зменшує якість і безпеку життя, не погіршує стан довкілля і сприяє соціальному прогресу, який визнає потреби кожної людини. Системне узгодження економічної, соціальної та екологічної складових є однією з вимог досягнення сталого розвитку. Взаємний зв'язок соціальної та екологічної складових спричиняє необхідність збереження рівних прав сьогоденних і майбутніх поколінь на використання природних ресурсів.

Соціальна складова сталого розвитку орієнтована на людський потенціал, збереження стабільності суспільних і культур-

них систем, мінімізацію соціальних ризиків. Зростає роль людини. Вона має стати одночасно і об'єктом, і суб'єктом розвитку. Вона повинна брати участь у процесах формування своєї життєдіяльності, прийнятті й реалізації рішень, контролю за їх виконанням. Неспівпадіння споживчих людських потреб із можливостями їх постійного задоволення обумовлює усвідомлення суспільством необхідності зміни цінностей, модернізації моделі споживання, подолання різкої диференціації у доходах та розподілі ресурсів, винесення духовного потенціалу до пріоритетів державної політики та національної безпеки.

Виходячи з наведеного, у структурі соціальної складової сталого розвитку можна ідентифікувати такі *соціальні чинники*:

модель і обсяг споживання, що визначається рівнем платоспроможності населення;

вартість робочої сили та її співвідношення до фактичної ціни;

формування сучасних трудових компетенцій;

соціальний та інтелектуальний потенціал;

ринок праці.

Науково-технічний прогрес можливий тільки тоді, коли витрати на його впровадження є меншими за зекономлену заробітну плату. При низькій зарплаті дешевше й економічно вигідніше (більш рентабельно) використовувати дешеву робочу силу, і не турбуватися про впровадження науково-технічних досягнень [54, с.13]. Сьогодні в Україні за ознаками вартості, тобто професійності та кваліфікації, вартість робочої сили має бути середньоєвропейського рівня, а фактична її ціна – середньоамериканська [15, с.84].

Таким чином, підвищення рівня вартості національної робочої сили обумовлює запровадження інновацій, сприяє науково-технічному прогресу, виступає основоположним соціальним чинником сталого розвитку.

Природно, що для реалізації і вітчизняних, і міжнародних пріоритетів розвитку необхідне формування *сучасних трудових компетенцій*, які можна розглядати як другий соціальний чинник розвитку. Формування сучасних трудових компетенцій виступає базовим у сучасній економіці знань, що пов'язано з розвитком «невідчутних» або нематеріальних активів і включає такі

нові цінності та сучасні трудові компетенції: підприємництво; командний дух; системне мислення; смак до творчості; нестандартність і швидкість ухвалення рішень; здатність працювати в умовах безперервних змін; здатність експериментувати; здоровий авантюризм; навички відтворення інновацій тощо.

Таким чином, удосконалення освіти виступає найважливішою умовою переходу до сталого розвитку, а система формування нових знань і компетенцій, оцінка їх якості стає важливою ланкою такого переходу. Знання – це єдиний порятунки для України в її становленні як європейської країни. У сучасній економіці знань основними критеріями мають стати, в першу чергу, вміння навчатися, загальнокультурна письменність, які формують інформаційно-комунікативні, соціальні, громадянські та підприємницькі цінності, а також цінності збереження здоров'я. Сучасна освіта має бути орієнтована на формування *сучасної ціннісно-орієнтованої особи*, що становить основу людського капіталу суспільства.

Однією з умов успішної самореалізації особи та розвитку суспільства є вміння розрізняти передумови сталості та змінності соціально-економічних систем. Своєчасна зміна цільових установок, ресурсної основи і мотивації відповідно до процесів підтримки сталості або трансформацій, що відбуваються, є необхідною умовою досягнення успіху в сучасному суспільстві й одним з елементів формування соціального капіталу як особи, так і суспільства в цілому.

Соціальний чинник забезпечення сталого і життєздатного розвитку визначає *соціальний та інтелектуальний потенціал*. Цей потенціал залежить від інтенсивності, якості та соціальної спрямованості управлінської діяльності відповідних інститутів, які мають у своєму розпорядженні економічні, політичні та культурні ресурси; від сфери соціально-інтелектуальної активності: некомерційне підприємництво; перетворення інститутів соціальної сфери; оновлення ідеології та культури; апробація нових форм самоорганізації; формування структур цивільного суспільства.

Одним із важливих соціальних чинників сталого розвитку є *ринок праці* як сфера можливості реалізації сучасних трудових

компетенцій. За даними сучасних наукових досліджень, ринок праці набуває властивих йому форм і механізмів регулювання між попитом і пропозицією робочої сили при рівні реальної середньої зарплати по країні не менше 300 дол. США [15, с.97]. Це кількісне значення прийнято для постсоціалістичних країн як межа, за якою починає забезпечуватися гарантія розширеного відтворення робочої сили. Воно потребує додаткового уточнення в сучасних умовах, проте як чинник розвитку ринку праці його ігнорувати непрофесійно. Це пов'язано з такими мотивами:

по-перше, за визначених умов починає спрацьовувати залежність зміни обсягів попиту і пропозиції робочої сили від коливань рівнів номінальної та реальної зарплати;

по-друге, формуються умови для рівноваги галузевих і секторальних ринків праці;

по-третє, спрацьовує механізм перетворення заощаджень (накопичень) домашніх господарств на додаткові інвестиції.

Однією з основних вимог для забезпечення ринкового функціонування економіки на етапі завершення відновлювального зростання, що забезпечує можливість для сталого розвитку, є створення критичної маси реальних значень – ціни робочої сили. Проте приріст зарплат обов'язково має супроводжуватися випереджаючими темпами продуктивності праці, і в системі трансформаційної економіки співвідношення відповідних темпів приросту має бути

$$\Delta W / \Delta \text{ВВП} = 1/4,$$

де ΔW – темпи приросту зарплати;

$\Delta \text{ВВП}$ – темпи приросту ВВП.

При нормальному функціонуванні ринку праці порушення даної пропорції ринком відновлюється.

На сучасному етапі для досягнення сталого розвитку мова може йти тільки про інноваційно-інвестиційний розвиток, заснований на створенні принципово нової технічної бази виробництва, ухваленні нових технологічних рішень, залученні робочої сили нового рівня професійно-кваліфікаційної підготовки. Такий тип розвитку забезпечує сталість соціально-економічної системи, відповідність соціальних стандартів розвиненим країнам, формує умови для забезпечення конкурентоспроможності

країни і, як наслідок, створення реальної соціально орієнтованої ринкової економіки країни.

Послідовність дослідження визначених теоретичних гіпотез передбачає три головних етапи:

1. Діагностика нинішнього етапу розвитку соціально-економічної системи промислових регіонів: визначення траєкторії розвитку всієї системи в цілому і окремих її складових; розробка системи оціночних показників для визначення «точок перегину», тобто періодів зміни (або переходу) етапів життєвого циклу системи; визначення можливостей для забезпечення сталого розвитку і його різновиду, тобто більш сильна або більш слабка сталість.

2. Аналіз соціальної підсистеми для забезпечення сталого розвитку промислового регіону.

3. Формування системи соціальних чинників сталого розвитку промислового регіону за такими напрямками: забезпечення оптимального співвідношення між фактичною ціною і ринковою вартістю робочої сили; створення критичної маси реальних значень ціни робочої сили; розширення ємності внутрішнього ринку за рахунок підвищення платоспроможності й попиту; формування сучасного ринку праці; формування нових цінностей і сучасних трудових компетенцій; розвиток людського і соціального капіталу; вдосконалення освіти, тобто формування сучасної економіки знань.

Сталий розвиток та соціальний прогрес неможливі без застосування соціальних норм та врахування цінностей, ментальних та соціокультурних особливостей людського потенціалу. Саме вони є основою накопичення соціального капіталу, який є вагомим чинником успішного соціального, економічного та екологічного розвитку. Соціальний капітал не формується та не накопичується без залучення адресних механізмів активізації участі населення в забезпеченні сталого розвитку промислового регіону. Для дослідження процесів самоорганізації необхідно визначити природу їх виникнення та розвитку, яка полягає в єдності людства і природи, а також спільну динамічну структуру процесів самоорганізації.

Значущість свідомості людини у світі зростає. Від того, якою вона є, залежать етичні регулятори сталого ноосферного розвитку людини (суспільства) і природи. Викривлення людської свідомості, відсутність етичного контролю руйнують гармонію єдиного світу і ставлять під загрозу існування людства.

Будь-які системи не є незалежними сутностями, вони складаються із спільних для всіх систем (соціуму та природи) процесів самоорганізації, розкривають можливості синергетичного управління процесом розвитку людини, суспільства, людства. А це означає, що у людства з'являється принципова можливість керувати процесами формування ноосфери через дотримання законів етики (як законів сталості динамічної структури людини, суспільства та природи) і значно підвищує значущість світоглядних духовних характеристик свідомості людини та суспільства.

Таким чином, зростає значення досліджень якісних характеристик духовного потенціалу українського суспільства (особливостей світоглядної картини світу, форм пізнавальної активності, зразків взаємодії тощо) як необхідної умови його залучення до процесу переходу до якісно нового типу сталого розвитку і становлення *духовно-екологічної/ноосферної* цивілізації.

1.2. Глобальні процеси сталого розвитку та національні інтереси України щодо його досягнення

Перехід до сталого розвитку – це глобальний процес, у якому кожна країна має скоординувати з усім світовим співтовариством заходи, вжиті в напрямку реалізації цілей і принципів нової цивілізаційної моделі. У довгостроковому плані успішне вирішення завдання сталого розвитку залежатиме від нових підходів, що приведуть до зміни звичної практики на всіх рівнях як офіційного, так і приватного життя суспільства [6].

Глобальні проблеми людства, його подальшого існування та розвитку обумовили концентрацію зусиль світової спільноти щодо розв'язання питань сталого розвитку. Серед суттєвих та найбільш загрозливих небезпек людської цивілізації визначи-

лась нестача природних ресурсів, постійні значні втрати людського потенціалу та зростання ризиків, пов'язаних із нерівністю в якості життя, розподілі ресурсів, умов існування та розвитку тощо. Майбутні покоління ставляться під загрозу гідного існування через зменшення природних ресурсів для цього та погіршення якості довкілля (повітря, вода, земля, забрудненість місць проживання тощо), а також через зниження духовно-культурного потенціалу нинішнього покоління. Україна є учасником глобальних процесів сталого розвитку, вона взяла на себе перед міжнародною спільнотою зобов'язання щодо подолання його загроз та забезпечення перспектив майбутнім поколінням, закріпила їх правовим оформленням перед світовим товариством. Одночасно прагнення України до євроінтеграції потребує дотримання положень «Стратегії сталого розвитку ЄС», яка була прийнята у червні 2001 р. на саміті лідерів країн-членів ЄС у Гетеборзі. У зв'язку з цим критерій сталого розвитку виходить на перший план при вступі України до ЄС.

Міжнародні зобов'язання України, які вона взяла на себе щодо втілення ідей сталого розвитку, потребують реалізації положень міжнародних документів, що відображають загальні проблеми сталого розвитку та особливості його управління на регіональному рівні. Ними є: Програма дій «Порядок денний на XXI століття», одним з основних напрямів реалізації якої є розробка регіональних порядків для великих і малих міст; «Стамбульська декларація щодо населених пунктів» і «Порядок денний ХАБІТАТ», прийняті на Міжнародній конференції ООН із сталого розвитку населених пунктів; матеріали засідань Комісії ООН щодо населених територій і сесій Комітету з населених пунктів (СЕК ООН); «Керівні принципи планування сталого розвитку населених пунктів СЕК ООН».

Здобутки України, яка визнала, що сталий розвиток для неї є безальтернативним, незначні. На державному рівні навіть не прийнято відповідної концепції, яку необхідно було звести до рангу правового документа згідно з міжнародними домовленостями. За розпорядженням Президії НАН України від 2 червня 2006 р. № 335 було розроблено проект Концепції переходу України до сталого розвитку [53], який у грудні 2006 р. подано

до Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України для подальшого розгляду та затвердження. Але проект Концепції переходу України до сталого розвитку зазнав різкої критики та був відхилений для подальшої кардинальної переробки. Цього не відбулося і станом на 2011 р. В Україні не має концептуальних засад сталого розвитку. У даний час основним документом, що регулює політику реалізації принципів сталого розвитку в Україні, є Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003-2015 рр. [21]. Це єдиний правовий документ в Україні, який визначає, що «від складного напруженого процесу становлення державних інституцій, формування нових суспільно-політичних відносин, засад соціально-економічного реформування і розроблення ідеології сталого розвитку як підґрунтя державної стратегії ХХІ століття з другої половини минулого десятиліття в Україні зроблено перші кроки до сталого розвитку на національному рівні» [21]. Такі оптимістичні сподівання не знайшли на національному рівні подальшого розвитку, і завдання даної Програми не стали складовою стратегічного планування переходу України до сталого розвитку та її інтегрування її на цій підставі у Європейське та світове співтовариство, як це передбачалося. Незважаючи на те, що до заходів Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003-2005 рр. «вносилось зміни у 2005 та 2006 р. (згідно з Постановами КМУ №746 (746-2005-017) від 16.08.2005 р. та №1571 (1571-2006 п) від 08.11.2006 р.) станом на 2011 р. реалізація в Україні цих рішень не знайшла очікуваного втілення.

Стратегічною помилкою успішного запровадження сталого розвитку в Україні стала невизначеність його принципів та ідей у законодавстві України з національної безпеки. У прийнятому 19 червня 2003 р. Законі України «Про основи національної безпеки України» [16] забезпечення сталого розвитку країни не визначено ні серед пріоритетних національних інтересів, ні в основних напрямках державної політики з питань національної безпеки. Розроблена та прийнята у 2007 р. Стратегія національної безпеки України не виправила ситуації, незважаючи на те

що найкращий результат із забезпечення досягнення сталого розвитку можливий шляхом запровадження в системі національної безпеки механізмів досягнення сталого розвитку. Всебічність системи національної безпеки дозволяє виділити серед основних її сфер головні складові сталого розвитку – економічну, соціальну та екологічну сфери, а також забезпечити створення умов та можливостей його досягнення шляхом відповідного спрямування та реалізації інформаційної, науково-технологічної та інших сфер національної безпеки.

Стратегія національної безпеки була викладена Президентом України як складова щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України. Не акцентуючи уваги на сталому розвитку, зміст стратегії значною мірою зорієнтований на досягнення його цілей. Серед джерел загроз національній безпеці визначено у зовнішньоекономічному просторі конкуренцію за сировинні ресурси та маршрути їх доставки на ринки споживання, а також надмірне антропогенне навантаження на довкілля. У внутрішньому безпековому середовищі серед проблем, які загрожують національній безпеці, мають відношення до нерозв'язаності проблем сталого розвитку в Україні такі явища, як низька дієвість існуючих механізмів підготовки та прийняття державних рішень, неефективність контролю за їх виконанням. Серед *загроз економічній безпеці*, які значно погіршують можливості досягнення сталого розвитку, визначено неефективність використання матеріальних ресурсів, переважання галузей із невеликою часткою доданої вартості, низький технологічний рівень вітчизняної економіки. Для майбутніх поколінь в Україні залишиться зовнішній борг, який за оцінкою, визначеною в Стратегії національної безпеки, має неконтрольований характер. Крім цього, накопичення фінансових ресурсів є загрозливим через недосконалість системи регулювання фінансових боргів, значні валютні ризики, неефективне і нерациональне використання коштів державного і місцевого бюджетів.

Серед загроз національній безпеці в Стратегії визначено зростання рівня загроз *енергетичній безпеці*, які мають безпосереднє відношення до сталого розвитку в цілому та його складових, а саме: низька ефективність використання паливно-енерге-

тичних ресурсів; повільні темпи впровадження новітніх технологій; надмірна залежність від імпорту енергоносіїв; недиверсифікованість джерел і маршрутів їх постачання; недостатність використання власного енергетичного потенціалу; низька ефективність енерготранзитного потенціалу; низькі темпи інтеграції України у європейський енергетичний ринок.

Сталий розвиток обумовлюється станом *науково-технологічної сфери*, яка безпосередньо впливає і на екологічну, і на економічну сфери та побічно на соціальну. У Стратегії національної безпеки визначається, що консервація низького науково-технологічного рівня розвитку країни обумовлена нерозвиненістю національної інноваційної системи, скороченням науково-технологічного потенціалу, впливом наукових кадрів за кордон, втратою наукових шкіл на ключових напрямках економічного розвитку, а також зростанням технологічної залежності від інших країн.

У проекті Стратегії національної безпеки (2011 р.) констатується, що *екологічні й технологічні виклики* і загрози мають тенденцію до зростання, що свідчить про посилення перешкод для створення умов сталого розвитку однієї з головних його складових – екологічної. Систематизований перелік викликів та загроз у цій сфері потребує одночасних дій щодо їх усунення на державному, регіональному та виробничому рівнях у перспективних стратегіях, програмах, планах тощо. Вони мають містити напрями, заходи та механізми реалізації, які забезпечать подальше подолання критичного стану основних фондів (об'єктів підвищеної небезпеки), комунальної інфраструктури населених пунктів, очисних споруд підприємств. Підкреслюється також зростання загроз екологічній безпеці через надмірне антропогенне порушення і техногенну перевантаженість територій України. Звертається особлива увага на один із головних пріоритетів забезпечення сталого розвитку, який пов'язаний із збереженням ресурсів теперішнім поколінням. Відзначається нераціональне, виснажливе використання природних ресурсів, радіактивне, хімічне та біологічне забруднення довкілля, загострення проблем транскордонних забруднень.

На тлі виснажливого використання ресурсів та їх забруднення утворюються значні обсяги відходів виробництва та споживання, вкрай обмеженим є рівень їх використання, переробки та утилізації. Додаються до власних екологічних небезпек країни і зовнішні (неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій та матеріалів, збудників хвороб), а також поширюється використання генетично модифікованих організмів без відповідних екологічних дозволів.

Оцінені в Стратегії національної безпеки загрози, виклики та небезпеки в економічній та екологічній сферах є перешкодою до сталого розвитку та негативно впливають на його соціальну складову, яка має власні ризики та посилює свій негативний стан через їх вплив з боку економічної та екологічної сфер.

Визначені наслідки соціально-демографічної кризи в Стратегії національної безпеки (2011 р.) обмежено дають уявлення про соціальні небезпеки. Вони включають три складові:

скорочення чисельності населення через погіршення його здоров'я, низьку якість життя, недостатній рівень народжуваності, високу смертність, а також відплив населення за кордон;

поширення соціальних хвороб, зокрема, наркоманії, алкоголізму, туберкульозу, ВІЛ/СНІДу, епідемій небезпечних інфекційних хвороб;

зростаючий дефіцит трудових ресурсів, старіння населення, низька економічна активність і недооцінка вартості робочої сили.

Поза межами соціальних загроз національній безпеці в контексті сталого розвитку залишились загрози, пов'язані з правовою незахищеністю, тіньовими відносинами в медичній, освітній та трудовій сферах, із духовною та культурною деградацією суспільства, а головне – зі зростанням споживацької ідеології, яка підриває базу існування людства через вичерпність ресурсів.

Саме в системі національної безпеки найкращі умови для забезпечення зменшення та усунення загроз і сталому розвитку, і національній безпеці, які співпадають за трьома їх складовими: економічною, соціальною та екологічною сферами. Аналіз змісту проекту Стратегії національної безпеки 2011 р., виконаний з

урахуванням сучасних потреб забезпечення безпеки розвитку у посткризовий період, підтвердив доцільність сполучення системи національної безпеки та сталого розвитку для досягнення пріоритетних національних інтересів та міжнародних зобов'язань. До Закону України «Про основи національної безпеки» та Стратегії національної безпеки доцільно внести зміни та доповнення щодо регламентації у цих правових документах принципів, пріоритетів, напрямів, заходів та механізмів досягнення сталого розвитку. Одночасно доцільно врахувати посилення позитивних світових тенденцій щодо підвищення значення соціальної відповідальності, які пов'язані зі зростанням глобалізаційних процесів та загостренням у зв'язку з цим конкуренції.

1.3. Правове забезпечення сталого розвитку в державі та її регіонах

Аналіз правових та стратегічних засад національної безпеки України (підрозділ 1.2) свідчить, що цілеспрямованої політики щодо формування умов сталого розвитку, скасування загроз та небезпек, які перешкоджають його становленню, створення можливостей та механізмів його досягнення, не започатковано. Зміст пріоритетних та основних напрямів національної безпеки в економічній, соціальній та науково-технічній сферах при їх реалізації може мати побічний ефект для забезпечення сталого розвитку через певну різноспрямованість цілей та нескоординованість механізмів запровадження.

Однак у зв'язку з тим, що досягнення сталого розвитку у промислових регіонах стосується одночасно державної, регіональної, економічної, соціальної, екологічної та промислової політики з конкретизацією реалізації на всіх рівнях управління, доцільно здійснити аналіз та оцінку правових документів у цій сфері.

Серед чинних державних нормативно-правових документів немає таких, які одночасно охоплюють всі складові сталого розвитку та визначають цілеспрямовано ідеологію сталого розвитку, його зміст та механізми реалізації. Навіть не відповідає

цим вимогам «Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003-2015 рр.» [21], яка на даний час є застарілою та неактуальною через прийняття за окремими визначеними в ній напрямками (бідність, соціальні хвороби, екологічна безпека тощо) спеціальних концепцій, програм, стратегій, які забезпечують їх нове усвідомлення та реалізацію.

Можливості визначити та оцінити стратегічні пріоритети України щодо сталого розвитку обмежені через відсутність Концепції (стратегії) сталого розвитку України, яка в даний час в оновленому варіанті проекту доопрацьовується в системі Національної академії наук України та планується її оприлюднення наприкінці 2012 р. Відсутність перспективної стратегії економічного та соціального розвитку України є перешкодою для оцінки реальних прагнень України до досягнення цілей сталого розвитку. Цей правовий документ також доопрацьовується, тому при його оприлюдненні та обговоренні буде можливість внести пропозиції щодо виконання міжнародних зобов'язань та внутрішніх національних інтересів України щодо сталого розвитку.

Але визначення будь-яких загальних цілей не може бути успішно реалізоване, якщо вся система не матиме органічно вбудованих підсистем, а їх успішне функціонування не стане запорукою створення цілісного механізму. Досягнення сталого розвитку в державі неможливе, якщо до цього процесу не залучені регіони. Державна регіональна політика та власна політика регіонів має в цьому напрямі визначити цілі, пріоритети, заходи та механізми щодо подолання ризиків сталого розвитку, різкої диференціації регіонів за економічним, соціальним та екологічним розвитком, поєднання зусиль держави та регіонів в угодах регіонального розвитку щодо досягнення пріоритетних національних інтересів сталого розвитку тощо.

Сьогодні регламентується діяльність у регіональній сфері законодавством про стимулювання розвитку регіонів, на підставі якого розроблена і реалізується Державна стратегія регіонального розвитку до 2015 р. [12]. Зміст цієї стратегії визначає проблеми та пропонує конструктивні напрями їх розв'язання за економічною, соціальною та екологічною сферами, але не конк-

ретизує дій щодо їх залежності та потреб збалансованого розвитку цих трьох сфер. Звертає увагу прагнення до забезпечення збалансованості економічної та екологічної сфер у контексті виконання міжнародних вимог через запровадження системи управління якістю (стандарт ISO серії 9000) та системи екологічного управління (стандарт ISO серії 14000). До визначених державних пріоритетів розвитку окремих регіонів на період 2015 р. включено для більшості областей окремим пунктом поліпшення екологічної ситуації в цілому або за окремими напрямками (захист територій від підтоплення, подолання наслідків ЧАЕС тощо).

Український вузько представлений в пріоритетах соціальний розвиток регіонів. У Донецькій та Луганській областях не зосереджено уваги на людському розвитку, за яким вони 10 років посідають останнє та передостаннє місця серед областей України. Тільки у Дніпропетровській області визначено державою пріоритетний напрям, націлений на подолання ризиків сталого розвитку, скорочення економічно небезпечних видів економічної діяльності.

Таким чином, при внесенні змін та доповнень до Державної стратегії регіонального розвитку до 2015 року необхідно внести в оцінку стану регіонального розвитку, обґрунтування та визначення державних та регіональних пріоритетів розвитку, а також у перелік державних пріоритетів для кожної області загальні цілі сталого розвитку та специфічні для кожного регіону з урахуванням вагомості та гостроти загроз (ризиків), які перешкоджають забезпеченню сталого розвитку та досягненню національної безпеки в економічній, соціальній та екологічній сферах.

Концепція державної регіональної політики, яку було затверджено Кабінетом Міністрів України у липні 2008 р. [22], значно відрізняється за змістом щодо своєї спрямованості на забезпечення сталого розвитку регіонів та країни. Згідно з визначенням державної регіональної політики досягнення сталого збалансованого розвитку регіонів віднесено до цілей. До переліку документів, на які спирається державна регіональна політика, включено «Керівні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту». До напрямів державної регіональ-

ної політики віднесено формування ефективної системи публічної влади у регіонах, спроможної забезпечити сталий розвиток територій. Серед інструментів реалізації державної регіональної політики фінансово-економічного забезпечення передбачається спрямування цільових трансфертів з державного бюджету місцевим бюджетам на вирішення пріоритетних завдань сталого розвитку регіонів.

Виходячи навіть із цих положень державної регіональної політики очікувались оптимістичні сподівання щодо зрушень при забезпеченні сталого розвитку регіонів України. Але подальші кроки щодо закріплення правового статусу визначеної Концепції державної регіональної політики через підготовку проекту Закону України «Про державну регіональну політику» призвели до загублення стратегічно важливих положень цієї концепції. Станом на липень 2011 р. розгляду підлягали більше п'яти варіантів законопроектів, які змінювались у процесі вдосконалення. Тому немає сенсу давати оцінку його змісту. У контексті реалізації стратегій сталого розвитку, особливостей його формування та запровадження на регіональному рівні необхідне включення положень до проекту Закону України «Про державну регіональну політику», які забезпечують визначення та реалізацію цілей, обов'язків та механізмів досягнення сталого розвитку регіонів України.

Ініціація вдосконалення державної регіональної політики у визначеному напрямі можлива із застосуванням демократичних засад державного регіонального управління через використання повноважень Ради регіонів як консультативно-дорадчого органу при Президентові України. У Положенні про Раду регіонів, затвердженому Указом Президента України від 9.04.2010 р. №533/2010 [38] першим серед її завдань передбачається «вивчення суспільно-політичних процесів, що відбуваються у державі, стану соціально-економічного розвитку регіонів та вироблення за його результатами узгодженої позиції щодо пріоритетів державної регіональної політики, *напрямів, стратегій та механізмів забезпечення сталого розвитку регіонів, системних реформ у цій сфері*».

Завданням Ради регіонів у контексті визначеної проблеми є «вивчення та узагальнення іноземного досвіду з питань держа-

вного будівництва, здійснення місцевого самоврядування, формування та реалізації регіональної політики, *впровадження моделі сталого розвитку та опрацювання пропозицій щодо використання такого досвіду в Україні*». До складу Ради регіонів входить близько 70 чол. Серед них Президент України, який очолює раду, Голова Верховної Ради України та Голови трьох комітетів Верховної Ради України, Прем'єр-міністр України, Голова Адміністрації Президента України, Віце-прем'єр-міністр України, чотири міністри, голови обласних державних адміністрацій, голови обласних рад. Основною формою роботи є засідання, які мають проводитись не рідше одного разу на квартал. Таким чином, виходячи зі змісту напрямів та основних завдань Ради регіонів, її складу та організаційного порядку роботи, є реальна можливість підготовки, розгляду питань та розробки ефективних управлінських рішень щодо формування та реалізації політики сталого розвитку в регіонах України.

Найкращим варіантом підготовки питань зі сталого розвитку регіонів України Радою регіонів було б залучення до цього процесу Національної ради зі сталого розвитку, яка є постійним консультативно-дорадчим органом при Кабінеті Міністрів України. У Положенні про Національну раду зі сталого розвитку України, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 25.08.2010 р. №723 [37], до основних завдань Національної ради віднесено: вивчення стану реалізації державної політики щодо забезпечення сталого розвитку; оцінку стану формування економічних, соціальних, екологічних та інших передумов для переходу до сталого розвитку України; аналіз та обговорення проблемних питань, а також підготовка та подання Кабінету Міністрів України пропозицій щодо їх вирішення; узагальнення міжнародного досвіду з формування та реалізації політики сталого розвитку та підготовку пропозицій щодо використання такого досвіду в Україні; аналіз проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів з питань сталого розвитку; організацію проведення громадських обговорень стосовно зазначених проектів та підготовку рекомендацій із зазначених питань; розгляд пропозицій державних органів, вітчизняних іноземних та міжнародних підприємств, установ та організацій щодо забезпечення переходу до сталого розвитку; підготовку пропо-

зицій щодо інституціонального забезпечення сталого розвитку. За складом у Національну раду сталого розвитку входять 47 осіб, серед яких Прем'єр-міністр України, Президент НАН України, більше 15 академіків НАН України, 5 міністрів тощо. Засідання проводяться щокварталу. Таким чином, виходячи з потреб України щодо формування умов та можливостей забезпечення сталого розвитку та відсутності відповідних дій до цього, активізація діяльності Національної ради зі сталого розвитку може призвести до відповідних зрушень у державній та регіональній політиці у визначеному напрямі.

Управління процесами досягнення сталого розвитку потребує як цілісного бачення його змін, так і окремо трьох складових сталого розвитку – економічної, соціальної та екологічної. В Україні бракує саме комплексного підходу до досягнення стратегічних цілей сталого розвитку, а кожна підсистема не залучена в систему, де відбувається необхідний взаємозв'язок та взаємодія між її складовими. Економічна політика має бути підставою для соціальної та екологічної політики, соціальна політика повинна мати економічне підґрунтя для здійснення та одночасно ставити вимоги до екологічної політики та враховувати її вимоги. Екологічна політика повинна мати економічний та соціальний потенціал для реалізації. У такому контексті необхідно формувати та реалізовувати правову основу сталого розвитку.

Аналіз чинних нормативно-правових документів України свідчить про значну ізольованість кожної з визначених складових. Є певне сполучення економічного та соціального напрямку, а також економічного та екологічного. Прикладом поєднання оцінки економічної та соціальної безпеки є зміст Методики розрахунку рівня економічної безпеки України [28]. Вона містить індикатори та порогові значення індикаторів, що визначають економічну безпеку в широкому розумінні, яка включає макроекономічну, фінансову, валютну, боргову, зовнішньоекономічну, інвестиційну, науково-технологічну, енергетичну безпеку, а також безпеку страхового ринку. Одночасно до економічної безпеки включено індикатори та порогові значення, які визначають соціальний стан, а саме: індикатори та порогові значення індикаторів стану соціальної безпеки (14), демографічної безпеки (7), продовольчої безпеки (13).

Невизначеність авторами методологічних підстав щодо включення соціальних індикаторів до економічної безпеки не дає можливості оцінити правомірність їх поєднання. Але це є прикладом подальших науково-методичних напрацювань у сфері оцінки рівня сталого розвитку. Всебічність чинної методики оцінки рівня економічної безпеки України, яка містить і економічні, і соціальні індикатори, дає підставу для розробки Методики оцінки рівня сталого розвитку, яка використовуватиме індикатори за трьома напрямками – економічним, соціальним та екологічним.

Для правового визначення та забезпечення сталого розвитку в Україні найбільші здобутки визначаються за екологічною складовою. Підтвердженням цього є розроблена і схвалена у жовтні 2007 р. Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 р. [23]. Основоположним принципом, на якому базується національна екологічна політика, є рівень трьох складових розвитку держави (економічної, екологічної, соціальної), що зумовлює орієнтування на пріоритети сталого розвитку, врахування екологічних наслідків прийняття економічних рішень.

Метою реалізації національної екологічної політики передбачається стабілізація і поліпшення екологічного стану для забезпечення переходу до сталого розвитку, а в механізмах реалізації через наукове забезпечення національної екологічної політики передбачається здійснення переходу України на принципи сталого розвитку. Очікувані результати реалізації Національної екологічної політики враховують вплив екологічного середовища на безпеку життєдіяльності населення (на соціальну складову), усувають негативний вплив економічного зростання на навколишнє природне середовище (взаємодія економічної та екологічної складової). Таким чином, цей правовий документ на даний час є найбільш орієнтованим на досягнення цілей сталого розвитку та взаємодію його складових. Але підсистема сталого розвитку без наявності самої системи не може ефективно працювати через залежність від неї в цілому та від економічної, соціальної, науково-технічної сфер.

Соціальна складова сталого розвитку обумовлюється врахуванням соціальною політикою держави та її регіонів вимог

сталого розвитку. Правового документа із соціальної політики після 2004 р. в Україні не прийнято, тому не існує об'єкта аналізу для визначення співвідношення соціальної політики та сталого розвитку. Протягом 2000-2011 рр. завдяки розробленій Методичці вимірювання людського розвитку регіонів України [27] була можливість відстежувати вплив екологічного, соціального та економічного стану на людський розвиток регіонів України. Результати розрахунків за цією методикою представлено в статистичному бюлетені «Регіональний людський розвиток» [47], в якому визначено рівень впливу 9 складових частин людського розвитку на індекс регіонального людського розвитку. До складових включено: демографічний стан; ринок праці; матеріальний добробут; умови проживання; стан та охорону здоров'я; соціальне середовище; екологічну ситуацію; фінансування людського розвитку. За наведеними в цьому статистичному бюлетені за 1999-2009 рр. показниками простежується пряма залежність негативного впливу несприятливої екологічної ситуації на загальний індекс регіонального людського розвитку. Саме через переважання цієї причини Донецька та Луганська області не виходять із аутсайдерів. Несприятливий екологічний стан простежується і в інших областях, де переважно розвинута промисловість, а саме Дніпропетровська, Запорізька, Львівська, Одеська області.

Негативний вплив промисловості на екологічний стан із подальшим негативним впливом на соціальний та людський розвиток обумовлює включення до правових засад функціонування та розвитку промисловості положень, які регламентують дотримання вимог сталого розвитку. Це стосується Концепції державної промислової політики, схваленої Указом Президента України у лютому 2003 р. [43]. Термін прийняття визначеної концепції свідчить про необхідність її перегляду у зв'язку зі значними зовнішніми та внутрішніми змінами, які мають стратегічне значення для розвитку промисловості. Але з позицій підпорядкування вимогам сталого розвитку її зміст спрямований на часткову їм відповідність. В основні принципи державної промислової політики закладена соціальна й екологічна спрямованість концепції. Структурна політика промисловості передбачає скорочення енергоємних, екологічно небезпечних вироб-

ництв та виробництв із високим рівнем травматизму. Одночасне дотримання вимог економічної та екологічної безпеки у процесі приватизації державного майна передбачається при реалізації інституційної політики. У структурі Концепції державної промислової політики цілий підрозділ присвячений екологічній безпеці, що передбачає послідовний перехід на міжнародні стандарти екологічної безпеки; економічне стимулювання ресурсо- та енергозбереження; впровадження екологічно чистих і природовідновлювальних техніки та технологій; розширення застосування технологій, у яких використовуються ресурси, що відновлюються; випереджувальна модернізація та поступове згортання екологічно шкідливих виробництв; формування ринку екологічних робіт та послуг, постачання на ринок приладів, засобів автоматизації та устаткування для охорони довкілля. Ці напрями забезпечення екологічної безпеки в контексті досягнення вимог сталого розвитку є актуальними і сьогодні. У контексті регіональної промислової політики, визначеної в Концепції, зросли потреби узгодження із загальнодержавними пріоритетами дії щодо формування регіональних і міжрегіональних промислових комплексів, створюваних для розв'язання соціально-економічних, екологічних та інших проблем регіонів, що відповідає завданням створення умов сталого розвитку. Таким чином, за правовим документом з державної промислової політики, представленим визначеною Концепцією, простежуються наміри щодо формування та реалізації стратегічних напрямів розвитку промислової політики, які вирішують окремі завдання сталого розвитку. Цілісний та адресно спрямований підхід до реалізації сталого розвитку в Україні необхідно започаткувати при підготовці нового варіанта правового документа з державної промислової політики або при внесенні змін та доповнень чинного.

Таким чином, аналіз правових документів з державної, регіональної, економічної, соціальної, екологічної та промислової політики щодо формування умов та можливостей сталого розвитку визначає гостру потребу у підготовці, прийнятті та реалізації на державному рівні національної Концепції (стратегії) сталого розвитку, яка б визначала збалансовану політику національної безпеки в економічній, соціальній, екологічній сферах, а також окреслила стратегічні пріоритети та принципи запро-

вадження сталого розвитку в економічній, соціальній, екологічній, регіональній, промисловій політиці.

Одночасно з позитивним сприйняттям переходу України на шлях сталого розвитку є науково обґрунтовані аргументи про вкрай низькі можливості для цього через об'єктивні та суб'єктивні причини. Так, науковці з Інституту ядерних досліджень НАН України вважають [38, с.43], що вирішення комплексу проблем, які постають перед Україною на шляху переходу до сталого розвитку, потребують реформування суспільно-політичної системи, кардинальної зміни технологічного укладу реального сектору економіки, розробки теоретичних основ суспільства сталого розвитку та формування відповідної законодавчої та нормативно-правової бази. Така оцінка і висновки базуються на тому, що, *по-перше*, Україна належить до групи країн із несприятливими стартовими умовами, оскільки її економіка є дуже енерго- та ресурсовитратною та продукує неприпустимо великі обсяги відходів. Бюджетоутворюючими є ресурсовидобувні галузі, хімія та металургія, які сьогодні базуються на III (індустріальному) технологічному укладі. Зношеність основних фондів у цих галузях перевищує 60-70%, а технологічне оснащення є переважно безнадійно застарілим. Існуючий технологічний базис (методи видобутку енергоносіїв, корисних копалин, виробництва енергії, сировини та матеріалів, їх обробки та переробки, використання відходів виробництва та споживання тощо) в принципі унеможливорює досягнення ключових завдань сталого розвитку – відновлення природних екосистем одночасно з випереджальним вирішенням проблем економічного, соціального і демографічного розвитку. *По-друге*, провідні галузі української економіки лобіюються і контролюються представниками владних та політичних структур, які фактично є власниками ключових підприємств і економічно не зацікавлені в реформуванні країни на засадах сталого розвитку, а отже, не готові взяти на себе відповідну політичну ініціативу та відповідальність. Ці фахівці вважають, що для втілення в життя ідеї сталого розвитку перш за все необхідно розробити теоретичні основи нової політекономії – політекономії сталого розвитку, на основі якої необхідно змінити законодавчу та нормативно-правову базу.

Трансформації в різних сферах, які тривають в Україні, надзвичайно загострили диспропорції у рівні соціально-еконо-

мічного розвитку окремих регіонів держави, що породжує соціальну нестабільність у суспільстві. Водночас відсутність фінансового забезпечення розв'язання екологічних проблем все більше загострює екологічну ситуацію в країні. Україна має значний потенціал для забезпечення соціально-економічного зростання: вигідне географічне розташування, сприятливі агрокліматичні умови, достатні природні ресурси, високий рівень освіти населення, вагому культурно-історичну спадщину. У той же час постає актуальність упровадження моделі сталого розвитку задля стабілізації техногенного навантаження на навколишнє природне середовище та вирішення комплексу екологічних проблем. Це можливо при кардинальній зміні існуючої практики господарювання, побудованої на засадах зростання обсягів виробництва без урахування зміни якісних показників навколишнього природного середовища. Незбалансована експлуатація природних ресурсів спричиняє зростання витрат на захист населення і територій, ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій та відтворення природної рівноваги, що водночас є тягарем, значним фінансовим навантаженням на економічну підсистему.

Зміни в одній сфері спричиняють зміни в іншій, тому при дослідженні складних процесів ефективним є застосування системних методів, адже взаємодія та взаємозалежність процесів постійно зростає. Діалектична єдність усіх складових сталого розвитку як системи обумовлена нерозривністю процесу функціонування навколишнього середовища та розвитку людини, суспільства, держави не тільки в просторі, але і в часі.

1.4. Концептуальні засади формування сталого розвитку в Україні

Україна має значний досвід і тривалий період формування Концепції сталого розвитку, однак через прагнення зробити правовий документ досконалим та ефективним, а також позитивно сприйнятим управліннями та населенням, вона так і не визначилась та не прийняла перш за все відповідну концепцію, без якої неможливо здійснювати подальші кроки щодо розробки

стратегій та програм сталого розвитку і включати відповідні положення в державні та регіональні стратегії та програми соціально-економічного розвитку.

Концептуальні підходи до формування відповідного проекту мають урахувувати теоретико-методологічне обґрунтування та набутий досвід інших країн при реалізації принципів переходу до сталого розвитку, а також національні особливості. Такий підхід потребує визначення та систематизації вимог до формування проекту Концепції.

Основною парадигмою будь-якого розвитку є розширення можливостей вибору. Відповідно до цього поняття сталий розвиток можна трактувати як розширення можливостей вибору для нинішніх та їх незменшення для майбутніх поколінь. З урахуванням наведеного змісту сталого розвитку тип відтворення населення, тривалість життя, здоров'я, освіта, інтелектуальний та трудовий потенціал, соціальний та людський капітал, які забезпечують розширення можливостей вибору, мають виступати основними цілями сталого розвитку соціальної підсистеми, а не умовами такого розвитку.

Особливістю змісту сталого розвитку є процеси розвитку через забезпечення безпеки та забезпечення безпеки через розвиток. Ці особливості відрізняються від традиційних уявлень щодо забезпечення безпеки через захист, які превалюють у сучасній системі національної безпеки України. Ідея забезпечити безпеку через розвиток є найбільш плідною для вирішення проблем безпеки. Саме в моделі сталого розвитку співпадає рушійна прогресивна діяльність із забезпеченням безпеки. Прийняття принципу забезпечення безпеки через розвиток призведе до формування сталого розвитку. Це безальтернативний шлях. Тому сучасну систему національної безпеки необхідно переорієнтувати на вимоги формування та реалізації моделі сталого розвитку, а в подальшому це має бути єдиний правовий документ з національної безпеки та сталого розвитку. На етапі формування Концепції сталого розвитку ці ідеологічні настанови безпеки та розвитку необхідно визначити в обґрунтуванні доцільності її розробки, а в подальшому – за змістом.

Складові сталого розвитку, які визначаються економічною, соціальною та екологічною сферами й одночасно займають

важливе місце саме в системі національної безпеки, що є додатковим аргументом для можливостей якісного управління і сталим розвитком на підставі розвитку економічної, соціальної та екологічної безпеки.

Наявність економічного, соціального та екологічного компонентів сталого розвитку обумовлюють урахування в екологічній, соціальній та економічній політиці вимог сталого розвитку. Відстежити в економічній та соціальній політиці положення, які адресно регламентують перехід до сталого розвитку, неможливо саме через відсутність таких правових документів на сучасному етапі розвитку країни. А для екологічної складової є більш сприятливі умови для запровадження засад сталого розвитку через наявність Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 р. [23], де чітко простежується орієнтація на пріоритети сталого розвитку. Тому в Концепції сталого розвитку мають бути включені такі положення з економічного та соціального розвитку, які націлюють на формування економічної та соціальної політики в контексті сталого розвитку.

Сучасна регіональна політика не орієнтована на формування та реалізацію сталого розвитку. Але визначення в Концепції сталого розвитку напрямів та завдань регіональної політики щодо його запровадження на регіональному рівні з конкретизацією інструментів та механізмів досягнення є запорукою залучення областей України до господарювання на принципах сталого розвитку. Ці положення мають бути відображені у правових документах на державному рівні: у Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р.; проекті Закону України «Про державну регіональну політику»; законодавстві України про стимулювання розвитку регіонів, про місцеве самоврядування, про місцеві державні адміністрації тощо. На регіональному рівні врахування принципів сталого розвитку має реалізовуватися при прийнятті регіональних стратегій, планів, програм, угод регіонального розвитку тощо.

Промислова політика в контексті сталого розвитку має вкрай складні завдання поступової заміни задіяних промисловістю матеріальних та природних ресурсів на сучасні високотехнологічні ресурси, які сформовано на основі інформаційних та

соціально-духовних джерел. Правові документи з промислової політики застаріли, Міністерство промислової політики України скасовано, а актуальність запровадження принципів сталого розвитку зростає. Тому доцільно у проекті Концепції сталого розвитку України виписати положення, які орієнтують промислову політику до трансформації та модернізації на засадах сталого розвитку.

При реалізації будь-якої концепції дотримання визначених базових принципів та критеріїв, досягнення цілей є запорукою її успішного запровадження на всіх етапах здійснення. Значна кількість науковців і держслужбовців при розробці концепцій орієнтується на загальні принципи, без яких неможлива реалізація будь-якої концепції. Це – верховенство права, комплексність, гласність тощо. Але разом із ними мають визначитись принципи, які є базою для врахування особливостей та характеристик об'єкт та процесу, який є предметом концепції. Відповідно до цього принципи концепції сталого розвитку – це сукупність правил, норм, настанов системи управління сталим розвитком, які є загальними вимогами державної політики та її структурних складових.

Принципами концепції, які відповідають вимогам сталого розвитку, є:

- рівність можливостей різних поколінь у задоволенні потреб існування та розвитку, орієнтація на майбутнє;

- попередження виникнення та поширення внутрішніх та зовнішніх небезпек, які перешкоджають становленню сталого розвитку;

- забезпечення безпеки через розвиток, розвиток через забезпечення безпеки;

- ноосферна орієнтація з перевагою духовних та інформаційних факторів і ресурсів над споживанням матеріальних і природних ресурсів;

- збалансованість економічної ефективності та економічної безпеки; соціальної справедливості та соціальної безпеки; екологічної безпеки і коеволуційного розвитку;

- баланс інтересів особи, суспільства, держави та їх взаємна відповідальність щодо стану та перспектив безпеки та розвитку;

органічне поєднання економічної ефективності, соціальної справедливості та ресурсно-екологічної збалансованості; перевага раціонального соціального буття над нераціональним;

участь громадян у формуванні сталого розвитку;
інтеграція у світову систему колективної безпеки.

До цих основних принципів доцільно також додати поміркованість, доцільність, співіснування, соціальне партнерство, інформаційну відкритість тощо.

Сталий розвиток визначається комплексом цільових та супровідних критеріїв досягнення. Цільові критерії безпосередньо визначають бажаний стан і досягнутий рівень сталого розвитку. До цільових критеріїв належать:

наявність умов та можливостей безпечного і гідного життя та розвитку для теперішніх та наступних поколінь;

надбання духовно-моральних цінностей, формування та реалізація суспільних норм і принципів сталого розвитку;

забезпечення стійкості людського розвитку, зниження та мінімізація економічних, соціальних та екологічних ризиків;

раціональне залучення, споживання та використання природних ресурсів;

збалансованість (взаємоузгодженість) економічної, соціальної, екологічної складових сталого розвитку;

неконфліктна інтеграція економічної, соціальної та екологічної систем;

досягнення такого техногенного навантаження, що не перевищує можливостей природного середовища до самовідновлення;

переважне застосування у виробництві високотехнологічних ресурсозберігаючих технологій;

забезпечення стійких процесів простого та розширеного відтворення людського та трудового потенціалу, стійкого зростання людського, соціального та інтелектуального капіталу;

запровадження ефективних механізмів саморегуляції, що забезпечують автоматичне налаштування соціоекономічної системи на сталий розвиток;

покращення та зміцнення здоров'я населення, продовження тривалості повноцінного життя та трудової активності;

підвищення освітнього, професійного та соціально-культурного рівня населення;

досягнення високого рівня та якості життя населення у поєднанні з соціальним, інтелектуальним та духовним зростанням;

дотримання прав і свобод людини, забезпечення можливостей вибору людини в усіх сферах суспільного життя;

високий рейтинг України за людським та сталим розвитком у міжнародних порівняннях;

активна діяльність об'єднань громадян у процесах переходу України до сталого розвитку;

демократизація управління сталим розвитком.

До супровідних критеріїв досягнення сталого розвитку належать такі, що опосередковано впливають на формування умов та можливостей для його забезпечення, а саме:

якісне законодавство України, яке відповідає національним потребам та міжнародним вимогам сталого розвитку;

нові стратегічні орієнтири соціальної політики, орієнтованої на реалізацію вимог сталого розвитку, активізацію трудової, підприємницької та творчої діяльності, формування людського, інтелектуального та соціального капіталу;

реалізація в економічній політиці принципів інноваційності та сталості;

запровадження механізмів соціальної відповідальності за реалізацію принципів сталого розвитку на всіх рівнях управління (державному, регіональному, виробничому, особистісному);

започаткування моніторингу сталого розвитку в державі та її регіонах;

участь у вирішенні глобальних проблем сталого розвитку, запровадження соціальної екології у створенні трансграничних зон соціальної стабільності.

Сталий розвиток має забезпечувати не лише виживання населення у довгостроковій перспективі, але й розвиток людського потенціалу, підвищення добробуту, створювати підвалини неухильного соціального прогресу. У зв'язку з цим кожна складова сталого розвитку має підпорядковуватися цілям людського розвитку і соціального прогресу.

Сталий економічний розвиток має забезпечити можливості ефективною зайнятості, отримання гідних доходів та досягнення високої якості життя шляхом ефективного функціонування економічної системи на основі інноваційного розвитку та раціонального споживання матеріальних ресурсів.

Метою сталого соціального розвитку є встановлення рівноправності громадян перед законом, соціального захисту і підтримки, забезпечення рівних можливостей для досягнення матеріального, екологічного і соціального благополуччя. Сталий екологічний розвиток має на меті подолання екологічної кризи та запобігання екологічним ризикам, забезпечення конституційного права громадян на безпечне для здоров'я і життя навколишнє природне середовище, недопущення дій, які порушують здатності екосистем до саморегулювання і самовідновлення.

Для забезпечення *сталого економічного розвитку* регіонів необхідно:

1) здійснити переведення економіки регіонів на інноваційний шлях розвитку за рахунок:

створення ефективного конкурентного середовища в системі економічної діяльності на національному та регіональних рівнях;

розробки довгострокової програми переходу економіки України на інноваційний шлях розвитку та її конкретизація на регіональному рівні;

проведення активної державної політики підтримки інноваційного розвитку регіонів, формування регіональних інноваційних систем;

стимулювання інноваційної діяльності підприємств, формування інноваційних кластерів;

активізації міжнародних економічних зв'язків регіонів, стимулювання зовнішньоекономічної діяльності регіонів;

створення умов для залучення прямих іноземних інвестицій в економіку кожного регіону;

2) запровадити жорстку систему ресурсозбереження на основі:

запровадження ресурсозберігаючих технологій, технологій замкнутого циклу;

розвитку альтернативних джерел енергії;
розвитку безвідходного виробництва;
залучення у систему виробництва накопичених у попередній період промислових відходів, переробки побутових відходів;

стимулювання раціонального споживання всіх природних ресурсів;

3) здійснити структурну перебудову економіки регіону шляхом:

переведення економіки регіону на новий технологічний рівень, збільшення частки IV та V технологічних укладів; формування умов переходу до VI технологічного укладу;

збільшення частки виробництв із високою питомою вагою доданої вартості, у промисловості збільшення частки верстато-, приладо- та машинобудування;

розширення сфери послуг, збільшення в їх структурі інформаційних та інших високотехнологічних послуг;

розвитку екологічно чистого виробництва.

Для забезпечення *сталого соціального розвитку* важливим є:

поступове утвердження в масовій свідомості філософії сталого розвитку шляхом широкого висвітлення через ЗМІ та освітню систему концепції ноосфери та необхідності коеволюції людського і навколишнього середовища;

формування у населення системи потреб та етичних цінностей, відповідних принципам сталого розвитку;

формування сучасної моделі споживання, відповідної принципам сталого розвитку (ресурсозаощадливої, оптимально-раціональної, екологічнобезпеченої, орієнтованої на пріоритетний духовно-соціальний розвиток людини);

забезпечення розвитку соціальної сфери та соціальної інфраструктури на засадах сталості, забезпечення їх максимальної безконфліктної інтеграції з екосистемою;

створення необхідних правових, організаційних, фінансових, матеріальних умов для забезпечення людського розвитку в усій його багатогранності;

формування державної соціальної політики сталого розвитку.

Для забезпечення *сталого екологічного розвитку* регіонів необхідно:

- формування сучасної природоохоронної інфраструктури регіону;

- розробка екологічного паспорту регіону, визначення найбільш вагомих загроз та ризиків регіональної екосистеми;

- удосконалення систем моніторингу за рівнем техногенного навантаження на регіональні екосистеми і динамічне відображення змін, що відбуваються у навколишньому природному середовищі;

- розробка і впровадження регіональних програм екологізації виробництва і побутової діяльності населення;

- забезпечення капітального ремонту і модернізації основних виробничих фондів природоохоронного призначення;

- встановлення жорстких національних та регіональних екологічних стандартів виробництва та контроль за їх дотриманням;

- створення комплексної систем переробки та утилізації побутових відходів на основі впровадження системи окремого збору і вивезення побутових відходів з охопленням усіх верств населення.

Визначені напрями досягнення сталого розвитку в економічній, екологічній та соціальній сферах актуальні і для регіонального, і для державного рівнів.

На основі результатів дослідження розроблено модель механізму сталого розвитку (рис. 1.1), яка включає суб'єкти, об'єкти, інструменти та принципи сталого розвитку.

При формуванні Концепції сталого розвитку України необхідно враховувати розвиток теоретичних положень, методичного та інформаційно-аналітичного забезпечення оцінки як досягнутого рівня сталого розвитку в цілому, так і внутрішніх підсистем, визначення потенціалу сталого розвитку. У першу чергу це пов'язано з уточненням змісту та характеристик економічної та соціальної складових, що підтверджується розробками ООН [52, с.211]. Сьогодні більшість країн при розробці політики сталого розвитку наголошує на сталому розвитку як процесі, що інтегрує економічні й соціальні цілі та збереження довкілля.

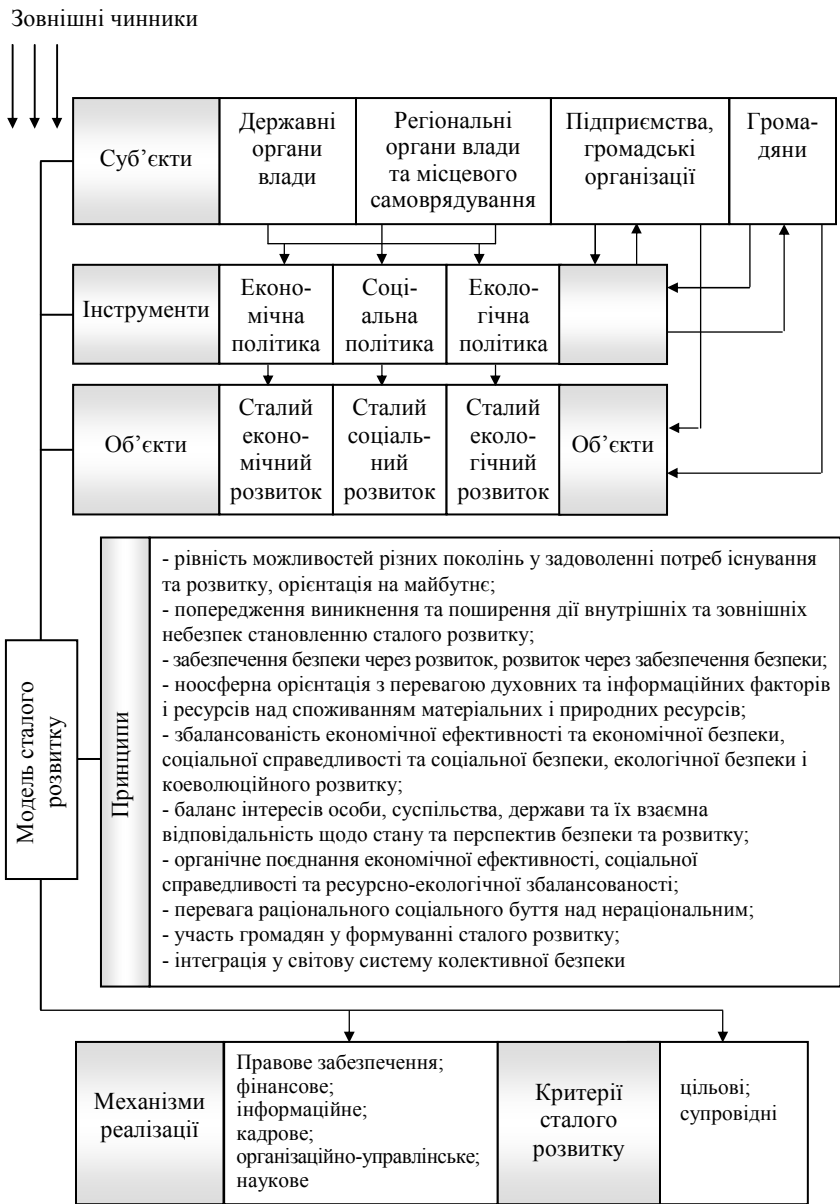

Рис. 1.1. Модель механізму сталого розвитку України

З урахуванням розвитку теоретичних положень відносно сталого розвитку, уточнення його складових та їх змісту сталий розвиток визначає розширення можливостей вибору, а сталість – забезпечення цих можливостей для нинішніх та майбутніх поколінь. Зокрема, сталий розвиток соціальної складової зорієнтований на процес збільшення можливостей вибору у людини за допомогою розширення цих можливостей та функцій їх забезпечення для нинішніх і майбутніх поколінь, а перспективи соціального виміру сталого розвитку зводяться до оцінки соціальних умов щодо можливостей розвитку сучасних і майбутніх поколінь.

Парадигма сталого розвитку у своєму теоретичному, методологічному та методичному розвитку включає три взаємопов'язаних виміри життєздатного розвитку: навколишнє середовище, соціальний та економічний вимір. Життєздатний розвиток, як основна складова сталого розвитку, обумовлює необхідність узгодженого прийняття рішень усіх секторів суспільства, що потребує більш глибоких і всебічних оцінок складних взаємозв'язків між економічними, соціальними і екологічними аспектами.

Вимір рівня сталого розвитку згідно з даною концепцією має базуватися на оцінці рівня збереження та розвитку чотирьох компонентів національного багатства (капіталу), які тісно взаємопов'язані [29, с. 124]:

1) природний капітал – ресурси навколишнього середовища (земля, вода, деревина, повітря, корисні копалини тощо);

2) капітал уречевленої праці – основні засоби виробництва (машини, устаткування, споруди, інфраструктура (транспорт, зв'язок) тощо);

3) людський капітал: продуктивні здібності, засновані на навичках, освіті, здоров'ї тощо;

4) соціальний капітал: соціальні зв'язки, асоціації, установи, об'єднані соціальними нормами і відносинами довіри.

Кожен тип капіталу розглядається у двох аспектах:

збереження та нагромадження капіталу для сучасного покоління;

умови для збереження та підвищення рівня капіталу для майбутніх поколінь.

Соціальна складова сталого розвитку в агрегованому вигляді включає такі підсистеми, які можуть оцінюватися за допомогою сукупності окремих індикаторів, що комплексно представляють відповідну підсистему:

1. Зайнятість, ринок праці, ефективність праці, безпека праці, трудовий потенціал.

2. Якість праці, оплата праці у вартості ВВП.

3. Вартість життя.

4. Людський капітал та його індикатори: рівень матеріальної забезпеченості; освіта, здоров'я, тривалість життя, індекси тривалості життя; інтелектуальний капітал.

5. Якість життя, індекс розвитку людського потенціалу.

6. Демографічний потенціал, життєвий потенціал, вікові структури.

7. Формування та розвиток соціального капіталу.

8. Інформаційний капітал суспільства.

9. Формування середнього класу.

10. Соціальна безпека (ризик), безпека життєдіяльності.

11. Інституційне забезпечення розвитку соціальної складової сталого розвитку.

Для інтегральної оцінки рівня розвитку соціальної складової показники мають включати індикатори, які об'єднують статистичну інформацію та соціологічну (суб'єктивну оцінку) за відповідними співставними індикаторами. До них належать:

1. Ринок праці, який включає трудовий потенціал, рівень зайнятості, безробіття за окремими соціальними групами, показники попиту, зайнятості молоді, ефективність праці та ринку праці тощо.

2. Якість життя, яка оцінюється статистичними індикаторами рівня життя та соціологічними оцінками досягнутого рівня: доходи населення; бідність та нерівність; суб'єктивні оцінки рівня та якості життя; зайнятість та безробіття, використання робочої сили; умови праці та виробнича безпека; рівні можливості та умови розвитку для всіх верств населення; індекс розвитку людського потенціалу та ін.

3. Освіта та професійне навчання, економічні умови для їх розвитку.

4. Здоров'я та тривалість життя: показники тривалості життя для різних статево-вікових груп; рівень захворюваності соціально обумовленими захворюваннями; захист здоров'я – удосконалення здорового способу життя, інформативність та грамотність, профілактика.

5. Безпека та злочинність – показники девіантної поведінки, злочинності та ін.

6. Соціальна єдність та соціальне виключення оцінюється соціологічними даними, які визначаються показниками рівня соціального самопочуття, соціальної напруженості, тривожності, національної дистанції [60, с. 6]. Обов'язковим є започаткування регіонального розрізу залучення визначеної соціологічної інформації.

7. Показники формування середнього класу та рівень зайнятості в середньому та малому бізнесі.

8. Демографічна складова оцінюється показниками відтворення населення, міграційним приростом, життєвим потенціалом.

9. Інфраструктурне та ресурсне забезпечення розвитку соціальної підсистеми сталого розвитку визначається на підґрунті фінансових, інвестиційних та інноваційних показників, а також показниками рівня розвитку соціальної інфраструктури.

Економічну підсистему сталого розвитку доцільно представляти такими індикаторами:

індекси зростання ВВП у порівняльних цінах;

співвідношення ВВП у розрахунку на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) до аналогічних показників країн (районів), що визначені за базу порівняння;

показники та індекси конкурентоспроможності;

інвестиції, інвестиційна свобода;

основний капітал, стан, рівень зношеності та відновлення;

технічний рівень економіки;

інновації;

ступінь розвитку фінансового ринку, ринку капіталів;

ступінь відкритості товарного ринку;

ефективність економічного розвитку.

Сучасний міжнародний досвід свідчить, що одним із найважливіших чинників, які зумовлюють досягнення сталості розвитку суспільства, є широка громадська участь у цих процесах.

У країнах Європейського Союзу добровільні некомерційні недержавні організації та громадські фонди, що репрезентують інтереси різних соціальних груп, відіграють важливу роль як інститут мобілізації різних видів людських ресурсів (інтелектуальних, кваліфікаційних, творчих та ін.) для вирішення широкого кола соціальних проблем, сприяння економічному розвитку територій, захисту навколишнього середовища.

Необхідність залучення об'єднань громадян до розробки та реалізації управлінських рішень щодо сталого розвитку на різних рівнях зафіксовано майже в усіх базових документах з цих питань (зокрема, у Порядку денному на XXI століття, Ріо-де-Жанейро, 3-14 червня 1992 р.; Плані виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку, Йоганнесбург, 26 серпня-4 вересня 2002 р. тощо).

Участь об'єднань громадян у забезпеченні сталого розвитку ґрунтується на принципах захисту прав людини та громадянина, демократичності, відкритості, прозорості, урахування при прийнятті рішень інтересів різних соціальних груп та зацікавлених сторін.

Для забезпечення широкої громадської участі у розробці та здійсненні політики держави щодо сталого розвитку доцільно визначити пріоритетні напрями та заходи щодо забезпечення сталого розвитку.

Пріоритетні напрями включають:

урахування інтересів різних соціальних груп, які репрезентуються об'єднаннями громадян, при прийнятті та реалізації рішень щодо забезпечення сталого розвитку;

залучення ресурсів об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку.

Діяльність із залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку в Україні здійснюється через створення умов для участі об'єднань громадян у забезпеченні соціально-економічного розвитку та захисту навколишнього середовища.

Для залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку доцільно реалізовувати такі заходи:

підтримувати діяльність об'єднань громадян, спрямовану на вирішення соціальних проблем, надання благодійної допомоги, соціальних послуг, охорону довкілля та вирішення екологічних проблем, реалізацію самостійних та спільних з органами влади і комерційними організаціями проектів із цих питань;

забезпечувати впровадження органами влади технології соціального замовлення на соціальні послуги у громадських надавачів соціальних послуг (з урахуванням наявного в Україні досвіду такої діяльності);

залучати громадськість на різних рівнях управління до розробки та реалізації стратегій (програм) соціально-економічного розвитку, охорони довкілля;

забезпечити ліцензування діяльності та атестацію фахівців громадських організацій, що є надавачами соціальних послуг;

здійснювати політику, спрямовану на підтримку створення та діяльності систем некомерційного обміну товарами та послугами;

залучати об'єднання громадян до незалежного моніторингу стану навколишнього середовища, впливу діяльності підприємств на екологічну ситуацію, дотримання екологічних норм та правил жителями та суб'єктами господарювання;

проводити із залученням громадськості експертизи екологічних наслідків рішень, що стосуються економічного і соціального розвитку територій;

підтримувати громадські ініціативи у сфері захисту довкілля, проводити консультації з громадськістю з питань захисту навколишнього середовища;

забезпечити участь об'єднань громадян на всіх рівнях управління у обговоренні рішень щодо економічного розвитку та в оцінці їх впливу на соціальний та екологічний розвиток;

запровадити державне соціальне замовлення на реалізацію науково-дослідницьких проектів для виявлення специфічних соціальних, культурних, економічних, демографічних та інших умов територій (регіонів, районів, міст) та їх урахування при забезпеченні сталого розвитку;

спростити режим реєстрації екологічних громадських об'єднань, надати підтримку цим організаціям (виділення приміщень тощо);

створити базу даних щодо роботи екологічних громадських об'єднань;

забезпечити співпрацю екологічних організацій із дитячими, молодіжними, жіночими, професійними організаціями (спільні проекти, програми);

забезпечити створення кінострічок, Інтернет-сайтів.

Механізми реалізації залучення об'єднань громадян до сталого розвитку включають правовий, фінансово-економічний, організаційно-управлінський (інституційний), кадровий, науковий, інформаційний тощо.

Правовий механізм потребує:

законодавчого закріплення вимоги до органів влади залучати об'єднання громадян до розробки та реалізації стратегій (програм) сталого розвитку національного, регіонального та місцевого рівнів;

розробки методичної бази, а також механізму її впровадження, необхідних для залучення об'єднань громадян на всіх рівнях управління до забезпечення сталого розвитку та оцінки результатів процесу управління забезпеченням сталого розвитку;

розробки та затвердження типових положень «Про соціальне замовлення на соціальні послуги» для органів влади та відповідних методичних рекомендацій щодо запровадження соціального замовлення.

Фінансово-економічний механізм включає підтримку діяльності об'єднань громадян із забезпечення сталого розвитку за рахунок виділення на конкурсних засадах коштів державного та місцевих бюджетів.

Організаційно-управлінський механізм потребує створення спеціалізованих організаційних структур при обласних державних адміністраціях, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, державних адміністраціях міст Києва та Севастополя із управління забезпеченням сталого розвитку;

ініціації та підтримки спільних проектів органів державної влади, місцевого самоврядування та об'єднань громадян, спрямованих на забезпечення сталого розвитку на всіх рівнях;

підтримки створення та функціонування громадських центрів некомерційного обміну послугами (центрів соціальної взаємодопомоги).

Кадрове забезпечення потребує створення необхідної науково-методичної бази для підвищення кваліфікації працівників місцевих органів влади з питань забезпечення сталого розвитку за участі об'єднань громадян.

Науковий механізм забезпечення потребує:

підтримки науково-дослідницької роботи з вивчення й адаптації зарубіжного досвіду та розробки дієвих механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку з урахуванням специфіки українського суспільства;

дослідження та узагальнення наявного в Україні досвіду створення та впровадження стратегій (програм) сталого розвитку різних рівнів. На цій основі доцільною є розробка пакета методичних матеріалів щодо підготовки стратегій (програм) сталого розвитку за участі об'єднань громадян.

Інформаційний механізм потребує:

забезпечення широкого інформування громадськості щодо діяльності об'єднань громадян у вирішенні соціальних проблем, зокрема, наданні соціальних послуг, захисту довкілля, а також щодо можливостей брати участь у їх діяльності;

залучення об'єднань громадян до поширення принципів та цінностей сталого розвитку серед жителів України, різних соціальних груп і соціальних суб'єктів, формування у них прихильності до цінностей та принципів сталого розвитку та активізації їх участі у вирішенні питань сталого розвитку українського суспільства.

Більш конкретним внеском у формування проекту Концепції сталого розвитку було б надання пропозицій до розробленого варіанта проекту Концепції, а не представлення їх взагалі. Тому авторський колектив прагнучиме до подальшої участі в опрацюванні проекту Концепції сталого розвитку на всіх етапах її розробки.

Розділ 2. РИЗИКИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ: ВИЗНАЧЕННЯ, ОЦІНКА, УПРАВЛІННЯ

2.1. Концептуальні підходи до управління ризиками сталого розвитку промислового регіону

Проблема визначення та подолання ризиків сталого розвитку держави та її регіонів потребує послідовного дослідження концептуальних засад, які розкривають витоки їх виникнення. На даний час ця проблема є гострою та ваговою, але одночасно недостатньо підготовленою для розв'язання. Послідовність дій у цій сфері потребує з'ясування концептуальних засад дослідження ризиків сталого розвитку з конкретизацією його складових, оцінки ризиків, формування основних напрямів і заходів щодо їх подолання, а також конструювання механізмів реалізації.

Складність формування концептуальних засад управління ризиками сталого розвитку промислового регіону обумовлена тим, що тут задіяні одночасно три підсистеми сталого розвитку – економічна, соціальна, екологічна, які ззовні регулюються державною, регіональною, промисловою політикою, а внутрішньо виступають як самостійні – економічна, соціальна та екологічна політика без необхідного взаємозв'язку та взаємопроникнення. Ризики виникають та обумовлені і зовнішніми, і внутрішніми чинниками. Але через різну їх спрямованість дії та нескоординованість загальної політики щодо досягнення сталого розвитку через подолання ризиків виникає потреба пошуку такої системи, яка відповідає найбільшою мірою можливостям управління ризиками сталого розвитку промислового регіону. Саме сучасна система національної безпеки України за змістом та цільовою спрямованістю спроможна забезпечити керованість цього процесу та очікувану результативність. Вона систематизовано визначає ризики в економічній, соціальній, екологічній, науково-технічній сферах та основні напрями державної політики щодо їх подолання. Але регіональний аспект управління ризиками в системі національної безпеки не має змістовного визначення і впровадження.

Цілі досягнення національної безпеки та сталого розвитку співпадають за своїм кінцевим результатом – забезпечити безпеку існування та розвитку. Вони збігаються з глобальними цілями збереження людства і трансформуються на рівні країни у збереженні нації, створенні умов для безпечного існування та розвитку. Без збереження, раціонального використання та примноження природних та економічних ресурсів цих цілей досягти неможливо. А концептуальна перевага віддається соціальним цілям і пріоритетам, які потребують упередження прояву ризиків та їх мінімізації в економічній та екологічній сферах. Потребують уточнення соціальні цілі щодо досягнення цілей сталого розвитку. Максимальне задоволення постійно зростаючих матеріальних та духовних потреб людини як головна ідеологічна настанова радянських часів стала превалюючою у свідомості минулого та теперішнього покоління. Заміна соціалістичного способу господарювання на ринковий не викликала відповідних змін у свідомості населення, а перетворила ідеологію постійного зростання та задоволення потреб на ідеологію споживацтва, коли прагнення до максимального задоволення потреб вступило у протиріччя з обмеженістю всіх видів ресурсів для цього, а одночасно розпочався несправедливий перерозподіл та накопичення матеріальних і фінансових ресурсів у меншій частині населення країни.

Перед системою державного управління виникла дилема попередження та мінімізації ризиків сталого розвитку, пов'язаних зі збереженням ресурсів для гідного існування теперішніх і майбутніх поколінь. Але ця настанова залишається лише декларацією, бо не має ні концептуальної, ні правової, ні науково-методичної підстави для перетворення на відповідні управлінські рішення.

Для усвідомлення потреб мінімізації ризиків сталого розвитку є їх змістовна визначеність та співставлення з чинними концептуальними засадами, які визначаються світовою спільнотою та мають місце в системі національної безпеки багатьох країн.

Першочерговим завданням є збереження людства та нації завдяки подоланню ризиків і небезпек для гідного існування та розвитку в сьогоднішній час та у майбутньому. Концептуальні

засади безпеки людського розвитку визначаються методологічними узагальненнями ПРООН, які були представлені в доповіді ПРООН про розвиток людини за 1994 р. Зважаючи на те, що основні засади цієї концепції стосуються особистісного рівня безпеки людського розвитку, воно має певні переваги, які забезпечують реалізацію принципів сталого розвитку до окремої людини. Серед 7 виділених у Концепції основних складових безпеки людини вона містить [4, с.136-137]: економічну безпеку (забезпеченість доходом для задоволення нагальних потреб); продовольчу безпеку (доступність основних продуктів харчування за достатньою кількістю з вільним доступом та достатньою купівельною спроможністю); екологічну безпеку (захист від загроз забрудненого повітря, води, безпечна їжа, безпечні умови проживання та праці, захищеність від економічних катастроф); безпеку для здоров'я (захищеність від ризиків захворювання, можливість жити у безпечному для здоров'я навколишньому середовищі; доступність ефективного медичного обслуговування); особисту безпеку (свобода і захист від загроз насильства); політичну безпеку (можливість жити у суспільстві, що визнає основні права людини); суспільну і культурну безпеку (захищеність культурного різноманіття і захист суспільного розвитку від деструктивних тенденцій); безпеку освітньо-культурного розвитку (доступність до якісної освіти, можливості інтелектуального та культурного розвитку). З рівня особистості економічна, екологічна і соціальна безпека модифікуються та трансформуються на різні рівні управління – виробничий, регіональний, національний, глобальний і визначають відповідно основні складові безпеки сталого розвитку цього рівня.

Ключовим джерелом формування сталого розвитку є досягнення економічної, соціальної та економічної безпеки, а особливістю є те, що кожна складова може спричинити для іншої певний рівень ризиків та небезпек, якщо процес не підлягатиме певному регулюванню. Так, високий рівень економічного зростання може внести небезпеки через нераціональне використання природних ресурсів та навіть їх знищення, інтенсивні виробничі процеси та значні обсяги виробництва важкої промисловості призводять до викидів в атмосферу та воду шкідливих відходів. Процвітання споживацької ідеології сприяє некерованості у

прискореному зменшенні невідновлюваних природних ресурсів, обумовлює ризики і небезпеки в енергетичній сфері. Ретельне дотримання всіх вимог екологічної та виробничої безпеки перешкоджає економічному розвитку та формуванню умов економічного зростання. Неправова поведінка людей обумовлює виникнення фінансових та екологічних ризиків. Наведені приклади – це прояв ризиків, які є перешкодою досягненню сталого розвитку. Вони потребують усвідомлення, визначеності, оцінки та керуваності.

Ризики є обов'язковим компонентом існування людської цивілізації [2, с. 4]. З початку ХХ ст. управління ризиками стало важливою функцією держави. Багатоаспектність поняття «ризик» обумовила варіативність його визначення. Загальною ознакою трактування ризику є ототожнення його із відсутністю визначеності та можливою небезпекою, випадковим характером подій і можливістю виникнення збитків.

Серед визначених теоретичних підходів до розкриття сутності ризиків простежується певна закономірність: встановити причини їх виникнення, упорядкувати, систематизувати та знайти ефективні механізми впливу на них та управління ними. Така послідовність необхідна та можлива при пошуку шляхів управління ризиками сталого розвитку. Одночасно доцільно врахувати типові чинники, які обумовлюють виникнення ризиків. Ними є: недоліки та помилки в політиці й діяльності державних і політичних лідерів, владних інститутів; конфлікти інтересів центру і регіонів; результати діяльності, які призвели до порушення стабільності у суспільстві, обумовили соціальні конфлікти; політичний екстремізм і тероризм; порушення законних прав, свобод та інтересів особистості й нездатність держави їх захистити; загострення криміногенної ситуації, зростання злочинності, порушення законності в діяльності державних структур та правоохоронних органів; економічне неблагополуччя, особливо внаслідок економічних криз; погіршення здоров'я населення, масове поширення хронічних та інфекційних захворювань, наркоманії, алкоголізму, інших соціальних хвороб, погіршення системи охорони здоров'я та медичного обслуговування; деградація середовища і життєдіяльності людини; різна кількісна та якісна зміна демографічної ситуації в країні, регіоні, етносі.

З позицій управління має значення поступова модифікація (розвиток) ризику від його виникнення до прийняття управлінського рішення з його мінімізації або ліквідації. Ризик визначається як можливість негативного впливу певних чинників та виникнення події з небажаними наслідками. Величина виміру ризику здійснюється математичним шляхом з оцінкою вірогідності виникнення ризикових подій. Для визначення рівня ризику залучають аналітичний апарат теорії вірогідності та математичної статистики, що дає змогу оцінити рівень ризику та його прийнятну величину. Тобто ризик – це таке явище (подія), яка може відбутися, а може і не відбутися, що залежатиме від сили чинників, інших обставин. Ризиком можна керувати, тобто використовувати різноманітні підходи до прогнозування настання небажаного явища, його попередження та усунення. Ризик – суб'єктивна категорія, має три характерні риси: пов'язаний із невизначеністю, випадковим характером подій та альтернативністю варіантів прийняття рішень.

Наступним кроком розвитку ризику є загроза. Це поняття характеризується сукупністю несприятливих факторів, які конкретизуються безпосередньо у форму реальної небезпеки, наслідки якої можуть заподіяти шкоду. Загрози виникають у результаті протиріч, що формуються всередині середовища (суспільстві, регіоні, соціальних групах тощо). Посилення загрози може обумовити переростання її у виклик, який є пороговим значенням небезпеки, після досягнення якого вона перетворюється на реальну загрозу [25, с. 184]. Таким чином, розвиток небезпеки можна розглядати як послідовний розвиток небажаних процесів, наростання їх інтенсивності аж до виникнення негативної події, яка завдає шкоди життю, здоров'ю, добробуту окремої людини, територіальної громади, населенню. Відповідно до механізму розвитку небезпеки необхідно формувати механізм попередження та усунення небажаних негативних явищ сталого розвитку.

Наведені концептуальні підходи до управління ризиками надають можливість усвідомити значущість їх розуміння як невід'ємного явища суспільної реальності, які закономірно виникають і потребують відстеження для попередження та мінімізації негативної дії та стимулювання позитивної. Наукові узагаль-

нення визначеної проблематики здебільшого акцентують увагу на негативному впливі ризиків. Але феномен ризику полягає і в позитивних сторонах його прояву. Позитивний характер дії ризиків досліджено ув багатьох наукових працях [30]. У позитивному контексті ризик визначається як свобода вибору людини, що надається йому конкретними та альтернативними обставинами, це балансування між стабільністю та нестабільністю. Якщо ризикові обставини сприяли досягненню поставленої мети чи бажаного результату, то проявлялась позитивна сторона ризику. Позитивна сторона продажу викидів в атмосферу, започаткована в системі екологічного менеджменту, є прикладом позитивного невілювання екологічними ризиками.

Узагальнення методологічних основ природи ризику виокремлює потребу щодо дослідження джерел ризиків. За спрощеною схемою витoki ризиків обумовлені об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Об'єктивні чинники виникнення ризику є слабокерованими. Вони пов'язані з природними явищами. Суб'єктивні – підлягають впливу і потребують послідовності застосування механізмів попередження, мінімізації та ліквідації. Виникнення ризиків в економічній, соціальній та екологічній сферах потребує чіткої систематизації їх джерел та формування системи управління залежно від їх об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Урахування всієї системи ризиків для управління ними неможливе та недоцільне. Тому система національної безпеки передбачає скасування ризиків для реалізації пріоритетів національних інтересів. Ці ризики виникають із різних сфер національної безпеки. Але в управлінських рішеннях їм повинна віддаватись перевага. З контексту досягнення сталого розвитку доцільно було б його визначити в колі пріоритетних національних інтересів, але представлені в Законі України «Про основу національної безпеки України» пріоритети національних інтересів не містять прямого змісту щодо сталого розвитку. У подальшій державній політиці для якісного управління системою національної політики доцільно включити до шкали пріоритетів сталий розвиток та залучити підсистеми національної безпеки (економічну, соціальну, екологічну) до його реалізації.

Управління ризиками потребує обґрунтування та прийняття якісних рішень, які мають певну межу компромісу, але орієнтовані на досягнення певних цілей. Так, започаткування в системі національної безпеки індикаторів та порогових значень показників, які визначають прийнятний рівень небезпек (ризиків), є певним стандартом (нормою) для недопущення стану, який стає загрозливим для національної безпеки. Цей елемент має бути започаткований у системі управління ризиками сталого розвитку.

Класичний приклад послідовності дій при забезпеченні якості управління ризиками запропонований І. Седовим [50], який доцільно використати при формуванні політики управління ризиками сталого розвитку регіонів України. Він передбачає: якісний аналіз (дослідження системи ризиків; опис ризиків, класифікація та групування, аналіз вихідних припущень); здійснення кількісного аналізу (розрахунок ризиків; оцінка ризиків, врахування ризиків); мінімізація ризиків (проектування стратегій, вибір оптимальної стратегії; реалізація стратегій); забезпечення контролю за ризиками (моніторинг ризиків; переоцінка та коригування ризиків; прийняття оперативних рішень щодо існуючих відхилень від еталонів).

Специфіка ризиків сталого розвитку полягає в їх різній цілеспрямованості за підсистемами, але тісно пов'язаних між собою у сполученнях причин та наслідків. Завдання полягає в опрацюванні методологічної, правової, методичної бази дослідження, систематизації показників, які їх визначають, розробки науково-методичної бази оцінки ризиків та її апробації до регіонального рівня з подальшими висновками, рекомендаціями та пропозиціями для системи державного та регіонального управління щодо профілактики, мінімізації та їх подолання.

2.2. Науково-методичне забезпечення оцінки ризиків сталого розвитку промислового регіону

Соціально-економічний розвиток, згідно з основними сучасними концепціями розвитку, базується на трьох взаємопов'язаних характеристиках: зміна, зростання, поліпшення, го-

ловною серед яких є поліпшення. Для оцінки управління ризиками соціально-економічного розвитку доцільно дослідити ризики, які виникають у процесі розвитку. За своїм змістом ризики є перешкодами, що гальмують можливості досягнення стратегічних цілей та пріоритетів розвитку країни щодо високого рівня та якості життя населення, економічного зростання, інноваційного розвитку та соціальної орієнтації економіки. У контексті сталого розвитку ризики перешкоджають безпеці розвитку та гідного існування теперішнього та майбутніх поколінь.

Ризики сталого розвитку промислових регіонів України формуються, в першу чергу, в трьох основних підсистемах – соціальній, економічній та екологічній. Визначена тривимірність ризиків обумовлена вимогами концепцій сталого та життєздатного розвитку. Життєздатний економічний розвиток найбільш ефективним способом обумовлює забезпечення використання ресурсів, зменшуючи забруднення навколишнього середовища, а його соціальний вимір визначає більш високий рівень та якість життя, економічну активність населення, його здоров'я та соціокультурного розвитку.

Оцінка ризиків соціально-економічного розвитку регіонів України базується на поєднанні трьох самостійних та взаємопов'язаних блоків показників, які визначаються на основі статистичної інформації. Рівні ризиків соціально-економічного розвитку побудовані за трирівневою ієрархічною системою: перший рівень – інтегральний показник; другий – внутрішні підсистеми; третій – система індикаторів за видами ризиків (рис. 2.1).

Соціальна підсистема в оцінці ризиків включає індикатори, пов'язані з втратою можливості соціального розвитку. У першу чергу, це ризики втрати здоров'я та тривалості життя і, як наслідок, падіння життєвого потенціалу. Сукупність індикаторів, що оцінюють цей вид ризиків, включає:

очікувану тривалість життя при народженні;

коефіцієнт дитячої смертності;

коефіцієнт природного приросту населення;

вікову структуру населення;

захворюваність на соціально обумовлені хвороби (туберкульоз, розлади психіки внаслідок вживання алкоголю, наркотичних речовин).

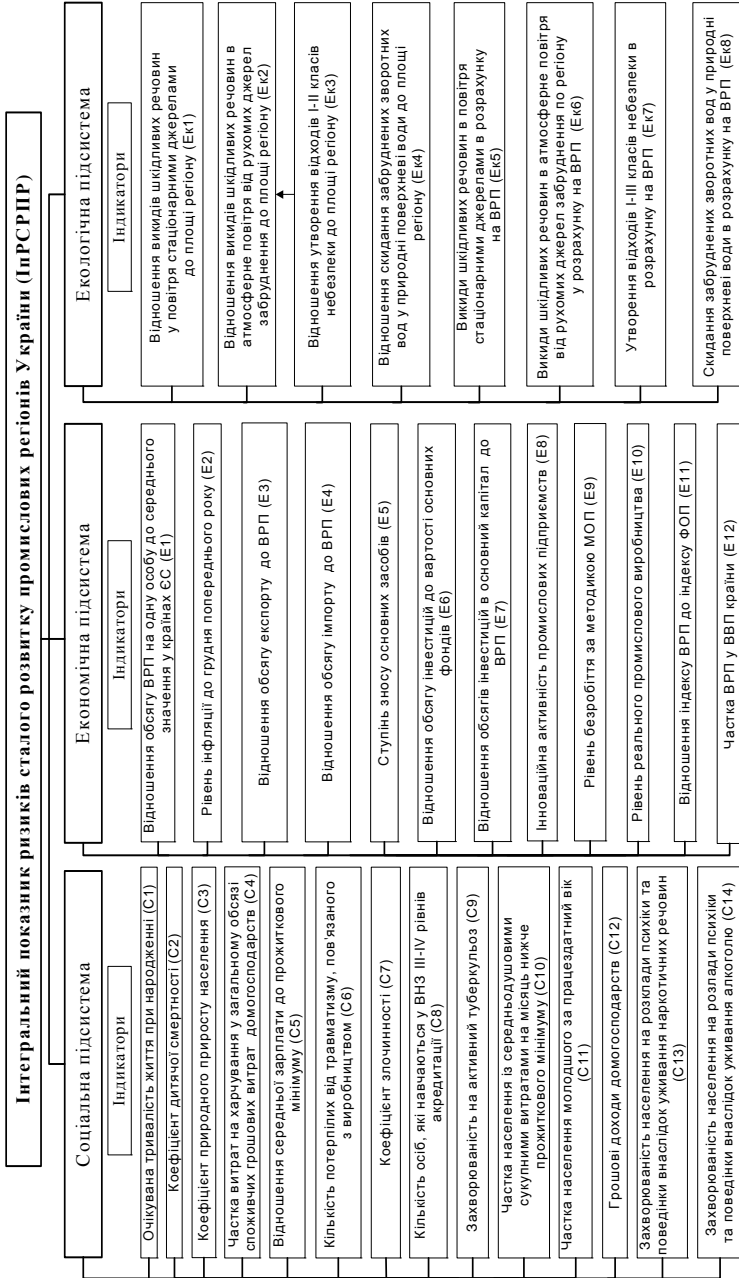

Рис. 2.1. Ієрархічна система формування інтегрального показника ризиків сталого розвитку промислових регіонів України

Ризики травматизму та девіантної поведінки вимірюються відповідними показниками рівня виробничого травматизму та коефіцієнтами злочинності.

Ризики втрати або зниження матеріального добробуту оцінюються на підґрунті сукупності індикаторів, що включають: відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму;

середньомісячні грошові доходи домогосподарств;
частку населення із середньодушовими сукупними витратами на місяць, які нижче прожиткового мінімуму;
частку витрат на харчування в загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств.

У структуру ризиків соціальної підсистеми також включені ризики, що оцінюють рівень освіти населення, зокрема, кількість осіб, які навчаються у ВНЗ III-IV рівнів акредитації.

Соціальний розвиток розглядається як розширення можливостей соціального вибору. При реалізації визначених видів ризиків суттєво зменшуються ці можливості як на рівні суспільства, так і на рівні окремих індивідів.

В економічній підсистемі об'єднуються індикатори, які оцінюють, з одного боку, досягнутий рівень економічного зростання, а з іншого – можливості розвитку економіки регіону. Зокрема, до першої групи можна віднести такі індикатори:

відношення ВРП (в розрахунку на одну особу) до середнього значення у країнах Європейського Союзу;

рівень інфляції;

рівень безробіття;

рівень реального промислового виробництва;

частка валового регіонального продукту (ВРП) у внутрішньому валовому продукті ВВП країни;

відношення індексу ВРП до індексу фонду оплати праці.

Рівень можливостей економічного розвитку регіону оцінюється в структурі економічних ризиків індикаторами, що включають:

відношення експорту до ВРП;

відношення імпорту до ВРП;

ступінь зносу основних засобів;

відношення обсягу інвестицій до вартості основних фондів;

відношення обсягів інвестицій в основний капітал до ВРП; інноваційну активність промислових підприємств.

Екологічні ризики соціально-економічного розвитку оцінюються системою індикаторів, що характеризують:

рівень викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами на одиницю площі та одиницю ВРП;

рівень викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря від рухомих джерел забруднення на одиницю площі та одиницю ВРП;

утворення відходів I-III класів небезпек: на одиницю площі та одиницю ВРП;

скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі води на одиницю площі (Ек 4) та одиницю ВРП;

Методика розрахунку інтегрального показника ризику соціально-економічного розвитку промислових регіонів за наведеною ієрархічною моделлю обумовлює послідовне вирішення наступних завдань:

1. Формування ознакового простору.
2. Визначення напрямів впливу відповідних індикаторів на рівень ризику, тобто розподілення їх на стимулятори та дестимулятори ризиків.

3. Вибір методики нормування вихідних індикаторів для агрегування їх в узагальнений інтегральний показник.

4. Визначення значущості внутрішніх підсистем, тобто їх ваги для побудови інтегрального показника.

5. Побудова інтегрального показника ризику соціально-економічного розвитку промислових регіонів.

На етапі формування ознакового простору, на якому розраховується інтегральний показник ризику, забезпечується односпрямованість впливу індикаторів на рівень ризику. Для забезпечення інформаційної односпрямованості всі вихідні індикатори поділяються на стимулятори та дестимулятори, тобто зв'язок рівня ризику зі стимуляторами – прямий, а з дестимуляторами – зворотний. Ці вимоги реалізуються за допомогою способів нормування (або стандартизації).

Методика нормування базується на використанні теоретичного розмаху варіації, зокрема, для стимуляторів:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\max}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}}; \quad (2.1)$$

для дестимуляторів:

$$z_{ij} = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}}, \quad (2.2)$$

де z_{ij} – нормоване значення j -го індикатора по i -му регіону;
 x_{ij} – фактичне значення j -го індикатора по i -му регіону;
 x_j^{\max} , x_j^{\min} – максимальне та мінімальне значення j -го індикатора.

Майже всі індикатори нормувалися безпосередньо як стимулятори або дестимулятори, за винятком двох: відношення експорту до ВРП та відношення імпорту до ВРП, які мають змінний характер впливу на ризики соціально-економічного розвитку. Це обумовлено виникненням ризиків як при наближенні відношення імпорту/експорту до ВРП до 0%, що свідчить про недостатній рівень конкурентоспроможності регіональної економіки, так і при наближенні відношення імпорту/експорту до ВРП до 100%, що свідчить про залежність регіональної економіки від імпорту/експорту. Для оцінки оптимального становища визначено відношення імпорту/експорту до ВРП на рівні 50%.

Для оцінки зміни показників протягом аналізованого терміну як максимальне та мінімальне значення індикаторів беруть такі їх рівні, які є більшими (або меншими) за фактичні рівні. Такий підхід визначає $(x_j^{\max} - x_j^{\min})$ теоретичний розмах варіації j -го індикатора та дає можливість розробити прогнозні оцінки при наявності тенденцій розвитку.

Ієрархічна модель побудови інтегрального показника (рис. 2.2) обумовлює визначення агрегованих субіндексів за кожною з трьох внутрішніх підсистем ($\overline{p_k}$) за методикою багатовимірної середньої простої

$$\overline{p_k} = \frac{1}{m_k} \sum_{j=1}^{m_k} z_{kj}, \quad (2.3)$$

де k – номер підсистеми; $k = \overline{1,3}$;
 j – j -й індикатор k -ї підсистеми;
 m_k – кількість індикаторів k -ї підсистеми;
 $\overline{p_k}$ – субіндекс ризику k -ї підсистеми.

Значення k -ї підсистеми в структурі інтегрального показника ризику визначається за допомогою вагових коефіцієнтів (W_k), які можна визначити експертно-статистичними методами, зокрема, методом аналізу ієрархій.

Інтегральний показник ризику сталого розвитку ($I_n PCSPR$) розраховується за допомогою багатомірної середньої зваженої

$$I_n PCSPR = \sum_{k=1}^{n+} W_k \overline{p_k}. \quad (2.4)$$

З урахуванням методики нормування інтегральний індекс ризику змінюється в межах від 0 до 1 – при цьому чим більше його значення, тим вище рівень ризику.

2.3. Обґрунтування пріоритетних напрямів подолання ризиків сталого розвитку промислових регіонів

Зміна рівнів ризику соціально-економічного розвитку промислових регіонів за 2004-2009 рр. (табл. 2.1) свідчить, що за всіма областями, які увійшли до складу промислових регіонів, до кризового 2009 р. мало місце постійне зниження ризику. У цілому по промислових регіонах ризик знизився в 2009 р. порівняно з 2004 р. на 21,5%, при цьому по Запорізькій області падіння рівня ризику було найбільшим – близько 23%. У той же час у 2009 р. лише в цій області має місце також зниження ризику. В інших областях, що входять до складу промислових регіонів, у кризовий період рівень ризику порівняно з 2008 р. збільшився, що і обумовило його зростання в цілому по регіонах на 2,27%. Максимальне зростання рівня ризику простежується у Дніпропетровській області (7,5%).

Рівень ризиків сталого розвитку промислових регіонів протягом аналізованого періоду був значно вищим, ніж у непромислових. Наприклад, станом на 2004 р. це перевищення склало майже 30,0%, а абсолютна різниця – 0,13 коефіцієнтного пункту (к.п.). У той же час уже в 2009 р. ця розбіжність дещо зменшилась і склала 0,08 к.п., тобто рівень ризику в промислових регіонах був вищим, ніж у непромислових, на 21,6%. Це обумовлено в першу чергу тим, що в промислових регіонах середньорічні темпи зниження ризику були більшими, ніж у непромислових, і складала відповідно 5,6 та 4,4%.

Внутрішня структура інтегрального показника дає можливість визначити, яка з підсистем та яким чином обумовлює його зміни. Зокрема, найбільший рівень ризику за соціальною підсистемою склався в Луганській області. У цілому субіндекс ризику за соціальною підсистемою промислових регіонів значно вищий, ніж по непромисловим, – таке відношення зберігається протягом усього періоду аналізу. Максимальний рівень ризику за екологічною підсистемою склався по Донецькій області, при цьому ризик за цією підсистемою в промислових регіонах майже в три рази вищий, ніж у непромислових. У той же час окремі області промислового регіону за рівнем ризиків економічної підсистеми майже щорічно змінювали ранг. Якщо в 2004-2005 рр. найбільший рівень складався по Донецькій області, то вже в 2006-2008 рр. – по Луганській, а в кризовий 2009 р. – по Запорізькій.

Суттєво відрізняється також інтенсивність зміни відповідних субіндексів (табл. 2.2) Наприклад, із максимальною інтенсивністю знижувалися ризики за соціальною підсистемою протягом усього періоду в Дніпропетровській області, щорічний темп зниження відповідного субіндексу складає 6,8%, а в цілому по промислових регіонах щорічний темп зниження – 5,5%. Аналіз показує, що практично не відрізняються темпи зниження цих показників як по промислових, так і по непромислових регіонах. За 2004-2008 рр. майже вдвічі знизилися ризики за екологічною підсистемою в цілому по промислових регіонах (щорічний темп зниження складає 12,1%). Максимальна швидкість падіння ризиків цього виду склалася в Луганській області. Значно менша інтенсивність зниження рівня ризику за економічною підсисте-

Таблиця 2.1

Динаміка ризиків сталого розвитку промислових регіонів за 2004-2009 рр.

Області	ІнРСРПР						Темпи зміни, % до 2004 р.									
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2005	2006	2007	2008	2009	2005	2006	2007	2008	2009
Дніпропетровська	0,54	0,53	0,49	0,45	0,40	0,43	98,15	90,74	83,33	74,07	79,63	98,15	92,45	91,84	88,89	107,50
Донецька	0,66	0,63	0,61	0,58	0,51	0,52	95,45	92,42	87,88	77,27	78,79	95,45	96,83	95,08	87,93	101,96
Запорізька	0,52	0,53	0,47	0,43	0,41	0,40	101,92	90,38	82,69	78,85	76,92	101,92	88,68	91,49	95,35	97,56
Луганська	0,57	0,56	0,52	0,43	0,44	0,44	98,25	91,23	75,44	77,19	77,19	98,25	92,86	82,69	102,33	100,00
Промислові регіони разом	0,57	0,56	0,52	0,47	0,44	0,45	98,25	91,23	82,46	77,19	78,95	98,25	92,86	90,38	93,62	102,27
Непромислові регіони	0,44	0,43	0,33	0,37	0,35	0,37	97,73	75,00	84,09	79,55	84,09	97,73	76,74	112,12	94,59	105,71

Таблиця 2.2

Темпи зростання внутрішніх складових ІнРСРПР, %

Області	Соціальна підсистема			Економічна підсистема			Екологічна підсистема			ІнРСРПР		
	2008 до 2004	2009 до 2008	Середньорічний темп за 2004-2009 рр.	2008 до 2004	2009 до 2008	Середньорічний темп за 2004-2009 рр.	2008 до 2004	2009 до 2008	Середньорічний темп за 2004-2009 рр.	2008 до 2004	2009 до 2008	Середньорічний темп за 2004-2009 рр.
Дніпропетровська	70,5	100,0	93,2	80,0	125,0	95,6	62,5	83,3	91,03	74,07	107,5	95,55
Донецька	77,6	100,0	95,05	87,3	123,6	97,3	68,1	72,3	92,6	77,27	102,0	95,34
Запорізька	74,6	90,9	94,3	98,0	134,0	99,6	58,1	44,0	89,8	78,85	97,56	94,9
Луганська	79,4	96,6	95,5	93,3	112,5	98,6	43,6	82,4	84,7	77,19	100,0	95,0
Промислові регіони	75,4	100,0	94,5	89,8	124,5	97,9	52,6	70,0	87,9	78,95	102,27	95,4
Непромислові регіони	74,5	97,4	94,3	96,7	108,6	99,3	55,0	81,8	88,7	79,5	105,7	96,6

мою. До кризового 2009 р. на 20% знизився рівень ризику за цією складовою в Дніпропетровській та на 13,7% у Донецькій областях, тільки на 2% – у Запорізькій, а в цілому по промислових регіонах – на 10,2%. У той же час, рівень ризику за економічною підсистемою в непромислових регіонах суттєво вищий, ніж у промислових.

Кризовий 2009 рік супроводжувався значним зростанням рівня ризиків економічної підсистеми. Особливо суттєве збільшення (на 34,0%) склалося у Запорізькій області, а в цілому по промислових регіонах – на 24,5%. Таке збільшення ризику за економічною складовою обумовило і загальне збільшення ІпРСРП промислових регіонів у 2009 р. порівняно з попереднім роком на 2,27%.

Методика побудови інтегрального показника рівня ризику сталого розвитку в узагальненому вигляді являє собою адитивну функціональну залежність, надає можливість визначити вплив як кожної підсистеми, так і окремих внутрішніх індикаторів (відповідно до ієрархічної моделі показника) на зміну інтегрального показника та його субіндексів. Для цього використовується метод пропорційного розподілу:

$$InPCSP = X_1 + X_2 + \dots + X_m, \quad (2.5)$$

$$\text{або} \quad Y = X_1 + X_2 + \dots + X_m, \quad (2.6)$$

$$\text{тоді} \quad \Delta y_{x_i} = \frac{\Delta y, \hat{a}^i \cdot \hat{a}^i, \%}{\Delta x_1 + \Delta x_2 + \dots + \Delta x_m} \Delta x_i,$$

де Δy_{x_i} – темп зміни (в %) інтегрального показника за рахунок фактора x_i

Δy , відн. % – темп зміни ІпРСРП;

$\Delta x_1, \Delta x_2 \dots \Delta x_p \dots \Delta x_m$ – абсолютна зміна факторів (внутрішніх субіндексів або індикаторів).

У табл. 2.3 наведено вплив кожної підсистеми на відносну зміну ІпРСРП.

Наведені результати свідчать, що в цілому по промислових регіонах загальне зниження рівня ризику було на 23,32%, при цьому воно на 3,64% обумовлено відповідним зниженням ризику за економічною підсистемою. У той же час і соціальна, і економічна підсистеми майже однаковою мірою позитивно впливають на зниження рівня ризику сталого розвитку регіону.

Таблиця 2.3

Вплив внутрішніх підсистем на зміну ІпРСРП
у 2008 р. порівняно з 2004 р., %

Області	Оцінка впливу за підсистемами			Темп зниження ІпРСРП
	соці- альна	еконо- мічна	еколо- гічна	
Дніпропетровська	-11,08	-7,91	-6,26	-25,31
Донецька	-7,37	-3,82	-11,31	-22,50
Запорізька	-9,55	-0,42	-11,45	-21,42
Луганська	-8,64	-2,27	-13,20	-24,11
Промислові регіони	-9,05	-3,64	-10,63	-23,32
Непромислові регіони	-10,30	-1,39	-6,98	-18,68
Україна	-13,57	-0,79	-9,04	-23,39

Внутрішня структура економічної підсистеми дає можливість визначити «больові точки», тобто ті індикатори цієї складової, що гальмують зниження ризиків (табл. 2.4).

Основним чинником (внутрішніми індикаторами), що обумовив зростання рівня економічного ризику як у цілому по промислових регіонах, так і в окремих його областях, є інфляція (Е2). Також мають негативний вплив чинники, що характеризують ступінь зносу основних фондів (Е5) та рівень інноваційної активності промислових підприємств (Е8). Необхідно відзначити, що два останні чинники в непромислових регіонах значно більшою мірою обумовлюють зростання ризиків за економічною підсистемою, ніж у промислових.

Зниження рівня інфляції до значення 2004 р. обумовило зменшення рівня ризиків економічної складової майже на 8,0%. Найбільш негативний вплив на рівень ризику за ступенем зносу основних фондів склався у Запорізькій області (Е5), а по інноваційній активності (Е8) – у Дніпропетровській. Негативна тенденція простежується щодо збільшення відношення імпорту до ВРП (Е4), яке склалося за цей період у Донецькій області, що також спричинило підвищення рівня цього ризику по області. Негативний вплив на рівень економічного розвитку в Запорізькій області має ризик зниження рівня реального промислового виробництва (Е10).

Таблиця 2.4

Вплив внутрішніх індикаторів економічної підсистеми на зміну ризику в 2008 р.
порівняно з 2004 р., %

Області	Вплив індикаторів												
	Відношення обсягу ВВП на одну особу до середнього значення у країнах ЄС (E1)	Рівень інфляції до грудня попереднього року (E2)	Відношення обсягу експорту до ВВП (E3)	Відношення обсягу імпорту до ВВП (E4)	Ступінь зносу основних засобів (E5)	Відношення обсягу інвестицій в основний капітал до основних фондів (E6)	Відношення обсягу інвестицій в основний капітал до ВВП (E7)	Інноваційна активність промислових підприємств (E8)	Рівень безробіття за методом дікого МОП (E9)	Рівень реального промишленого виробництва (E10)	Відношення індексу ВВП до індексу ФОП (E11)	Частка ВВП у ВВП країни (E12)	Темп зміни субіндексу ризику за економічною підсистемою (Ie)
Дніпропетровська	-10,0	8,23	-7,76	-1,17	1,70	-2,04	0,87	2,83	-1,99	-1,49	-2,41	-8,04	-21,27
Донецька	-6,37	7,14	-8,43	0,45	0,66	-1,52	-1,03	0,01	-2,57	-0,81	-1,56	1,89	-12,13
Запорізька	-7,06	8,78	-5,23	-1,10	2,82	-0,86	0,17	2,31	-3,74	4,02	-0,84	-0,46	-1,22
Луганська	-5,30	8,19	2,86	-2,50	1,46	-3,06	-0,32	1,06	-4,33	-0,88	-1,62	-2,09	-6,51
Промислові регіони	-7,19	8,06	-4,65	-1,07	1,62	-1,89	-0,09	1,52	-3,14	0,09	-1,63	-2,19	-10,56
Непромислові регіони	-3,62	6,77	1,60	-0,44	1,89	-2,49	-1,60	2,09	-4,26	-1,00	-3,51	1,52	-3,04

З урахуванням кризового 2009 р. економічна підсистема суттєво збільшила рівень ризику порівняно з 2008 р. (табл. 2.5). За цей рік у цілому по промислових регіонах зростання відбулося на 9,52%, а по непромислових – лише на 4,67%.

Таблиця 2.5
Вплив внутрішніх підсистем на зміну І_пРСРПП у 2009 р.
порівняно з 2008 р., %

Області	Оцінка впливу підсистем			Темп зниження І _п РСРПП в 2009 р. по відношенню до 2008 р.
	соціальної	економічної	екологічної	
Дніпропетровська	-15,12	10,11	-3081	-8,82
Донецька	-9,24	8,54	-8,02	-8,72
Запорізька	-15,58	14,65	-12,04	-12,97
Луганська	-12,61	5,36	-2,38	-9,63
Промислові регіони	-12,89	9,52	-6,59	-9,95
Непромислові регіони	-13,30	4,67	-1,06	-9,69

Якщо за 2004-2008 рр. лише три внутрішніх індикатори економічної підсистеми мали негативний вплив і обумовлювали зростання ризику, то вже в 2009 р. із 12 індикаторів десять мали негативний вплив, за виключенням рівня інфляції (Е2) та відношенням імпорту до ВРП (Е4) (табл. 2.6).

За наведеними в табл. 2.6 розрахунками найбільш негативний вплив, що обумовило зростання ризику за цією підсистемою, мав індикатор Е3 (відношення експорту до ВРП). У цілому по промислових регіонах цей чинник загальмував зниження ризику на 8,93%, по Дніпропетровській області – на 10,78, Донецькій – на 9,86%, Запорізькій – на 9,32%. Слід відзначити, що в областях, які належать до непромислових регіонів, цей індикатор, навпаки, обумовлював незначне зниження рівня ризику. Приблизно ж така ситуація за напрямом впливу склалася за індикатором, що оцінює рівень інноваційної активності підприємств регіону (Е8). У кризовий період (2009 р.) у непромислових регіонах мало місце незначне зростання інноваційної активності, що, як наслідок, супроводжувалось відповідним зниженням рівня ризику.

Таблиця 2.6
Вплив внутрішніх індикаторів економічної підсистеми на зміну ризику у 2009 р., % порівняно з 2008 р., %

	Вплив індикаторів											Темп зміни субіндексу ризику за екранічною підсистемою	
	Відношення обсягу ВВП на одну особу до середнього значення у країнах ЄС (E1)	Рівень до інфляції грудня попереднього року (E2)	Відношення обсягу експорту до ВВП (E3)	Відношення обсягу імпорту до ВВП (E4)	Ступінь зносу основних засобів (E5)	Відношення обсягу інвестицій в основний капітал до вартості основних фондів (E6)	Відношення обсягу інвестицій в основний капітал до ВВП (E7)	Інноваційна активність промислових підприємств (E8)	Рівень безробіття за методами МОП (E9)	Рівень реального промислового виробництва (E10)	Відношення індексу ВВП до індексу ФОП (E11)		Час-твірка ВВП у ВВП країни (E12)
Області													
Дніпропетровська	6,12	-10,19	10,78	5,96	-1,49	3,40	2,11	0,15	5,70	1,45	0,84	0,80	25,61
Донецька	4,46	-8,43	9,86	-3,63	3,13	4,31	3,10	0,07	6,76	1,32	1,34	1,63	23,91
Запорізька	4,12	-8,49	9,32	7,01	0,32	2,55	2,73	0,28	3,97	2,04	6,12	3,72	33,68
Луганська	3,06	-7,93	6,11	-3,47	0,73	5,02	4,18	0,32	1,96	1,2	0,6	0,67	12,45
Промислові регіони	4,38	-8,71	8,93	1,23	0,75	3,85	3,07	0,20	4,55	1,50	2,23	1,71	23,69
Непромислові регіони	2,29	-7,22	-0,91	-0,25	0,69	3,94	3,48	-0,24	3,97	1,42	2,04	-0,67	8,53

Аналогічний аналіз проведено за соціальною (табл. 2.7, 2.8) та екологічною (табл. 2.9, 2.10) підсистемами.

За період з 2004 по 2008 р. два індикатори соціальної підсистеми за всіма областями, що входять у групу промислових регіонів, обумовлювали зростання рівня соціального ризику – це коефіцієнт смертності немовлят та зменшення частки населення, яке молодше за працездатний вік (табл. 2.7). Крім того, в окремих областях негативний вплив мають також такі чинники: у Дніпропетровській та Донецькій – низький рівень очікуваної тривалості життя при народженні, у Дніпропетровській – захворюваність на активний туберкульоз, у Луганській – рівень захворюваності населення на розлади психіки та поведінки внаслідок вживання наркотичних речовин. У цілому по промислових регіонах зниження коефіцієнта смертності немовлят може забезпечити зниження рівня соціального ризику на 1,72%. Дуже незначний вплив на зниження ризику цієї підсистеми за аналізований період мають показники рівня захворюваності на активний туберкульоз та на розлади психіки. Їх зменшення також можна розглядати як резерв для зниження рівня ризику по даних регіонах.

У кризовий період вплив індикаторів змінився (табл. 2.8). Так, рівень соціального ризику в 2009 р. порівняно з попереднім збільшився за рахунок зміни структури витрат загального обсягу споживчих грошових витрат домогосподарств, зокрема, за рахунок збільшення витрат на харчування. Зниження відтворювальної функції оплати праці, що оцінюється відношенням середньої зарплати до прожиткового мінімуму, також призвело до підвищення рівня ризику цієї підсистеми. Такий самий негативний вплив має зниження середньомісячних грошових доходів домогосподарств.

Простежується значний негативний вплив індикатора, що характеризує рівень злочинності в усіх областях, які належать до промислових регіонів. Збільшення рівня соціального ризику по промислових регіонах на 1,64% обумовлене зростанням рівня злочинності. Майже у 2 рази більше цей показник склався у Дніпропетровській (на 3,17%) та Донецькій областях, як і в середньому по промислових регіонах – на 1,64%. Кризовий 2009 рік суттєво не відрізняється ні напрямками впливу, ні силою впливу внутрішніх індикаторів на зміну рівня ризику соціальної підсистеми.

Таблиця 2.7
Вплив індикаторів соціальної підсистеми на зміну рівня ризику в 2008 р. порівняно з 2004 р., %

Області	Очікувана тривалість життя при народженні (С 1)	Коефіцієнт ефіциєнтності смертності (С 2)	Частка витрат на харчування у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств (С 3)	Частка витрат на харчування у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств (С 4)	Відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму (С 5)	Кількість потерпілих від травматизму, яваного з виробничого рівня (С 6)	Кількість осіб, які навчаються у ВНЗ III-IV рівнів акредитації (С 8)	Коефіцієнт злочинності (С 7)	Захворюваність на активний туберкульоз (С 9)	Частка населення з середньодушовими сукупними витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму (С 10)	Частка населення молодшого працездатного віку (С 11)	Захворюваність на розлади психіки та повединки (С 12)	Захворюваність на розлади психіки та повединки (С 13)	Захворюваність на розлади психіки та повединки (С 14)	Темпи зміни
Дніпропетровська	0,54	0,60	-1,01	-7,30	-6,50	-1,49	-5,04	-0,91	0,71	-8,51	7,15	-4,74	-1,97	-0,82	-29,29
Донецька	0,44	0,70	-1,06	-3,56	-6,45	-3,12	-1,83	-0,15	-0,44	-7,16	8,21	-6,06	-0,34	-1,13	-21,95
Запорізька	-1,11	-0,11	-1,20	-1,87	-6,14	-0,89	-2,67	-2,19	-0,68	-8,15	7,76	-5,03	-1,85	-1,22	-25,33
Луганська	-0,67	5,06	-1,27	-4,13	-5,53	-2,68	-4,23	-1,12	-0,87	-7,82	7,45	-4,10	0,88	-1,42	-20,46
Промислові регіони	-0,20	1,72	-1,14	-4,22	-6,13	-2,11	-3,45	-1,06	-0,34	-7,89	7,64	-4,97	-0,72	-1,16	-24,03
Непромислові регіони	0,00	0,66	-1,45	-4,50	-7,03	-0,63	-2,26	-0,79	-0,32	-9,65	6,36	-6,75	-0,55	0,54	-26,36

Таблиця 2.8
Вплив індикаторів соціальної підсистеми на зміну рівня ризику в 2009 р. порівняно з 2008 р., %

Області	Очікувана на три квартали життя народжені (С 1)	Кофіцієнт ефіциєнтного приросту населення (С 2)	Кофіцієнт приросту населення (С 3)	Частка витрат на харчування у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств (С 4)	Відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму (С 5)	Кількість потерпілих травматизму, пов'язаного з аваріями, катастрофами, пожежами, пов'язаними з діяльністю ВНЗ III-IV рівня акредитації (С 8)	Кількість осіб, які навчаються у ВНЗ III-IV рівня акредитації (С 9)	Кількість осіб, які навчаються у ВНЗ III-IV рівня акредитації (С 8)	Коефіцієнт ефіциєнтного приросту населення (С 3)	Частка витрат на харчування у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств (С 4)	Відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму (С 5)	Кількість потерпілих травматизму, пов'язаного з аваріями, катастрофами, пожежами, пов'язаними з діяльністю ВНЗ III-IV рівня акредитації (С 8)	Кількість осіб, які навчаються у ВНЗ III-IV рівня акредитації (С 9)	Частка населення середшовими сукупними витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму (С 10)	Частка населення молодшого працевздатний рік (С 11)	Грошові доходи домогосподарств в (С 12)	Захворювання на розлади психіки та поведінки Темпи зміни	Захворювання на розлади психіки та поведінки Темпи зміни	Захворювання на розлади психіки та поведінки Темпи зміни	Захворювання на розлади психіки та поведінки Темпи зміни
Дніпропетровська	-3,41	-5,03	-1,61	4,38	0,11	-0,95	3,17	0,50	0,77	1,09	-0,11	1,48	0,77	1,09	-0,11	1,48	-0,36	-0,88	-0,85	
Донецька	-3,04	0,21	-1,05	1,69	0,02	-0,78	1,64	0,47	-0,57	0,75	0,00	2,80	0,47	0,75	0,00	2,80	-0,18	-1,12	0,82	
Запорізька	-3,57	-1,22	-0,83	2,17	0,72	-1,53	0,51	0,26	-1,37	0,47	0,00	1,04	0,26	0,47	0,00	1,04	-1,43	-0,72	-9,85	
Луганська	-1,90	-4,36	-0,73	2,07	-0,13	-1,66	1,38	0,27	-1,09	0,57	0,00	1,11	0,27	0,57	0,00	1,11	2,33	-0,83	-2,94	
Промислові регіони	-2,91	-2,58	-1,03	1,52	0,15	-1,24	1,64	0,37	-0,61	0,71	-0,02	1,63	0,37	0,71	-0,02	1,63	0,23	-0,89	-3,04	
Непромислові регіони	-3,25	-1,23	-1,27	2,05	-0,40	-0,70	1,27	0,39	-0,81	0,85	0,06	1,65	0,39	0,85	0,06	1,65	0,63	-1,15	-1,90	

Таблиця 2.9

Вплив індикаторів екологічної підсистеми на зміну рівня ризику в 2008 р. порівняно з 2004 р., %

Області	Відношення викидів шкідливих речовин у повітря станионарними джерелами до площі регіону (Ек1)	Відношення викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря від рухомих джерел забруднення до площі регіону (Ек2)	Відношення утворення відходів I-III класів небезпечки до площі регіону (Ек3)	Відношення скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі води до площі регіону (Ек4)	Викиди шкідливих речовин у повітря станионарними джерелами в розрахунку на ВРП (Ек5)	Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря від рухомих джерел забруднення по регіону в розрахунку на ВРП (Ек6)	Утворення відходів I-III класів небезпечки в розрахунку на ВРП (Ек7)	Скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі води в розрахунку на ВРП (Ек8)	Темпи зміни
Дніпропетровська	1,23	5,52	-0,07	8,02	-18,07	-14,13	-8,08	0,24	-25,33
Донецька	-0,71	-0,30	-6,74	4,75	-11,46	-7,19	-10,76	0,02	-32,40
Запорізька	-0,21	-1,15	-0,70	5,06	-8,36	-19,09	-17,97	1,10	-41,34
Луганська	2,16	-3,78	-2,78	0,59	-16,21	-23,41	-8,26	-6,08	-57,77
Промислові регіони	0,40	0,01	-3,18	4,64	-13,12	-14,64	-11,31	-0,95	-38,15
Непромислові регіони	0,63	8,04	1,03	-1,84	-4,72	-29,79	-2,95	-16,81	-46,42

Таблиця 2.10

Вплив індикаторів екологічної підсистеми на зміну рівня ризику в 2009 р. порівняно з 2008 р., %

Області	Відношення викидів шкідливих речовин у повітря сталежними джерелами до площі регіону (Ек1)	Відношення викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря від рухомих джерел до площі регіону (Ек2)	Відношення викидів шкідливих речовин у повітря від рухомих джерел до площі регіону (Ек3)	Відношення скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі води до площі регіону (Ек4)	Викиди шкідливих речовин у повітря сталежними джерелами в розрахунку на ВВП (Ек5)	Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря від рухомих джерел забруднення по регіону в розрахунку на ВВП (Ек6)	Утворення відходів I-III класів небезпечки в розрахунку на ВВП (Ек7)	Скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі води в розрахунку на ВВП (Ек8)	Темпи зміни
Дніпропетровська	25,61	16,23	-27,03	28,59	15,81	-3,96	9,02	5,60	44,66
Донецька	23,91	8,31	-15,72	18,37	-6,76	5,83	8,03	5,77	23,97
Запорізька	33,68	15,78	-32,53	35,71	26,87	1,21	9,76	10,45	68,33
Луганська	12,45	17,32	-44,78	34,53	-19,62	4,12	28,36	23,60	45,30
Промислові регіони	23,69	13,02	-25,90	26,58	3,66	2,23	11,46	9,13	40,79
Непромислові регіони	8,53	19,99	-62,98	-7,93	-2,22	6,00	34,35	30,31	15,41

За екологічною підсистемою (табл. 2.9, 2.10) найбільший негативний вплив за 2004-2008 рр. на рівень екологічного ризику має показник, що характеризує скидання забрудненої зворотної води у природні поверхневі води (Ек4), його зменшення може виступати резервом зниження рівня ризику майже на 4,6%. Також негативний вплив мають обсяги викидів шкідливих речовин у повітря стаціонарними джерелами (Ек1). Якщо індикатор Ек4 негативно впливав на рівень екологічного ризику у всіх промислових областях, то Ек1 – лише у Дніпропетровській та Луганській областях.

У той же час у 2009 р. порівняно з попереднім роком лише індикатор Ек2 позитивно вплинув на зниження рівня екологічного ризику, тобто зниження обсягів промислового виробництва супроводжувалося зниженням викидів шкідливих речовин у повітря від рухомих джерел, що позитивно вплинуло на екологічну ситуацію у промислових регіонах країни.

Визначені «больові точки», що гальмують зниження ризику сталого розвитку промислових регіонів, надають можливість сформулювати основні та пріоритетні напрямки впливу для забезпечення зниження ризиків (табл. 2.11, рис. 2.3).

Загальні соціальні ризики, притаманні всім промисловим регіонам, потребують урахування при формуванні пріоритетних напрямів соціально-економічного розвитку кожної промислової області на перспективний період з одночасним включенням до загальних ризиків сталого розвитку суто специфічних та найгостріших для кожного промислового регіону.

На підставі запропонованої методики побудови інтегрального показника (ІпРСРПР) визначено ризики сталого розвитку всіх регіонів України, відстежено їх зміну, проранжовано регіони за рівнем інтегрального показника та встановлено, за рахунок яких внутрішніх складових змінився їх рівень (табл. 2.12-2.14).

Найбільш високий ризик сталого розвитку спостерігається у Донецькій (25 ранг), Луганській (24 ранг), Дніпропетровській (23 ранг) та Запорізькій (22 ранг) промислових областях. Стабільно високий рівень ризику сталого розвитку має Донецька область. За аналізований період за інтегральним показником вона посідала останнє місце (25 ранг). П'ять із шести проаналізованих років Луганська область посідала передостаннє місце

Таблиця 2.11

*Пріоритетні напрями мінімізації ризиків
соціально-економічного розвитку промислового регіону*

Загальні ризики для всіх областей промислових регіонів	Додаткові до загальних			
	Дніпропетровська	Донецька	Запорізька	Луганська
Соціальна підсистема				
Зниження рівня смертності немовлят; протидія постарінню населення; зниження рівня злочинності, особливо у кризові періоди; підвищення рівня грошових доходів домогосподарств, особливо у кризові періоди	Підвищення рівня очікуваної тривалості життя при народженні; зниження захворюваності на активний туберкульоз	Підвищення рівня очікуваної тривалості життя при народженні	Зниження рівня виробничого травматизму; зниження захворюваності на активний туберкульоз	Зниження рівня захворюваності на розлади психіки та поведінки внаслідок вживання наркотичних речовин; зниження захворюваності на активний туберкульоз
Економічна підсистема				
Зниження інфляції; оновлення основних фондів; підвищення рівня інноваційної активності промислових підприємств	Збільшення обсягів інвестицій в основний капітал	Збільшення частки імпорту у ВРП	Підвищення обсягів промислового виробництва; збільшення обсягів інвестицій в основний капітал	Збільшення частки експорту у ВРП
Екологічна підсистема				
Зменшення обсягів скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі води; зменшення викидів шкідливих речовин у повітря стаціонарними джерелами	Зменшення викидів шкідливих речовин у повітря стаціонарними джерелами	Зменшення обсягів скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі води	Зменшення обсягів скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі води	Зменшення викидів шкідливих речовин у повітря стаціонарними джерелами

ЗАГАЛЬНІ НАПРЯМИ ДЛЯ ВСІХ ПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ				
<i>Економічні</i>		<i>Соціальні</i>		<i>Екологічні</i>
Підвищення інноваційної активності промислових підприємств; оновлення основних фондів; зниження інфляції		Зниження рівня смертності немовлят; зниження злочинності; підвищення рівня грошових доходів домогосподарств; протидія постарінню населення		Зниження скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі води; зменшення викидів шкідливих речовин у повітря стаціонарними джерелами
СПЕЦИФІЧНІ ДЛЯ КОЖНОЇ ОБЛАСТІ				
Донецька		Дніпропетровська		Запорізька
Луганська				
<i>економічні</i>	Збільшення частки імпорту у ВРП	Збільшення обсягів інвестицій в основний капітал	Підвищення обсягів промислового виробництва; збільшення обсягів інвестицій в основний капітал	Збільшення частки експорту у ВРП
<i>соціальні</i>	Підвищення рівня очікуваної тривалості життя при народженні	Підвищення рівня очікуваної тривалості життя при народженні; зниження захворюваності на активний туберкульоз	Зниження рівня виробничого травматизму; зниження захворюваності на активний туберкульоз	Зниження рівня захворюваності на розлади психіки та поведінки внаслідок вживання наркотичних речовин; зниження захворюваності на активний туберкульоз
<i>екологічні</i>	Зменшення обсягів скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі води	Зменшення викидів шкідливих речовин у повітря стаціонарними джерелами	Зменшення обсягів скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі води	Зменшення викидів шкідливих речовин у повітря стаціонарними джерелами

Рис. 2.2. Схема пріоритетних напрямів мінімізації ризиків сталого розвитку промислових регіонів

Таблиця 2.12

Характеристика ризиків сталого розвитку регіонів України у соціальній, економічній та екологічній сферах у 2004-2009 рр.

Регіони, області	2004			2005			2006			2007			2008			2009														
	еколог. соціал.	І Г	Ря	еколог. соціал.	І Г	Ря	еколог. соціал.	І Г	Ря	еколог. соціал.	І Г	Ря	еколог. соціал.	І Г	Ря	еколог. соціал.	І Г	Ря												
АР Крим	0.57	0.60	0.27	0.48	20	0.58	0.61	0.22	0.47	17	0.47	0.56	0.21	0.41	19	0.42	0.60	0.18	0.40	19	0.40	0.64	0.16	0.40	19					
Вінницька	0.48	0.65	0.21	0.45	16	0.51	0.65	0.15	0.44	15	0.45	0.62	0.14	0.41	15	0.44	0.58	0.13	0.38	14	0.37	0.69	0.10	0.39	17	0.37	0.74	0.09	0.40	17
Волинська	0.50	0.57	0.17	0.41	3	0.50	0.58	0.08	0.38	1	0.46	0.52	0.08	0.35	2	0.41	0.44	0.08	0.31	1	0.35	0.55	0.06	0.32	5	0.34	0.64	0.05	0.34	8
Дніпропетровська	0.61	0.60	0.40	0.54	23	0.61	0.53	0.45	0.53	23	0.56	0.52	0.40	0.49	23	0.51	0.45	0.38	0.45	23	0.43	0.48	0.30	0.40	20	0.43	0.60	0.25	0.43	22
Донецька	0.67	0.63	0.69	0.66	25	0.68	0.58	0.63	0.63	25	0.61	0.52	0.69	0.61	25	0.59	0.50	0.65	0.58	25	0.52	0.55	0.47	0.51	25	0.52	0.68	0.34	0.52	25
Житомирська	0.57	0.68	0.17	0.47	17	0.61	0.67	0.14	0.47	18	0.57	0.65	0.11	0.44	19	0.49	0.63	0.09	0.40	17	0.42	0.62	0.05	0.37	14	0.42	0.64	0.06	0.37	13
Закарпатська	0.44	0.52	0.15	0.37	1	0.44	0.53	0.29	0.42	14	0.36	0.45	0.13	0.31	1	0.35	0.47	0.15	0.32	2	0.27	0.53	0.13	0.31	2	0.32	0.76	0.11	0.40	18
Запорізька	0.59	0.54	0.43	0.52	22	0.60	0.50	0.49	0.53	22	0.53	0.48	0.41	0.47	22	0.51	0.45	0.33	0.43	20	0.44	0.53	0.25	0.41	21	0.40	0.71	0.11	0.40	20
Івано-Франківська	0.46	0.59	0.27	0.44	13	0.45	0.57	0.22	0.41	9	0.38	0.52	0.22	0.37	8	0.37	0.49	0.20	0.35	8	0.27	0.52	0.16	0.32	4	0.26	0.52	0.15	0.31	1
Київська	0.55	0.49	0.21	0.42	5	0.57	0.49	0.13	0.40	4	0.53	0.43	0.11	0.36	3	0.47	0.35	0.16	0.33	3	0.38	0.39	0.16	0.31	1	0.37	0.49	0.14	0.33	3
Кіровоградська	0.59	0.59	0.16	0.45	15	0.64	0.65	0.10	0.46	17	0.62	0.65	0.08	0.45	20	0.55	0.64	0.11	0.43	22	0.54	0.65	0.07	0.42	23	0.49	0.72	0.07	0.43	23
Луганська	0.73	0.60	0.39	0.57	24	0.74	0.56	0.37	0.56	24	0.69	0.56	0.30	0.52	24	0.63	0.46	0.22	0.43	21	0.58	0.56	0.17	0.44	24	0.56	0.63	0.14	0.44	24
Львівська	0.45	0.62	0.19	0.42	8	0.42	0.62	0.20	0.41	11	0.36	0.57	0.18	0.37	7	0.34	0.54	0.21	0.37	12	0.29	0.54	0.15	0.33	6	0.28	0.59	0.14	0.34	6
Миколаївська	0.56	0.49	0.25	0.44	11	0.51	0.52	0.20	0.41	8	0.47	0.50	0.18	0.38	11	0.46	0.59	0.17	0.40	16	0.39	0.58	0.13	0.36	12	0.39	0.61	0.12	0.38	14
Одеська	0.61	0.50	0.16	0.42	10	0.59	0.52	0.15	0.42	12	0.56	0.50	0.12	0.39	13	0.49	0.45	0.14	0.36	10	0.44	0.44	0.12	0.33	8	0.41	0.59	0.10	0.37	11
Полтавська	0.49	0.53	0.17	0.40	2	0.52	0.55	0.12	0.40	3	0.46	0.51	0.13	0.36	6	0.43	0.50	0.12	0.35	7	0.40	0.59	0.12	0.37	15	0.37	0.60	0.08	0.35	9
Рівненська	0.49	0.60	0.17	0.42	4	0.48	0.64	0.11	0.41	10	0.41	0.59	0.08	0.36	4	0.36	0.61	0.07	0.34	5	0.32	0.63	0.05	0.33	7	0.32	0.66	0.04	0.34	7
Сумська	0.47	0.67	0.28	0.47	18	0.53	0.64	0.20	0.46	16	0.45	0.68	0.16	0.43	16	0.43	0.63	0.15	0.40	15	0.41	0.64	0.12	0.39	16	0.40	0.62	0.08	0.37	12
Тернопільська	0.43	0.71	0.18	0.44	12	0.40	0.69	0.10	0.40	2	0.40	0.65	0.09	0.38	10	0.33	0.62	0.10	0.35	6	0.32	0.62	0.08	0.34	10	0.28	0.64	0.08	0.33	4
Харківська	0.47	0.56	0.22	0.42	6	0.49	0.54	0.16	0.40	5	0.41	0.53	0.15	0.36	5	0.37	0.53	0.11	0.34	4	0.31	0.61	0.09	0.34	9	0.32	0.60	0.08	0.33	5
Херсонська	0.62	0.67	0.19	0.49	21	0.62	0.69	0.12	0.48	21	0.56	0.68	0.12	0.45	21	0.53	0.68	0.13	0.45	24	0.49	0.64	0.09	0.41	22	0.51	0.67	0.09	0.42	21
Хмельницька	0.49	0.64	0.12	0.42	7	0.52	0.64	0.06	0.41	7	0.51	0.64	0.06	0.40	14	0.44	0.62	0.09	0.38	13	0.37	0.65	0.08	0.37	13	0.39	0.64	0.07	0.36	10
Черкаська	0.47	0.56	0.24	0.42	9	0.52	0.58	0.13	0.41	6	0.45	0.58	0.13	0.39	12	0.41	0.56	0.12	0.37	11	0.40	0.53	0.10	0.34	11	0.40	0.65	0.09	0.38	15
Чернівецька	0.45	0.68	0.21	0.44	14	0.46	0.68	0.13	0.42	13	0.43	0.60	0.10	0.38	9	0.37	0.57	0.14	0.36	9	0.30	0.54	0.11	0.32	3	0.26	0.58	0.11	0.32	2
Чернігівська	0.57	0.70	0.16	0.48	19	0.64	0.68	0.11	0.48	20	0.55	0.69	0.09	0.44	18	0.52	0.63	0.07	0.41	18	0.46	0.68	0.06	0.40	18	0.45	0.68	0.05	0.39	16
Промисловий	0.65	0.59	0.48	0.57	-	0.66	0.54	0.49	0.56	-	0.60	0.52	0.45	0.52	-	0.56	0.46	0.39	0.47	-	0.49	0.53	0.30	0.44	-	0.48	0.66	0.21	0.45	-
Непромисловий	0.51	0.60	0.20	0.44	-	0.52	0.61	0.15	0.43	-	0.47	0.58	0.13	0.39	-	0.43	0.56	0.13	0.37	-	0.38	0.58	0.11	0.35	-	0.37	0.63	0.09	0.37	-
Україна	0.57	0.51	0.27	0.45	-	0.54	0.51	0.22	0.42	-	0.48	0.49	0.20	0.39	-	0.44	0.44	0.18	0.35	-	0.38	0.50	0.14	0.34	-	0.37	0.62	0.11	0.37	-

Примітка: соціал. – соціальна складова інтегрального показника; екон. – економічна складова інтегрального показника; екол. – екологічна складова інтегрального показника; І Г – інтегральний показник ризиків сталого розвитку регіону.

Таблиця 2.13

*Характеристика ризиків сталого розвитку
регіонів України у 2009 р.*

Області	Складові сталого розвитку			Інтеграль- ний показник	Ранг
	соці- альна	еконо- мічна	еколо- гічна		
АР Крим	0,40	0,64	0,16	0,40	19
Вінницька	0,37	0,74	0,09	0,40	17
Волинська	0,34	0,64	0,05	0,34	8
Дніпропетровська	0,43	0,60	0,25	0,43	22
Донецька	0,52	0,68	0,34	0,52	25
Житомирська	0,42	0,64	0,06	0,37	13
Закарпатська	0,32	0,76	0,13	0,40	18
Запорізька	0,40	0,71	0,11	0,40	20
Івано- Франківська	0,26	0,52	0,15	0,31	1
Київська	0,37	0,49	0,14	0,33	3
Кіровоградська	0,49	0,72	0,07	0,43	23
Луганська	0,56	0,63	0,14	0,44	24
Львівська	0,28	0,59	0,14	0,34	6
Миколаївська	0,39	0,61	0,12	0,38	14
Одеська	0,41	0,59	0,10	0,37	11
Полтавська	0,37	0,60	0,08	0,35	9
Рівненська	0,32	0,66	0,04	0,34	7
Сумська	0,40	0,62	0,08	0,37	12
Тернопільська	0,28	0,64	0,08	0,33	4
Харківська	0,32	0,60	0,08	0,33	5
Херсонська	0,51	0,67	0,09	0,42	21
Хмельницька	0,39	0,64	0,07	0,36	10
Черкаська	0,40	0,65	0,09	0,38	15
Чернівецька	0,26	0,58	0,11	0,32	2
Чернігівська	0,45	0,68	0,05	0,39	16
Промисловий	0,48	0,66	0,21	0,45	-
Непромисловий	0,37	0,63	0,09	0,37	-
Україна	0,37	0,62	0,11	0,37	-

Таблиця 2.14

Рейтинг (місце) регіонів України за рівнем ризиків
сталого розвитку у 2004-2009 рр.

Області	Ранг					
	2004	2005	2006	2007	2008	2009
АР Крим	20	19	17	19	19	19
Вінницька	16	15	15	14	17	17
Волинська	3	1	2	1	5	8
Дніпропетровська	23	23	23	23	20	22
Донецька	25	25	25	25	25	25
Житомирська	17	18	19	17	14	13
Закарпатська	1	14	1	2	2	18
Запорізька	22	22	22	20	21	20
Івано-Франківська	13	9	8	8	4	1
Київська	5	4	3	3	1	3
Кіровоградська	15	17	20	22	23	23
Луганська	24	24	24	21	24	24
Львівська	8	11	7	12	6	6
Миколаївська	11	8	11	16	12	14
Одеська	10	12	13	10	8	11
Полтавська	2	3	6	7	15	9
Рівненська	4	10	4	5	7	7
Сумська	18	16	16	15	16	12
Тернопільська	12	2	10	6	10	4
Харківська	6	5	5	4	9	5
Херсонська	21	21	21	24	22	21
Хмельницька	7	7	14	13	13	10
Черкаська	9	6	12	11	11	15
Чернівецька	14	13	9	9	3	2
Чернігівська	19	20	18	18	18	16

(24 ранг). Починаючи з 2008 р. на третє місце за рівнем ризику вийшла Кіровоградська область (23 ранг), яка здійснила з 15 місця в 2004 р. стрімкий ривок до «небезпечних лідерів» у 2009 р. переважно завдяки різкому зростанню ризику в економічній сфері з 0,59 в 2004 р. до 0,72 в 2009 р. (друге місце після Вінницької області).

Донецька область стала «небезпечним лідером» завдяки найвищому рівню ризику в екологічній сфері. Луганська область визначається найвищим рівнем ризиків соціального середовища серед всіх регіонів України. На другому місці Донецька область, після неї Дніпропетровська, а замикає четвірку Запорізька. Таке становище обумовлене високим техногенним навантаженням на Донецьку область та моногалузевою структурою економіки Луганської області. Промисловість Луганської області взагалі формується переважно вугільною галуззю, внаслідок чого спостерігаються низький рівень життя, високий рівень виробничого травматизму та професійно обумовленої захворюваності, високий рівень міграції за межі області в пошуках роботи чи з метою навчання.

У промислових регіонах ризику економічного середовища найнижчі серед усіх регіонів України. Обумовлено це переважно високим рівнем ВРП на душу населення, розміром середньомісячної заробітної плати та пенсії, рівнем зайнятості.

Отже, в результаті дослідження визначено та обґрунтовано зміст і гостроту проблем, що надає можливості визначити основні напрями попередження (скасування) ризиків соціально-економічного розвитку промислових регіонів України, які необхідно використати при прийнятті управлінських рішень на державному та регіональному рівнях.

Розділ 3. НАУКОВО-МЕТОДИЧНА ОЦІНКА РЕСУРСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ РЕГІОНАХ

3.1. Науково-методичні підходи до визначення ресурсного забезпечення сталого розвитку

Сучасне життя є складним і багатограним процесом, що поєднує якісно різні сторони – економіку, політику, культуру, соціальні та етнонаціональні відносини, екологію, мораль, право та інші. При цьому те, що є прогресивним в одній сфері діяльності, може негативно впливати на іншу сферу. Наприклад, науково-технічний прогрес як позитивне явище часто негативно впливає на екологію. Розвиток суспільства супроводжується внутрішньою суперечливістю комбінацій прогресу в одних відносинах і одночасним регресом – в інших.

Сучасний рівень виробництва і споживання матеріальних благ людством супроводжується порушенням рівноважного стану біосфери, що призводить до великої кількості екологічних криз та потребує зусиль не одного або декількох держав, а всієї світової громадськості через застосування нових економічних систем господарювання, що знайшо свою реалізацію в концепції сталого розвитку.

Суспільство сталого розвитку – це якісно нова фаза пост-індустріального (постекономічного) суспільства, це новий соціальний порядок, що відрізняється від попередніх форм першочерговим значенням і роллю особистості в соціальній структурі. При переході до суспільства сталого розвитку соціально-економічний прогрес має втілюватися не стільки в нарощуванні обсягу виробництва матеріальних благ, скільки у зміні ставлення людини до самої себе і свого місця в навколишньому світі, при цьому сталість – це такі відносини між динамічними соціальною, екологічною та економічною підсистемами, при яких:

- людське життя може існувати нескінченно довго;
- люди можуть підвищувати якість і рівень свого життя;
- людські культури можуть постійно розвиватися.

Зважаючи на обмеження, передбачені концепцією сталого розвитку, виникає необхідність знаходження балансу між трьо-

ма складовими (підсистемами) економічного розвитку: економічною, соціальною та екологічною.

1. Економічна підсистема. Економічний підхід до концепції сталого розвитку пов'язаний із критерієм не убутої функції капіталу, тобто заснований на теорії максимального потоку сукупного доходу Хікса-Ліндаля, який може бути вироблено за умови збереження, принаймні, сукупного капіталу, за допомогою якого і формується цей дохід. Ця концепція передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів та екологічних природо-, енерго-, матеріалозберігаючих технологій, включаючи видобуток і переробку сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію, переробку та знищення відходів.

Таким чином, економічний аспект сталого розвитку пов'язаний з оптимізацією сукупного капіталу (фізичного, природного і соціального). Однак при вирішенні питань про те, які види капіталів та їх ресурсів мають зберігатися (наприклад, виробничі, природні чи людські) і якою мірою різні види ресурсів взаємозамінні, виникають проблеми правильної їх інтерпретації. Це пов'язано також і з видом сталості, яка декларується. Зокрема, розрізняють два види сталості – слабка, коли мова йде про незменшення в часі соціального і виробничого ресурсів, і сильна – коли не повинен зменшуватися природний ресурс, при цьому частина прибутку від продажу непоновлюваних ресурсів має спрямовуватися на збільшення цінності поновлюваного природного капіталу [45, с.92]. Тому ключовими ресурсами, що забезпечують досягнення сильної сталості, є ресурси економічної та соціальної підсистем.

2. Соціальна підсистема сталого розвитку орієнтована на людину. Вона спрямована на збереження стабільності соціальних і культурних систем, у тому числі на скорочення кількості руйнівних конфліктів між людьми. Важливим аспектом цього підходу є справедливий розподіл благ. Бажано також збереження культурного капіталу і культурного різноманіття в глобальних масштабах, а також більш повне використання практики сталого розвитку, наявного в невідоміючих культурах. Для досягнення сталого розвитку сучасного суспільства необхідно створити більш ефективну систему прийняття рішень, що враховує історичний досвід і заохочує плюралізм. У рамках концепції

пці людського розвитку людина є не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Спираючись на розширення варіантів вибору людини як головної цінності, концепція сталого розвитку передбачає, що людина повинна брати участь у процесах, які формують сферу її життєдіяльності, сприяти прийняттю і реалізації рішень, контролювати їх виконання [20, с.112].

3. Екологічна складова. З екологічної точки зору сталий розвиток має забезпечувати цілісність біологічних і фізичних природних систем. Особливе значення має життєздатність екосистем, від яких залежить глобальна стабільність усієї біосфери. Деградація природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і втрата біологічного розмаїття знижують здатність екологічних систем до самовідновлення [32, с.127].

При досягненні сталості і в соціально-економічній системі, і в біосфері одночасно, а також при виконанні умови незменшення ресурсів даних підсистем, слід говорити про розвиток із сильною сталістю. А при досягненні сталості лише соціально-економічної системи, тобто у двомірному просторі – «економіка - соціум», при реалізації ресурсозберігаючої стратегії держави йдеться про слабку сталість.

Критерії слабкої та сильної сталості наведено в табл. 3.1.

У тривимірній системі сталого розвитку його забезпечення ускладнюється в основному динамічним характером кожної з підсистем.

Цільовою функцією сталого розвитку національної економіки є збереження незмінного стану біосфери і соціальної підсистеми при значних якісних перетвореннях економічної підсистеми таким чином, щоб матеріало- і енергоємність забезпечення життєдіяльності населення знижувалися, не впливаючи при цьому негативно на якість та рівень його життя.

Сучасний стан економіки України, що характеризується політичною та економічною нестабільністю, відсутністю адекватної концепції та стратегії розвитку, високим ступенем зношеності екосистеми і критичним вичерпанням природних ресурсів, зумовлює об'єктивну необхідність у формуванні механізму управління сталим розвитком держави. На шляху формування єдиної концепції сталого розвитку перед кожною

Таблиця 3.1

Критерії слабого і сильного типу сталого розвитку

Показник	Слабка сталість	Сильна сталість
<i>Ступінь екологічності економіки</i>	Екологізбалансована економіка, що регулюється інструментами економічного стимулювання	Жорстке регулювання економіки у сфері вилучення ресурсів із природного середовища
<i>Стратегія управління</i>	Модифіковане економічне зростання для забезпечення екологічного ВВП	Максимальне збереження природних ресурсів
<i>Рівень використання природних ресурсів</i>	Визначається важливість, але відкидається нескінченність заміни природних ресурсів. Деяка зміна масштабу та основних пропорцій економіки	Обмеження масштабів економіки
<i>Етика</i>	Рівність між поколіннями, зміна споживацької поведінки	Первинна цінність екосистем перед індивідуальними потребами. Жорсткі обмеження поведінки

економічною системою постає питання вибору пріоритетів і можливостей подальшого розвитку. Одночасно кожна національна економіка змушена оцінювати власний ресурсний потенціал, його структурні особливості та, відповідно, можливості забезпечення сталого розвитку національної економічної системи для ефективного функціонування і формування стратегій розвитку.

Національна економіка є єдиною економічною системою суспільства, в якій особливими стійкими, динамічними і стабільними взаємозв'язками об'єднані ресурси і результати функціонування системи, умови, в яких вона функціонує, а також інституції її регулювання, традиції, принципи і механізми господарювання, властиві конкретній суспільній формації.

Національна концепція сталого розвитку має відображати особливості економічного розвитку даної держави в сукупності з глобальними загальноцивілізаційними тенденціями соціально-економічного розвитку.

У найбільш загальному вигляді розвиток визначається як незворотна, спрямована, якісна, закономірна зміна об'єктів будь-якої природи. Розвиток – це рух, який призводить не тільки до кількісних змін, але і породжує нову якість. Спрямованість розвитку характеризує його векторний характер. Розвиток породжується внутрішніми причинами, що відповідають природі об'єкта, а не тільки зовнішніми обставинами, хоча вони і мають значний вплив на нього. Проте рушійна сила розвитку будь-якого об'єкта знаходиться в ньому самому. Причиною розвитку є внутрішні протиріччя самого об'єкта.

Економічний розвиток країни належить до найбільш важливих понять макроекономіки. Економічний розвиток – це перехід з одного стану економіки до іншого, що характеризується розширенням виробництва нових товарів і послуг із використанням нових технологій. Економічний розвиток є багатофакторним процесом, що відображає зміни в усіх сферах господарського життя країни.

Базисом розвитку є вся сукупність ресурсів і особливих взаємозв'язків між ними в рамках національної економіки, при цьому ресурсами є всі складові національного багатства держави, за допомогою яких відбувається розвиток соціально-економічної системи, її саморегулювання.

В арсеналі досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних учених чітко не згадується про ресурсний потенціал, не визначається його роль, напрями впливу тощо, однак це не означає, що його значення ігнорується. Словом «потенціал» зазвичай позначають засоби, запаси, джерела, ресурси, а також можливість окремої особи, групи осіб, суспільства в конкретній обстановці, тобто це ресурсна категорія, що виражає ресурси, які можуть бути використані для вирішення будь-якого завдання, досягнення певної мети.

Найбільш поширені трактування поняття ресурсного потенціалу економіки визначають його як загальну здатність економічної системи виробляти продукцію, вирішувати інші за-

вдання економічного і соціального розвитку. Ця здатність визначається станом, розмірами і динамічністю виробництва, його інфраструктури, наявністю резервів, обсягами природних ресурсів та інших елементів національного багатства, культурно-технічним рівнем і мобільністю кадрів.

Відповідно до даної тези, ресурсний потенціал національної економіки складається з таких основних агрегованих потенціалів і взаємозв'язків між ними (рис. 3.1): природно-ресурсний потенціал; екологічний; трудовий; демографічний; виробничий; фінансовий; інституційний; інформаційно-інноваційний.

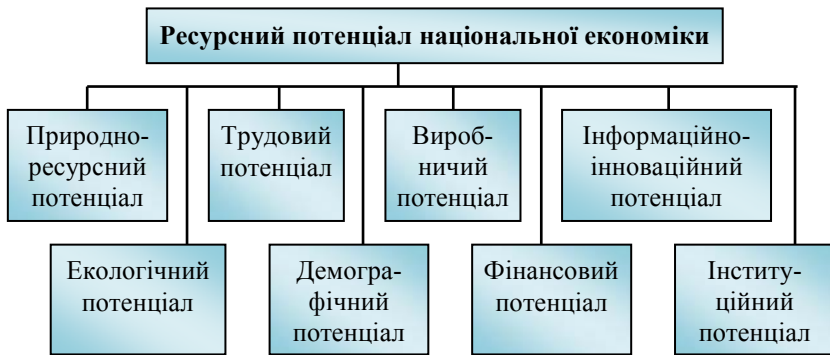

Рис. 3.1. Структура ресурсного потенціалу національної економіки

Природно-ресурсний потенціал включає дві складові: природні ресурси і природні умови. Природні ресурси – це сукупність елементів, якостей і результатів функціонування природної системи, які можна використовувати для розвитку національної економіки в певних географічних межах. Дана категорія відображає нерозривний зв'язок господарської діяльності людини і природи, що свідчить про двоякість процесу взаємодії людини і природи. З одного боку, використання природних ресурсів людиною, з іншого – погіршення стану навколишнього природного середовища.

Природні умови – це об'єкти природи, які не беруть безпосередньої участі в житті й діяльності суспільства. Проте природні умови значною мірою визначають особливості gospodar-

ської діяльності суспільства й опосередковано визначають її ефективність.

Природно-ресурсний потенціал є багатокомпонентною категорією і включає такі складові: земельні ресурси; мінерально-сировинні; водні; лісові; фауністичні; природно-рекреаційні; кліматичні; ресурси атмосферного повітря і енергія сонця; інші природні ресурси.

Екологічний потенціал розглядається як ступінь екологічної рівноваги в системі «природа-суспільство» та її здатність реалізувати антропо-екологічну функцію. Інтенсивна взаємодія суспільства і природи потребує нових підходів до аналізу та економічної оцінки ресурсів природи, оцінки збитків від забруднення навколишнього середовища, залучення нових екозберігаючих чинників у виробничу діяльність і розробки відповідних управлінських рішень. Екологічний потенціал визначає можливість участі природного середовища у виробничих процесах і процесах життєдіяльності суспільства.

Трудовий потенціал як головний фактор виробництва об'єднує трудові ресурси з їх якісними і кількісними характеристиками в межах просторових і часових аспектів національної економіки. З точки зору внеску в розвиток системи, це гранична величина можливої участі працівників у виробництві з урахуванням їх професійних знань і накопиченого досвіду.

Основним джерелом ресурсів трудового потенціалу є *демографічний потенціал*, який визначається чисельністю і статевовіковим складом населення, а також середньою тривалістю майбутнього життя для кожної вікової групи населення. Населення є основою продуктивних сил національної економіки, проте не слід ігнорувати його роль як споживача. Причому в першому випадку – це тільки економічно активне населення, а в другому – все населення, яке проживає на території держави. Основними характеристиками демографічного потенціалу національної економіки прийнято вважати такі: співвідношення показників природного руху населення; статево-вікова структура населення; параметри міграційного руху населення; середня тривалість майбутнього життя; життєвий потенціал населення.

Виробничий потенціал національної економіки визначається здатністю галузей господарювання виробляти товари і по-

слуги, яка, в свою чергу, пов'язана зі станом виробничої інфраструктури, якістю та технологічним станом основних виробничих фондів, рівнем використання досягнень науки і техніки у виробничому процесі тощо. Виробничий потенціал галузі характеризується наявними та потенційними можливостями виробництва, які обумовлені техніко-технологічним станом, інвестиціями, системою організації виробництва, що забезпечують випуск конкурентоспроможної продукції в умовах раціональної організації виробництва і взаємодії господарюючих суб'єктів.

Ресурси виробничого потенціалу перебувають не тільки в тісній взаємодії, але і, певною мірою, є взаємозамінними. Взаємозамінність забезпечує збереження виробничих ресурсів у результаті використання нового устаткування, провідних технологій, нових методів організації управління виробництвом, що рівноцінно зростанню величини виробничого потенціалу при загальному зниженні вартості споживаних ресурсів та супроводжується підвищенням ефективності їх використання і створює передумови для розвитку.

Фінансовий потенціал економіки – сукупність фінансових, інвестиційних і бюджетних ресурсів, які забезпечують поступальний розвиток і самостійність економіки. У структурі фінансового потенціалу розрізняють бюджетний (реальні можливості максимального використання наявних ресурсів бюджетної системи протягом певного періоду часу) і податковий потенціал. У широкому сенсі – це сукупний обсяг оподатковуваних ресурсів держави, у більш вузькому – податковий потенціал являє собою максимальну можливу суму надходжень податків і зборів, отриманих відповідно до чинного законодавства; кредитно-інвестиційний потенціал – сукупність інвестиційних і кредитних ресурсів та інструментів, які могли бути згенеровані та використані в рамках економічної системи.

Інноваційно-інформаційний потенціал – це інформаційні ресурси в єдності з засобами, методами та умовами, що дозволяють його активізувати й ефективно використовувати в інноваційній діяльності. Уся сукупність засобів, методів і умов формує інформаційне середовище суспільства, сприяє відтворенню та розвитку інформаційної сфери, підвищенню інформаційної культури суспільства, його інтелектуального потенціалу.

У структурі інноваційного потенціалу необхідно виділити декілька складових, які в сукупності дозволяють забезпечити сприйняття і реалізацію нововведень: досягнутий рівень науково-технічного розвитку (наявність науково-технічної бази, власних і придбаних розробок і винаходів, а також можливість і здатність упровадження результатів наукової діяльності у виробництво); інституціональна (рівень розвитку ринкових інститутів); інфраструктурна (забезпеченість країни необхідною для проходження всіх етапів інноваційного циклу інфраструктурою); кадрова (освітній рівень трудових ресурсів, який також включає рівень інноваційної культури – ступінь сприйняття нововведень); інвестиційна (ефективність здійснення інвестицій в інноваційні проекти); умови (передумови та обмеження) внутрішнього і зовнішнього середовища, що відображають взаємодію інноваційного потенціалу з іншими підсистемами соціально-економічного потенціалу економічної системи.

Інноваційний потенціал – це певна характеристика здатності економічної системи до зміни, поліпшення, прогресу на основі трансформації наявних ресурсів у новий якісний стан, що, в свою чергу, включає: наявність і збалансованість ресурсів, рівень розвитку яких достатній для здійснення ефективної інноваційної діяльності; організаційний та інституційний механізми (патентні служби, інноваційні агентства, технологічні та наукові центри і т.д.), що забезпечують інноваційну діяльність; невикористані, передбачувані (приховані) можливості ресурсів, які можуть бути приведені в дію для реалізації інноваційної стратегії.

Окремо слід виділити *інституційний потенціал* – сукупність інститутів та інструментів управління розвитком національної економіки, які є важливими для забезпечення сталого розвитку. Особливо для національної економіки України актуальне питання про права власності на природні ресурси, вирішення якого покликане забезпечити зниження навантаження на природу та її відтворення. На сьогоднішній день в Україні функціонує дві основні форми власності на природні ресурси: приватна і державна. Співвідношення між ними має бути обумовлене державною стратегією раціонального природокористування із скороченням негативних наслідків від ведення господарської діяль-

ності. Це підкреслює важливість регулюючої ролі держави в даному питанні як основного джерела розробки та реалізації стратегій та управлінських рішень за допомогою створення відповідних інститутів. Інституційний потенціал включає нормативно-правову базу, наявність організаційних структур, що забезпечують умови для ділової активності господарюючих суб'єктів економіки.

Розглянуті вище характеристики окремих видів потенціалів дають можливість для узагальненого *визначення ресурсного потенціалу*: це сукупність ресурсів і зв'язків між ними, притаманних національній економіці, які можуть бути мобілізовані й використані у процесі розвитку даної системи.

З метою уніфікації понятійного апарату пропонується агрегувати всі вищезазначені потенціали ресурсів у три інтегровані ресурсні потенціали: економічний; екологічний; соціальний. При цьому інституційний потенціал опосередковує кожен із цих складових, створюючи необхідне інституційне середовище їх функціонування. Однак державне управління, як основну складову інституційної діяльності, віднесено до економічного потенціалу.

Таким чином, *економічний потенціал* національної економіки, як умова відтворення суспільного виробництва, визначається як максимальне використання його можливостей і ресурсів для підвищення задоволення потреб суспільства і включає виробничий, фінансовий, інформаційно-інноваційний та інституційний потенціали (рис. 3.2).

До складу екологічного потенціалу входять природно-ресурсний та екологічні потенціали. Для екологічного потенціалу характерна подвійність у розумінні ресурсів, тому що без використання цих ресурсів на даний момент функціонування індустріальної економічної системи неможливе та потребує колосальних вкладень. Наприклад, неможливо припинити роботу шахти без її консервації, тому що існує загроза викиду газів і вибуху, затоплення, ліквідація наслідків яких часто супроводжується не тільки значними фінансовими витратами, але і може призвести до людських жертв.

Таким чином, у структурі екологічного потенціалу слід виділяти не тільки природні ресурси, але і деструктивні чинники функціонування системи «людина-природа» (рис. 3.3).

Рис. 3.2. Структура економічного потенціалу національної економіки

Рис. 3.3. Екологічний потенціал національної економіки

Соціальний потенціал об'єднує трудовий і демографічний потенціали, а також відображає духовну та моральну сторони життя населення. У цілому соціальний потенціал національної економіки умовно можна поділити на три внутрішніх блоки ресурсів: людські ресурси, соціальний капітал та соціальна інфраструктура (рис. 3.4).

Людські ресурси з точки зору окремого індивіда визначаються наявністю у кожної людини запасу життєвих сил, здоров'я, знань, навичок, мотивацій та включають такі складові:

біофізичний потенціал – це життєві ресурси особистості, її фізичний і психологічний потенціал, при цьому в контексті здатності до створення вартості він трансформується в біофізичний капітал;

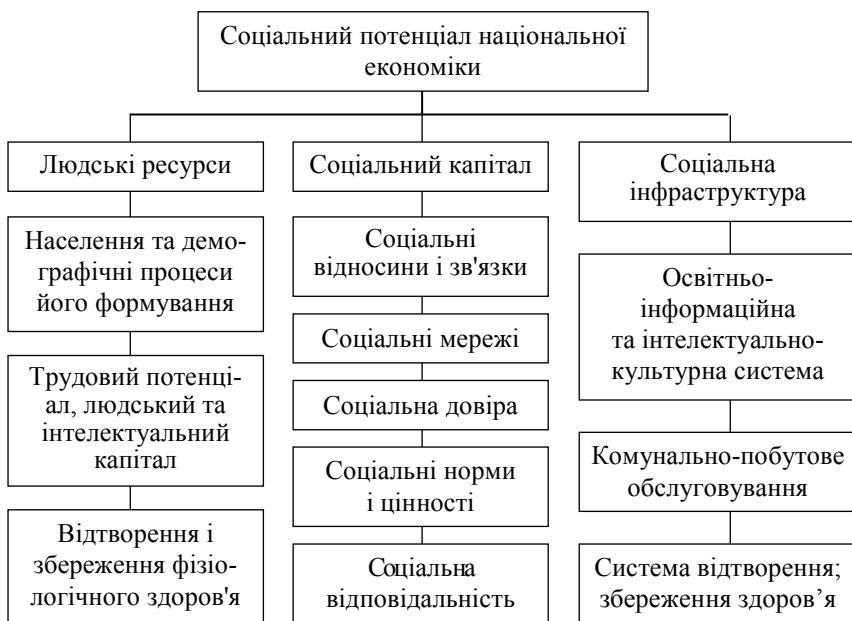

Рис. 3.4. Структура соціального потенціалу національної економіки

соціальний потенціал особистості (сукупності осіб) – це закладений у людині потенціал соціальної взаємодії, її ставлення до певного середовища;

інтелектуальні ресурси (особистості або сукупності осіб) – сформовані в процесі формального та неформального навчання знання, інформація та креативні здібності людини.

Соціальний капітал є другим блоком соціального потенціалу. Він охоплює соціальні зв'язки і відносини, соціально-етичні норми і цінності, цілі та мотивацію, принципи соціальної довіри, справедливості, відповідальності.

Третій блок у структурі соціального потенціалу національної економіки включає соціальну інфраструктуру, тобто сукупність галузей та видів діяльності, що сприяють забезпеченню життєдіяльності, комплексному відтворенню людини в процесі

реалізації її особистих і суспільних потреб через надання різних послуг.

Соціальна інфраструктура національної економіки може бути умовно розбита на три підсистеми:

освітньої, інформаційної, інтелектуально-культурної діяльності (заклади освіти, культури, видавничої діяльності тощо);

відтворення і збереження фізіологічного здоров'я (заклади охорони здоров'я, фізичної культури, спорту, рекреації);

комунально-побутового обслуговування.

Для можливості здійснення регулювання та управління кожним з агрегованих потенціалів необхідно однозначно розуміти процеси і зміни на кожному етапі його формування. Формування ресурсів наведених потенціалів послідовно включає такі етапи (рис. 3.5):

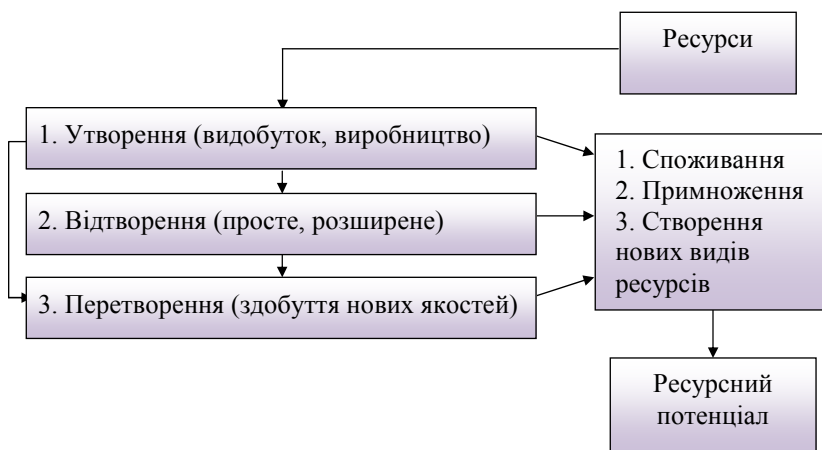

Рис. 3.5. Механізм формування ресурсного потенціалу

1. Утворення:

утворення ресурсів економічного і соціального потенціалу безпосередньо диктується рішеннями людини, що визначає можливості регулювання та формування даного типу ресурсів;

утворення ресурсів екологічного потенціалу – найбільш тривалий процес, що залежить від основних умов існування планети, а також визначається антропогенним впливом, при

цьому грамотне регулювання людиною утворення ресурсів екологічного потенціалу є єдиним способом збереження їх різноманіття.

2. Відтворення. Багато видів економічних ресурсів можуть взагалі не проходити цей етап формування ресурсного потенціалу (наприклад, інвестиції можуть перетворитися одразу на фінансові ресурси).

Відтворення інвестиційних та фінансових ресурсів реалізується реінвестуванням та рефінансуванням, а також додатковим їх залученням – в основному таке відтворення є розширеним.

Інноваційні ресурси в основному обминають цю стадію, адже при відтворенні інноваційного ресурсу він втрачає якість інноваційного і переходить до складу інших ресурсів, зокрема виробничих.

3. Перетворення. Даний етап формування в певний період проходять усі види ресурсів, при цьому можуть виникати нові їх види.

Екологічні ресурси, як і природні, проходять усі фази формування ресурсного потенціалу з єдиною різницею, що на їх відтворення впливають усі сфери діяльності та спосіб життя людей. Екологічний потенціал - найбільша хитка система, часто не регульована в рамках однієї держави або населеного пункту, і його збереження – це проблема всієї світової спільноти. Тому на першій стадії природні ресурси формуються протягом тривалого періоду без втручання людини, але її діяльність значно впливає на хід цього процесу. Відтворення природних ресурсів і природного середовища є тривалим процесом, що слабо піддається регуляції ззовні.

Ресурси соціального потенціалу, окрім демографічних і трудових, в основному зі стадії формування переходять одразу у стадію споживання. Що стосується демографічного ресурсу, то з розвитком суспільних відносин він переходить із класу нерегульованих у клас регульованих за допомогою демографічної політики (наприклад, підвищення виплат при народженні дитини

(Україна і Росія), формування материнського капіталу (Росія тощо).

Подальший рух усіх видів ресурсів може відбуватися з будь-якої з вищезазначених стадій, тобто утворені ресурси можуть одразу бути спожиті або передані на перетворення. До складу ресурсного потенціалу входять не тільки самі ресурси, але і база їх перетворення і використання.

На етапі класифікації ресурсів залишаються дискусійні питання щодо віднесення ресурсних потенціалів до визначених трьох підсистем. Особливо це простежується щодо економічної та екологічної підсистеми. Так склалося, що добувні галузі включаються до економічної підсистеми. Але більше аргументів щодо віднесення їх до екологічної підсистеми, адже головне джерело ресурсів вказаних галузей – природні (екологічні) ресурси, які не відновлюються. У концепції сталого розвитку закладено, що екологічна підсистема складається з усіх без виключення природних ресурсів. Одночасно узагальнення наукових публікацій свідчить про те, що показники, які традиційно включаються у модель розрахунку інтегрального показника сталого розвитку, мають уже наслідковий (результативний) характер. Згідно з такою постановою індикатори мають визначати негативні наслідки, в тому числі від технологічної (індустріальної) діяльності. При цьому самі природні ресурси, як основа добувної промисловості, враховуються і розглядаються вже в економічній підсистемі. Це суперечить основним принципам сталого розвитку, а сама методологія його оцінки інтегральних показників має наслідковий характер.

З точки зору адекватності та достовірності для отримання інформації про поточний стан економічної, соціальної та екологічної підсистем необхідно застосовувати при оцінці сталості *витратний метод*, який дозволяє визначити спрямування ресурсів та яка з підсистем використовується для забезпечення конкретного рівня розвитку на даний момент. Класифікація ресурсного потенціалу сталого розвитку в такому підході здійснюється вперше. Вона матиме прикладний характер, що дозволить у кількісному і якісному контексті визначити механізми та напрями

забезпечення сталого розвитку, а також збалансовість роботи всієї системи.

На рис. 3.6 зображено структуру ресурсного забезпечення сталого розвитку, яка підтверджує гіпотезу про те, що в розподіленні ресурсів між підсистемами ключову роль відіграють ресурси виробництва, а не види діяльності, у яких вони будуть застосовані. При цьому навіть після проходження природними ресурсами етапів виробництва, споживання та перетворення вони агрегуються в екологічну підсистему.

Рис. 3.6. Структура ресурсного забезпечення сталого розвитку

Для упорядкування понятійного апарату доцільно визначити та конкретизувати ресурсний потенціал системи (підсистеми) в межах запропонованої концепції. Поняття «потенціал системи», не дивлячись на широке його застосування, не має чіткого визначення. Це обумовлено рядом причин: по-перше, визначення граничних (максимальних) значень за умов сприятливого функціонування системи потребує ідеального управління; по-друге, умови динамічного розвитку потребують визначення його цілей, а також виявлення переліку характеристик та умов функціонування системи для досягнення конкретної мети, що обумовлює, в свою чергу, неоднозначність змісту та складу поняття.

Однак лише наявність необхідних ресурсів не забезпечує якісного функціонування національної економіки. Тому існує гостра необхідність розробки основних критеріїв ресурсного забезпечення сталого озвитку. На шляху досягнення сталого розвитку національної економіки ресурсний потенціал повинен відповідати таким властивостям та умовам:

- галузева структура національної економіки має забезпечувати максимальну ефективність економічного розвитку. При розподілі ресурсів необхідно оцінити не тільки існуючі потреби в них кожного виду економічної діяльності, але і визначити ті галузі або види економічної діяльності, реалізація ресурсів у яких дозволить отримати найбільший ефект;

- достатність наявних ресурсів для реалізації стратегії розвитку без завдання непоправної шкоди при їх використанні;

- основні пропорції між ресурсними потенціалами мають забезпечувати збалансований розвиток національної економіки;

- можливість заміщення одних ресурсів іншими з метою забезпечення майбутніх поколінь усім розмаїттям існуючих ресурсів.

Таким чином, ресурсне забезпечення сталого розвитку – це здатність національної економіки перерозподіляти всі наявні ресурси так, щоб забезпечувати ефективне і збалансоване її функціонування в сьогоденні та можливість розвитку в майбутньому.

3.2. Аналітичні можливості модифікованого балансу у визначенні збалансованості функціонування системи «економіка-екологія-соціальна сфера»

Процес управління будь-якою економічною системою є складним і багатограним, а іноді і руйнівним явищем для самого об'єкта управління. В умовах глобального переходу на шлях сталого розвитку Україна не в змозі реалізувати основні постулати даної концепції, а управління ресурсним забезпеченням сталого розвитку національної економіки є спонтанним і ситуаційним. Такий стан справ свідчить про відсутність ефективного механізму управління, чіткої стратегії розвитку та загрожує складними кризовими явищами не тільки в соціально-економічній, але й екологічній підсистемах національної економіки.

У зв'язку з цим необхідна розробка механізму управління ресурсним забезпеченням сталого розвитку національної економіки. При розробці даного механізму об'єктом управління є не безпосередньо сталий розвиток національної економіки, а його ресурсний потенціал, тому що для розвитку системи найбільш важливими є ресурси системи й унікальні для даної системи взаємозв'язки між ними. Генеральною метою управління ресурсним забезпеченням є формування такої структури і рівня ресурсного потенціалу національної економіки, за яких буде можливим досягнення сталого її розвитку. Для досягнення генеральної мети необхідно реалізувати такі підцілі:

- формування соціального потенціалу, що забезпечує досягнення сталості у соціальній підсистемі національної економіки;

- формування екологічного потенціалу, що забезпечує досягнення сталості в екологічній підсистемі національної економіки;

- формування економічного потенціалу, що забезпечує досягнення сталості в економічній підсистемі національної економіки;

- формування збалансованих ресурсних потенціалів для забезпечення реалізації критеріїв слабкої та сильної сталості розвитку;

- формування збалансованої структури національної економіки.

В узагальненому вигляді при дослідженні сталого розвитку необхідно відповісти на два основних питання: по-перше, що

залишить нинішнє покоління майбутнім; по-друге, чи достатньо ресурсів усіх типів, щоб забезпечити майбутні покоління, як мінімум, таким набором можливостей, якими володіє суспільство в даний час. Такий підхід становить основу аналізу сталості та сталого розвитку, заснованого на таких категоріях, як «запаси», «богатство», «активи» або «капітал». У даному дослідженні замість безлічі використовуваних категорій використовуватиметься два поняття: ресурси і потенціал сталого розвитку, які за змістом включають основні елементи вищевказаних понять. Сукупність ресурсів, які мають братися до розрахунку, включає: викопні ресурси, фізичний, людський і соціальний потенціал і загальні знання.

У даний час кількісно оцінити всі види активів практично неможливо, що зумовлено різними причинами:

нагромадження капіталу одного виду може одночасно супроводжуватися зниженням кількості іншого;

оцінка активів за діючими цінами може викривити справжній довгостроковий вклад активів у добробут. Це пов'язано, в першу чергу, з тим, що діючі ціни не здатні повністю врахувати всі наслідки (позитивні та негативні), пов'язані з накопиченням цих активів;

коливання цін на окремі види активів на фінансових ринках;

при оцінці людського капіталу складно врахувати амортизацію людського капіталу і його якісні аспекти;

практично відсутня можливість повністю врахувати природний капітал, зокрема, відсутні методичні підходи до оцінки співвідношення між поточними витратами на нейтралізацію забруднень і тими доходами (вигодами), які будуть отримані внаслідок цих витрат у майбутньому.

Вимірювання рівня сталості та можливості сталого розвитку в даний час у більшості досліджень засноване на оцінці сформованого рівня сталого розвитку за окремими внутрішнім індикаторами, які визначаються як субіндекси та узагальнені індекси сталого розвитку. При цьому, якщо за підсистемами сформовані індикатори, які характеризують відповідний потенціал чи ресурс, то одночасно з аналогічною методикою можна визначити і можливість ресурсного забезпечення сталості та сталого розвитку. Система індикаторів за окремими підсистемами (еконо-

мічна, соціальна та екологічна) в аспекті оцінки ресурсного забезпечення інтерпретується як характеристика зміни деяких запасів цих ресурсів. Прогнозні оцінки дають можливість розробити різні сценарії ресурсного забезпечення сталого розвитку та можливості досягнення рівня сталості конкретного виду.

У той же час, якщо виходити зі змісту сталого розвитку згідно з концепцією доходу Хікса, то доцільніше для аналізу сталості використовувати балансові моделі для отримання взаємопов'язаних показників, які характеризують зміну матеріальних запасів фізичного, природного, людського і соціального потенціалу. Такі моделі можна будувати на основі основних параметрів співвідношення за балансними таблицями «витрати - випуск» або міжгалузевого балансу (МГБ), зокрема на основі модифікованого балансу.

Модифікація таблиці «витрати - випуск» для використання в оцінці рівня ресурсного забезпечення та його збалансованості передбачає відповідні структурні перетворення видів економічної діяльності.

У першу чергу види економічної діяльності, за якими в даний час розробляються таблиці «витрати - випуск», агрегуються в три відповідні підсистеми (економічна, соціальна та екологічна).

Соціальна підсистема об'єднує всі види діяльності, що забезпечують соціальний розвиток, тобто її ресурси формують та визначають соціальний потенціал. Відповідно до прийнятої гіпотези за класифікатором ВЕД до соціальної підсистеми належать:

1. Секція G «Оптова та роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами; послуги з ремонту»: торгівля транспортними засобами та їх ремонт, оптова торгівля і посередництво в торгівлі; роздрібна торгівля побутовими товарами та їх ремонт.

2. Секція H «Готелі та ресторани»: діяльність готелів, ресторанів, барів, їдалень і підприємств з доставки готової їжі.

3. Секція I «Транспорт та зв'язок»: регулярне і нерегулярне перевезення пасажирів і вантажів залізницею, автомобільними дорогами, водними та повітряними шляхами, а також пошта і зв'язок.

4. Секція M «Освіта»: види діяльності, пов'язані з наданням послуг у сфері початкової загальної (дошкільної та почат-

кової шкільної), середньої (загальної середньої та професійно-технічної) та вищої освіти, інша діяльність у цій сфері.

5. Секція N «Охорона здоров'я та соціальна допомога»: діяльність у сфері охорони здоров'я людини (лікувальні установи, санаторно-курортні організації тощо), ветеринарні послуги та діяльність установ соціальної допомоги.

6. Секція «Колективні, громадські та особисті послуги»: асенізація, прибирання сміття та знищення відходів; громадська діяльність; діяльність у сфері відпочинку та розваг, культури та спорту; індивідуальні послуги.

7. Секція P «Послуги домашньої прислуги»: робота в домашньому господарстві з використанням послуг хатніх робітниць, нянь та іншої прислуги.

8. Секція Q «Екстериторіальна діяльність»: діяльність міжнародних організацій, спеціалізованих установ, регіональних представництв тощо.

Економічна підсистема, відповідно, об'єднує ті види діяльності, які сприяють прискоренню темпів зростання ВВП, а також підвищенню ефективності функціонування економічної підсистеми національної економіки та відповідно до висунутої гіпотези включає:

1. Секцію D «Переробна промисловість»: діяльність з переробки ресурсів і матеріальних благ до форми готової продукції.

2. Секцію F «Будівництво»: виконання будівельних і монтажних робіт (нове будівництво), розширення, реконструкції та ремонту будівель і споруд.

3. Секцію J «Фінансова діяльність»: отримання та перерозподіл коштів, крім передбачених для обов'язкового соціального страхування: фінансове посередництво (послуги банківської системи, інші його види – діяльність довірених товариств); страхові послуги; допоміжна діяльність у сфері фінансів і страхування (діяльність фондів, валютних бірж тощо).

4. Секцію K «Операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам»: операції з нерухомістю; здавання в найм; діяльність у сфері інформатизації; дослідження і розробки; послуги, надані юридичним особам.

5. Секцію L «Державне управління»: діяльність, пов'язана з державним управлінням загального характеру та управлінням

соціально-економічною політикою суспільства (діяльність законодавчих і виконавчих органів різних рівнів); діяльність, віднесена до компетенції держави (міжнародні відносини, оборона, юстиція, охорона і забезпечення громадського порядку та безпеки, захист населення); послуги з обов'язкового соціального страхування.

Екологічна підсистема включає ті види діяльності, які покликані регулювати екологічну ситуацію, а також для яких ресурси екологічної підсистеми є кінцевим продуктом. У даному дослідженні екологічна підсистема складається з таких секцій:

1. Секція А «Сільське господарство, мисливство та лісове господарство»: продукція рослинництва, продукція тваринництва, надання послуг у рослинництві та тваринництві, лісове господарство.

2. Секція В «Рибне господарство»: діяльність, пов'язана з виловом риби і морепродуктів, іншої продукції рибного господарства та з веденням рибного господарства.

3. Секція С «Видобувна промисловість»: видобуток копалин у твердому стані (вугілля та руда), рідкому (нафта) та газоподібному (природний газ), який здійснюється підземним способом, відкритим або через свердловини.

4. Секція Е «Виробництво та розподіл електроенергії, газу і води» включає види діяльності, основу яких становлять природні умови та ресурси.

Для досягнення визначених вище підцілей розвитку перш за все необхідна оцінка достатності наявних ресурсів. Така оцінка може бути проведена на основі оптимізаційних моделей. Побудова оптимізаційних моделей дає важливу інформацію про співставність витрат і результатів або двоїсті змінні (наприклад, збільшення результату діяльності економічної підсистеми національної економіки без збільшення споживання ресурсів екологічної підсистеми). Результати побудови і розрахунку оптимізаційних моделей надають можливість для уточнення цілей розвитку, тобто досягнення слабкої або сильної сталості.

Згідно з прийнятими в роботі концептуальними положеннями в основі витратного методу оцінки ресурсного забезпечення сталого розвитку закладені моделі, розроблені за модифікованими таблицями «витрати-випуск». Агрегування видів економічної діяльності в три підсистеми (економічну, соціальну та

екологічну) не змінює внутрішньої структури таблиць балансу, які містять три квадранти.

У модифікованій моделі за своїм змістом кожен квадрант аналогічний класичній схемі таблиць «витрати-випуск», однак структура за ВЕД має деякі особливості згідно з розглянутими концептуальними положеннями. Так, в екологічну підсистему включаються такі види діяльності, як сільське господарство, добувна промисловість, рибне господарство: це обумовлено тим, що основним ресурсом при виробництві продукції цих видів діяльності є природний, як складова частина екологічного потенціалу, який, наприклад, при розрахунку собівартості вугілля залишається неврахованим. Собівартість вугілля, по суті, – це витрати на його видобуток, саме вугілля як ресурс природи не оцінений. Таким чином, сьогоднішні ринкові ціни на продукцію видобувних галузей значною мірою занижені, а ресурси, які йдуть на її виробництво, є вичерпними. Використання даного підходу дозволить не тільки визначити оптимальну структуру ресурсного забезпечення, а також дати оцінку тому, наскільки екстенсивний шлях розвитку держави, обраний на поточний момент, забезпечує можливість сталого розвитку національної економіки і які заходи необхідні для подолання проблем, що виникають у кожній із підсистем.

Природа сталого розвитку національної економіки впливає з існуючих ресурсів системи, а також взаємозв'язків, що склалися при використанні цих ресурсів. Як і будь-який процес, сталість – процес динамічний, тобто змінюється не тільки кількість і якість використовуваних ресурсів, але і внутрішня структура їх споживання.

Якщо уявити національну економіку України у вигляді модифікованої таблиці «витрати-випуск», в якій в першому квадранті відображено проміжне споживання трьох основних підсистем (економічної, соціальної та екологічної), у другому – кінцевий попит цих підсистем, а в третьому – структура ВВП, то це дозволить проаналізувати сформовані взаємозв'язки ресурсного потенціалу національної економіки, а також виявити його «вузькі місця» у забезпеченні можливості реалізації конкретної стратегії розвитку.

Даний підхід до аналізу ресурсного потенціалу сталого розвитку дозволяє сформулювати основні вимоги до структури

ресурсного забезпечення та ефективності діяльності аналізованих підсистем, що, визначити оптимальні співвідношення між витратами і результатами діяльності підсистем, а також баланс між самими підсистемами в структурі національної економіки.

Аналітичні можливості моделей таблиці «витрати-випуск» дозволяють одночасно оцінити основні показники ефективності використання основних факторів виробництва, диференційовано за підсистемами в структурі сталого розвитку національної економіки. Мова, в першу чергу, йде про співвідношення проміжного споживання і кінцевого попиту за підсистемами, частки підсистем у забезпеченні експорту та імпорту, ролі й місця кожної підсистеми у формуванні ВВП і основних елементів валового випуску, зокрема, кінцевого споживання, проміжного споживання, оплати праці та інших соціально-економічних співвідношень, які склалися в країні за 2004-2009 рр. З урахуванням обмежень щодо ресурсів певного виду розробляються можливості ресурсного забезпечення для досягнення сталого розвитку певного типу.

Деталізація механізму формування ресурсного забезпечення заснована на дезагрегуванні відповідних підсистем за видами економічної діяльності та визначенні конкретного ВЕД в структурі підсистеми, яка обмежує можливості досягнення сталості всієї системи.

Аналіз ресурсного забезпечення розвитку національної економіки дозволяє визначити, яким шляхом (слабкої або сильної сталості) можливий подальший розвиток національної економіки за наявних структур і резервів потенціалів. На рис. 3.7 зображено алгоритм досягнення сталого розвитку. Можливості досягнення сталого розвитку пов'язані з реалізацією певних умов, що визначають управлінські рішення, відповідні наявним можливостям (потенціалам) та задекларованим цілям. Якщо ресурсний потенціал не має збалансованої структури і необхідного рівня, то говорити про реалізацію стратегії сильної сталості проблематично, інакше це може призвести до остаточного руйнування національної економічної системи. Тому одним із найбільш ефективних методів розробки прийняття управлінських рішень є моделювання процесів, що надає можливість на етапі розробки управлінських рішень проводити модельні експерименти з оцінкою вірогідності реалізації конкретного сценарію.

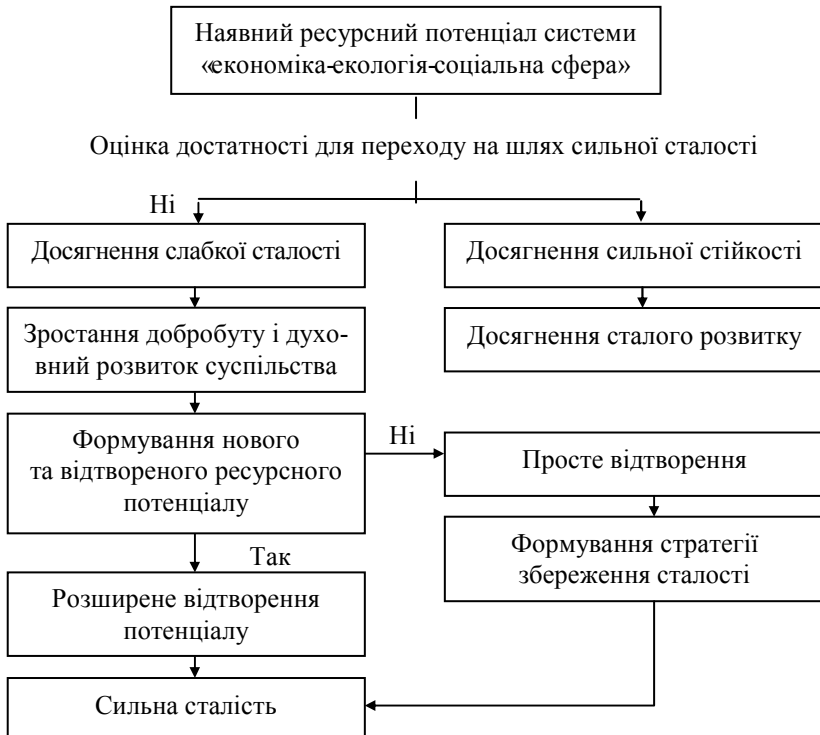

Рис. 3.7. Алгоритм досягнення сталого розвитку

Досягнення ресурсного забезпечення для реалізації стратегії сильної сталості розвитку національної економіки має одночасно відповідати таким критеріям: підвищення ефективності використання ресурсів економічного потенціалу; поліпшення стану соціального потенціалу; мінімізація споживання ресурсів екологічного потенціалу.

Тут зберігається дія основного принципу концепції ООН: поліпшення показників одного потенціалу не призводить до погіршення іншого. В економічній літературі цей принцип відповідає принципу оптимальності за Парето, який використано при розробці оптимізаційних моделей ресурсного забезпечення сталого розвитку національної економіки.

Досягнення слабкої сталості відповідає таким критеріям: розширення і зміцнення зв'язків між ресурсами економічного потенціалу; поліпшення стану соціального потенціалу.

Світова практика підтверджує, що перехід на шлях сильної сталості неможливий без досягнення слабкої, особливо це стосується індустриальних економік, до яких належить і Україна. Це пов'язано з тим, що при скороченні рівня споживання ресурсів екологічного потенціалу (нафта, газ, ліс тощо, що забезпечує зменшення шкідливих викидів) економіка держави, яка належить до індустриальної групи, зазнає лише глибокої кризи реального сектору економіки, який є бюджетоутворюючим. Це спричиняє кризи бюджетної системи, а надалі – фінансової і, як наслідок, – соціальної.

Через цю причину необхідні попереджувальні заходи, які б дозволили обрати правильний напрям подальшого розвитку національної економіки та її підсистем. Основним інструментом у розробці запобіжних заходів та управлінні ресурсним забезпеченням є елементи імітаційного і сценарного моделювання, які надають можливість передбачити ефект від планованих управлінських рішень. При такому підході неправильне управлінське рішення не вплине на реальний об'єкт управління, але дозволить виявити додаткові характеристики об'єкта управління і, відповідно, скоригувати управлінське рішення.

На основі ряду економіко-статистичних моделей можливо визначити оптимальний стан ресурсного забезпечення національної економіки шляхом формування ряду гіпотез, що дозволяють отримати оптимальні значення показників, а сценарне моделювання надає можливість побачити результат пропонованих перетворень. Сенс сценарного моделювання полягає саме в тому, що, розпочавши із ситуації, яка не влаштовує, можна поступово пройти весь шлях, і, подолавши ряд тупиків, прийти до бажаної ситуації при виборі шляху, який має привести до бажаного результату.

Удосконалена з певними модифікаціями таблиця «Витрати-випуск» (табл. 3.2) за 2008 р. дозволяє дійти таких висновків:

1. Співвідношення часток проміжного споживання і кінцевого попиту (рис. 3.8, табл. 3.3) за *екологічною підсистемою* свідчить про низьку ефективність функціонування підсистеми,

Таблиця 3.2

Модифікована таблиця «витрати-випуск» за 2008 р., млн. грн.¹

Підсистема	Проміжне споживання				Усього ПС	Кінцеві споживчі витрати							Експорт товарів і послуг	Імпорт товарів і послуг	Використання товарів і послуг
	Екологічна підсистема	Економічна підсистема	Соціальна підсистема	Усього ПС		домашніх господарств	некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства	сектору загального державного управління	Валове нагромадження основного капіталу	Зміна запасів матеріальних оборотних коштів	Придбання за виключенням виступу цінностей				
Екологічна підсистема	96 233	212 287	31 858	340 378	92 477	0	4 868	635	807	338	50 951	-108 209	381 907		
Економічна підсистема	97 695	831 302	82 870	1 011 867	418 051	1 521	62 459	249 523	13 572	338	332 351	-362 566	1 727 116		
Соціальна підсистема	22 600	102 669	32 183	157 452	71 954	5 736	101 836	0	0	8	61 557	-49 813	348 730		
Всього ПС	216 528	1 146 258	146 911	1 509 697	682 482	7 257	169 163	250 158	14 379	346	444 859	-520 588	2 457 753		
Оплата праці найманих працівників	62 274	275 486	132 704	470 464											
Інші податки за виключенням інших субсидій, пов'язаних з виробництвом	-11 197	3 852	247	-7 098											
Податки за виключенням субсидій на продукти	16 889	92 882	14 109	123 880											
Валовий прибуток, змішаний дохід	97 413	208 638	54 759	360 810											
Валовий внутрішній продукт (у ринковцях)	165 379	580 858	201 819	948 056											
Випуск товарів і послуг	381 907	1 727 116	348 730	2 457 753											

¹ Складено за даними Статистичного щорічника України за 2008 р.

тому що частка в кінцевому попиті (КП) за нею значно нижча за частку в проміжному споживанні (ПС).

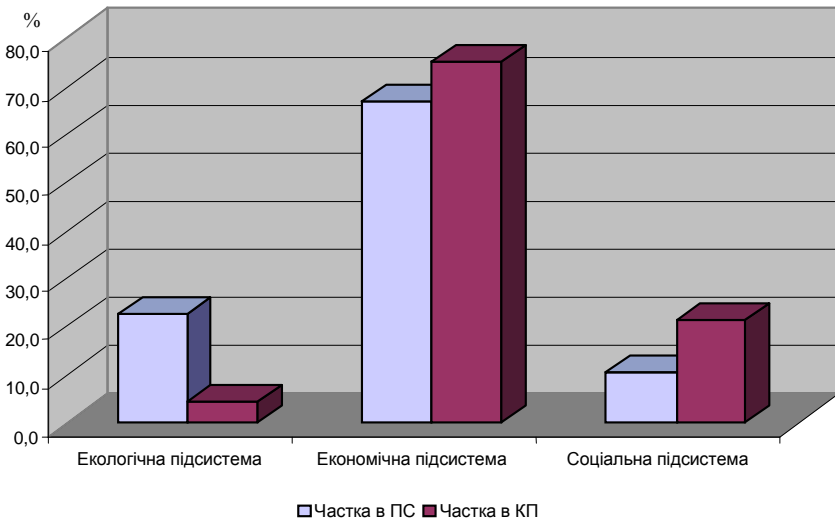

Рис. 3.8. Частка підсистем «економіка», «екологія», «соціальна сфера» в Україні у 2008 р., %

Розрахунки свідчать, що ефективність виробництва таких галузей, як добувна промисловість, сільське господарство та інші, дуже низька і матеріалоємна. Вигідно відрізняється соціальна підсистема з характерною ефективною роботою її галузей. Щодо економічної підсистеми, то більша частка виробництва галузей, які увійшли до цієї підсистеми, йде на кінцевий попит, однак ефективність роботи не відповідає нормативним показникам для галузей фінансового сектору економіки.

2. Економічна підсистема. Якщо співставляти показники, які наведені у табл.3.3, то можна визначити, що в 2008 р. порівняно з 2007 р. частка економічної підсистеми у проміжному споживанні збільшилася на 1,7%, що мало б привести до збільшення її частки у кінцевому попиті при збереженні взаємозв'язків. Однак цього не відбулося. Ситуацію, яка склалася у другій половині 2008 р., можна обґрунтувати як наслідок фінан-

сової кризи – повна паралізація діяльності фінансово-банківської системи країни і світу, яка зупинила розвиток будівничої сфери і значною мірою негативно вплинула на діяльність переробної промисловості.

Таблиця 3.3

Частки підсистем «економіка-екологія-соціальна сфера» за 2007-2008 рр., у проміжному споживанні та кінцевому попиті, %¹

Підсистема	2007		2008	
	Частка у ПС	Частка у КП	Частка у ПС	Частка у КП
Екологічна	22,5	2,7	22,5	4,4
Економічна	65,3	76,1	67,0	75,4
Соціальна	12,2	21,3	10,4	21,3

¹ Розраховано за даними статистичного щорічника України за відповідні роки.

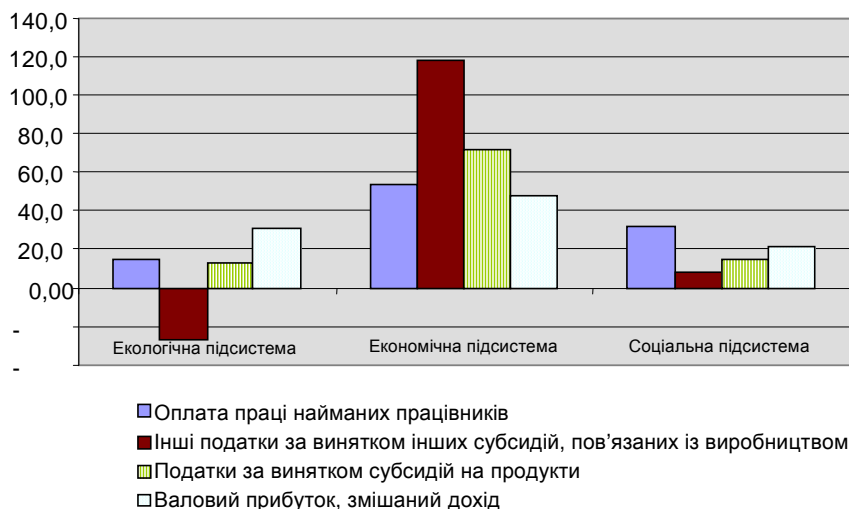

Рис. 3.9. Структура економічної, екологічної та соціальної підсистем за формами доходу в 2008 р.

Такі наслідки, в першу чергу, пов'язані зі значною кредитною залежністю будівельної галузі. На рис 3.9 наведено діаграму, з якої видно, що найбільший рівень податків за виключенням субсидій дає саме економічна підсистема. Це свідчить про те, що частка виробництв, які дотуються державою, у ній найнижча, тому вона є найменш бюджетозалежною. Частка оплати праці у даній підсистемі є найвищою порівняно з часткою кінцевого споживання, яку забезпечують види діяльності, що увійшли до цієї підсистеми. Економічна підсистема також забезпечує більше половини ВВП і також майже половину валового прибутку всієї економіки України (табл. 3.3).

3. *Соціальна підсистема.* У цій підсистемі, навпаки, при збереженні частки у кінцевому попиті відбулося зниження частки у проміжному споживанні. Це свідчить по перше, про зниження матеріалоемності у даній підсистемі, що є критерієм ефективності роботи таких галузей, як освіта, охорона здоров'я, культура та комунальне обслуговування. З другого боку така тенденція свідчить про недостатнє фінансування матеріально-технічної бази соціальної інфраструктури. На тлі фінансової кризи, ресурси соціальної підсистеми були розподілені таким чином, що соціальне забезпечення здобуло стійкого характеру.

Соціальна підсистема посідає друге місце в оплаті праці та чистих податках, у той же час частка цієї підсистеми у ВВП складає 25,5%, у валовому прибутку – 21,9%, тобто частка в оплаті праці (31,7%) непропорційно висока по відношенню до частки у валовому прибутку та ВВП (рис. 3.9, табл. 3.4).

4. *В екологічній підсистемі,* незважаючи на низьку ефективність, відбулося зростання її частки у кінцевому споживанні при збереженні рівня у проміжному споживанні. Дані табл. 3.4 свідчать про те, що екологічна підсистема отримує найбільші субсидії від держави, тому частка податків на виробництво має невід'ємне сальдо. Частка екологічної підсистеми у ВВП складає 20,9%, а у валовому прибутку – 30,6%. Це вказує на те, що основна частка продукції цієї підсистеми не споживається у межах країни, а реалізується на експорт як сировина для подальшої переробки.

Таблиця 3.4

Частки підсистем системи «економіка-екологія-соціальна сфера» у ВВП за 2008 р., %

Напрямок витрат коштів	Частка кожної з підсистем у формуванні ВВП, %			Разом
	Екологічна підсистема	Економічна підсистема	Соціальна підсистема	
Оплата праці найманих працівників	14,7	53,5	31,8	100,0
Інші податки за винятком інших субсидій, пов'язаних із виробництвом	-26,4	118,0	8,4	100,0
Податки за винятком субсидій на продукти	13,2	71,7	15,1	100,0
Валовий прибуток, змішаний дохід	30,6	47,6	21,8	100,0
Валовий внутрішній продукт (у ринкових цінах)	20,9	53,6	25,5	100,0

Особливо важливо порівняти одержані дані з даними, які характеризують розвиток економіки європейських держав, що за інтегральним показником сталого розвитку, прийнятим Комісією ООН, увійшли до десятки лідерів. Для зіставлення відібрано показники структури валового випуску по Франції (вона має схожу з Україною структуру економіки, територію та населення), а також середні значення по Європейському Союзу (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Структура валового випуску України та європейських держав у 2005, 2007 та 2008 рр., %¹

Підсистема	Україна		Франція	Середнє значення у Європейському Союзі (2005)
	2007	2008	2005	
Економічна	70,7	70,3	63,8	63,1
Соціальна	14,6	14,2	31,4	31,2
Екологічна	14,7	15,5	4,8	5,6

¹ Складено за даними джерела [13].

Інформаційну базу для такого аналізу становлять таблиці «витрати-випуск» європейських країн, опубліковані на сайті Держкомстату України [13], агреговані авторами за вищенаведеними.

Аналіз показників (табл. 3.5), свідчить, що відмінності у структурі валового випуску між Україною та країнами ЄС суттєві. Валовий випуск екологічної підсистеми країн ЄС обмежується 4-5% (один із ключових моментів у досягненні сталого розвитку сильного типу), а це приблизно у три рази менше, ніж в Україні. Частка випуску соціальної підсистеми в Україні у два рази менша за її частку у розвинених європейських країнах, що свідчить про слабкий розвиток соціальної сфери.

У табл. 3.6 наведено частки проміжного споживання підсистем у їх валовому випуску України за 2007-2008 рр. і Франції та середньоєвропейські у 2005 р.

Таблиця 3.6

Частки проміжного споживання підсистем у валовому випуску України та європейських держав у 2005, 2007 та 2008 рр., %

Підсистема	Україна		Франція	Середнє значення у Європейському Союзі (2005)
	2007	2008	2005	
Економічна	56,9	58,6	58,8	58,1
Соціальна	46,9	45,2	39,7	42,3
Екологічна	92,8	89,1	52,5	49,4

Частки проміжного споживання економічної підсистеми відповідають показникам країн Європейського Союзу, що свідчить про ефективний розподіл ресурсів в економічній підсистемі. Щодо соціальної підсистеми, то в Україні частка проміжного споживання в середньому на 3-5% перевищує середньоєвропейські показники. Критичні показники характеризують діяльність екологічної підсистеми, тобто частка проміжного споживання в Україні за цією підсистемою приблизно вдвічі перевищує цей показник у європейських країнах. Такі дані вказують на неможливість досягнення сталого розвитку стійкого типу в Україні за

умов збереження сформованої структури проміжного споживання в екологічній підсистемі.

3.3. Модельні сценарії сталого розвитку при формуванні механізмів його ресурсного забезпечення

Розрахунок можливостей ресурсного забезпечення сталого розвитку базується на використанні базової теорії В. Леонтьєва [58], яка є основою для розрахунку показників, що характеризують частку споживання і попиту в структурі національної економіки за визначеними трьома підсистемами. Розробка варіантів розвитку ґрунтується на базі основного балансового рівняння

$$(I - A)^{-1}Y = X, \quad (3.1)$$

де A – матриця коефіцієнтів прямих витрат, її елементи (a_{ij}) відображають питомі витрати ресурсів i -ї підсистеми на виробництво одиниці продукції j -ї підсистеми; $i, j = \overline{1, 3}$;

X – вектор валового випуску;

Y – вектор кінцевого споживання (кінцевого попиту);

I – одинична матриця.

Коефіцієнти матриці прямих витрат (A) відображають прямі зв'язки між підсистемами.

На основі цієї матриці можна розрахувати матрицю коефіцієнтів повних витрат, які характеризують як прямі, так і непрямі витрати на виробництво одиниці кінцевої продукції. З табл. 3.7 і 3.8 видно, що коефіцієнти повних витрат суттєво перевищують коефіцієнти прямих витрат. Наприклад, коефіцієнт прямих витрат економічної підсистеми на соціальну (0,481) більш ніж у чотири рази менше коефіцієнта повних витрат (2,193). Суми коефіцієнтів повних витрат по вертикалі показують потребу у валовому випуску на одиницю кінцевого попиту кожного виду економічної діяльності, що входять у відповідні підсистеми (табл. 3.8).

Таблиця 3.7

Матриця прямих витрат

Підсистема	Екологічна	Економічна	Соціальна
Екологічна	0,252	0,123	0,091
Економічна	0,256	0,481	0,238
Соціальна	0,059	0,059	0,092

Таблиця 3.8

Матриця повних витрат

Підсистеми	Екологічна	Економічна	Соціальна
Екологічна	1,487	0,381	0,249
Економічна	0,802	2,193	0,655
Соціальна	0,149	0,168	1,161
Разом	2,438	2,742	2,065

Таким чином, найбільший приріст валового випуску дає збільшення кінцевого попиту на продукцію економічної підсистеми (мультиплікатор становить 2,742).

Коефіцієнт повних витрат соціальної підсистеми є мінімальним і складає 2,065. Це можна пояснити тим, що до цієї підсистеми увійшли галузі з найменшим рівнем матеріального виробництва. За екологічною підсистемою даний показник має досить високе значення – 2,438, що пояснюється великим попитом на продукцію добувних галузей і свідчить про формування екзогенного економічного зростання всієї економічної системи.

Різниця між мультиплікаторами коефіцієнтів повних витрат незначна, що викликає необхідність визначення, за рахунок яких факторів виробництва здійснювався приріст валового випуску.

Для вивчення структури споживання валових випусків кожного виду економічної діяльності необхідна деталізація, перетворення другого квадранта таблиці «витрати-випуск» (табл. 3.9).

На кінцеве споживання більше за інші (54,8%) направляє соціальна підсистема, тобто більше половини виробленої продукції споживається кінцевим споживачем. Також соціальна підсистема має позитивне сальдо експорту-імпорту, що свідчить

про високий попит продукції даної підсистеми за межами країни. На кінцеве споживання економічної підсистеми йде 41,4% валового випуску, що вказує на зниження порівняно з 2007 р. (49,6%) ефективності роботи галузей, які входять до економічної підсистеми.

Таблиця 3.9
Розподіл випусків за різними напрямками споживання
в економіці України у 2008 р., %

Напрямок споживання		Екологічна підсистема	Економічна підсистема	Соціальна підсистема
Кінцеві споживчі витрати	домашніх господарств	24,2	24,2	20,6
	некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства	0,0	0,1	1,6
	сектору загального державного управління	1,3	3,6	29,2
Валове нагромадження	валове нагромадження основного капіталу	0,2	14,4	0,0
	зміна запасів матеріальних оборотних коштів	0,2	0,8	0,0
	придбання за винятком вибуття цінностей	0,0	0,0	0,0
Експорт товарів і послуг		13,3	19,2	17,7
Імпорт товарів і послуг		-28,3	-21,0	-14,3
Разом		10,9	41,4	54,8

Найменшу частку споживання має екологічна підсистема. Це можна пояснити таким чином: для видів економічної діяльності, що входять у цю підсистему, характерні великі обсяги імпорту, за рахунок якого сформувалось значне від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі. Цей факт можна пояснити з двох боків: збереження місцевих природних ресурсів відповідає критеріям сталого розвитку, у той же час навіть за умов імпорту технічні інноваційні перетворення, здатні зміщувати використання невідновлювальних ресурсів, не застосовуються.

Таким чином, первинний аналіз показників модифікованої таблиці «витрати-випуск» в Україні за 2008 р. дозволив дійти таких висновків:

1. Найбільш ефективною підсистемою, що має ресурсне забезпечення, яке відповідає критеріям сталості, є соціальна.

2. Діяльність економічної підсистеми характеризується зниженням рівня ефективності та збільшенням матеріалоемності, що свідчить про негативні процеси в галузях.

3. Найгірші характеристики має екологічна підсистема: занижена вартість продукції за умов високого рівня проміжного споживання і його частки у ВВП, тобто підсистема розвивається екзогенно, причому за рахунок залучення додаткових ресурсів, а не за рахунок технічного переозброєння або зміни технологій і впровадження ноу-хау. Накопичення за даною підсистемою практично дорівнює нулю, тобто у видах діяльності цієї підсистеми практично не вдосконалюються технології.

При формуванні стратегії розвитку національної економіки одним із найбільш важливих моментів є моделювання та прогнозування стану системи в результаті реалізації обраного сценарію або стратегічного рішення. Балансові моделі, побудовані на базі модифікованих таблиць «витрати-випуск», дозволяють реалізувати основний принцип концепції сталого розвитку, тобто принципу оптимальності за Парето, при цьому основним критерієм оптимізації виступає максимізація кінцевого попиту, що дозволяє проаналізувати можливості підвищення ефективності розподілу ресурсів валового випуску при заданому його рівні.

Значення валових випусків фіксуються на певних рівнях залежно від цілей і стратегічних рішень, прийнятих у моделі Парето. У даному дослідженні пропонується визначення можливості досягнення таких станів національної економіки:

сильної сталості зі збереженням структури споживання підсистем, при якій вектор-стовпець валового випуску прийматиметься з фіксованим значенням з екологічної підсистеми, досягнутим у 2009 р., і максимально можливим приростом (відповідно з розрахованими резервами зростання) валового випуску з економічної та соціальної підсистем. Таким чином, фактичне значення валового випуску з екологічної підсистеми 2009 р.

склало 381 292 млн. грн., а відповідно з розрахованими резервами зростання з економічної та соціальної підсистем валові випуски по них повинні були скласти 1563018 і 692 250 млн. грн. (табл. 3.10, гр. 2);

Таблиця 3.10

Характеристики валового випуску та кінцевого попиту за умов реалізації сценарію сталого розвитку сильного типу

Показники	Значення за оптимальним за Парето варіантом, млн.грн.	Максимально можливе значення, млн. грн.	Зниження валових випусків за підсистемами за умов реалізації сталого розвитку сильного типу	
			млн.грн.	%
<i>Валовий випуск:</i> економічної підсистеми	1 342 799	1 563 018	-220219,0	-14,1
соціальної підсистеми	614 241	692 250	-78009,0	-11,3
екологічної підсистеми	381 292	381 292	–	–
<i>Кінцевий попит за винятком чистого експорту</i>	928 641			
в тому числі:				
економічної підсистеми	621 551			
соціальної підсистеми	202 429			
екологічної підсистеми	104 661			

слабкої сталості зі збереженням структури споживання за підсистемами, а максимально можливі валові випуски наведено в гр. 3 табл. 3.11.;

слабкої сталості з підвищенням ефективності структури споживання підсистем, при цьому валові випуски відповідають попередньому варіанту.

Для кожної з гіпотез задається безліч значень вектора, тобто вектора співвідношень питомої ваги обсягів кінцевого попиту кожної підсистеми, що дозволяє визначити оптимальні оцінки кінцевого попиту в межах обмежень по валовому випуску за кожною з підсистем.

Таблиця 3.11
Характеристики валового випуску та кінцевого попиту за умов реалізації сценаріїв сталого розвитку слабкого типу

Показники	Оптимальні за Парето значення по варіантах співвідношення частки підсистем, млн.грн.		Максимально можливі значення при забезпеченні сталого розвитку слабкого типу, млн.грн.	Зниження валових випусків за умов реалізації варіанта реалізації сталого розвитку слабкого типу			
	Варіант №1	Варіант №2		Варіант №1		Варіант №2	
				млн. грн.	% до максимального	млн. грн.	% до максимального
<i>Валовий випуск за підсистемами:</i>							
економічна	1 464 724	1 540 618	1 563 018	-98 294	-6,3	-22 400	-1,4
соціально	668 613	670 216	692 250	-23 637	-3,4	-22 034	-3,2
екологічна	422 472	422 472	422 472	—	—	—	—
<i>Кінцевий попит за винятком чисельного експорту, всього</i>	1 013 420	1 037 415					
економічна	678 295	726 190					
соціально	220 910	207 483					
екологічна	114 216	103 741					

Відповідно до основного оптимального за Парето варіанта (табл. 3.10, гр. 3, 4) необхідно знизити валовий випуск по економічній підсистемі на 220 219 млн. грн., або на 14,1%, по соціальній – на 78 009 млн. грн., або на 11,3%.

Запропоновані варіанти кінцевого попиту відповідають обмеженням по валових випусках, однак реалізація концепції сильної сталості розвитку національної економіки потребує значного скорочення валових випусків із соціальної та економічної підсистем, що може призвести до таких наслідків:

уповільнення темпів економічного зростання;

зниження рівня і якості життя населення;

нездатність національної економіки нарощувати обсяги виробництва ефективних видів діяльності;

посилення екологічних проблем держави при уповільненні темпів економічного зростання за рахунок припинення інноваційних процесів, а також скорочення державних програм щодо захисту навколишнього середовища;

зростання безробіття і, як наслідок, соціальної нестабільності в суспільстві.

Усе це свідчить про неготовність національної економіки України до переходу на шлях сильної сталості за умов збереження структури ресурсного забезпечення її розвитку. Тому пріоритетним на найближчу перспективу напрямом є забезпечення слабкої сталості розвитку національної економіки.

Реалізація моделі слабкої сталості зі збереженням структури попиту підсистем при повному заданому обсязі валового випуску з екологічної підсистеми має два оптимальних за Парето рішення (табл. 3.11).

Одержані оптимальні оцінки відповідають обмеженням по валовому випуску та зберігають структуру кінцевого попиту. Частка кінцевого попиту у валовому випуску в 2009 р. фактично становить 39,1%, а при реалізації оптимальних за Парето варіантів вона може становити:

1) відповідно до варіанта №1 – 39,7%;

2) відповідно до варіанта № 2 – 39,4%.

Це свідчить про необхідність підвищення ефективності використання валового випуску шляхом збільшення частки кін-

цевого попиту на 0,6% у структурі валового випуску з метою досягнення слабкої сталості. При цьому за варіантом №2 має місце менше зниження обсягів валового випуску за підсистемами.

Таким чином, для реалізації в майбутньому стратегії сталого розвитку на першому етапі мова може йти лише про можливість забезпечення критеріїв слабкої сталості.

Розрахунок третього варіанта стану національної економіки – слабкої сталості з підвищенням частки кінцевого попиту у валовому випуску (відповідно, зниженням ресурсоемності валового випуску), при якому максимальні обсяги валового випуску приймаються з урахуванням резервів зростання, не дає оптимальних рішень. Це, насамперед, пов'язано з тим, що оптимальні за Парето значення валових випусків підсистем за цим варіантом потребують значного скорочення випуску за однією з них для забезпечення значного збільшення – за другою. Причому значення випуску соціальної підсистеми при реалізації цього варіанта необхідно скоротити вдвічі, що є неприпустимим з точки зору збалансованого розвитку.

Використання моделей таблиці «витрати-випуск» для розробки механізму управління ресурсним забезпеченням сталого розвитку національної економіки дозволяє сформулювати рекомендації щодо вдосконалення ресурсного забезпечення. Для цього визначається основний оптимальний варіант кінцевого попиту – в даному випадку оптимальним є варіант №2, що забезпечує найбільш ефективне співвідношення кінцевого попиту і валового випуску національної економіки. При реалізації даного варіанта частка кінцевого попиту у валовому збільшиться порівняно з фактично досягнутим значенням на 0,6%.

Уточнення «вузьких місць» для реалізації концепції слабкої сталості можна провести за дезагрегованими до рівня видів економічної діяльності модифікованими таблицями «Витрати-випуск», які відповідають оптимальному варіанту кінцевого попиту. Це дозволить:

розробити «точкові» заходи для кожного з видів економічної діяльності;

виявити найменш ефективно працюючі галузі та визначити заходи, необхідні для підвищення ефективності їх функціонування;

визначити, чи існують резерви для підвищення ефективності валового випуску кожного виду діяльності;

визначити, яка з підсистем є найбільш гнучкою для реалізації реформаційних процесів.

Кінцеве використання (II квадрант) включає кінцеве споживання товарів і послуг та валове нагромадження (заощадження), при цьому необхідно зазначити, що кінцеве використання в таблицях «витрати-випуск» формується за принципом «хто фінансує витрати» і включає витрати на кінцеве споживання домашніх господарств, загального державного споживання і некомерційних організацій, які обслуговують домогосподарства.

За своїм складом ці види витрат пов'язані з формуванням основних складових соціального потенціалу. Мова, в першу чергу, йде про витрати домогосподарств, які становлять основну частину кінцевого споживання і характеризують структуру споживання за рахунок власного бюджету. Колективні послуги загального державного управління надаються суспільству в цілому для забезпечення безпеки населення, формування інфраструктурних ресурсів, розвитку науки та реалізації державної політики. Як видно, за своїм змістом значна частина з них опосередковано пов'язана з формуванням як людських, так і соціальних ресурсів у цілому. При цьому витрати на індивідуальні послуги загального державного управління споживаються вже безпосередньо домогосподарствами (у першу чергу йдеться про охорону здоров'я, освіти, культуру, соціальне забезпечення, житлове господарство тощо) та безпосередньо визначають обсяги та розміри цих потенціалів. Природно, що такий самий сенс мають і витрати на кінцеве споживання некомерційних організацій, які обслуговують домогосподарства, тобто вартість неринкових послуг, наданих домогосподарствам цими організаціями, а також послуги соціально-культурного характеру, які надають підприємства своїм працівникам. За своїм змістом цей вид витрат можна інтерпретувати як «розширення і розвиток соціальних зв'язків і відносин», що становить один з елементів соціального потенціалу.

Валове нагромадження в структурі II квадранта балансу являє собою один з елементів економічного потенціалу і включає валове нагромадження основного капіталу, зміни запасів матеріальних оборотних активів і чисте придбання цінностей.

Валове нагромадження основного капіталу являє собою приріст активів, які постійно використовуються в процесі виробництва і включає приріст виробленого та поліпшеного існуючого основного капіталу і невироблених активів, витрати щодо передачі прав власності, природно, з цього показника не виключено споживання основного капіталу. Зміна запасів матеріальних оборотних коштів включається як різниця між їх наявністю на кінець і на початок періоду з урахуванням коригування на зміну цін в умовах інфляції. Чисте придбання цінностей визначається як придбання за винятком продажу цінностей, які з часом не знижують своєї вартості.

Результати дезагрегування таблиці «витрати-випуск» наведено в табл. 3.12.

Отже, при збереженні структури кінцевого попиту необхідні такі напрями зміни ресурсного забезпечення сталого розвитку національної економіки України за типом слабкої сталості:

у частині зовнішньоекономічної діяльності необхідно більш ніж у два рази збільшити обсяг експорту сільськогосподарської продукції та більш ніж у два рази або збільшити обсяг імпорту по добувній промисловості, або як альтернатива розвинути енергозберігаючі технології;

мобілізувати виробництво і розподіл електроенергії, газу та води з метою забезпечення незалежності від імпорту;

структура зовнішніх зв'язків з економічної та соціальної підсистем за іншими ВЕД практично повністю зберігається.

Розрахунки про ресурсне забезпечення видів економічної діяльності за оптимальним варіантом (табл. 3.12) свідчать про те, що сільське господарство, мисливство, лісове господарство, будівництво, державне управління, охорона здоров'я та освіта при заданих рівнях кінцевого попиту потребують розширення обсягів ресурсів, на що вказують від'ємні їх значення, тобто за цими видами діяльності недостатньо ресурсів направляється на споживання.

Таблиця 3.12
 Оціночні значення показників таблиці «витрати-випуск» при реалізації моделі слабкої сталості
 на рівні видів економічної діяльності

Підсистема	Вид економічної діяльності	Оптиміальне ресурсне забезпечення	Кішцеве використання				Валове накопичення				Експорт товарів і послуг	Імпорт товарів і послуг	Усього кішцевий попит	Валовий випуск
			домогосподарств	некомерційних організацій, що обслуговують домогосподарства	сектору загально-державного управління	валове нагромадження основного капіталу	зміна запасів матеріальних оборотних коштів	придбання за винятком видуття цінностей						
Продукція екологічна	Сільське господарство, охота, лісове господарство	-111 880	152 597	0	3 351	2 211	-1 464	0	90 909	-25 139	222 465	110 584		
	Рибне господарство, рибальство	13	6 585	0	0	0	430	0	425	-6 122	1 318	1 331		
	Добувна промисловість	374 911	24 482	0	2 925	0	-2 718	0	37 784	-218 973	-156 499	218 411		
	Виробництво і розподіл електроенергії, газу і води	45 213	36 649	0	5 670	0	0	0	4 751	-137	46 932	92 146		
	Усього	308 256	220 313	0	11 946	2 211	-3 752	0	133 869	-250 371	114 216	422 472		
	Економічна	Переробна промисловість	527 746	380 077	0	1 252	79 938	-9 607	467	291 438	-267 388	476 178	1 003 923	
		Будівництво	-69 748	1 616	0	0	79 914	-1 916	0	1 992	-655	80 951	11 203	
		Фінансова діяльність	201 911	4 563	0	0	0	0	0	3 754	-12 309	-3 992	197 920	
		Операції з нерухомим майном, оренда, найм і надання послуг підприємцям	163 549	43 045	1 464	8 108	18 384	215	0	13 722	-15 588	69 350	232 899	
		Державне управління	-37 029	519	0	56 757	0	0	0	172	-1 641	55 807	18 779	
Усього	786 429	429 820	1 464	66 118	178 236	-11 308	467	311 077	-297 580	678 295	1 464 724			
Соціальна	Торгівля; ремонт автомобілів, побутових приладів і предметів особистого вжитку	402 708	4 694	0	15	0	0	0	599	-634	4 673	407 381		
	Діяльність готелів і ресторанів	564	10 936	0	248	0	0	0	8 975	-7 923	12 236	12 799		
	Діяльність транспорту і зв'язку	147 804	36 580	0	5 462	0	0	0	57 388	-33 841	65 589	213 393		
	Освіта	-66 056	9 910	552	58 233	0	0	0	198	-48	68 845	2 789		
	Охорона здоров'я	-46 482	6 748	1 183	42 733	0	0	0	500	-265	50 899	4 417		
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури і спорту	9 165	8 797	3 813	6 773	0	0	0	2 292	-3 015	18 668	27 833			
Усього	447 703	77 664	5 548	113 464	0	0	0	69 953	-45 726	220 910	668 613			

Для України недостатнє ресурсне забезпечення системи охорони здоров'я та освіти є підтвердженим фактом і потребує розробки якісно нових заходів для зміни ситуації. Наведені розрахунки свідчать, що тільки за умови розширення ресурсного забезпечення функціонування цих видів діяльності можна буде очікувати підвищення ефективності їх діяльності.

Найбільш складною є ситуація, яка склалася в будівництві, що є наслідком падіння будівельного ринку та пов'язано зі світовою фінансовою кризою 2008-2009 рр., яка супроводжувалася практично повною зупинкою будівельних проєктів в Україні, а також значним рівнем тінізації даного виду економічної діяльності. Із розрахунків випливає, що при забезпеченні заданого в моделі кінцевого попиту і збереженні його структури вартість ресурсів, які направляються на даний вид економічної діяльності, повинна бути збільшена не менше ніж на 69 748 млн. грн. за умови їх раціонального використання та ефективного управління підприємствами даного виду діяльності.

Одним із найменш ефективно працюючих ВЕД є сектор державного управління, причому кінцевий попит на цей вид діяльності більш ніж у три рази перевищує валовий випуск. Подальше підвищення рівня забезпечення ресурсами даного виду діяльності має супроводжуватися обов'язковим реформуванням системи державного управління з метою підвищення ефективності діяльності всіх сфер і галузей національної економіки.

Ситуація, що склалася в сільському господарстві, при якій оптимальне ресурсне споживання має бути додатково забезпечене ресурсами мінімальною вартістю на 111 880 млн. грн. для досягнення заданого рівня кінцевого попиту, свідчить про неефективну державну політику за цим видом економічної діяльності. Об'єктивне перевищення кінцевого попиту над валовим випуском більш ніж у два рази, свідчить про те, що в Україні ціна продукції сільського господарства не завжди компенсує її собівартість, що потребує перегляду державної політики у сфері ціноутворення в сільському господарстві, інакше Україна з держави з найбільш сприятливими умовами для даного виду діяльності перетвориться на імпортозалежну державу, вимушену споживати низькоякісну продукцію країн-експортерів.

Відповідно до одержаних результатів найменших перетворень зазнав такий вид економічної діяльності, як переробна промисловість. Структура валового випуску змінюється незначно, що свідчить про відповідність ситуації, яка склалася у переробній промисловості, критеріям та умовам слабкої сталості. У зв'язку з тим, що даний вид діяльності має найбільшу вагу у валовому випуску національної економіки, існує імовірність того, що при реалізації ряду заходів щодо підвищення ефективності діяльності в інших видах економічної діяльності та збереженні основних співвідношень у переробній промисловості досягнення слабкої сталості є реальним і досяжним.

Надлишок ресурсного забезпечення більш ніж у 2 рази по фінансовій діяльності свідчить про високу здатність даного виду економічної діяльності до інвестування. Однак наслідком світової фінансової кризи для України стало зростання недовіри до національної економіки не тільки зовнішніх, але і внутрішніх інвесторів. Акумуляуються на фінансовому ринку України фінансові ресурси, які часто перетікають в інвестиційні проекти великих транснаціональних корпорацій або ж осідають на рахунках іноземних банків, тому що це дозволяє банківській сфері забезпечити свої ресурси та пом'якшити ризики.

Таким чином, досягнення навіть слабкої сталості розвитку національної економіки України є надзвичайно складним завданням, що потребує значних структурних перетворень у виробничій сфері, а також збереження тенденцій та динаміки розвитку приватного капіталу невиробничої сфери та повної реструктуризації державних установ невиробничої сфери, таких як заклади охорони здоров'я та освіти, реформування системи державного управління.

Аналіз сталості на основі балансових моделей таблиць «витрати-випуск» забезпечує одержання взаємопов'язаних показників, які характеризують зміну запасів фізичного, природного, людського та соціального потенціалу як умови ресурсного забезпечення досягнення рівня сталого розвитку конкретного типу.

Такий підхід до визначення ресурсного потенціалу та можливостей ресурсного забезпечення досягнення конкретного типу сталого розвитку дозволяє можливість сформулювати ос-

новні вимоги до структури ресурсного забезпечення, визначити оптимальні співвідношення між витратами та результатами діяльності за окремими підсистемами, ідентифікувати «больові точки», тобто вузькі місця, що гальмують можливість розвитку національної економіки за принципами сталого розвитку, а також запобігають негативним наслідкам прийняття неефективних управлінських рішень.

3.4. Регіональні аспекти формування ресурсного забезпечення на основі моделі міжгалузевого балансу (таблиць «витрати-випуск»)

На сьогодні таблиця «витрати-випуск» для економіки регіону не розробляється, не існує навіть методики її розробки. Однак, розробка цієї методики є надзвичайно актуальною в межах концепції сталого регіонального розвитку. Формування таблиці «витрати-випуск» на регіональному рівні дозволить розширити розуміння тенденцій та взаємозв'язків, що склалися в регіональній соціо-еколого-економічній системі. Як доведено вище, моделі міжгалузевого балансу мають надзвичайні аналітичні можливості, які дозволяють формувати сценаріїв розвитку системи за різних умов та пропорцій між підсистемами.

Тому пропонується розробка умовної таблиці «витрати-випуск» на рівні регіону виходячи із затвердженої методики розробки цієї моделі на макрорівні. У зв'язку з цим необхідно визначити, які регістри регіональної звітності містять необхідну інформацію для заповнення кожного з квадрантів таблиці «витрати-випуск» на регіональному рівні.

Проміжне споживання відображає вартість товарів та послуг, які використовувалися в процесі виробництва (за винятком основних засобів, використання яких визначається як споживання основного капіталу).

Проміжне споживання складається з таких елементів: матеріальні витрати; оплата нематеріальних послуг (разом із витратами на відрядження в частині оплати проїзду та послуг галузей).

До складу матеріальних витрат відносять вартість витрачених у виробництві: сировини та матеріалів, напівфабрикатів, палива та електроенергії, будівельних матеріалів, запчастин, тари і тарних матеріалів, інші матеріальні витрати.

Не відносять до матеріальних витрат вартість придбаного для перепродажу товару та вартість товарів, що купуються (електроенергії, газу, нафтопродуктів, тощо) та продаються без додаткової обробки на даному підприємстві.

Сплата за нематеріальні послуги складається з послуг транспорту (вантажний та пасажирський), послуг пошти та зв'язку, діяльності у сфері інформатизації, послуг освіти тощо.

Одночасно з прямою сплатою фінансових послуг проміжне споживання містить побічно розраховану оплату послуг фінансового посередника.

У процесі розробки таблиці «витрати-випуск» для Донецької області передбачається, що структура проміжного споживання є пропорційною загальнодержавній, на це вказують фактичні дані про проміжне споживання регіону за 2004 р. [56]. Дані про сплату послуг фінансових посередників також публікуються у статистичному щорічнику Донецької області та на сайті Національного банку України.

Послуги фінансових посередників визначаються як різниця між доходами від власності, отриманими фінансовими посередниками (за винятком чистого доходу, отриманого від інвестування їх власних активів), і відсотками, які були виплачені їх кредиторам.

Валова додана вартість, розрахована як різниця між випусками за видами економічної діяльності та проміжним споживанням, коригується на значення непрямо вимірних послуг фінансового посередництва, але це значення не розподіляється між користувачами, а входить до проміжного споживання умовної одиниці.

Видатки на кінцеве споживання містять: кінцеві споживчі видатки домашніх господарств; видатки на кінцеве споживання некомерційних установ, які обслуговують домогосподарства; кінцеві споживчі витрати сектору загального державного управління.

Видатки домогосподарств містять видатки на придбання споживчих товарів, послуг, споживання товарів і послуг, які були отримані в натуральній формі та вироблених для особистого вживання на некорпоративних підприємствах домогосподарств. До складу кінцевого споживання домогосподарств не входять товари та послуги, придбані домогосподарствами для виробничих потреб і придбання цінностей.

Видатки на кінцеве споживання некомерційних установ, що обслуговують домогосподарства, складаються з вартості неринкових послуг наданих домогосподарствам цими установами, а також послуги соціально-культурного характеру, надані підприємствами своїм робітникам.

Видатки на кінцеве споживання загального державного управління розподіляються на індивідуальні та колективні. Колективні послуги надаються суспільству в цілому, індивідуальні споживаються безпосередньо домогосподарствами. Існують також державні видатки на придбання товарів для безкоштовної або пільгової передачі домогосподарствам (транспортні засоби та бензин для інвалідів, підручники, медикаменти, продукти харчування).

Інформацію про кінцеві споживчі видатки містить статистичний щорічник Донецької області та статистичні дані відділу бюджетів ДУС у Донецькій області [56].

Валове нагромадження капіталу розподіляється за такими напрямками: валове нагромадження основного капіталу (ВНОК); зміна запасів матеріальних оборотних коштів; чисте придбання цінностей.

У колонці «ВНОК» за кожним рядком (ВЕД) наведено зміну вартості основних засобів за обліковий рік, які є продукцією відповідного (фондоутворюючого) виду економічної діяльності. ВНОК складається з таких статей:

1. Інвестиції в основний капітал (ряд. 011 Ф. №2 – інвестиції).
2. Приріст вартості худоби основної череди (ряд. 018 Ф. № 2 – інвестиції).
3. Видатки на придбання обладнання, інвентарю, книг для бібліотек (ряд. 209 Ф. №2 – інвестиції).

4. Видатки на капітальний ремонт (ряд. 015 Ф. №2 – інвестиції).

5. Видатки на створення та придбання програмного забезпечення і бази даних для ЕОМ (ряд. 026 Ф. №2 – інвестиції).

6. Видатки на геологорозвідні роботи (ряд. 216 Ф. №2 – інвестиції).

До складу ВНОК не входять:

1. Дрібний інструмент, робочий одяг, запасні частини, малоцінний інструмент, навіть якщо він використовується більше року (ПС).

2. Споживчі товари тривалого вжитку, придбані домогосподарствами для власних потреб (ПС).

3. Придбання воєнної техніки (ПС).

4. Земля, корисні копалини та ін.

Джерелом інформації про капітальні вкладення (інвестиції в основний капітал) підприємств і організацій є форма № 2 – інвестиції «Звіт про капітальні інвестиції». Для побудови таблиці «витрати-випуск» необхідно скористатися статистичними даними ДУС у Донецькій області.

Зміна запасів матеріальних оборотних коштів складає приріст (зниження) вартості:

виробничих запасів (сировини, основних матеріалів і напівфабрикатів, допоміжних матеріалів, тари, малоцінного та швидкозношуваного інвентарю) (ряд. 100 Ф. №1 «Баланс»);

незавершеного виробництва (ряд. 120 Ф. №1 «Баланс»);

готової продукції у виробників (ряд. 130 Ф. №1 «Баланс»);

товарів для перепродажу підприємствами торгівлі, заготовок, матеріально-технічного забезпечення (ряд. 130 Ф. №1 «Баланс»);

державного матеріального резерву (Ф. № 2 – сб (опт) «Звіт про надходження, витрати й залишки товарів».

Чисте придбання цінностей – різниця між ввозом і вивозом із регіону цінних товарів тривалого користування, які не зношуються згодом, не використовуються у споживанні або на виробництві, а становлять спосіб заощадження (твори мистецтва, дорогоцінне каміння й метали, ювелірні вироби). Дані по цій статті містить Ф. № 3 – торг «Товарна структура роздрібного товарообігу й товарних запасів».

Розрахунок показників зовнішньоекономічних зв'язків регіону ускладнюється тим, що була скасована методика розрахунків ввозу й вивозу товарів і послуг із регіону. Показники зовнішньоекономічних зв'язків регіону включають експорт та імпорт. Для побудови таблиці «витрати-випуск» використовуються дані про експорт та імпорт товарів, розроблені за інформацією митної статистики, і послуги (Ф. №9 – ЗЕЗ) у національній валюті за ціною контракту за умовами ФОб у розрізі видів економічної діяльності.

Ввіз і вивіз по Донецькій області можна розрахувати, висунувши гіпотезу про збереження структури зовнішньоекономічних зв'язків, тобто яка питома вага становила вивіз у сумі експорту й ввіз – у сумі імпорту відповідно.

Валовий регіональний продукт для побудови таблиці «витрати-випуск» розраховується на основі розподільного методу і включає за видами економічної діяльності:

- оплату праці найманих робітників;
- податки на виробництво й імпорт;
- субсидії на виробництво й імпорт;
- валовий прибуток, змішаний дохід.

Дані про вищенаведені показники містяться в статистичному щорічнику Донецької області, а розподіл сум за цими статтями розраховується пропорційно даним таблиці «витрати-випуск» на макрорівні.

Регіональні розбіжності ресурсного забезпечення сталого розвитку обумовлюють необхідність розробки різних сценаріїв розвитку для забезпечення ефективного управління ними. Таким чином, головним засобом реалізації цілей сталого розвитку на рівні регіону є формування стратегії розвитку кожного регіону окремо та в контексті розвитку всієї країни.

Методика оцінки ресурсного забезпечення, запропонована в даному дослідженні, дозволяє одержати комплексну оцінку наявного потенціалу всієї системи в цілому та окремо за підсистемами. Однак на регіональному рівні інформаційної бази, якої потребує таке дослідження, не розробляється. Тому проаналізовано основні реєстри регіональної статистики для виявлення ключових показників, яких не вистачає для побудови регіональних моделей міжгалузевого балансу. Насамперед, це показники

ввозу та вивозу з регіонів. Для побудови гіпотетичної моделі можлива побудова моделі без цих даних. За таких умов модель не визначає міжрегіональних зв'язків, але розкриває структурні характеристики ресурсного забезпечення регіону, що дозволяє проаналізувати збалансованість розвитку регіону.

Таким чином, посилюється значення та гострота розробки регіональних міжгалузевих балансів (таблиць «витрати-випуск»), методологічно та інформаційно сумісних із міжгалузевим балансом країни. Завдяки цьому стає можливим визначення оптимальних розмірів інвестицій, які забезпечать сталий регіональний розвиток за підсистемами, та виконання послідовно таких основних завдань для досягнення сталого розвитку: оцінка змісту та характеру процесів розвитку системи та механізмів забезпечення їх сталого розвитку; обґрунтування рішень щодо цілеспрямованої трансформації соціо-еколого-економічних систем; формування управлінських механізмів для реалізації рішень щодо забезпечення сталого розвитку системи.

Такий підхід дозволяє врахувати сучасні обмеження у просуванні до сталого розвитку, пов'язані з глобальною та внутрішньою фінансовою кризою, обумовлює якісну оцінку ресурсного забезпечення сталого розвитку на підставі застосування інформаційної бази міжгалузевого балансу, а також дозволяє розробити сценарії подальшого розвитку України та її регіонів у контексті реалізації концепції сталого розвитку.

Запровадження наведених науково-методичних підходів дозволить через якісні оцінки ресурсного потенціалу та його структурні особливості визначити реальні можливості забезпечення сталого розвитку країни та її регіонів при формуванні стратегій розвитку.

Розділ 4. СТАЛИЙ РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ: ОБҐРУНТУВАННЯ ПОТРЕБ І КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ВИЗНАЧЕННЯ

4.1. Промислові регіони в системі державної політики

Для визначення параметрів ризиків сталого розвитку у промисловому регіоні необхідно надати певні обґрунтування щодо його змісту та сутності. В Україні не має загально визнаного визначення поняття «промисловий регіон». Зазвичай під ним розуміють адміністративно-територіальні одиниці, на яких сконцентровано значну кількість підприємств різних галузей промисловості. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» [17] дає таке трактування поняттям:

регіон – територія Автономної Республіки Крим, області, міст Києва та Севастополя;

промисловий район – район, у якому частка зайнятих у промисловості перевищує частку зайнятих у сільському господарстві, а також райони, на території яких розташовані закриті або перебувають у стадії закриття вугледобувні та вуглепереробні підприємства.

Логіка дослідження обумовлює під промисловим регіоном розуміти адміністративно-територіальну одиницю країни, на території якої частка зайнятих у промисловості та обсяги реалізованої промислової продукції у сукупності суттєво перевищують відповідні показники у сільському господарстві.

Для визначення регіонів, які входять до складу промислових, проведено кластерний аналіз. Як критерії для кластеризації використано відношення кількості зайнятого населення у промисловості до кількості зайнятого населення у сільському господарстві та відношення обсягів реалізованої промислової продукції до обсягів реалізованої сільськогосподарської продукції.

Кластерний аналіз на базі визначених показників дав підставу для відокремлення Донецької, Луганської, Запорізької та Дніпропетровської областей (рис. 4.1), відстань між якими всередині цього кластера склала 13,42 од. Відстань у межах кластера, до якого увійшли всі інші регіони, склала 19,93 од. При цьому відстань між цими двома кластерами склала 89,25 од. Таким

чином, відстань між двома кластерами, які сформувалися на передостанньому кроці кластеризації, перевищує відстань усередині промислового кластера у 6,7 раза, а непромислового регіону – у 4,5 раза. Це підтверджує наявність суттєвої диференціації між визначеними групами областей, що дозволяє виокремити промисловий регіон як окремий об'єкт із власною специфікою ризиків сталого розвитку.

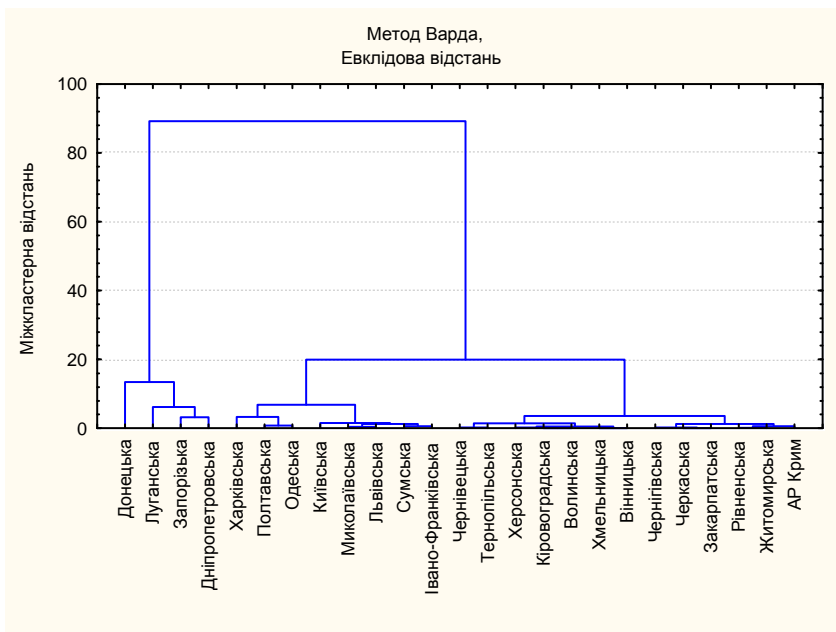

Рис. 4.1. Кластеризація регіонів

При проведенні кластеризації регіонів України виключено міста Київ та Севастополь. Територіальна невідповідність цих міст іншим адміністративно-територіальним одиницям України значно впливає на розташування та концентрацію галузей промисловості та економіки, екологічний стан і соціальний розвиток, що обумовило їх виключення з проведеного аналізу.

На сучасному етапі розвитку промисловість залишається важливим сектором економіки, здатним забезпечити перехід на

якісно новий рівень соціогуманітарного розвитку промислових регіонів України. Її вплив на формування технологічного укладу та сталий розвиток буде визначальним для України ще значний термін. У країні створені та функціонують промислові підприємства, які представляють усі галузі індустрії. Україна є виробником основних видів продукції металургії, хімічної та нафтохімічної промисловості, машинобудування, літаків, автомобілів тощо.

Міжнародний досвід свідчить, що в процесі прогресивної трансформації виробничого комплексу країни вкрай важливими є проблеми побудови такої регіональної промислової стратегії, яка б посилила ефективність технологічного оновлення виробництва, підвищила наукоємність та конкурентоспроможність продукції промисловості не тільки на внутрішньому, але і на зовнішньому ринках збуту. При цьому модернізація та оптимізація потенціалу промислових регіонів відбувається у комплексному поєднанні із заходами щодо забезпечення соціальної та екологічної безпеки. Саме тому головною метою розвитку промислових регіонів має стати не систематичне нарощування обсягів виробництва, а забезпечення ефективності виробничо-економічної діяльності підприємств промисловості за соціальними та екологічними критеріями. Стійкі темпи економічного зростання галузей промисловості не повинні перешкоджати соціальному розвитку та забезпеченню екологічної безпеки.

Гарантом попередження ризиків сталого розвитку промислових регіонів України має стати ефективне державне регулювання. Головною метою державного втручання є впровадження комплексу заходів щодо контролю та стимулювання суб'єктів промисловості з дотримання національних інтересів у соціальній, економічній та екологічній сферах. Провідна роль відводиться створенню та функціонуванню потужного державного сектору, який забезпечує виконання соціально-економічних і екологічних зобов'язань власників, здорову конкуренцію приватному сектору та запобігає концентрації галузей промисловості в одного-двох приватних власників.

Промисловість України має конкурентні переваги, серед яких вигідне географічне розташування, значні запаси природних ресурсів, розвинута транспортна інфраструктура, якісні

трудові ресурси та науково-технологічні розробки. Цих переваг достатньо для орієнтації вітчизняної промисловості у напрямі довгострокових національних інтересів, які базуються на принципах сталого розвитку. Однак в Україні превалює стратегія розвитку промисловості, спрямована на підтримку галузей видобутку сировини та першого ступеня її переробки. Через систему політичних, економічних і правових важелів забезпечуються всі необхідні умови для розвитку великих фінансово-промислових корпорацій міжгалузевого профілю на базі вугледобувних, вуглелепереробних і вуглекористовуючих підприємств країни. Такий підхід тільки посилює імідж України як сировинної держави та не має перспективи, оскільки країна не володіє такими потужними мінерально-сировинними запасами, як Росія, яка за рахунок їх експорту підтримує свою економіку.

Необхідна принципово інша та виважена з позицій власних можливостей і кінцевого результату стратегія розвитку промисловості. Криза 2008-2009 рр. наочно показала слабкість вітчизняної промислової політики та значну її залежність від експорту. Зростання в 2010 р. обсягів промислового виробництва переважно відбулося за рахунок сприятливої кон'юнктури цін на міжнародних ринках на основні експортні товари металургії, хімічної та нафтохімічної промисловості. Тому галузі промисловості, орієнтовані на експорт, відновлювалися після фінансово-економічної кризи більш прискореними темпами, ніж галузі, орієнтовані на внутрішній ринок. До того ж базою порівняння є 2009 р., у якому обсяги виробництва суттєво скоротилися порівняно з докризовими роками. У 2010 р. лише одна галузь переробної промисловості – хімічна та нафтохімічна – перевищила докризовий рівень виробництва серпня 2008 р. [33].

Потрібно поступово відмовитися від наздогоняючої модернізації промисловості, але у короткостроковому періоді запозичення зарубіжної техніки і технології для створення нових та модернізації діючих галузей доцільно залишити з поступовою заміною на власні. При цьому обов'язковою умовою має бути підготовка персоналу підприємств для роботи з ними. У перспективі доцільно при використанні науково-дослідного, економічного, соціального та виробничого потенціалу країни створювати наукоємні та конкурентоспроможні на внутрішньому та зовніш-

ньому ринках промислові виробництва. Реалізація стратегії реформування структури, посилення потенціалу промисловості та забезпечення їх відповідності сучасним тенденціям розвитку має відбуватися у комплексному поєднанні із заходами щодо забезпечення соціальної та екологічної безпеки.

Сучасна стратегія розвитку промисловості країни негативно впливає на структуру та ступінь прояву ризиків промислових регіонів. Техніка та технології для переважної більшості промислових підприємств були введені в дію 30-40 років тому і вже морально та фізично застаріли, вагома частка технологічних процесів не автоматизована та екологічно шкідлива. Праця, яка в них використовується, не потребує високої кваліфікації, а пропозиція низько оціненої праці підтримується завдяки різноманітним пільгам, оскільки здійснюється вона у шкідливих і небезпечних умовах праці. Неякісне харчування, несприятливі умови праці, високий рівень напруженості праці та забруднюючих викидів позначається на стані здоров'я населення промислового регіону, рівні народжуваності та смертності, тривалості життя. Тому новою парадигмою розвитку національної промисловості має стати концепція сталого розвитку, в якій домінантами є соціальна та екологічна спрямованість економічних рішень. Основними напрямками такої моделі сталого розвитку вітчизняних промислових регіонів мають стати:

- формування ефективної соціальної, господарської та екологічної промислової політики;

- посилення бюджетної дисципліни, оптимізація бюджетних витрат та підвищення ефективності бюджетного планування при фінансуванні програм розвитку промисловості;

- реалізація структурних реформ, які забезпечать зменшення сировинних виробництв і збільшення виробництв із завершеними технологічними циклами;

- посилення та затребування відповідальності за нераціональне використання всіх видів ресурсів; вирішення проблеми утилізації відходів промислової діяльності;

- прискорення інноваційного оновлення технологічної бази промислових підприємств відповідно до сучасних світових тенденцій;

забезпечення швидкого впровадження у практику досягнень науково-технічного прогресу та залучення іноземних інвестицій у формі провідних технологій;

упровадження енерго- та ресурсозберігаючих і маловідходних технологій;

розширення сфери застосування відновлювальних, екологічно чистих джерел енергії;

реформування системи освіти в напрямі підвищення якості знань, формування соціально- та екологоорієнтованої етики;

оптимізація структури та масштабів зайнятості, впровадження програм сприяння зайнятості;

здійснення активної політики з підвищення відповідальності роботодавця за здоров'я своїх працівників і людини за власне здоров'я;

упровадження активних державних і регіональних програм з профілактики негативних соціальних явищ на підприємствах промисловості;

підвищення доступності та якості медичного обслуговування, розширення переліку медичних послуг.

Реалізація моделі сталого розвитку в промисловості України можлива через складні поліструктурні механізми, до яких належать:

1. Законодавчо-нормативні, які реалізуються через створення та функціонування законодавчої та нормативно-правової бази, що регламентує зростання обсягів виробництва галузей промисловості за принципами сталого розвитку.

2. Адміністративні, які реалізуються через державні інструменти у фінансовій, грошово-кредитній, інвестиційній, соціальній, екологічній тощо сферах функціонування галузей промисловості України.

3. Фінансово-економічні, які реалізуються через інвестиційну підтримку галузей промисловості, забезпечення збалансованого, цільового та ефективного використання бюджетних витрат.

4. Виробничо-господарські, які реалізуються через підвищення продуктивності праці та якості продукції промисловості, модернізації та екологізації технологічних циклів, машин і механізмів (устаткування), впровадження енерго- і ресурсозбері-

гаючих технологій, підвищення конкурентоспроможності промислових підприємств і їх продукції, розвитку виробничої інфраструктури.

5. Соціально-економічні, які реалізуються через поліпшення демографічного середовища, формування збалансованого ринку праці, підготовки якісних фахівців, які володіють досягненнями науки і техніки, стимулювання розвитку людського капіталу, функціонування ефективних систем страхування і адресності соціального захисту, розвитку соціальної інфраструктури, забезпечення відповідності оплати праці її продуктивності.

6. Еколого-гуманітарні, які реалізуються через формування ідеології пріоритетності суспільно-природних відносин перед економічними результатами, розвиток фундаментальних і прикладних досліджень з проблем забезпечення стійкого розвитку на основі збалансованого соціального, економічного та екологічного розвитку.

4.2. Проблеми та перешкоди формуванню сталого розвитку у промисловому регіоні

Однією з головних причин, які перешкоджають формуванню сталого розвитку у промислових регіонах, є функціонування в них бюджетоутворюючих галузей (ресурсодобувна, хімічна та металургійна), які базуються на III індустріальному технологічному укладі. Історична спадщина обумовила у промислових регіонах концентрацію індустріальних галузей промисловості, які в межах сучасних економічних відносин мають відносно низький рівень технологічного розвитку, проте залишаються базовими для цієї території. *Характерними особливостями промислових регіонів України є:* агломерація староіндустріальних галузей України – важкої та гірничодобувної промисловості, домінування в галузевій структурі промислових регіонів добувної та важкої промисловості; низький рівень диверсифікації економіки регіонів; значна трудомісткість староіндустріальних галузей промисловості; орієнтація на зовнішні ринки збуту продукції та значна експортозалежність регіонів; низький рівень переробки ресурсів, реалізація сировинної моделі розвитку регі-

онів; зношеність основних виробничих фондів підприємств промислових галузей; переважання використання застарілих технологій; значна енергомісткість базових галузей та енергозалежність регіонів; обмеженість виробництва наукоємної продукції; низький рівень сприйняття підприємствами регіону інновацій; зниження конкурентоспроможності продукції базових галузей економіки промислових регіонів, втрата ними ринків збуту; наявність на території регіону значних екологічних проблем; зниження можливостей та погіршення перспектив розвитку на території промислових регіонів інших видів економічної діяльності тощо.

Систематизація загроз, які перешкоджають розвитку промислових регіонів (Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської областей), яка була визначена при формуванні стратегій їх розвитку, звелася до таких: деформована, нераціональна структура економіки регіонів; значний ступінь зносу основних фондів промислових комплексів та низькі темпи їх оновлення; незадовільний рівень інноваційної діяльності; високий ступінь експортної орієнтованості індустріального сектору економіки та значна залежність експортоорієнтованих галузей регіонів від кон'юнктури світових ринків, зниження їх конкурентоспроможності; низька інвестиційна привабливість підприємств регіонів, зростання інвестиційного ризику; низька ефективність енергозберігаючих технологій на промислових підприємствах регіонів, значна енергомісткість базових галузей регіональної економіки.

Відсутність цілеспрямованої державної та регіональної політики щодо подолання визначених загроз розвитку промислових регіонів призводить до консервації неефективної економічної структури промислових регіонів, закріплення та подальшої експлуатації нераціональних напрямів розвитку промислових регіонів – сировинної спеціалізації, нераціонального та неефективного використання природно-ресурсної бази, соціально-економічного, виробничого, інвестиційного та науково-технологічного потенціалу промислових регіонів.

Переведення економіки промислових регіонів на інноваційний шлях розвитку є однією з головних умов забезпечення сталого розвитку в економічній сфері. Але інноваційна активність у цих регіонах залишається на низькому рівні.

Частка підприємств, що впроваджують інновації, в загальному обсязі промислових підприємств, розміщених у промислових регіонах, постійно скорочується та у 2010 р. не перевищує 10%, що нижче критичного порогового значення показника в 5 разів (табл. 4.1).

Таблиця 4.1
Інноваційна активність промислових підприємств
промислових регіонів, %¹

Регіон	Критичне порогове значення	2000	2007	2008	2009	2010
<i>Питома вага підприємств, що впроваджують інновації</i>						
Дніпропетровська	Не менше 50%	13,6	9,3	7,0	6,3	7,1
Донецька		21,7	8,0	9,4	8,2	9,3
Запорізька		13,2	10,8	8,6	6,3	4,6
Луганська		12,1	8,2	9,9	8,4	9,3
<i>Питома вага реалізованої інноваційної продукції в загальному обсязі</i>						
Дніпропетровська	Не менше 5%	3,6	4,4	2,4	1,4	0,6
Донецька		23,0	4,6	4,6	5,9	1,9
Запорізька		4,8	6,6	8,3	4,2	3,1
Луганська		3,3	14,9	17,6	11,0	9,5

¹ Складено за даними статистичного збірника «Наука та інноваційна діяльність в Україні» за відповідні роки.

Найбільш незадовільною є ситуація в Запорізькій області, де протягом 2000-2010 рр. питома вага підприємств, що впроваджували інновації, скоротилась за цей період майже у три рази. Загрозливими ці тенденції є і в інших промислових регіонах України.

Найвищий рівень інноваційної активності на території України спостерігається на підприємствах промислових галузей – з виробництва коксу та продуктів нафтопереробки (близько 1/3 загального обсягу інновацій), машинобудування, хімічної,

нафтохімічної промисловості (близько 20%), металургії та виробництва готової металевої продукції (13%). Одночасно вкрай низьким залишається рівень упровадження інновацій на підприємствах вугільної промисловості. На підприємствах вугільної галузі цей показник тривалий час не перевищує 5%.

Найбільша частка інновацій, що впроваджуються на підприємствах промислових галузей, – це технологічні інновації. Проте, незважаючи на певну інноваційну активність підприємств промислових галузей, спостерігається їх критичне відставання від світових досягнень у сфері технологій та незначний ступінь наукомісткості продукції.

Про зниження інноваційної активності підприємств промислових регіонів України свідчить постійне зменшення питомої ваги реалізованої інноваційної продукції в загальному обсязі по трьох областях – Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій. У 2010 р. це зниження є найбільш небезпечним у Дніпропетровській області, де питома вага реалізованої інноваційної продукції в загальному обсязі більш ніж у 8 разів нижче за критичне порогове значення показника. Незадовільною є ситуація і в Донецькій та Запорізькій областях.

Використання застарілих технологій виробництва продукції промислових галузей обумовлює зростання матеріало- та енергомісткості продукції. Фактична матеріаломісткість виробництва промислових галузей в Україні більш ніж у два рази перевищує порогове значення показника. Практично у чотири рази перевищує порогову межу фактична енергомісткість продукції промислових галузей. В умовах зростання цін на енергоносії це є додатковим ризиком зниження темпів відновлення економіки в післякризовий період.

Принципове значення з точки зору зниження ефективності розвитку промислових регіонів має надлишок виробничих потужностей із високим ступенем зношеності, що не відповідає світовим стандартам за технічними характеристиками. Переважна більшість підприємств цих галузей експлуатується без реконструкції понад 20 років. Фактичний ступінь зношеності основних виробничих фондів підприємств промислових галузей перевищує критичне порогове значення показника більш ніж у

1,6 раза та становить близько 60%. Негативними тенденціями характеризуються процеси технічного та технологічного оновлення промислової бази України. Фактичне значення коефіцієнта ліквідації основних фондів промисловості перевищує пороговий показник більш ніж у 3,5 раза.

Такий несприятливий стан інноваційного розвитку промислових регіонів є перешкодою формування в них системи господарювання за принципами сталого розвитку.

При формуванні національної та регіональних стратегій сталого розвитку необхідно врахувати внутрішні та зовнішні чинники, які перешкоджають цим процесам. До внутрішніх дисбалансів, які закріплюють ризики та загрози переходу до сталого розвитку, належать такі:

консервація неефективної економічної структури промислових регіонів: застаріла та стереотипна структура економіки промислових регіонів; низька диверсифікованість економіки; нерозвиненість інноваційних видів економічної діяльності та незначне розширення традиційних видів економічної діяльності; інерційний розвиток промислових регіонів; відсутність будь-яких суттєвих змін у структурі економіки та поновлення експлуатації сформованої диспропорційної структури економіки промислових регіонів в умовах втрати провідної ролі чинників індустріального розвитку; орієнтація на експортоорієнтовану модель економічного зростання;

недоліки використання потенціалу промислових регіонів: нерациональне та неефективне використання природно-ресурсної бази, соціально-економічного, виробничого, інвестиційного та науково-технологічного потенціалу промислових регіонів; сировинна спеціалізація промислових регіонів або незначна додана вартість товарів, що виробляються в цих регіонах; переважання експортоорієнтованих виробництв при одночасному недостатньому використанні потенціалу внутрішнього ринку; нерозвиненість внутрішніх ринків споживання продукції, що виробляється в промислових регіонах; незадовільний стан екології та невирішеність екологічних проблем; диспропорції у співвідношенні заробітної плати та обсягів промислового виробництва у період післякризового відновлення;

інституційні проблеми: відсутність балансу національних та регіональних інтересів при здійсненні структурної перебудови економіки промислових регіонів; відсутність регіональної зацікавленості у розвитку в регіонах інноваційних виробництв та поступовому згортанні промислових галузей; нерозвиненість законодавчої бази щодо стимулювання структурних змін у національній економіці та в економіці промислових регіонів зокрема;

недостатня концептуальна та нормативно-правова розробленість проблем диверсифікації національної економіки в цілому та промислових регіонів зокрема; акцент державної регіональної політики щодо промислових регіонів та власної регіональної політики цих регіонів на подальшому розвитку базових домінуючих промислових галузей на засадах модернізації, недостатня орієнтованість державної та регіональної політики на розширення видів економічної діяльності промислових регіонів;

недосконалість державної інноваційно-інвестиційної політики щодо промислових галузей в умовах зростаючої потреби оновлення основних виробничих фондів підприємств; нерозвиненість системи підтримки та заохочення запровадження інновацій у регіонах, зокрема у промислових; нерозвиненість фінансових інститутів, що спеціалізуються на венчурному фінансуванні та інвестуванні в промисловість; недостатній рівень фінансування наукових розробок галузевого значення;

проблеми інвестиційного забезпечення розвитку промислових регіонів: уповільнення інвестиційних процесів; повільне відновлення кредитування економіки; зниження рівня державного фінансування виробництва; недостатній обсяг прямих іноземних інвестицій, втрата зацікавленості зарубіжних інвесторів у розвитку базових галузей економіки промислових регіонів; недостатній обсяг інвестицій для модернізації економіки промислових регіонів; незадовільні обсяги інвестицій та темпи інвестиційного процесу відновлення основного капіталу підприємств промислових галузей;

інноваційні проблеми: незадовільні темпи впровадження інновацій на підприємствах, переважання технологічних інновацій та їх відставання від світового рівня; недосконала інноваційно-інвестиційна політика держави; недосконалість політики ре-

гулювання питань інтелектуальної власності; недоліки правового регулювання у сфері ноу-хау, комерційної таємниці тощо;

проблеми конкурентоспроможності: незадовільний рівень та подальше зниження рівня конкурентоспроможності економіки промислових регіонів; технологічна відсталість базових галузей економіки промислових регіонів; високий рівень зношеності основних фондів; низькі темпи технічного та технологічного оновлення; невідповідність технічного та технологічного рівня підприємств промислових галузей світовому при значній орієнтації промислових регіонів на зовнішній ринок; зростання матеріало- та енергоємності продукції; низька наукоємність продукції, що виробляється в промислових регіонах; низький науково-технологічний потенціал базових галузей промислових регіонів; дефіцит коштів на придбання новітніх технологій; застаріле обладнання, яке не дає можливості впроваджувати інновації та запроваджувати нові види інноваційної продукції;

соціально-трудова проблема: дефіцит кваліфікованої робочої сили; недостатність висококваліфікованих кадрів, які б мали досвід та навички впровадження інновацій на підприємствах; низька мотивація працівників базових галузей промислових регіонів до перекваліфікації та перенавчання згідно з потребами структурної перебудови економіки цих регіонів.

Одночасно з внутрішніми проблемами та перешкодами до формування умов сталого розвитку у промислових регіонах додаються зовнішні, які обумовлені впливом світових господарських тенденцій. Серед них найбільш значущими є: загострення конкуренції на світових ринках сировини; поглиблення дисбалансів на світових товарних та фінансових ринках; уповільнення інвестиційних процесів; повільне відновлення кредитування економіки.

Визначені негативні чинники, які перешкоджають переходу до сталого розвитку промислових регіонів, свідчать про необхідність формування і реалізації державної та регіональної політики щодо заохочення до структурної модернізації економіки промислових регіонів та зменшення (послаблення) залежності економіки промислових регіонів України від зовнішніх чинників.

4.3. Становлення партнерських відносин в управлінні сталим розвитком промислового регіону

Концептуальні та системні зміни, що забезпечуватимуть упровадження принципів сталого розвитку промислового регіону, можливо реалізувати на основі поєднання зусиль владних структур регіону, приватного сектору бізнесу та громадських об'єднань. Влада регіону має виступати лідером системних і концептуальних змін сталого розвитку. Приватний сектор промисловості активно виробляє та впроваджує нововведення, необхідні для створення соціально та екологічно ефективного виробництва. Громадські об'єднання визнають, розвивають та впроваджують у стиль життя концепцію соціально та екологічно ефективного виробництва.

1. Участь регіональних органів влади:

1. Формувати регіональну політику, пріоритетом якої є забезпечення соціальної та екологічної безпеки. Необхідно здійснювати політику, яка розвиває взаємовигідні зв'язки між економічними, соціальними та екологічними складовими сталого розвитку. Важливими інструментами такої політики є врахування в системі ціноутворення соціальних і екологічних втрат, проведення реформи соціальних і екологічних податків і припинення виплат субсидій, що завдають шкоди екологічному та соціальному розвитку.

2. Підвищувати результативність соціальної та екологічної діяльності. Необхідно підвищувати ефективність державної політики в цих сферах. Узгодженість та послідовність регіональної політики потрібні для успішної інтеграції та взаємовигідної кооперації економічної, соціальної та екологічної складових сталого розвитку. Проблеми сталого розвитку промислового регіону ускладнюють одержання позитивних результатів шляхом застосування традиційних підходів, орієнтованих на вирішення окремих питань. Секторальна політика, що застосовується без урахування принципів синергії, призводить до неузгодженості та негативних побічних ефектів.

3. Використовувати весь комплекс державних та регіональних заходів. З урахуванням багатоплановості та постійного ускладнення питань сталого розвитку необхідно використовувати

ти різні методи управління від адміністративних регуляторів до морально-етичних інструментів.

4. *Упроваджувати соціальні та екологічні нормативи таким чином, щоб стимулювати інновації та економічний розвиток.* Упровадження нормативів необхідно поєднувати із вживанням комплексу заходів для заохочення їх дотримання.

5. *Забезпечити системну та якісну підтримку на зовнішніх ринках збуту.* Внутрішній ринок України характеризується низьким платоспроможним попитом, що стримує розвиток основних галузей промисловості. Україна має використати з користю для себе стагнацію світової економіки та поглиблення боргової кризи Європейського Союзу для активного лобіювання інтересів вітчизняних виробників на зовнішніх ринках збуту. З боку держави особливу підтримку в експансії на нові ринки збуту мають одержати соціально та екологічно ефективні промислові підприємства. До них необхідно застосовувати пріоритетну державну консультаційно-інформаційну та фіскальну підтримку.

6. *Встановлювати прозорі та дієві вимоги до промислового сектору та населення.* Регіональна політика має бути націлена на підтримку концептуальних і системних змін, наведених вище. Роль держави у цьому є визначальною.

II. Участь бізнесу:

1. *Бізнес має бути ініціатором сталого розвитку промисловості.* Відповідальність за соціальний та екологічний розвиток поліпшує корпоративний імідж компанії. Компанії краще розуміють соціальні та екологічні проблеми, потреби технічного й економічного розвитку, а також мають більше можливостей для їх вирішення та задоволення.

2. *Активно перетворювати соціальні та екологічні нормативи в ринкові можливості.* Для цього необхідне впровадження інновацій для дотримання цих вимог, які одночасно розширюють можливості виробництва нової високоякісної продукції.

III. Участь громадських об'єднань:

1. *Бути ініціативним партнером у формуванні соціальної та екологічної ефективності моделі споживання.* Держава та бізнес виступають виконавцями інтересів громадян, розробляю-

чи та впроваджуючи відповідні нормативи. Громадські об'єднання виступають генератором соціальних і екологічних потреб, першими заявляючи про необхідність змін їх кількості та якості. Посилення попиту на підвищені соціальні та екологічні стандарти є визначальним чинником упровадження змін і новацій у промисловості.

2. Бути активним учасником пропаганди сталого розвитку промислового регіону. Через громадські об'єднання територіальних громад, співпрацюючи із державними органами влади, здійснювати політику переходу на моделі виробництва та споживання, що ґрунтуються на принципах сталого розвитку.

4.4. Концепція сталого розвитку промислового регіону (проект)

Незбалансований розвиток регіонів України в економічній, соціальній, екологічній сферах створює реальні загрози існуванню їх населення. Економічне зростання не впливає позитивно на поліпшення соціального та екологічного стану. Економічне стимулювання не застосовується для регулювання поведінки суб'єктів господарювання та органів регіональної влади на виконання вимог сталого розвитку. Особливо несприятливий соціальний та екологічний стан простежується у промислових регіонах, де негативні наслідки забруднення навколишнього середовища (води, повітря, землі тощо) обумовлюють небезпеку для життя та здоров'я їх населення. Вищий рівень економічного розвитку у промислових регіонах не орієнтований на скасування соціальних та екологічних ризиків і небезпек.

Державна регіональна політика та власна політика регіонів не має на меті запровадження принципів сталого розвитку. Стратегії економічного та соціального розвитку регіонів, а також угоди регіонального розвитку не містять пріоритетів, напрямів та заходів, спрямованих на збалансований розвиток економічної, соціальної та екологічної сфер відповідно до вимог сталого розвитку. Чинна методична база формування стратегій не орієнтує на досягнення цих цілей. Державна, регіональна, промислова, економічна та соціальна політика не виходять із

концептуальних засад сталого розвитку. Усе це обумовлює погіршення умов та можливостей досягнення стану сталого розвитку у промислових регіонах, а відповідно в Україні в цілому у зв'язку з їх найбільшою питомою вагою економічного, соціального та природного потенціалу серед регіонів України. Оптимістичний сценарій розвитку держави на засадах сталого розвитку обумовлює першочерговість його запровадження у промислових регіонах.

Загальні положення

Сталий розвиток – це прогресивні зміни, спрямовані на безпеку та розвиток сьогodнішніх і майбутніх поколінь, узгодженість економічної, соціальної та екологічної складових розвитку, формування умов до самовідновлення навколишнього природного середовища, усвідомлення переваг життєздатного розвитку.

Загрози сталому розвитку – це небезпеки, які призводять до вичерпності природних ресурсів та зниження можливостей майбутнього покоління до гідного рівня та якості життя порівняно з нинішнім.

Промисловий регіон – територіальне утворення субнаціонального рівня із системою органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, в якому частка зайнятих у промисловості та обсяги реалізованої промислової продукції в сукупності значно перевищують відповідні показники у сільському господарстві.

Економічна безпека – стан захищеності економічних інтересів особи, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз національній безпеці.

Соціальна безпека – стан захищеності соціальних інтересів особи і суспільства від загроз національній безпеці, які на них впливають.

Екологічна безпека – стан захищеності прав людини на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище та можливості природних ресурсів до відтворення.

Індикатори сталого розвитку – показники, які визначають зміни параметрів контрольованого стану або процесу відповідно до обмежень та вимог сталого розвитку.

Сталий економічний розвиток – це можливість забезпечення ефективної зайнятості, отримання гідних доходів та досягнення високої якості життя шляхом ефективного функціонування економічної системи на основі інноваційного розвитку та раціонального споживання матеріальних ресурсів.

Сталий соціальний розвиток – встановлення рівноправності громадян перед законом, соціального захисту і підтримки, забезпечення рівних можливостей для досягнення матеріального, екологічного і соціального благополуччя.

Сталий екологічний розвиток – це подолання екологічної кризи та запобігання екологічним ризикам, забезпечення конституційного права громадян на безпечне для здоров'я і життя навколишнє природне середовище, недопущення дій, які порушують здатність екосистем до саморегулювання і самовідновлення.

Метою Концепції сталого розвитку є визначення його ідеології, принципів, пріоритетів, основних напрямів, заходів та механізмів реалізації, спрямованих на досягнення критеріїв сталого розвитку.

Принципи Концепції сталого розвитку

Принципи Концепції сталого розвитку – це сукупність правил, норм, настанов до процесу формування, становлення та управління сталим розвитком, які є загальними вимогами до державної та регіональної політики та її структурних складових.

Принципи концепції, які відповідають вимогам сталого розвитку, включають такі:

рівність можливостей різних поколінь у задоволенні потреб існування та розвитку, орієнтація на майбутнє;

попередження виникнення та поширення дії внутрішніх та зовнішніх небезпек становленню сталого розвитку;

забезпечення безпеки через розвиток, розвитку через забезпечення безпеки;

ноосферна орієнтація з перевагою духовних та інформаційних факторів і ресурсів над споживанням матеріальних і природних ресурсів;

збалансованість економічної ефективності та економічної безпеки, соціальної справедливості та соціальної безпеки, екологічної безпеки і коеволюційного розвитку;

баланс інтересів особи, суспільства, держави та їх взаємна відповідальність щодо стану та перспектив безпеки та розвитку;

інноваційна спрямованість, пріоритетність інноваційних технологій і устаткування, орієнтованих на створення екологічно-соціально ефективної продукції;

раціональне використання природних ресурсів на засадах безвідходності, кооперації та рециркуляції;

збалансованість економічних, соціальних і екологічних потреб із використанням природних та соціальних ресурсів у межах їх регенеративної та асиміляційної здатності;

партнерство приватного підприємництва, місцевих органів влади, неурядових громадських організацій у промисловому регіоні, міжрегіональна та міжнародна співпраця зі сталого розвитку;

дотримання справедливості при забезпеченні рівних прав і можливостей для досягнення матеріального, екологічного і соціального благополуччя.

Критерії досягнення цілей сталого розвитку

Сталий розвиток визначається комплексом цільових та супровідних критеріїв досягнення. Цільові критерії безпосередньо визначають бажаний стан і досягнутий рівень сталого розвитку. До цільових критеріїв належать:

наявність умов та можливостей безпечного і гідного життя та розвитку сьогоднішнім та наступним поколінням;

надбання духовно-моральних цінностей, формування та реалізація суспільних норм і принципів сталого розвитку;

забезпечення стійкості людського розвитку, зниження та мінімізація економічних, соціальних та екологічних ризиків;

раціональне залучення, споживання та використання природних ресурсів;

збалансованість (взаємоузгодженість) економічної, соціальної, екологічної складових сталого розвитку; неконфліктна інтеграція економічної, соціальної та екологічної систем;

техногенне навантаження не перевищує можливостей природного середовища до самовідновлення;

переважне застосування у виробництві високоекономічних ресурсозберігаючих технологій;

сталі процеси простого та розширеного відтворення людського та трудового потенціалу; стале зростання людського, соціального та інтелектуального капіталу;

запровадження ефективних механізмів саморегуляції, що забезпечують автоматичне налаштування соціоекономічної системи на сталий розвиток;

покращення та зміцнення здоров'я населення, продовження тривалості повноцінного життя та трудової активності;

підвищення освітнього, професійного та культурного рівня населення;

високий рівень та якість життя населення у сполученні з соціальним, інтелектуальним та духовним зростанням;

дотримання прав і свобод людини, наявність можливостей вибору людини в усіх сферах суспільного життя;

високий рейтинг України за людським та сталим розвитком у міжнародних порівняннях;

демократизація управління сталим розвитком;

активна діяльність об'єднань громадян у процесах переходу України до сталого розвитку.

До супровідних критеріїв досягнення сталого розвитку належать такі, що опосередковано впливають на формування умов та можливостей для його забезпечення, а саме:

якісне законодавство України, яке відповідає національним потребам та міжнародним вимогам сталого розвитку;

нові стратегічні орієнтири соціальної політики, орієнтованої на реалізацію вимог сталого розвитку, активізацію трудової, підприємницької та творчої діяльності, формування людського, інтелектуального та соціального капіталу;

реалізація в економічній політиці принципів інноваційності та сталості;

запровадження механізмів соціальної відповідальності за реалізацію принципів сталого розвитку на всіх рівнях управління (державному, регіональному, місцевому, виробничому, особистісному);

започаткування моніторингу сталого розвитку в державі та її регіонах;

участь у вирішенні глобальних проблем сталого розвитку, запровадження соціальної екології у створенні трансграничних зон соціальної стабільності.

Основні напрями забезпечення сталого розвитку промислового регіону

в економічній, соціальній та екологічній сферах

В економічній сфері сталого розвитку промислового регіону основними напрямами його забезпечення є:

утвердження інноваційної моделі розвитку, поступове переведення економіки регіонів на інноваційну основу:

здійснення активної політики стимулювання винахідницької та патентно-ліцензійної діяльності, удосконалення її законодавчого і нормативно-правового забезпечення;

збереження кадрового потенціалу науково-технічної сфери, заохочення молоді до участі в науково-технологічній діяльності;

розвиток вітчизняного та регіональних інноваційних ринків і стимулювання внутрішнього попиту на науково-технічну й технологічну продукцію;

розробка та впровадження ефективних механізмів забезпечення комерціалізації результатів науково-дослідних розробок, практичного їх використання у виробництві промислових регіонів;

сприяння створенню ефективних систем взаємодії науки, освіти, виробництва;

цільове фінансування проведення та впровадження наукових досліджень, які сприятимуть вирішенню соціально-економічних та інших питань забезпечення сталого розвитку регіону;

створення інформаційних систем із використанням наукових досліджень, інформації про регіони, які мають досвід щодо забезпечення їх сталого розвитку;

сприяння розвитку малого та середнього підприємництва у сфері інновацій, науково-технічного та технологічного розвитку;

здійснення структурно-технологічної модернізації та диверсифікації промисловості:

стимулювання випуску продукції з високим рівнем доданої вартості та розвитку низьковитратних виробництв;

реалізація існуючих конкурентних переваг окремих секторів економіки регіону, обумовлених їх власними досягненнями в науково-технічному прогресі та створенні потенціалу постіндустріального розвитку;

модернізація виробництва, проведення капітального ремонту основних виробничих фондів, у тому числі природоохоронного призначення;

виведення з експлуатації морально та фізично застарілих технологій, техніки, устаткування;

прискорення розвитку наукомістких галузей виробництва, соціально та екологічно безпечних виробництв;

стимулювання розвитку виробництв із глибокою та комплексною переробкою сировини;

розвиток виробництва на нових технологічних укладах із переважною орієнтацією на продукцію кінцевого споживання;

формування ефективної структури енергогенеруючих потужностей;

посилення ролі внутрішнього ринку для промислового виробництва;

упровадження активної політики енергозбереження та енергозаощадження, подолання технологічної, сировинної, енергетичної залежності:

здійснення комплексу заходів, спрямованих на підвищення ефективності використання палива та енергії, зниження енергоємності валового регіонального продукту і на цій основі зменшення обсягів споживання енергоресурсів, запровадження особливого режиму енергозбереження;

підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів у господарстві регіону та здійснення активної політики енергозбереження та ресурсозаощадження;

упровадження заходів безперервного забезпечення населення регіону та народного господарства енергетичними ресурсами;

забезпечення стабільності та збалансованості енергетичної системи, зменшення технологічних та комерційних втрат до нормативного рівня;

залучення власних та іноземних інвестицій для забезпечення розвитку галузей паливно-енергетичного комплексу, зокрема енергоефективних та енергозберігаючих технологій;

пошук нових джерел енергії та ресурсів, у тому числі за рахунок переробки вторинних ресурсів, з одночасним зменшенням негативного впливу на довкілля, проведення активної політики стимулювання використання альтернативних екологічно чистих джерел енергії;

підвищення екологічної безпеки при виробництві, транспортуванні та споживанні палива й енергії;

утвердження нового світогляду населення, системи освіти та навчання у сфері енергозбереження та ефективного енергоспоживання;

розробка та здійснення заходів щодо безпечного функціонування паливно-енергетичного комплексу;

проведення державного та регіонального моніторингу у сферах виробництва та споживання паливно-енергетичних ресурсів;

здійснення диверсифікації джерел надходження енергоносіїв та зниження енергетичної залежності національної економіки від імпорту палива;

перепрофілювання виробництва: перехід на альтернативні джерела енергії; використання матеріалів і сировини з меншим утворенням побічних продуктів (забруднюючих речовин, відходів); розширення номенклатури товарів і послуг за рахунок екологічно чистої продукції та послуг, спрямованих на поліпшення якості навколишнього середовища;

створення умов для відтворювальних процесів у промисловому виробництві:

збереження та розвиток інтелектуального і науково-технічного потенціалу промислових регіонів; формування умов для збереження та розвитку трудового потенціалу;

здійснення кардинальної модернізації виробництва та розвиток його наукомістких галузей;

модернізація та істотне оновлення основних виробничих фондів, зниження енерго- та матеріаломісткості, забезпечення розвитку виробництва у промислових регіонах на засадах сталості;

запровадження системи дієвих економічних стимулів пріоритетного залучення інвестицій в інноваційну сферу виробництва, сприяння запровадженню пільгового рефінансування комерційних банків, які інвестують кошти у науково-технічну та технологічну сферу;

запровадження протекціоністських заходів підтримки вітчизняного товаровиробника та внутрішнього ринку регіонів;

зниження ресурсо- та імпортоємності промислового виробництва;

підвищення конкурентоспроможності промислової продукції експортної спрямованості;

ефективне функціонування реального сектору економіки регіону в умовах його екологізації;

сприяння групуванню та переплетенню капіталів, розвиток промислово-фінансових і промислово-торговельних об'єднань, направлення їх ресурсів на реалізацію довгострокових інвестиційних проектів;

підвищення інвестиційної привабливості монопромислових міст і територій, удосконалення режиму діяльності спеціальних (вільних) економічних зон і територій пріоритетного розвитку, депресивних територій;

створення ефективної системи забезпечення продовольчої безпеки промислового регіону, захист та розвиток регіонального ринку агропромислової та сільськогосподарської продукції:

забезпечення структурно-асортиментної збалансованості виробництва і споживання найважливіших продовольчих і непродовольчих товарів з урахуванням потреб конкретних груп населення;

забезпечення умов для розвитку ефективного підприємництва в аграрному секторі на засадах сталості;

упровадження системи заходів стимулювання та заохочення раціонального використання і охорони земель;

стимулювання розвитку крупнотоварних господарств як потужної та ефективної форми організації сільськогосподарського виробництва на засадах сталого розвитку;

сприяння процесу формування інтегрованих структур кооперативного типу у сферах виробництва, зберігання, збуту та переробки сільськогосподарської продукції;

стимулювання трансформації частини підсобних господарств у напівтоварні та товарні виробничі структури;

запровадження системи страхування ризиків сільськогосподарської діяльності;

здійснення технічного переоснащення аграрного сектору згідно із сучасними світовими вимогами сільськогосподарського виробництва;

прискорення структурних перетворень у регіонах у галузі сільськогосподарського машинобудування, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної техніки;

підтримка вторинного ринку сільськогосподарської техніки, розвиток форм технічного переоснащення аграрного сектору, орієнтованих на екологічну безпеку;

створення придатних умов проживання у сільській місцевості, стимулювання припливу працездатних верств населення та відтворення людського капіталу; формування дієздатних сільських територіальних громад;

поліпшення рівня оснащення лабораторій з визначення якості та безпеки продукції, забезпечення їх акредитації в міжнародній системі;

визначення та впровадження сучасних організаційно-економічних методів управління промисловим регіоном для забезпечення сталого розвитку:

визначення та запровадження механізмів формування та використання бюджету промислового регіону для забезпечення вимог сталого розвитку;

розробка та впровадження методики оцінки ефективності діяльності регіональних органів влади щодо сталого розвитку промислового регіону;

забезпечення розвитку механізмів державно-приватного партнерства щодо формування сталого розвитку промислового регіону;

посилення механізмів міжрегіональної кооперації в контексті забезпечення сталого розвитку;

упровадження ефективних методів затребування відповідальності за функціонування соціально та екологічно небезпечних виробництв і продукції.

Основними напрямками забезпечення сталого розвитку промислового регіону в соціальній сфері є:

забезпечення відтворення населення регіону, збереження і розвиток його людського потенціалу:

зниження дитячої смертності за рахунок підвищення якості медичного обслуговування та поширення здорового способу життя батьків;

забезпечення всебічного гармонійного фізичного та психічного розвитку дитини, починаючи з народження, її раціонального харчування, оптимальних умов побуту, виховання і навчання;

зниження смертності населення в найбільш активному працездатному віці, особливо чоловіків, за рахунок поліпшення умов та охорони праці, а також навколишнього середовища, побутових умов та впровадження здорового способу життя;

створення умов для розвитку виробництва в регіонах лікувально-профілактичного та дитячого харчування;

забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій; запровадження систем заохочення молодих сімей до народження дітей;

створення в регіоні єдиної соціальної інфраструктури обслуговування сім'ї та виконання завдань, пов'язаних з її життєзабезпеченням;

забезпечення поліпшення стану навколишнього середовища;

активна пропаганда здорового способу життя, розвиток фізичної культури і спорту, сфери відпочинку та рекреації;

оцінка факторів економічного, соціального, екологічного і виробничого ризику та їх інтегральної дії, виявлення на цій основі зон підвищеного ризику для здоров'я, життя і розвитку населення регіону;

створення механізмів економічної зацікавленості підприємницької діяльності в розвитку соціальної інфраструктури, спрямованої на забезпечення потреби у здоровому способі життя;

вирішення проблем гігієни та безпеки праці, профілактики виробничого травматизму, професійних захворювань і зниження загальної захворюваності;

створення умов для формування та стимулювання здорового способу життя, вдосконалення гігієнічного виховання і навчання населення, особливо дітей та молоді; посилення боротьби зі шкідливими звичками; розвиток фізичної культури і спорту; обмеження реклами алкоголю і тютюну, боротьба з наркоманією;

збереження і розвиток об'єктів соціальної інфраструктури медичної та медико-профілактичної сфери; розвиток сфери відпочинку та рекреації;

профілактичне спрямування діяльності з охорони здоров'я на допомогу населенню у збереженні здоров'я і поліпшенні його якісних характеристик, досягнення високого рівня культури самозбереження;

підвищення якості освіти відповідно до національних та міжнародних стандартів;

своєчасне інформування населення про небезпечні для здоров'я епідеміологічні ситуації в регіоні;

гарантування вільного доступу широких верств населення до лікарських препаратів першої необхідності;

надання медичних послуг (діагностика, профілактика і лікування) з широким використанням рекреаційних та лікувально-оздоровчих ресурсів;

упровадження систем управління якістю житлово-комунальних послуг та екологічного управління на підприємствах житлово-комунального господарства;

створення і/або розширення мережі об'єктів із запобігання та оперативного реагування на техногенні аварії і катастрофи у сфері побутового обслуговування;

модернізація виробничої та трудової сфери на потреби ефективного використання та розвитку трудового потенціалу, накопичення людського та інтелектуального капіталу:

сприяння створенню нових робочих місць на базі відновлення економічного зростання, активізації інвестиційних процесів в економіці, розвитку малого і середнього бізнесу, сімейного бізнесу та самозайнятості;

визначення регіональних і галузевих пріоритетів у створенні нових, додаткових та збереженні наявних високопродуктивних робочих місць;

підвищення територіальної мобільності населення;

запровадження механізму забезпечення молоді першим робочим місцем;

стимулювання створення робочих місць для окремих соціально-демографічних груп (жінок, інвалідів, військовослужбовців, звільнених із військової служби тощо);

розвиток механізмів економічної зацікавленості роботодавців і працівників щодо дотримання вимог охорони праці, поліпшення стану охорони праці, створення безпечних і нешкідливих умов виробництва;

розроблення та застосування аудиту промислової безпеки на підприємствах, оцінка ступеня професійного ризику та рівня охорони праці;

розвиток медико-соціальної інфраструктури та послуг щодо забезпечення професійної безпеки і збереження здоров'я працівників на виробничому, галузевому, регіональному рівнях;

посилення роботи з пропаганди охорони та безпеки праці; висвітлення в засобах масової інформації негативних наслідків недотримання вимог техніки безпеки та охорони праці;

забезпечення сприятливих умов праці, запобігання виникненню ризиків втрати здоров'я і працездатності на виробництві;

створення сприятливих умов для поєднання роботи з виконанням сімейних обов'язків, сприяння задоволенню соціальних, духовних потреб працюючих;

реалізація принципів гідної праці, розвиток культури праці;

застосування сучасних мотиваційних і стимулюючих механізмів високопродуктивної праці, зокрема, таких як участь працюючих у розподілі прибутків, акціонуванні підприємств, визначенні розмірів заробітної плати через оцінку особистого внеску та ділових якостей працівника;

створення умов для становлення та розвитку соціального партнерства, розповсюдження практики партнерських відносин, упровадження культури ведення переговорів при укладанні та

контролі за виконанням положень угод та колективних договорів;

включення до колективних договорів та угод зобов'язань щодо недопущення дискримінації за ознакою статі, рівної оплати праці, забезпечення рівних можливостей професійного і кар'єрного зростання, створення сприятливих умов зайнятості працівників із сімейними обов'язками;

посилення взаємодії навчальних закладів із роботодавцями та їх мотивації до участі в підготовці навчальних програм, узгодженні освітніх і професійних стандартів;

забезпечення мобільності робочої сили шляхом реформування систем професійної освіти та підвищення кваліфікації; створення умов для освітньої мобільності осіб, які навчаються, розвитку дистанційної освіти як форми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації, сприяння запровадженню гнучких модульних технологій для професійного навчання кадрів на виробництві, стимулювання розвитку системи освіти впродовж життя;

розширення практики підготовки фахівців на замовлення підприємств на основі двосторонніх договорів;

удосконалення механізму виявлення та залучення до вищих навчальних закладів найбільш обдарованої молоді шляхом проведення олімпіад, конкурсів, рейтингів тощо;

забезпечення безперервного розвитку трудового потенціалу підприємств шляхом професійної підготовки і перепідготовки, планування кар'єри, кар'єрного зростання;

стимулювання роботодавців до збільшення витрат на розвиток персоналу;

сприяння становленню нового типу керівників, зорієнтованих на соціальну відповідальність;

застосування ефективних систем морального та матеріального стимулювання персоналу підприємств;

стимулювання розвитку соціальної інфраструктури та соціальних програм підприємств;

формування соціально орієнтованої філософії, ділової та економічної культури компаній (підприємств) та забезпечення її розуміння і підтримки з боку персоналу підприємства;

створення ефективної системи інформаційного забезпечення щодо сучасних тенденцій, напрямів і методів розвитку трудового потенціалу;

забезпечення збільшення інвестицій у людський капітал шляхом суттєвого підвищення рівня доходів населення, стимулювання витрат домогосподарств на освіту, охорону здоров'я, соціальний та культурний розвиток;

розвиток змагальних конкурентних відносин у трудовій сфері;

розробка та запровадження концепції освіти упродовж життя;

розробка Концепції збереження людського потенціалу регіону, головною ідеєю якої має бути визнання якісного відтворення людського потенціалу у програмних документах як основного ресурсу сталого розвитку регіону та держави;

розробка та впровадження науково обґрунтованої програми розвитку трудового потенціалу, адекватного перспективним потребам економіки регіону;

упровадження гнучкої форми зайнятості з метою вирішення проблем безробіття та оптимізації використання робочої сили в регіоні;

розробка та запровадження комплексу заходів щодо реформування ринку праці регіону з метою підвищення його адаптивності до вимог попиту на трудові ресурси;

залучення системи освіти та науки до формування у масовій свідомості переваг та філософії сталого розвитку:

підвищення якості освіти відповідно до національних та міжнародних стандартів;

посилення співробітництва і кооперації між середніми і вищими навчальними установами;

розширення мережі вищих навчальних закладів із цільової підготовки фахівців відповідно до існуючого попиту певних галузей, що переважають у даному регіоні;

забезпечення доступності здобуття екологічної освіти в навчальних установах різних рівнів;

регулярне докладне висвітлення природоохоронних проблем у засобах масової інформації;

активне використання потенціалу регіональних науково-дослідних установ у природоохоронній, виробничій, фінансово-кредитній та інших сферах діяльності;

створення проектів сумісного здійснення із залученням представників науки, освіти, бізнесу і регіональних органів влади;

надання підтримки молодим ученим;

концентрація інтелектуальних ресурсів за пріоритетними напрямками розвитку регіону;

залучення різнопланових фахівців для вирішення проблем використання альтернативних джерел енергії та інших нетрадиційних енергетичних ресурсів;

модернізація соціальної інфраструктури промислового регіону:

підвищення якості та доступності соціальних послуг відповідно до зростаючих потреб населення;

удосконалення організаційно-економічних та фінансових механізмів управління соціальною інфраструктурою;

запровадження багатоканального фінансування об'єктів соціальної інфраструктури, оптимізація бюджетних витрат та підвищення ефективності фінансування програм соціальної спрямованості;

активізація механізмів державно-приватного партнерства з метою гармонізації відносин влади та бізнесу, залучення додаткових ресурсів та технологій, оптимізації фінансових ризиків;

визначення пріоритетних галузей соціальної сфери для державно-приватного партнерства у стратегіях та програмах розвитку регіонів;

розроблення та реалізація регіональних програм розвитку соціальної інфраструктури на принципових засадах гармонізації соціальних, економічних, екологічних інтересів суспільства, влади, бізнесу;

залучення населення до широкого обговорення інвестиційних інфраструктурних проектів;

розроблення та впровадження нових освітніх програм з підготовки кадрів у сфері невиробничого менеджменту з метою підвищення ефективності управління соціальною сферою для формування умов сталого розвитку;

удосконалення тарифної політики з метою забезпечення соціальної справедливості в оплаті послуг та забезпечення беззбиткової діяльності підприємств соціальної інфраструктури;

розробка та запровадження соціальних стандартів та нормативів у сфері житлово-комунальних послуг, в освіті, затвердження стандарту мінімальної медичної допомоги, яка надається населенню безкоштовно;

забезпечення населення якісною питною водою, упорядкування норм споживання питної води, забезпечення соціальної справедливості у нормуванні споживання питної води та оплаті послуг водопостачання;

упровадження в практику будівництва житла та об'єктів соціально-культурного призначення санітарних паспортів, які підтверджують безпеку для населення використаних при будівництві та облаштуванні об'єктів матеріалів і технологій;

реформування житлово-комунального господарства з урахуванням інтересів кожної конкретної людини, широке роз'яснення процесу і результатів реформ населенню;

активізація політики енерго- та ресурсозбереження на підприємствах соціальної інфраструктури, формування навичок заощадження ресурсів у населення;

формування у населення відповідальної екологізованої свідомості у повсякденному житті;

упровадження інноваційних технологій поводження з відходами, активізація практики роздільного збору та переробки твердих побутових відходів, формування відповідних навичок у населення;

запровадження моніторингу з метою відстеження процесу наближення кількісних показників діяльності соціальної інфраструктури до потреб населення у соціальних послугах;

активізація участі громадян у забезпеченні сталого розвитку передбачає:

урахування інтересів різних соціальних груп, які репрезентують об'єднання громадян, при прийнятті та реалізації рішень щодо забезпечення сталого розвитку;

залучення ресурсів об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку.

Діяльність із залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку в Україні здійснюється через створення умов для участі об'єднань громадян у забезпеченні соціально-економічного розвитку та захисту навколишнього середовища.

Для залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку доцільно реалізовувати такі заходи:

підтримувати діяльність об'єднань громадян, спрямовану на вирішення соціальних проблем, надання благодійної допомоги, соціальних послуг, охорону довкілля та вирішення екологічних проблем, реалізацію самостійних та спільних з органами влади і комерційними організаціями проектів із цих питань;

забезпечувати впровадження органами влади технології соціального замовлення на соціальні послуги у громадських надавачів соціальних послуг (з урахуванням наявного в Україні досвіду такої діяльності);

залучати громадськість на різних рівнях управління до розробки та реалізації стратегій (програм) соціально-економічного розвитку, охорони довкілля;

забезпечити ліцензування діяльності та атестацію фахівців громадських організацій, що є надавачами соціальних послуг;

здійснювати політику, спрямовану на підтримку створення та діяльності систем некомерційного обміну товарами та послугами;

залучати об'єднання громадян до незалежного моніторингу стану навколишнього середовища, впливу діяльності підприємств на екологічну ситуацію, дотримання екологічних норм і правил жителями та суб'єктами господарювання;

проводити із залученням громадськості експертизи екологічних наслідків рішень щодо економічного і соціального розвитку території;

підтримувати громадські ініціативи у сфері захисту довкілля, проводити консультації з громадськістю з питань захисту навколишнього середовища;

забезпечити участь об'єднань громадян на всіх рівнях управління в обговоренні рішень щодо економічного розвитку та в оцінці їх впливу на соціальний та екологічний розвиток;

запровадити державне соціальне замовлення на реалізацію науково-дослідницьких проектів для виявлення специфічних

соціальних, культурних, економічних, демографічних та інших умов територій (регіонів, районів, міст) та їх урахування при забезпеченні сталого розвитку;

спростити режим реєстрації екологічних громадських об'єднань, надати підтримку цим організаціям (виділення приміщень тощо);

створити базу даних щодо роботи екологічних громадських об'єднань;

забезпечити співпрацю екологічних організацій із дитячими, молодіжними, жіночими, професійними організаціями (спільні проекти, програми);

забезпечити створення кінострічок, Інтернет-сайтів.

Основними напрямками забезпечення сталого розвитку промислового регіону в екологічній сфері є:

формування сучасної природоохоронної інфраструктури регіону;

розробка екологічного паспорту регіону, визначення найбільш вагомих загроз та ризиків регіональної екосистеми;

удосконалення систем моніторингу за рівнем техногенного навантаження на регіональні екосистеми і динамічне відображення змін, що відбуваються у навколишньому природному середовищі;

створення системи інститутів, необхідних для забезпечення сталого розвитку в екологічній сфері;

оцінка господарської ємності регіональних екосистем країни, визначення припустимого антропогенного впливу на них;

розробка і впровадження регіональних програм екологізації виробництва і побутової діяльності населення;

забезпечення капітального ремонту і модернізації основних виробничих фондів природоохоронного призначення, інженерно-комунікаційних мереж системи життєзабезпечення;

встановлення жорстких національних та регіональних екологічних стандартів виробництва та контроль за їх дотриманням;

створення комплексної системи переробки та утилізації побутових відходів на основі впровадження системи окремого

збору і вивезення побутових відходів з охопленням усіх верств населення;

надання економічних пільг суб'єктам господарської діяльності, які підвищують свою продуктивність за рахунок екологізації виробництва;

забезпечення раціонального використання природних ресурсів;

розвиток природоохоронної інфраструктури, що передбачає екологізацію виробництва шляхом упровадження інноваційних технологій з утилізації відходів виробництва, зменшення їх токсичності та техногенного навантаження на довкілля;

упровадження системи екологічного контролю (моніторинг, аудит, облік), що підтверджує відповідність виробленої продукції вимогам екологічних стандартів протягом усього життєвого циклу;

розробка і впровадження екологічних програм щодо запобігання забрудненню навколишнього природного середовища або компенсації завданої шкоди у сфері захисту територій від підтоплення, ліквідації неорганізованих джерел викидів і скидів забруднюючих речовин, ліквідації стихійних звалищ відходів виробництва і споживання, рекультивації порушених земель, залучення до виробництва техногенних родовищ;

недопущення неконтрольованого трансрегіонального ввезення і вивезення екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів, що створюють або здатні створити негативний вплив на навколишнє природне середовище.

Механізми реалізації Концепції

Механізм реалізації сталого розвитку промислового регіону потребує нормативно-правового, фінансово-економічного, організаційно-управлінського, організаційно-технічного, наукового та інформаційного забезпечення.

Нормативно-правове забезпечення складається з формування правової та нормативно-методичної бази необхідної для реалізації принципів сталого розвитку, чіткого розмежування повноважень між центральними та місцевими органами влади та обов'язковим доведенням їх вимог до кожного суб'єкта сталого розвитку промислового регіону. Якість і ефективність правової регламентації сталого розвитку потребують відстеження моні-

торингу його дії та своєчасного внесення змін і доповнень до законодавства на підставі визначених потреб.

Фінансово-економічне забезпечення передбачає фінансове забезпечення цільових і комплексних заходів сталого розвитку та оцінку їх економічної ефективності; проведення економічного аналізу витрат, пов'язаних із порушенням принципів сталого розвитку; створення економічних умов зацікавленості у сталому розвитку.

Організаційно-управлінське забезпечення передбачає формування органів управління зі сталого розвитку та координацію їх діяльності, контроль за ефективністю їх роботи та організацію міжрегіонального та міжнародного співробітництва з питань сталого розвитку.

Організаційно-технічне забезпечення передбачає виведення з експлуатації морально та фізично застарілої техніки та технології; розвиток екологічно та соціально безпечних і ефективних, наукоємних і високотехнологічних виробництв.

Наукове забезпечення полягає у сприянні створенню системи інститутів з проблем сталого розвитку; визначенні та стимулюванні розробки пріоритетних напрямів наукових досліджень та поліпшенні умов їх проведення, підвищенні якості їх результатів; залученні та ефективному використанні наукових сил держави для прийняття і реалізації перспективних і поточних управлінських рішень зі сталого розвитку.

Інформаційне забезпечення передбачає збір, обробку, узагальнення та зберігання інформації, яка використовується для прийняття та реалізації управлінських рішень зі сталого розвитку.

Розділ 5. СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ТА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

5.1. Концептуальні засади становлення соціального капіталу в контексті досягнення сталого розвитку

Для впровадження моделі сталого розвитку потрібне розуміння й участь кожного, політична воля державного керівництва та об'єднання зусиль усіх громадян країни. Цього можна досягти за допомогою соціального капіталу, який служить об'єднуючим елементом, що скріплює все суспільство через довіру, соціальні мережі та дотримання соціальних норм. Соціальний капітал дозволяє індивідам, групам і суспільству легше вирішувати колективні проблеми. Коли люди мають спільну мету, існує потреба в об'єднанні зусиль, і саме соціальний капітал є тим рушієм, який спонукає людей співпрацювати разом заради вирішення їх проблем, поліпшення свого життя і життя цілого суспільства.

Взаємообумовленість та взаємозв'язок концептуальних засад сталого розвитку і соціального капіталу простежується у змісті положень забезпечення сталого розвитку, які реалізуються через інструменти та механізми соціального капіталу. Це означається у:

- реалізації соціальної відповідальності нинішнього покоління перед прийдешніми поколіннями за ресурсне забезпечення життєдіяльності;

- узгодженні екологічних, економічних та соціальних складових розвитку;

- рівних правах сьогodнішніх і майбутніх поколінь на використання природних ресурсів;

- справедливому розподілі матеріальних та соціальних благ;

- усвідомленні необхідності модернізації суспільних відносин зі зміною соціальних цінностей, застосуванням соціальних норм і поширенням довіри, які є головними складовими елементами соціального капіталу;

- реалізації норм відповідальної взаємодії та довіри у відносинах між державою, бізнесом, громадськістю, роботодавцями та працівниками на підставі збалансування інтересів;

стабілізації та упорядкованості відносин заради соціального миру та злагоди.

Концепція соціального капіталу відіграє одночасно важливу роль у реалізації людського капіталу, накопичення та використання якого прискорює перехід до сталого розвитку. Ідентифікація соціального капіталу серед інших різновидів капіталу (економічного, людського, інтелектуального), встановлення причинно-наслідкового зв'язку між соціальним капіталом і людським розвитком дозволяє сформулювати адекватні пріоритети в управлінні соціально-економічним розвитком країни, її регіонів, підприємств та організацій. Соціальний капітал розкриває зміст, характер та роль соціальних відносин, наслідки взаємодії між суб'єктами та їх вплив (ефект) на якість життя.

Теоретико-методологічні засади соціального капіталу та сталого розвитку є предметом наукових досліджень представників різних наукових сфер. Соціальний капітал досліджують філософи, соціологи, економісти, політологи, фахівці з державного управління, психологи. А сталий розвиток є сферою діяльності науковців, які представляють економічні, екологічні, технічні галузі науки. Така різнохарактерність та різноспрямованість підходів залежно від спеціалізації науковців обумовлює певну обмеженість комплексного застосування здобутків інших галузей знань та міжгалузевих підходів. Спільним проте є те, що основу методологічних підходів становлять нові орієнтири соціально-економічного розвитку, переоцінка цінностей, якості та спрямованості соціальних відносин, формування потреб у реалізації високих стандартів життєдіяльності та життєзабезпеченні людини, регіону, держави. Якісні зміни в системі соціальних відносин на засадах культури, етики відносин, високих моральних принципів – взаємодопомоги, довіри, поваги, самовираження, згуртованості, відповідальності заради досягнення спільних значущих цілей формують міцний соціальний капітал, що стає основою сталого розвитку.

Теоретичне підґрунтя дослідження соціального капіталу становлять роботи П. Бурд'є, Дж. Коулмена, Р. Патнема, Ф. Фукуями, Г. Лоурі, У. Бейкера, М. Шиффа, Р. Бета та ін. Серед вітчизняних фахівців, які зробили значний внесок у розвиток теорії

соціального капіталу, – М. Горожанкіна, М. Лесечко, О. Сидорчук, О. Грішнова, А. Чемерис, А. Бова, Є. Драгомірова.

Так, О. Грішнова у своїх роботах розкриває його сутність, значення та роль у розвитку соціально орієнтованої економіки, взаємозв'язок з іншими формами капіталу (передусім людським та інтелектуальним) [11, с.19-21].

М. Горожанкіна [9] розкриває політекономічний аспект соціального капіталу. Феномен соціального капіталу та його потоки (в контексті поглиблення теорії, соціальної експертизи, становлення громадянського суспільства) з позиції соціології досліджували Н. Черниш, О. Стегній, Ю. Привалов, Ю. Саєнко, О. Рогожин, Е. Гугнін та В. Чепак. М. Лесечко та А. Чемерис вирішували проблеми розвитку й оцінки соціального капіталу в контексті підвищення ефективності державного управління; О. Сидорчук акцентувала увагу на питаннях оцінки та вимірювання соціального капіталу, А. Колодій, В. Степаненко визначили особливості формування в контексті розвитку демократії та специфіку розвитку соціального капіталу в посткомуністичному суспільстві; А. Бова розкривав економічне значення соціального капіталу; Є. Драгомірова досліджувала проблеми формування соціального капіталу в системі державного та регіонального управління; А. Розказов визначив його специфіку в умовах євроінтеграції.

Серед російських науковців на увагу заслуговують результати досліджень Н. Бусова, Н. Євдокимова-Дінелло, Н. Тихонової, А. Нечепуренко, які узагальнили соціокультурні, економічні та теоретичні, стратифікаційні аспекти соціального капіталу.

Теоретичні та науково-практичні основи сталого розвитку в системі суспільних процесів розроблені Б. Буркинським, В. Вернадським, М. Згуровським, В. Волошиним, В. Голян, В. Данилишиним, М. Долішнім, С. Дорогунцовим, В. Кравцевим, А. Мінцом, Л. Мельником, М. Хвесиком, С. Харічковим, Є. Хлобистовим та іншими.

Однак наукові праці, які б розкривали зв'язок соціального капіталу зі сталим розвитком, майже відсутні. Окремі елементи соціальної взаємодії з акцентом на соціальну відповідальність

простежуються в дослідженнях А. Колота [19, с. 4-9], який підкреслює їх важливість для сталого розвитку.

Спрямованість України на європейську інтеграцію обумовлює необхідність використання нових підходів до формування взаємовідносин у суспільстві на основі наближення діяльності органів влади та органів місцевого самоврядування до потреб і запитів людей. Традиційні чинники, пов'язані з матеріально-сировинними ресурсами, землею, провідними технологіями і матеріальним капіталом, відходять на другий план, значно актуалізується ресурсне забезпечення, що пов'язано із системою соціальних відносин, спрямованою на повне розкриття людських, інтелектуальних, духовних, організаційних, інформаційних, інноваційних потенціалів. Тому особливої актуальності набувають проблеми визначення сутності, ролі, індикаторів вимірювання, форм реалізації та наслідків впливу соціального капіталу на систему соціальних відносин суспільства на макро-, мезо-, мікрорівнях.

Потреба в дослідженні соціального капіталу як суспільного ресурсу пов'язана з внутрісистемною конвергенцією (взаємопроникненням) соціального та економічного компонентів, що є загальносвітовою тенденцією і передумовою сталого розвитку. Специфічною ознакою соціального капіталу є його нематеріальна природа в системі соціальної взаємодії – він «розташовується», накопичується в структурі зв'язків між акторами, характеризує певну упорядкованість відносин між ними на взаємоприйнятних засадах, що дозволяє збалансувати інтереси й одержати взаємовигідний ефект (збільшити економічні, соціальні, організаційні ресурси, поширити шанси на розвиток тощо) як для соціальних суб'єктів, економічних акторів, так і для суспільства в цілому.

За сучасних умов формування соціального капіталу стає пріоритетом суспільного розвитку. Дія соціального капіталу базується на принципах соціальної єдності, згуртованості, цілісності, неподільності. За його допомогою забезпечується соціальна справедливість – рівні можливості для забезпечення прав і свобод громадян, задоволення соціально-економічних потреб, консолідація суспільства, зниження затрат на примус і контроль. Соціальний капітал як суспільний ресурс має ключове, навіть

визначальне значення для розвитку країни, оскільки він безпосередньо впливає на характер суспільних відносин, забезпечуючи позитивні перетворення в соціально-економічній та політичній сферах на рівні міжособистісної, групової, корпоративної взаємодії.

Актуальність дослідження соціального капіталу як нематеріального активу, ресурсу колективних відносин в умовах соціальної нестабільності пов'язана, з одного боку, з необхідністю регулювання цих відносин із мінімальними матеріально-економічними витратами, з іншого – з необхідністю переходу до сталого розвитку як відповіді українського суспільства на глобальні виклики.

З усіх видів ресурсів саме соціальний капітал є показником розвиненості, спрямованості та якості існуючих у суспільстві соціальних відносин, специфіки соціального порядку, що склався. Соціальний капітал виступає інтегральним показником стану соціальних відносин та перспектив суспільного розвитку, одночасно є одним із головних чинників впливу на цей розвиток.

Процеси формування, накопичення та розвитку соціального капіталу дозволяють визначити основні засади, цінності, правила і норми, на основі яких відбувається взаємодія соціальних суб'єктів, економічних акторів і якими є наслідки цієї взаємодії як для них самих, так і для суспільства в цілому. Це необхідно для того, щоб оцінити умови для сталого розвитку, адже соціальний капітал є одночасно і ресурсом, і підґрунтям соціальних відносин, що їх упорядковує, зміцнює, стабілізує, робить прогнозованими, визначає їх цілісність.

Реалізується соціальний капітал через мережі соціальних зв'язків різних соціальних суб'єктів, економічних агентів, забезпечує доступ до обмежених ресурсів, їх розподілу і перерозподілу через формальні та неформальні соціальні зв'язки, засновані на довірі, відповідальності, дотриманні спільних зобов'язань. Соціальний капітал становить загальну сукупність засобів, ресурсів, надбань, потенцій, якими володіє людина, громада, регіон, країна і які виражені в нематеріальній формі та застосовуються для отримання матеріальних та нематеріальних благ, вигід, переваг, пільг, що дозволяє кожному соціальному суб'єкту

ефективно функціонувати і розвиватися в соціальному середовищі. Соціальна політика має безпосередній зв'язок із соціальним капіталом, потребує розширення спектру свого впливу і зорієнтована на забезпечення умов для активізації та реалізації ресурсів і потенціалів суспільства, у першу чергу соціальних, а також на формування сукупного соціального капіталу, який стає підґрунтям сталості та пріоритетності порівняно з економічною політикою.

Вплив соціального капіталу позначається на результативності діяльності соціальних інститутів, наскільки якісно і кількісно вони формують соціальні відносини в суспільстві на засадах прийнятих норм, правил, моральних цінностей засад взаємодії. Інституціональна природа соціального капіталу розкривається в економічній системі як реальному середовищі його функціонування та розвитку. М. Горожанкіна [10 с. 12] доводить, що соціальний капітал служить встановленню й упорядкуванню господарських зв'язків, забезпечує та полегшує агентам доступ до обмежених ресурсів економічної системи. Накопичення і конвертація соціального капіталу визначається процесами організації соціальних відносин – домінуючими цінностями, нормами, правилами взаємодії, механізмами інтеграції та субординації економічних зв'язків агентів у межах соціальних інститутів, особливо економічному. Взаємовпливи економічного та соціального капіталів потребують більш детального дослідження в контексті потреб узгодження складових сталого розвитку. Цей контекст досліджують російські вчені. Результати наукових досліджень Н. Тихонової [59, с. 3-4], визначають соціальний капітал як включеність у систему відносин, що забезпечує доступ до ресурсів інших акторів (або більш ефективне використання власних ресурсів за їх допомогою), які сприяють нагромадженню сукупного капіталу. Вона підкреслює, що соціальний капітал – це не просто наявність заснованих на довірі відносин, а одна з форм капіталу, яким володіють актори. Ці різні форми капіталу (економічний, людський, владний, соціальний, культурний, професійний, родинний тощо) здатні самовідтворюватися та накопичуватися, конвертуватися один в одний, що приводить до самозростання сукупного капіталу. Розмежовуючи поняття «соціальний ресурс» і «соціальний капітал», авторка підкреслює, що ре-

курс мереж (або соціальний ресурс) можна вважати капіталом у тому випадку, якщо встановити зв'язок між наявністю цього ресурсу та зростанням інших видів капіталу, у першу чергу економічного. Соціальний капітал лише тоді є капіталом, коли він може бути конвертованим в економічний і забезпечити зростання сукупного капіталу індивіда чи групи, спільноти. Такий підхід створює передумови становлення та забезпечення сталого розвитку.

Н. Тихонова також виявила, що включеність у соціальні мережі може надати додаткові шанси вирватися зі скрутної ситуації, поліпшити своє економічне та соціальне становище чи пригальмувати нисхідну мобільність (зниження соціальних позицій у стратифікаційній системі), проте соціальний ресурс ніколи не замінить економічний. Соціальний або економічний ресурс ще не є капіталом. Тільки включеність набору ресурсів до відповідної системи суспільно-економічних відносин дає можливість ідентифікувати їх як капітал. Капіталом стає реалізація сукупних (чи окремого різновиду) соціальних, економічних, владних, інтелектуальних, професійних, організаційних ресурсів у суспільних відносинах, що приносить більший прибуток – підвищує матеріально-статусні позиції, поширює інформаційний та комунікативний простір, зміцнює престиж і авторитет, збільшує шанси на розвиток, наслідування, конвертацію.

Результати численних соціологічних досліджень щодо оцінки соціальної капіталізації суспільних інститутів, основу якої становлять показники довіри до них із боку населення, свідчать, що найвищий рівень капіталізації зосереджений в інституті сім'ї (близьких родичів та друзів). Потім – інститути соціально-трудова відносин, освіти, церкви, громадських об'єднань, державних соціальних служб. Мінімальний рівень капіталізації спостерігається в інститутах влади (вищих та місцевих органах влади), безпеки (міліції, судах). Отже, соціальний капітал в Україні формується природним шляхом – «знизу – вгору», проте міцні горизонтальні мережі переважно сконцентровані у вузькому просторі родинних, дружніх зв'язків, а також трудових відносин виробничого рівня, що вказує на певну гомогенність та закритість (ексклюзивність) соціальних груп і мереж, відсутність цілісності соціального простору в умовах нестабільності.

На сьогодні не спостерігається поширення соціальних мереж у горизонтальному просторі як фактора розвитку громадянського суспільства, формальними і слабкими залишаються вертикальні мережі, що значно гальмує розвиток соціального капіталу в Україні, вказує на нерозвиненість цього вагомого ресурсу саморозвитку суспільства.

Тому формується запит на новий формат відносин, нові регулятори соціально-економічної поведінки суб'єкта (людини, соціальної групи, співтовариства, суспільства) в умовах нестабільності. Він будується не на монопольних державних розподільних відносинах, а на основі вільного економічного вибору при максимізації корисності доходу. Активний громадянин має стати впливовим актором при здійсненні економічної, соціальної, гуманітарної політики держави, відстоювати інтереси, впливати на суспільне життя. Тому розвиненість соціального капіталу є показником ступеня демократизації соціальних відносин, розвитку громадянського суспільства.

Аналіз та узагальнення існуючих методичних підходів до вимірювання соціального капіталу дозволив визначити комплекс індикаторів для оцінки його розвиненості:

- рівень довіри людини до людини, до державних та недержавних інституцій;
- кількість громадських організацій;
- розвиненість некомерційних організацій;
- членство в асоціаціях і клубах за інтересами (наприклад, профспілках);
- благодійність, волонтерство;
- громадянська і соціальна активність;
- інформаційні мережі, вільний доступ до інформації;
- норми, традиції, цінності (повага до оточуючих, готовність допомагати, толерантність);
- ефективність соціальної взаємодії на різних рівнях управління;
- задоволеність навколишнім оточенням, соціальним середовищем;
- розвиненість соціальних мереж;
- соціальна інфраструктура;
- рівень співпраці та громадської єдності;

диференціація доходів, рівень безробіття;
рівень освіти;
прибутки людини та сім'ї;
кількість шлюбів та розлучень;
рівень корупції, тінізації відносин;
рівень аномічної деморалізованості;
рівень злочинів;
рівень самогубств.

Негативні (дисфункціональні) аспекти соціального капіталу можливо мінімізувати шляхом створення в суспільстві таких умов, за яких людина мала б можливості вибирати, розвиватися і реалізовувати себе в соціальному житті, мати гідні умови життя та праці, вірити у своє майбутнє та майбутнє своїх дітей. Необхідні якісні зміни в суспільній свідомості, системі відносин влади та суспільства, бізнесу та держави. Потрібно розвивати індивідуальну, соціальну, суспільну культуру відносин, морально-духовні засади взаємодії – соціальної та індивідуальної відповідальності, етики, довіри, раціональності, діалогу, дисципліни, згуртованості суб'єктів взаємодії в усіх сферах життєдіяльності суспільства та людства в цілому.

Розвинений соціальний капітал стає визначальним фактором і показником суспільного порядку, стабілізації та економічного саморозвитку, забезпечує умови для накопичення соціальних ресурсів, соціального потенціалу (як суми суспільних та індивідуальних можливостей); для взаємодії з різними формами капіталу (економічним, людським, інтелектуальним, інформаційним, владним, організаційним) для обміну даного ресурсу на різні блага (ліквідність) і конвертацію. Тому розвинений соціальний капітал є необхідною передумовою становлення та забезпечення спроможності суспільства прогресивно розвиватися на засадах сталого розвитку.

Основними засадами розвинутого соціального капіталу є:
соціальна відповідальність особи, сім'ї, бізнесу, держави;
соціальне партнерство, у тому числі державно-приватне партнерство;
етика і культура взаємодії на всіх рівнях суспільної діяльності;
духовні складові якості життя та праці.

Позитивними наслідками впливу і реалізації соціального капіталу виступають:

економічний та соціальний розвиток; забезпечення умов для сталого розвитку та формування соціально орієнтованої економіки;

збільшення сукупного капіталу суспільства; розвиток людського капіталу, його накопичення та використання; накопичення та конвертація індивідуального, групового, колективного, корпоративного, суспільного капіталів;

підвищення ефективності функціонування та розвитку інституціональної системи суспільства, системи державного та корпоративного управління на макро-, мезо-, мікрорівнях;

соціалізація суспільних відносин; досягнення балансу соціальних інтересів, соціальна згуртованість, довіра, соціальна включеність;

високий рівень економічної та соціальної активності людини, спільноти, суспільства, розвиток співпраці;

соціальна та економічна прибутковість діяльності суб'єктів взаємодії, висока якість соціального і трудового життя населення; соціальна захищеність, реалізація соціально-економічних прав;

становлення та розвиток громадянського суспільства, поширеність самовідповідальності, самодисципліни, саморегуляція і регуляція соціальної поведінки.

Соціальний капітал є складовою соціального потенціалу сталого розвитку, його накопичення сприятиме усталеності, стійкості соціальних відносин, міцності формальних та неформальних соціальних зв'язків, соціальних мереж. Для того щоб потенціал став потужним ресурсом сталого розвитку, дуже важливою є зміна стереотипів масової свідомості через відтворення духовно-ціннісних орієнтирів з одночасним утвердженням культури взаємодії та раціонального накопичення, використання та вкладання ресурсів, готовності до конструктивного діалогу, прагнення розвиватись і виявляти ділову етику, розумну стриманість, гармонію, коректність, дбайливість, дисциплінованість, відповідальність тощо.

Зазначені орієнтири перш за все мають бути реалізованими у відносинах між основними соціальними суб'єктами (акто-

рами) суспільства – органами влади, органами місцевого самоврядування, бізнесу, громадянського суспільства; у сфері праці – роботодавцями, найманими працівниками (профспілками), державою. Система упорядкування відносин між ними та ефективність взаємодії визначатиме суспільний соціальний капітал – його обсяг, якість, структуру, конвертацію, ефективність, який при доцільному його використанні забезпечує сталість відносин, впливає на конкурентоспроможність країни, якість життєдіяльності суспільства і населення, визначає внутрішній і зовнішній її імідж. Проте на сьогодні в Україні спостерігається хронічна недовіра суб'єктів соціальної взаємодії один до одного, до державних та недержавних інституцій, аномія та занепад моральних цінностей, загальновизнаних правил поведінки, низький рівень громадської активності, нерозвиненість громадянського суспільства. Безвідповідальність, неврегульованість «правил гри» з правової точки зору, непрозорість, тінізація відносин, відсутність розвинутої культури відносин, незначна поширеність корпоративної культури та корпоративної соціальної відповідальності на рівні корпорації, підприємства, соціального середовища гальмують соціальні та економічні реформи, негативно впливають і на соціально-економічний, і на суспільний, і на сталий розвиток.

Нестачу соціального капіталу в нашому суспільстві варто розглядати як одну з основних причин неефективності системи управління, непослідовності реалізації економічних і соціальних реформ, одну із значних перешкод на шляху до цивілізованого демократичного суспільства та сталого розвитку.

Основними напрямками подолання негативних тенденцій, впорядкування суспільного життя, надбання позитивного соціального капіталу є: забезпечення верховенства права; подолання корупції, детінізація економіки; збільшення довіри до влади, державних і суспільних інституцій; підтримка самоорганізації громадян; культивування духовних складових якості життя (гармонія із собою, суспільством, природою); розвиток та поширення соціальної відповідальності держави, бізнесу, населення; становлення, розвиток та поширення корпоративної культури, корпоративної соціальної відповідальності, державно-приватного партнерства; зростання значення символічного капіталу,

який визначається такими поняттями, як честь, гідність, совість, репутація, престиж, імідж, відповідальність, обов'язок, дружба тощо.

Формування позитивних аспектів соціального капіталу визначається соціальною активністю та взаємоузгодженістю цілей суб'єктів взаємодії, балансом соціальних інтересів, довірою, відповідальністю, соціальною згуртованістю, які необхідні для цілісності й упорядкованості соціальних відносин, їх стійкості, прогнозованості. Особлива роль у цьому процесі належить формуванню нового типу культури – культури взаємопорозуміння, діалогу, солідаризму, культури захисту своїх прав і свобод, культури гідного життя і гідної праці, екокультури людини і спільноти. Ці характеристики соціальних відносин здатні підготувати підставу для взаємоузгодженої економічної, соціальної, екологічної політики, забезпечити протистояння зовнішнім та внутрішнім загрозам і викликам, створити умови для сталого розвитку.

5.2. Можливості використання переваг соціального капіталу за умов переходу до сталого розвитку (за результатами соціологічного моніторингу)

Можливості вдосконалення соціальних відносин значно зростають, якщо враховують соціально-психологічні настанови, цінності, настрої, мотивацію, соціальне самопочуття людини, а також її оцінки щодо умов життєдіяльності та життєзабезпечення і прагнення до соціальних змін. Прийняття будь-яких управлінських рішень з урахуванням думок громадян України є запорукою їх подальшого сприйняття та ефективного впровадження. Міжнародна практика соціального управління широко використовує проведення соціологічних та експертних опитувань для визначення політичних, соціальних, економічних та інших орієнтацій населення з будь-яких питань. В Україні ця практика розповсюджена вкрай обмежено, однак бурхливий сплеск вивчення думок та оцінок населення відбувається під час передвиборчих та виборчих компаній і має політичний характер.

Обов'язковість урахування думок населення щодо формування та розбудови соціальної держави, визначення пріоритетів та напрямів соціальної політики, стратегій сталого розвитку тощо є лише бажанням науковців, яке за роки незалежності не стало усвідомленим та реалізованим управліннями органів влади та місцевого самоврядування.

На державному рівні певною мірою цей недолік компенсують результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 1992-2010 рр. [60]. На регіональному рівні соціологічного моніторингу в Україні не ведеться, а на виробничому рівні – це фрагментарні несистемні дослідження, які проводяться за ініціативою роботодавців, профспілок, за міжнародними проектами тощо. Але вони не дають системних уявлень про соціальний стан і через обмеженість або відсутність не враховуються при обґрунтуванні управлінських рішень та визначенні гостроти питань і пріоритетності в їх вирішенні.

Формування концептуальних засад сталого розвитку з одночасною потребою модернізації суспільних відносин на підставі використання соціального капіталу обумовлює необхідність виявлення ставлення громадян України до проблем сталого розвитку та шляхів їх вирішення. Через оцінку усвідомлення загроз власному існуванню та наступним поколінням, визначення їх вагомості, гостроти у соціальній та економічній сферах, а також через оцінку умов і можливостей до досягнення цілей сталого розвитку складається комплексне уявлення про реальність та доцільність визначених перспектив.

Демократизація управління сталим розвитком потребує урахування думок населення щодо стратегічних пріоритетів сталого розвитку. Спеціальних соціологічних досліджень щодо сталого розвитку в Україні не проводилось, але потреба у становленні соціологічного моніторингу з цих питань постає гостро. Уже набутий досвід проведення соціологічних досліджень в Україні та відповідний соціологічний моніторинг за 1992-2010 рр., започаткований Інститутом соціології НАН України, є прикладом можливості запровадження соціологічного моніторингу зі сталого розвитку та включення у проект Концепції сталого розвитку відповідних положень з інформаційного забезпечення. Одночасно простежуються можливості доповнення соціологіч-

ного моніторингу Інституту соціології НАН України певним блоком додаткових питань для визначення пріоритетів в управлінні сталим розвитком в Україні та її регіонах.

У соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України відстежуються оцінки населенням України суспільних процесів, які відбуваються в усіх сферах життєдіяльності суспільства: політичній, соціальній, економічній, екологічній тощо. Завдяки залученій за тривалий термін інформації є можливість визначити не тільки стан, але і тенденції зміни оцінок соціального самопочуття населення та суспільних настроїв, його відношення до економічної, політичної, соціальної та екологічної ситуації, до інституцій, які покликані захищати права та інтереси людей.

Завдяки соціологічним даним є можливість оцінити стан здоров'я, умови проживання, а також важливу складову суспільних відносин, яка характеризує рівень довіри громадян у вирішенні життєвих проблем від сім'ї до правозахисних органів, органів державної та місцевої влади, громадських об'єднань тощо. Ставлення до проблем сталого розвитку можливо оцінити через оцінку екологічного, соціального та економічного стану та систему оцінок суспільних відносин, які визначають ціннісні орієнтації та стратегії людини, а також шляхи їх досягнення.

Соціальні чинники сталого розвитку. Головним чинником сталого розвитку є людський потенціал із високими духовними цінностями, який усвідомлює та реалізує його принципи. Оцінку усвідомлення людиною проблем глобальної безпеки, яка визначає зміст сталого розвитку, неможливо здійснити через відсутність цільових наукових досліджень цього напрямку. Але побічні відповіді на питання щодо соціального самопочуття людей, їх прагнень та настанов дають можливість визначити соціальні чинники сталого розвитку.

Важливим питанням для модернізації країни на засадах сталого розвитку є накопичення та розвиток людського, інтелектуального, соціального капіталу шляхом створення умов для забезпечення високої якості життєдіяльності. Згідно з Програмою економічних реформ на 2010-2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [18] проголошено амбіційні соціальні цілі з підвищення ефективнос-

ті та стабільності соціального захисту, поліпшення якості й доступності освіти та медичного обслуговування тощо. За оцінками експертів [65], реалізація цих цілей навіть у середньостроковій перспективі є вкрай складним завданням, бо відсутній стрижневий баланс між потребами розвитку людського капіталу та наявними ресурсними можливостями його забезпечення, вичерпані ресурси довіри, ентузіазму, соціального здоров'я та солідарності, високих моральних цінностей. Це посилює рівень конфліктності в суспільстві, дезорієнтує громадян, стає підґрунтям патерналістських настроїв, спрощених запитів суспільства, звуження потреб населення до мінімальних. А для цього необхідна стабілізація та рівновага екологічної, соціальної та економічної сферах на засадах сталого розвитку.

Наявність глибокої кризи перспективи в суспільній свідомості потребує пошуку шляхів добровільного включення в процес модернізації значної частини суспільства.

Відповідно до теоретичного узагальнення проблем соціального капіталу можна дійти до висновку про те, що специфікою стану суспільної свідомості на тлі кризи перспективи є домінування цінностей традиціоналізму та матеріалістичних цінностей. Це значно відрізняє нас від європейців. За результатами соціологічного моніторингу простежується це через високий рівень довіри до сім'ї, родичів, співробітників (54-59%) [60, с. 342], що свідчить про нігілістичне ставлення до державних інституцій. Проте така сама кількість (56%) стверджують, що в нашому суспільстві більшість не любить обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим. Наявне певне протиріччя при порівнянні довіри та готовності проявити альтруїстичність, допомогти іншим.

Довіра є важливим компонентом соціального капіталу. Коли немає довіри, немає впевненості в угодах, домовленостях, виконанні обов'язків тощо. Довіра сприяє співпраці: чим вищий рівень довіри у суспільстві, тим більша ймовірність співпраці. Співпраця на засадах довіри необхідна між законодавчою та виконавчою владою, між працівниками та керівниками, між політичними партіями, урядом та приватними організаціями тощо, але це складно реалізувати. Саме довіра як ресурс соціального капіталу дає значні соціальні та економічні переваги за рахунок

можливостей вільно діяти без витрат на страхування ризиків, зменшення витрат часу на оформлення домовленостей, зростання витрат на контроль виконання тощо.

Протягом 1994-2010 рр. за результатами соціологічного моніторингу простежується хронічна недовіра населення України до основних державних інститутів, які презентують законодавчу, виконавчу, представницьку і судову гілки влади (Верховна Рада України, уряд України, Президент України, суди), що також опосередковано зменшує ступінь довіри до інших державних, а також недержавних (благодійних, громадських), рівень довіри деяких ледве перевищує 15%. Низький рівень довіри зафіксовано відносно майже до всіх державних і недержавних інституцій суспільства (табл. 5.1).

Соціальний капітал на тлі такого стану має скоріше негативний зміст. Незважаючи на збільшення кількості громадських організацій (на 01.01.2005 р. – 47 929 тис., на 01.01.09 – вже 65 951 тис. – на 38% більше), кількісне членство в них майже не зросло. Це підтверджують дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (протягом 20 років незалежності 12-17% громадян є членами недержавних громадських організацій). Громадянська активність є низькою (менше 2,2% українців протягом року працювали в об'єднанні чи організації неполітичної спрямованості), тоді як у розвинутих країнах із високим рівнем соціального капіталу цей показник є більшим у 15-20 разів. Наприклад, в Ісландії – 49%, Фінляндії – 31, Норвегії – 25, у Данії – 23,6%.

Сталий розвиток неможливо запровадити без системи, що формує і тримає суспільство як цілісність. Влада, бізнес та населення не склали здорову міцну систему для формування узгоджених дій в економічній, соціальній, екологічній сферах. Так, три чверті дорослого населення не знають як діяти, щоб вплинути на рішення влади при виришенні найболючіших для них питань, 80% населення не знає як вплинути на діяльність місцевих органів влади. Більше 90% не можуть визначитись, як впливати на неприйнятні рішення щодо державної політики та управління. Тривала неспроможність щось змінити, соціальна пасивність та байдужість у ситуаціях грубого порушення законних прав та інтересів основної маси населення свідчить про несформова-

Таблиця 5.1

Оцінка рівня довіри населення до державних та недержавних інститутів у 1994-2010 рр. (шкала від 1 до 8), середній бал
[36 – соц. моніт.]

Довіра до	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Сімей та родичів	4,5	4,6	4,5	4,6	4,5	4,4	4,5	4,5	4,6	4,6
Співвітчизників	3,1	3,2	3,2	3,1	-	3,2	3,4	3,4	3,4	3,4
Сусідів	3,3	3,3	3,2	3,2	-	-	3,3	3,3	3,4	3,4
Колег	3,3	3,3	3,3	3,2	3,5	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5
Церкви та духовенства	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5
Астрологів	2,5	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4
Засобів масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	2,9	2,9
Податкової інспекції	-	-	-	-	-	2,3	2,4	2,5	2,5	2,3
Міліції	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3
Прокуратури	-	-	-	-	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,3
Судів	-	-	-	-	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3
Президента України	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	3,4	2,7	2,5	2,9
Верховної Ради України	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,9	2,5	2,3	2,4
Уряду	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	3,1	2,5	2,4	2,6
Місцевих органів влади	*	*	*	*	2,3	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5
Армії	3,2	3,1	3,0	3,1	3,1	3,1	3,1	3,0	3,0	3,0
Профспілок	*	*	*	*	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5
Політичних партій	*	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,4	2,2	2,2
Керівників державних підприємств	2,5	2,3	2,3	2,4	*	*	2,6	2,7	2,6	2,6
Приватних підприємців	2,4	2,4	2,4	2,5	*	*	2,6	2,6	2,7	2,6
Банків	*	*	*	*	2,1	2,3	2,5	2,6	2,6	2,1
Страхових компаній	*	*	*	*	1,9	2,1	2,2	2,2	2,3	2,0
Благодійних фондів, суспільних асоціацій і об'єднань	*	*	*	*	*	2,4	2,4	2,4	2,6	2,5

* Ці параметри у відповідні роки не оцінювалися.

ність громадянського суспільства і вкрай низький рівень розвитку демократії. Відсутні механізми впливу на владні інститути.

Повагу до гідності людини важко простежити. Населення, крім сім'ї та родичів, не довіряє майже нікому.

Підтверджує правомірність негативних оцінок низька самооцінка населення, яке не вірить в себе, у свою соціальну впливовість як самодостатнього суб'єкта суспільних відносин. Хоча усвідомлення необхідності цього є – 50% невдоволені розвитком демократії в країні, задоволених лише 17,8%. Адже саме громадянське суспільство є інтегратором, реально спроможним гармонізувати інтереси населення країни в цілому та його окремих соціальних груп, ключовим, нарівні з державою, суб'єктом реформування суспільства. Тому реалізація завдань сталого розвитку потребує підвищення участі громадян у процесі прийняття управлінських рішень, орієнтації на активізацію розвитку громадянського суспільства. Перешкодою для становлення та розвитку повноцінного громадянського суспільства є значна його аномічна деморалізованість. З 2005 до 2010 р. стабільно зростає кількість тих, хто вважає, що зневіра превалює в свідомості людей (76,3 – 80,6%). Настанова «Недовіра – це гарантія безпеки» притаманна 49,6% на противагу 36%, які з цим не згодні. Гостру нестачу соціального порядку засвідчує 72,2% громадян, відчувають стабільне порушення законів 68,8% опитаних. Потреба у справжній дружбі характерна для 66% громадян, але вона є лише бажаною, а не реалізованою.

Для оцінки суспільних ресурсів на потреби сталого розвитку важливе є розуміння змісту та сутності гостроти сучасних соціальних проблем. За результатами соціологічного моніторингу розподіл місць визначився таким чином: 1 – стабілізація ситуації на ринку праці, забезпечення гарантій зайнятості; 2 – боротьба зі зростанням цін, забезпечення достатнього для нормального життя рівня доходів; 3 – своєчасність виплат зарплат та пенсій, 4 – стабільна робота підприємств; 5 – боротьба із злочинністю. Така ситуація свідчить про небезпечний стан соціально-економічної сфери суспільства і наявність ризиків, на які населення не може вплинути інакше, ніж солідарністю та протестами.

Людина прагне до кращого, зразки досконалих відносин присутні в її свідомості, проте соціальна реальність не дозволяє їх реалізувати. Розуміння порядку, за даними моніторингового дослідження, перш за все пов'язане з подоланням корупції, за-

безпеченням справедливості та рівності перед законом, узгодженості дій у гілках влади заради суспільного блага й можливостей мати високу якість життя, розкривати свій потенціал кожній людині. Показовим є факт достатньо високих самооцінок населенням особистих рис – упевненості у власних силах (42,1%), ініціативності і самостійності у вирішенні життєвих проблем (43,3%), проте повною мірою реалізувати ці якості не вдається. Тому 59,9% живуть, як дозволяють обставини, як доведеться, без можливості істотного впливу на власну долю, а 21% констатували, що перебувають у постійній боротьбі за виживання.

Сталий розвиток передбачає та обумовлює перш за все розвиток людського потенціалу, який через свідомість та певну поведінку забезпечить досягнення його цілей. Значним важелем у цьому процесі є відчуття власного статусу людини. На запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?» більше половини опитаних відповіли, що громадянином України (табл. 5.2). Динаміка зростання кількості тих, хто бачить себе у цьому статусі, протилежна динаміці зменшення кількості тих, хто себе вважає громадянином колишнього Радянського Союзу. Майже третина опитаних відчувають себе мешканцями села, району чи міста, в якому вони живуть. Кількість тих, хто вважає себе громадянином Європи, знизилась з 1992 по 2010 р. з 3,8 до 0,9%, а громадянином світу – з 6,4 до 3,1%. Таким чином, серед соціальних чинників сталого розвитку України та її регіонів визначається статусна роль людини як громадянина, який вболіває за свою країну, прагне до її збалансованого розвитку та процвітання.

Сталий розвиток передбачає такі дії людства, які б сприяли гідному життю у даний час та завдяки усвідомленню обмеженості природних ресурсів змінили ставлення до їх використання та ідеологію їх невичерпності, а також забезпечували такий розвиток, який підвищує добробут людей і не завдає шкоди екологічному середовищу. Узагальнююча характеристика сталого розвитку зводиться до задоволення гідних потреб нинішнього покоління, забезпечення функціонування соціально орієнтованої економіки та інститутів громадянського суспільства і не ставить під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби.

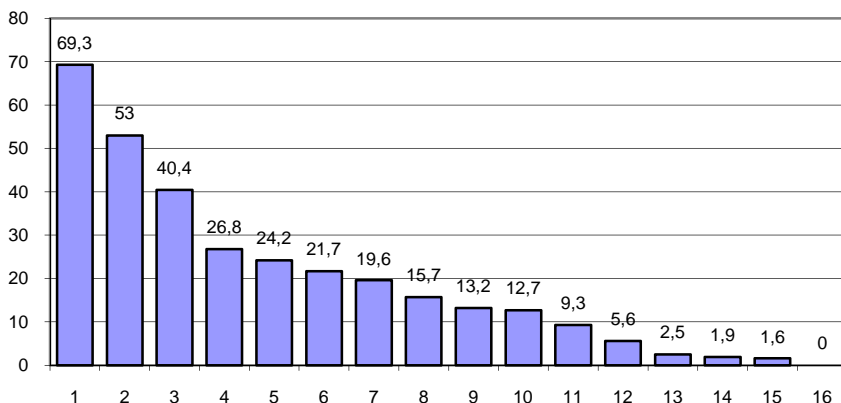
Таблиця 5.2

Зміна характеристик відчуття опитаними власного статусу
за 1992-2010 рр., % [60]

Ким Ви себе перш за все вважаєте?								
Варіанти відповідей	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,0	31,3	31,6	30,5	24,6	27,7	24,5	27,2
2. Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	6,9	5,9	6,7	6,4	6,6	9,3	6,6
3. Громадянином України	45,6	41,0	41,0	44,2	54,6	51,6	51,7	51,2
4. Представником свого етносу, нації	—	—	3,0	3,1	2,1	1,8	2,6	3,1
5. Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,2	12,7	10,7	8,1	7,3	9,0	6,9
6. Громадянином Європи	3,8	2,8	0,7	0,7	0,8	1,3	0,4	0,9
7. Громадянином світу	6,4	5,6	2,7	2,4	2,5	2,9	1,7	3,1
8. Інше	—	—	1,6	1,4	1,0	0,7	0,6	0,8
Не відповіли	0,6	0,2	0,8	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3

Крізь узагальнену призму аналізу цінностей людини можливо спрогнозувати сприйняття принципів сталого розвитку та їх практичну реалізацію. Уперше розпочалось відстеження цінностей життя та його сенсу за соціологічними дослідженнями Інституту соціології НАН України у 2010 р. На питання «У чому Ви вбачаєте сенс життя?» переважна більшість опитаних (69,3%) відповіли, що в сімейному благополуччі, дітях та онуках як своєму продовженні. Саме ця людська цінність визначає формування умов сталого розвитку для її реалізації через наявність сучасного гідного існування та функціонування, а також створення умов для дітей та онуків як представників майбутніх поколінь (рис. 5.1). На друге місце в сенсі життя опитані поставили матеріальний добробут (53,0).

У контексті сталого розвитку зміст матеріального добробуту має певні свої особливості й відрізняється від звичних принципів та ідеологічних настанов минулого щодо задоволення постійно зростаючих матеріальних потреб. За умов різкого розшарування населення та високої диференціації доходів подальше

1	У сімейному благополуччі, дітях та онуках як своєму продовженні
2	У матеріальному добробуті
3	У душевному спокої, згоді з самим собою, єднанні з природою
4	У соціальній справедливості, громадянській злагоді
5	У великому коханні до жінки/чоловіка
6	У можливості жити заради власного задоволення
7	У тому, щоб успішно планувати та організовувати свої дії
8	У демократичному розвитку суспільства
9	У досягненні висот професійної кар'єри
10	У реалізації творчих задумів
11	У тому, щоб бути сучасним, опановувати та використовувати нові технології
12	Важко відповісти
13	У популярності, публічному визнанні своїх заслуг
14	Ні в чому
15	У чомусь іншому
16	Не відповіли

Рис. 5.1. Характеристика системи цінностей людини в особистому житті у 2010 р., % до опитаних

задоволення зростаючих потреб у багатій частки населення посилить існуючу нерівність. Тому за умов подолання бідності та досягнення гідних матеріальних стандартів життя має бути за-

безпечене вирівнювання доходів між різними верствами населення. Не випадково 53% опитаних поставили на друге місце серед пріоритетів свого життя матеріальний добробут, бо за їх оцінкою матеріального становища сімей у 2010 р. 48,5% відповіли, що воно злиденне та бідне (табл. 5.3). Одночасно простежується значне зростання частки опитаних, які віднесли себе до злиденних та бідних у 2010 р. порівняно з 2008 р., що є наслідком економічної кризи.

Таблиця 5.3

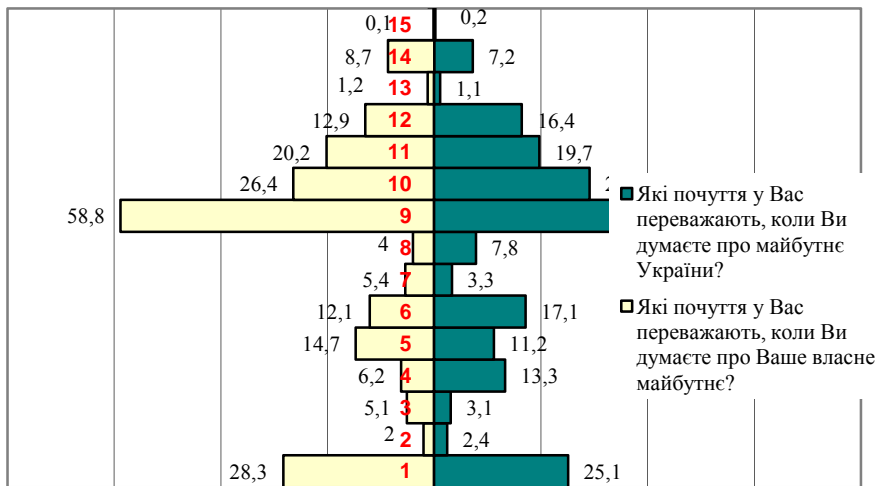
Оцінка матеріального становища сім'ї опитаними
у 2002-2010 рр., у % до опитаних [60]

Якби Ви загалом оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї?						
Варіанти відповідей	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Злиденне	5,6	5,3	5,9	4,2	4,4	5,7
2. Бідне	40,4	35,7	40,4	40,7	38,7	42,8
3. Середнє	52,0	57,1	52,9	53,6	56,0	50,8
4. Заможне	1,0	1,2	0,6	0,9	0,5	0,7
5. Багате	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0
Не відповіли	1,0	0,5	0,1	0,6	0,4	0,1
Середній бал	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5

На третє місце серед цінностей життя опитані поставили «душевний спокій, згода із самим собою, єднання з природою» (40,4%). Ця цінність поєднує гармонійність соціально-психологічного відчуття комфорту людини з природним оточенням. Люди прагнуть до злиття з природою, і це є важелем до формування умов сталого розвитку і вирішення поточних проблем його досягнення. Інші цінності пов'язані з розвитком людини, суспільства й удосконаленням суспільних відносин, що відповідає цільовим орієнтирам сталого розвитку.

Серед соціальних чинників сталого розвитку значну роль відіграє психологічний настрій населення щодо майбутнього України. На питання «Які почуття у Вас переважають, коли Ви думаєте про майбутнє України?» відповіді опитаних розподілились на користь позитивних сподівань. Найбільш вагомими почуттями, які охоплюють людей, коли вони думають про майбутнє України, – це надія (56,4%), оптимізм (25,1%), інтерес (19,7%), впевненість (11,2%) (рис. 5.2). Серед негативних почуттів переважають три-

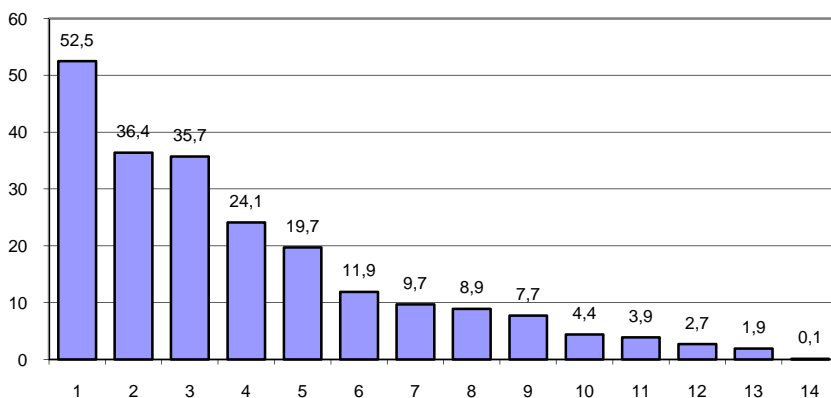
вога (29,1%), розгубленість (17,1%), страх (16,4%), безвихідь (13,3%), песимізм (7,8%), байдужість (2,4%). Вагомість позитивних почуттів (118,8%) на 32,7% більше, ніж негативних (86,1%). Оцінки респондентів відносно власного майбутнього мають більш вагоме та яскраве забарвлення щодо позитивних сподівань та очікувань. Надія, оптимізм, впевненість, інтерес, задоволення, радість більш ніж у два рази вищі, ніж негативні сподівання щодо власного майбутнього.

1	Оптимізм	9	Надія
2	Байдужість	10	Тривога
3	Радість	11	Інтерес
4	Безвихідь	12	Страх
5	Впевненість	13	Інше
6	Розгубленість	14	Важко відповісти
7	Задоволення	15	Не відповіли
8	Песимізм		

Рис. 5.2. Характеристика позитивних та негативних почуттів щодо майбутнього України та власного майбутнього опитаних у 2010 р., % [60]

Соціальні чинники, які обумовлюють формування сприятливих умов для майбутніх перспектив країни та особи, потребують підтримки та стимулювання. Але одночасно діють негативні соціальні чинники, які перешкоджають становленню сталого розвитку. За результатами соціологічного опитування саме характерні риси сучасного українського суспільства є тим негативним важелем, який породжує ризики та загрози для майбутніх перспектив (рис. 5.3). Перші п'ять місць посіли безладдя (52,5%), розруха (36,4%), убогість (35,7%), протистояння (24,1%), безвихідь (19,7%). Поглиблюються ці негативні характеристики стану українського суспільства низьким рівнем розвитку суспільних відносин та соціального потенціалу, які визначаються перш за все високим рівнем недовіри людей до сімейного, виробничого, владного та іншого оточення.

1	Безладдя	8	Важко відповісти
2	Розруха	9	Свобода
3	Убогість	10	Згуртованість
4	Протистояння	11	Підйом
5	Безвихідь	12	Упорядкованість
6	Перспектива	13	Багатство
7	Тиск	14	Не відповіли

Рис. 5.3. Оцінка опитаними сучасного українського суспільства у 2010 р., %

Екологічні чинники сталого розвитку. Загальна екологічна ситуація в країні змінювалась залежно від обсягів та інтенсивності виробництва продукції, особливо промислової. Незадоволеність станом довкілля простежувалась найбільшою мірою з 1994 по 1998 рр., коли виробничі навантаження на підприємства важкої промисловості були високими, як і виробництво продукції. Не випадково, що саме з 1994 по 1998 рр. кількість опитаних, які визначили погіршення стану довкілля, коливалась у межах 71-78% (табл. 5.4). Динаміку позитивних змін констатувала незначна кількість опитаних (від 2 до 5%). При загальній позитивній тенденції щодо зменшення негативних оцінок екологічної ситуації, які у 2010 р. зменшилися порівняно з 1994 р. на 32,8%, рівень тих, хто констатує погіршення стану довкілля, залишається високим (у 2008 р. – 47,5% опитаних, у 2010 р. – 45,1%).

Таблиця 5.4

Оцінка загальної екологічної ситуації в країні протягом 1994-2010 рр., %¹ [60]

... Екологічна ситуація (стан довкілля)										
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Значно погіршилася	57,0	48,6	47,0	31,3	28,0	17,9	13,0	17,6	20,3	20,3
2. Трохи погіршилася	20,9	23,9	23,8	27,8	25,6	24,3	18,7	24,2	27,2	24,8
3. Залишилася незмінною	16,3	24,2	25,0	37,1	43,0	51,6	62,9	54,2	48,5	51,4
4. Трохи поліпшилася	1,4	1,9	2,8	2,7	1,8	4,5	4,5	3,4	2,9	2,6
5. Значно поліпшилася	0,7	0,8	0,6	0,3	0,5	0,6	0,5	0,6	0,7	0,5
Не відповідали	3,7	0,7	0,8	0,8	1,0	1,1	0,4	0,1	0,3	0,3
Середній бал	1,6	1,8	1,9	2,1	2,2	2,5	2,6	2,5	2,4	2,4

¹ Тут і далі % означає відсоток до всіх опитаних.

Оцінка екологічного стану населення України, яка визначилась ситуацією за місцем проживання протягом 2002-2010 рр. (табл. 5.4), показала позитивні тенденції щодо зміни несприятливого стану. Протягом восьми років негативна оцінка, яка включала «вкрай неблагополучну» та «неблагополучну си-

туацію» з 49,2% у 2002 р. знизилась до 41,1% у 2010 р. А позитивні оцінки, які характеризували відносно благополучну «та цілком благополучну» ситуацію, зросли з 18,6% у 2002 р. до 37,5% у 2010 р. (майже на 20%). Але співвідношення негативних і позитивних оцінок залишається на боці негативних, на які у 2010 р. вказало 41,1% опитаних, позитивних оцінок було на 3,6 відсоткового пункту (в.п.) менше – 37,5% (табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Оцінка екологічного стану за місцем проживання населенням
України у 2002-2010 рр., % [60]

Як Ви оцінюєте екологічну ситуацію поселення, в якому Ви живете?						
Варіанти відповідей	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Вкрай неблагополучна	19,2	10,8	11,4	11,3	13,0	10,2
2. Неблагополучна	40,0	36,8	32,3	35,1	33,6	30,9
3. Важко сказати, благополучна чи ні	22,1	24,2	24,7	23,2	15,6	21,3
4. Відносно благополучна	17,3	25,8	27,1	28,1	32,4	33,4
5. Цілком благополучна	1,3	2,3	4,5	1,9	5,2	4,1
Не відповіли	0,1	0,1	0,0	0,4	0,2	0,1
<i>Середній бал</i>	2,4	2,7	2,8	2,7	2,8	2,9

Наявність несприятливого екологічного стану обумовлена певними чинниками забруднення навколишнього середовища, де проживають люди. Найбільш серйозне занепокоєння у них викликають забрудненість території проживання, про що засвідчили у 2010 р. 48,5% респондентів (табл. 5.6). Цей несприятливий чинник як найгірший визначається через комплексне сприйняття людиною незручностей та небезпек у її житті. На друге місце серед небезпек, які викликають занепокоєння, опитувані поставили забруднення повітря автотранспортом, яке з 2004 р. має сталу тенденцію до зростання. На третє місце серед негативних чинників, які обумовлюють ризиковий стан у житті населення, респонденти поставили неякісне харчування через підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування. З 2004 по 2010 р. простежується тенденція до зростання цього негативного чинника. У 2010 р. майже 38% опитаних були занепокоєні низькою якістю продуктів харчування.

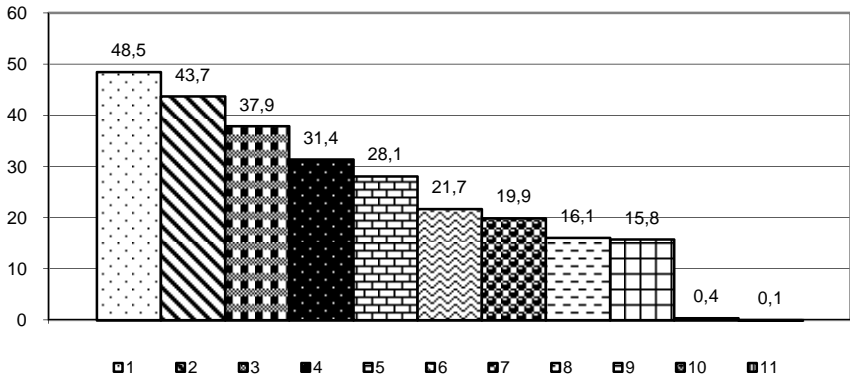
Таблиця 5.6

Оцінка небезпек забруднення навколишнього середовища у місцевості проживання у 2002-2010 рр., % [60]

Які чинники забруднення навколишнього середовища у місцевості Вашого проживання викликають у Вас серйозне занепокоєння?						
Варіанти відповідей	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Забруднення повітря хімічними речовинами та викидами виробництва	47,3	34,7	34,3	33,1	32,3	31,4
2. Забруднення повітря автотранспортом	48,0	41,9	39,9	42,5	42,3	43,7
3. Забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва	46,1	32,6	32,0	29,8	29,3	28,1
4. Забруднення ґрунту хімічними речовинами та відходами виробництва	32,4	21,6	22,2	17,8	20,2	21,7
5. Забруднення території проживання сміттям та іншим брудом	54,8	46,7	49,7	51,1	48,5	48,5
6. Радіаційне забруднення	35,7	28,5	23,7	26,2	22,0	19,9
7. Підвищений рівень шуму	16,7	13,2	16,2	16,1	17,7	15,8
8. Підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування	40,4	28,6	28,9	29,1	36,1	37,9
9. Ніщо серйозного занепокоєння не викликає	9,7	12,4	14,8	13,2	14,2	16,1
10. Інше	0,7	1,2	0,4	0,9	1,3	0,4
Не відповіли	0,2	0,3	0,2	0,6	0,3	0,1

Забруднення повітря, води та ґрунтів через хімічні речовини та відходи виробництва посіло четверте, п'яте та шосте місце за негативними оцінками респондентів. Забруднення повітря непокоїло у 2010 р. 31,4% опитаних, води – 28,1, а ґрунту 21,7. У всіх випадках простежується позитивна тенденція зниження ризиків забруднення за цими причинами майже на 11-18 в.п. за вісім останніх років (рис. 5.4).

Констатують наявність радіаційного забруднення у 2010 р. майже 20% опитаних. Це вкрай негативна загроза для життя та здоров'я населення. Вона є достатньо високою, незважаючи на її значне зниження порівняно з 2002 р., коли радіаційне забруднення викликало занепокоєння у 35,7% респондентів. Майже незмінним є рівень негативного чинника, що визначає підвищений рівень шуму, про який відзначили майже 16% опитаних.

1	Забруднення території проживання сміттям та іншим брудом
2	Забруднення повітря автотранспортом
3	Підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування
4	Забруднення повітря хімічними речовинами та викидами виробництва
5	Забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва
6	Забруднення ґрунту хімічними речовинами та відходами виробництва
7	Радіаційне забруднення
8	Ніщо серйозного занепокоєння не викликає
9	Підвищений рівень шуму
10	Інше
11	Не відповіли

Рис. 5.4. Ранжування оцінок небезпек забруднення навколишнього середовища у місцевості проживання у 2010 р., %

Позитивно оцінювали стан навколишнього середовища у 2010 р. 16,1% опитаних. Їх кількість порівняно з 2002 р. зросла майже на 6%.

Таким чином, за рівнем вагомості, гостроти та загрозовості для населення розподіл негативних чинників є таким:

забруднення території проживання сміттям та брудом – 48,5-54,8%;

забруднення повітря автотранспортом (43,7-48%);

високий рівень шкідливих речовин у продуктах харчування – 37,9-40,4%;

забруднення повітря хімічними речовинами та відходами виробництва – 31,4-47,3%;

забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва – 28,1-46,1%;

забруднення ґрунту хімічними речовинами та відходами виробництва – 21,7-32,4%;

радіаційне забруднення – 19,9-35,7%;

підвищений рівень шуму – 15,8-17,7%.

Оцінка задоволеності опитаних благоустроєм та санітарним станом вулиць, парків, довілля (табл. 5.7) показала значний рівень незадоволеності. У 2010 р. не задовольняв загальний благоустрій та санітарний стан 57,4%, опитаних і порівняно з 2002 р. частка таких знизилась несуттєво (на 3,5 в.п.). Щодо стану повітря, то частка незадоволених (37,6%) була майже такою, як і задоволених, при цьому оцінка поліпшилася.

Таблиця 5.7

Оцінка загального благоустрою та санітарного стану (вулиць, парків, довілля) та власного повітря у 2002-2010 рр., %

Якою мірою Ви задоволені благоустроєм та санітарним станом вулиць, парків, довілля?						
Варіанти відповідей	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Переважно не задоволений	60,9	54,4	61,6	62,0	60,7	57,4
2. Важко сказати, задоволений чи ні	25,6	26,3	23,6	21,4	22,5	25,7
3. Переважно задоволений	13,3	18,9	14,8	16,2	16,6	16,9
Не відповіли	0,2	0,3	0,0	0,4	0,2	0,1
Середній бал	1,5	1,6	1,5	1,5	1,6	1,6
Якою мірою Ви задоволені благоустроєм та санітарним станом повітря?						
1. Переважно не задоволений	43,4	43,0	48,1	47,3	43,2	37,6
2. Важко сказати, задоволений чи ні	24,8	21,9	21,2	20,6	23,3	24,8
3. Переважно задоволений	31,4	34,3	30,6	31,6	33,3	37,4
Не відповіли	0,5	0,7	0,2	0,5	0,3	0,2
Середній бал	1,9	1,9	1,8	1,8	1,9	2,0

Шкідливі та несприятливі для здоров'я екологічні умови, на думку 16,7% опитаних у 2010 р., посіли друге місце серед причин, які могли б спонукати до переїзду (табл. 5.8), однак у

90-х роках вони були на першому місці. Це свідчить на певне поліпшення стану навколишнього середовища в Україні. Однак кардинальним чином ці проблеми не вирішені.

Таблиця 5.8

Оцінка причин можливого виїзду з населеного пункту [60]

Як Ви вважаєте, які причини могли б спонукати Вас виїхати з Вашого населеного пункту?									
Варіанти відповідей	1994	1996	1998	2000	2004	2005	2006	2008	2010
1. Шкідливі для здоров'я екологічні умови	18,6	16,3	15,6	15,4	16,8	15,4	16,4	16,8	16,7
2. Бажання знайти нове місце роботи	7,1	9,8	14,4	18,0	22,9	17,6	18,1	15,8	19,9
3. У зв'язку із навчанням	1,9	1,7	1,9	2,6	2,2	2,1	3,0	3,6	3,0
4. Хочу переїхати ближче до родичів, друзів	6,2	6,1	6,1	5,5	7,9	6,2	5,7	6,6	6,0
5. Хочу повернутися на батьківщину, де виростав і навчався	2,5	2,9	3,6	3,4	3,7	2,4	2,4	3,0	2,9
6. Хочу змінити кліматичні умови	3,0	2,1	3,4	3,3	4,2	3,1	2,9	3,8	4,0
7. Остерігаюся міжнаціональних конфліктів	3,1	1,6	1,7	1,2	2,1	1,3	1,2	1,6	1,2
8. Просто хочу змінити місце проживання	5,3	7,1	6,3	6,8	8,4	7,8	7,5	8,4	9,0
9. Через труднощі з мовою спілкування	0,3	0,4	0,8	0,2	0,5	0,4	0,4	1,1	0,4
10. Інші причини	3,2	2,5	3,0	3,1	4,3	2,2	1,7	2,3	1,8
11. Не хочу виїздити зі свого населеного пункту	55,9	59,7	57,7	54,3	36,8	51,9	51,9	52,2	52,2
Не відповіли	1,7	0,0	0,1	0,3	0,8	0,2	0,4	0,2	0,0

Навіть вкрай обмежені соціологічні дані про оцінку населенням стану екологічної безпеки дозволяють визначити пріоритетні напрями державної, регіональної та промислової політики щодо подолання визначених ризиків та небезпек. Ними є:

подолання забруднення територій, підвищення рівня санітарної безпеки, впровадження екологічно чистої та економічно доцільної переробки сміття;

зниження забруднення повітря автотранспортом, хімічними речовинами та відходами виробництва;

виробництво продуктів харчування зі зниженням шкідливих речовин;

зниження забруднення води, ґрунту;

подолання радіаційного забруднення;

зниження рівня шуму.

Значна більшість опитаних відчуває дискомфорт в умовах проживання через несприятливу екологічну ситуацію, і навіть частка з них готова до переїзду в іншу місцевість. Екологічні небезпеки обумовлюють негативні соціальні наслідки, які виявляються у зниженні природних ресурсів для існування людей, погіршенні здоров'я населення, зниженні умов та можливостей відтворення та розвитку людського потенціалу.

Таким чином, соціальні та екологічні чинники сталого розвитку, за оцінками населення України, є недостатньо вивченими, некерованими та не залученими до практики управління. Вони не відстежуються, не вивчаються через соціологічні дослідження та не сполучаються зі статистичними оцінками. Але вони мають унікальний інформаційний потенціал, який найбільш правильно відтворює сподівання та очікування населення України щодо оптимістичних перспектив розвитку країни, пов'язаних зі становленням сталого розвитку. Це потребує включення до проекту Концепції сталого розвитку положень щодо відстеження думок та оцінок населенням стану та перспектив сталого розвитку шляхом становлення соціологічного моніторингу зі сталого розвитку, врахування і залучення його результатів до прийняття управлінських рішень на всіх рівнях управління.

Але досягнення цілей сталого розвитку потребує ще більш цільового вивчення соціальних ресурсів для того, щоб спрямувати управлінський вплив на їх використання заради перспектив розвитку української нації та людства.

5.3. Особливості реалізації соціального капіталу у промисловому регіоні

Сучасний етап розвитку економіки характеризується глибокими якісними змінами, викликаними як неузгодженістю в часі циклічних коливань і кризових проявів у процесі функціонування національних і регіональних економік, так і загостренням конкурентної боротьби між окремими державами, регіонами, локальними виробничо-територіальними комплексами й підприємницькими структурами. За цих умов забезпечення сталого розвитку як країни в цілому, так і її окремих регіонів значною мірою стає похідною від їх конкурентоспроможності та здатності адекватно і достатньо оперативно реагувати на мінливу кон'юнктуру внутрішніх і зовнішніх товарних і сировинних ринків. У зв'язку з цим стратегічно важливою стає структурна перебудова промислових регіонів, у яких економічну основу становлять низькотехнологічні базові галузі, які увійшли в період стагнації та втратили конкурентоспроможність у глобальному аспекті.

Особливістю промислових регіонів є їх висока залежність від колишнього шляху розвитку, що визначає структуру, щільність й ефективність соціальних зв'язків між суб'єктами господарювання, органами влади й населенням, тобто якості соціального капіталу, що є істотним гальмом для формування принципово нової соціально орієнтованої економіки регіону. Соціальний капітал у широкому контексті визначає інституціональний ресурс, який дозволяє співтовариству будь-якого типу й рівня досягати поставлених цілей шляхом формування атмосфери співробітництва й партнерства, заснованих на взаємній довірі та надійних зобов'язаннях, з урахуванням можливої об'єктивної протилежності їх економічних інтересів [9, с.42]. З даного визначення випливає, що:

1) соціальний капітал викликає позитивні або негативні ефекти для членів даного співтовариства;

2) ці ефекти генеруються шляхом формування довіри, норм поведінки й ціннісних орієнтирів та їх впливу на поведінку й очікування членів співтовариства;

3) генерування довіри, норм поведінки й ціннісних орієнтирів здійснюється переважно неформальними організаціями, що базуються на соціальних мережах і асоціаціях.

Ринок у даний час являє собою складну систему соціально-економічних, політичних та інших інститутів, персоніфікованих у соціально-економічних суб'єктах (індивідах, групах, класах). Господарська й соціальна ефективність взаємодії названих суб'єктів багато в чому визначається накопиченим у суспільстві соціальним потенціалом й інституціональними формами його капіталізації. Соціальний капітал, способи та форми його присвоєння, оптимальність розподілу тощо виступають основою для скорочення (або збільшення) трансакційних витрат. Саме в такій якості соціальний потенціал будь-якого суспільства і форми його капіталізації в сучасному суспільстві є найважливішою умовою забезпечення економічної безпеки.

Соціальний капітал, що сформувався за тривалий період еволюції промислових регіонів, має характерні риси, які визначаються такими факторами:

превалювання в економічній сфері та, відповідно, у політиці підтримки й опори місцевої влади, великих підприємств базових галузей промисловості, що використовують відносно дешеvu і низькокваліфіковану робочу силу;

орієнтація виробничої та обслуговуючої інфраструктури, у тому числі освітньої системи, переважно на потреби базових галузей промисловості;

наявність істотної частки об'єктів соціальної інфраструктури, які були створені та фінансувались великими містоутворюючими підприємствами;

відносно спокійне сприйняття населенням факту проживання в екологічно несприятливому середовищі;

переважно патерналіські настрої у членів місцевих громад, пасивне й недовірливе ставлення до самозайнятості й можливостей самостійно вирішувати ключові проблеми життєзабезпечення шляхом кооперації та об'єднання власних зусиль і ресурсів.

Формування нової економічної бази промислових регіонів, перехід їх на переважно інноваційний шлях розвитку, забезпечення збалансованості розвитку економічної, екологічної та

соціальної сфер – це стратегічні напрями регіональної та промислової політики держави, а також регіональних стратегій розвитку. Однак у сучасних умовах успіх таких політик і стратегій істотною мірою залежить від ступеня активізації та концентрації зусиль усіх «агентів» їх реалізації (влади, бізнесу, громадськості) на основі нової системи соціальної взаємодії, тобто соціального капіталу.

Сьогодні в економіці промислових регіонів істотну роль у їх розвитку відіграють великі вертикально інтегровані бізнес-структури. У ряді випадків ці структури починають диверсифікувати свій бізнес, включаючи в коло своїх інтересів не тільки паливно-енергетичний комплекс (ПЕК), гірничо-металургійний комплекс і машинобудування, але й агропромисловий комплекс, роздрібну торгівлю, електронні засоби зв'язку, готельний і медіа-бізнес, будівництво тощо. Створення вертикально інтегрованих компаній та їх диверсифікованість є інституціональною формою злиття промислового й фінансового капіталів, їх концентрації та формування конкурентоспроможних бізнес-структур, що володіють досить стійкими формами внутрішніх соціальних взаємозв'язків.

У той же час не менш важливо, щоб ці компанії стали своєрідними «точками опори» формування соціального капіталу для стійкого і збалансованого розвитку не тільки їх власного бізнесу, але й усієї регіональної економіки та соціальної сфери промислових регіонів. У реалізації такої мети є два шляхи. Перший пов'язаний із розвитком практики розробки великими компаніями стратегії корпоративної соціальної відповідальності (КСО), приклади яких уже є в Україні (СКМ Інтерпайп).

Згідно із визначенням Всесвітнього Банку *соціально відповідальна поведінка компанії* – це зобов'язання бізнесу, яке взяте на себе самостійно, підтримувати сталий економічний розвиток через роботу із працівниками, їх родинами, місцевими співтовариствами та суспільством у цілому з метою поліпшення якості життя шляхом дій, корисних як для бізнесу, так і для розвитку суспільства в цілому.

Соціальна відповідальність бізнесу реалізується за трьома основними напрямками. Насамперед, це відповідальність перед співробітниками компанії, що проявляється у створенні гідних

умов праці та її оплаті. Другим, не менш важливим аспектом є відповідальність перед державою, яка реалізується через своєчасну і повну сплату податків і належних відрахувань, а також неухильне дотримання законів, соціальних і екологічних нормативів у своїй господарській діяльності. Нарешті, соціально відповідальний бізнес активно підтримує місцевий соціально-економічний розвиток і співробітничає з територіальними громадами в реалізації їх соціальних програм.

Як показало дослідження участі українського бізнесу в реалізації програм корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), є значний незадоволений попит і зростання потреби бізнесу в посередниках між ним і цільовим соціальним клієнтом. Для цього необхідні незалежні громадські організації (НГО), які могли б збирати ідеї для програм КСВ і надавати відповідні послуги компаніям у розробці та проведенні їх соціальних заходів. У процесі реалізації своїх соціальних програм одна третина компаній співробітничає з місцевими органами влади, 12% – зі своїми діловими партнерами й тільки 6% – із громадськими організаціями. Отже, перспектива інституціональної підтримки практики КСВ у промислових регіонах України пов'язана з формуванням мережі відповідних НГО.

Другий шлях пов'язаний з активізацією економічної та соціальної взаємодії великого бізнесу, з одного боку, і малого й середнього бізнесу – з іншого. В економічно розвинених країнах досить поширена практика «обростання» великих компаній значною кількістю (до декількох десятків) підприємств малого та середнього бізнесу (МСБ). Така практика показала, що у виграші залишаються обидві сторони. Великий бізнес використовує форму діяльності через аутсорсинг, передаючи дрібним виробникам виробництво непрофільних товарів і послуг, а також такої продукції, яка часто зазнає змін і потребує більш гнучкої організації виробництва. Малі підприємства від такої кооперації одержують вигоду в тому, що мають стійкі замовлення; по-друге, великий бізнес найчастіше сприяє організації більш ефективного менеджменту на цих підприємствах, зокрема стимулюючи створення системи поставок «точно в строк».

Підтримка з боку державних і місцевих органів влади такої практики взаємодії великого бізнесу і МСБ може здійснюва-

тися як стимулюванням шляхом пільгового оподаткування, так і створенням спеціальної інституціональної інфраструктури (суб-контрактингових агентств). Такий підхід до розвитку взаємодії великих і дрібних компаній переводить промислову політику держави в режим формування мережних структур і промислових кластерів.

Досягнення стратегічних цілей регіонального і місцевого самоврядування, результатом якого стане стійкий, збалансований і соціально орієнтований розвиток територій, у сучасній ситуації практично неможливе без забезпечення діючої взаємодії та врахування інтересів при розробці й реалізації стратегії розвитку органів влади із представниками бізнесу й громадськості, тобто без так званого «суспільно-приватного партнерства» (СПП). Соціально-економічна ефективність СПП у стратегічному управлінні розвитком територій обумовлена певними факторами.

По-перше, використання обмежених бюджетних коштів найчастіше не дозволяє здійснювати стратегічно важливі та масштабні проекти, тим більше, коли бюджетний процес орієнтований переважно на відносно короткий для стратегічних інвестицій політичний цикл (4-5 років). СПП дозволяє суттєво розширити як часовий горизонт прийнятих інвестиційних рішень, так і ресурсну базу проектної складової стратегії, причому не тільки фінансування, але й залучення додаткових матеріальних й нематеріальних ресурсів (включаючи працю волонтерів, місцеву ініціативу і т.д.).

По-друге, розробка стратегічних документів винятково силами органів влади може призвести (що найчастіше і відбувається на практиці) до так званого «келейного підходу», коли враховуються переважно інтереси політичних сил або особистостей, що одержали владні повноваження на визначений законодавством термін. У цьому випадку широкі кола бізнесу (особливо малого) і населення випадають із процесу вироблення стратегічних цілей і не активізуються для їх досягнення, якщо вони перебувають не у сфері їх інтересів або суперечать їм. СПП дозволяє суттєво знизити ризики «келейності» стратегічного управління розвитком територій.

Важливим елементом реалізації стратегій регіонального й місцевого розвитку є так звані флагманські проекти, здійснення яких здатне різко просунути регіон, район, місто на шляху до стратегічної мети. Ці проекти можуть здійснюватися у сферах створення сучасної транспортної інфраструктури, відродження і перетворення промислових площ, створення сучасних офісних центрів міст, будівництва виставкових залів і конгрес-центрів, аеропортів, сучасних житлових зон, науково-технічних парків і збільшення освітнього потенціалу, розвитку культурно-туристичного потенціалу й рекреаційних можливостей території. Подібні проекти запроваджуються переважно на базі широкого суспільно-приватного партнерства, їх фінансування потребує складного фінансового механізму мобілізації коштів із різних видів джерел. Більшість таких проектів здійснюється також через використання кластерного підходу.

Кластерний підхід в управлінні регіональною економікою є альтернативою традиційній галузевій промисловій політиці, що реалізується національними урядами. Не зменшуючи можливостей центральної влади шляхом інтервенції в ринкові механізми координації впливати на конкурентоспроможність національної індустрії та економіки в цілому (переважно через інструменти макроекономічної та торговельної політики), слід підкреслити, що такий вплив має скоріше короткостроковий характер, а можливості створювати довгострокові умови для індустріального розвитку і сталого економічного зростання все більше виходять на регіональний і місцевий рівні. Особливо це простежується в економіках з високим ступенем відкритості та розвитком мережних принципів організації економічної діяльності, які активно впроваджуються з одночасним поширенням нових інформаційних технологій.

Позитивним моментом є той факт, що в Концепції проекту Програми розвитку промисловості України до 2017 р., затвердженій Кабінетом Міністрів України [44], поставлене завдання розробити нормативно-правову базу для створення й упровадження моделі кластерної організації промисловості. Однак насторожує те, що виникають певні ризики. По-перше, розглядається тільки одна модель кластерної організації, у той час як різні галузі й територіально-виробничі комплекси можуть бути

ефективними в умовах різноманітності мережних структур і кластерів. По-друге, простежується прагнення надмірно централізувати й «заорганізувати» процес створення кластерів, тобто ігнорується потенціал суспільно-приватного партнерства, від якого значною мірою залежить ефективність функціонування кластерів. Крім того, через відсутність досвіду створення кластерів цей процес (коли в проекті згаданої програми ставиться завдання тільки розробити правову базу для кластерів) може розтягтися на роки, що приведе до втрати нашою промисловістю вже досягнутих позицій на зовнішніх ринках, не кажучи вже про завоювання нових.

У даному випадку слід більше уваги приділити світовому досвіду формування й регулювання органами влади процесу кластеризації економіки, об'єднати цей процес із роботою з формування реального суспільно-приватного партнерства, а також додати йому інноваційної спрямованості.

Розрізняють дві моделі мережних утворень і кластерів. В англосаксонській моделі бізнес-співтовариство, регіональна й муніципальна влада, ВНЗ й НДЦ, професійні асоціації та інші зацікавлені сторони можуть відігравати істотну роль у процесі підвищення конкурентоспроможності регіональних кластерів. Однак ключовим фактором успіху при розробці та реалізації стратегій розвитку таких кластерів є активна позиція лідерів бізнесу, а також продуктивне партнерство, що враховує інтереси різних підприємницьких груп у регіоні.

Виділяють також італійську модель кластерів (індустріальні округи) – це більш гнучке й «рівноправне» співробітництво підприємств малого, середнього й великого бізнесу. Вважається, що для країн із перехідною економікою найбільше підходить саме така форма кластерної організації виробництва. Усередині кластерів сильні підприємства можуть підвищувати ефективність виробництва, тільки використовуючи стратегії вертикальної інтеграції, що виражаються, зокрема, у наданні їм різних форм підтримки (фінансової, технічної, управлінської тощо).

Слід визнати, що поява нових мережних форм організації бізнесу пов'язана, насамперед, із кризою старої вертикально інтегрованої форми олігополістичного великого бізнесу, характерного для індустріального суспільства. У зв'язку із цим з'явля-

ються нові різноманітні організаційно-виробничі форми бізнесу, але всі вони засновані на мережному принципі організації. Відповідно до цього суттєвим моментом забезпечення адекватної соціальної взаємодії підприємців різного рангу, їх тривалих і стійких конкурентних позицій на глобальних ринках є формування сучасної науково-технічної інфраструктури, що забезпечує розробку і швидку передачу в реальний сектор науково-технічних нововведень, поширення нових технологій серед учасників кластерів.

Інноваційні кластери являють собою об'єднання різних організацій (промислових компаній, дослідних центрів, наукових установ, органів державного управління, профспілок, громадських організацій та ін.), що використовують трансформацію ринкового механізму для більш швидкого й ефективного розподілу нових знань, відкриттів і винаходів. Розглядаючи інноваційний кластер як групу, сукупність нововведень, необхідно відзначити, що ефективне впровадження їх у регіоні припускає взаємне доповнення один одного. При реалізації окремої інновації ефект від впровадження буде набагато нижче, ніж у випадку, якби освоювалося кілька взаємозалежних нововведень.

Формуючи кластери як територіально-виробничі системи, орієнтовані на активну участь в інноваційній діяльності, регіональна та місцева влада повинна мати на увазі, що різноманітні моделі цих мережних структур, які застосовуються в кожному конкретному випадку, мають відповідати таким вимогам:

забезпечення спеціалізованою робочою силою. Підприємства самі наймають робочу силу з необхідною кваліфікацією, професійними знаннями й навичками, однак, визначаючи спеціалізацію кластера як наукомістку, відповідні органи влади мають передбачити створення центрів підготовки й перепідготовки кадрів необхідної спеціалізації. Такі центри можуть бути створені на великих підприємствах, що входять у кластер, і забезпечувати підготовку кадрів для інших учасників кластера на договірній основі;

можливість повного доступу до інформації та поширення досвіду всіх учасників кластера. При цьому, якщо підприємства мали інформацію один про одного раніше, здійснювали нефор-

мальні зв'язки в рамках регіону, то це вже є гарною основою для формування атмосфери довіри між ними;

кооперація та співробітництво, що стимулюють пошук нових методів організації та управління виробництвом;

підпорядкування діяльності кластерів розвитку інноваційних процесів;

активний розвиток різних видів партнерства;

можливість залучення до співробітництва підприємств, які не входять у певні територіальні межі кластера.

В умовах постійно мінливої ринкової кон'юнктури важливість співробітництва стає першорядною. Членство в кластерах і технологічних мережах може підвищити продуктивність праці, рівень інновацій, конкурентоспроможність продукції.

Формування конкурентоспроможних економік регіонів, районів і міст потребує створення реального партнерства влади, бізнесу і громадськості в розробці й реалізації стратегій розвитку даних територій. Такий підхід повністю укладається у формування кластерних та інших мережних структур організації економічної діяльності, заснованих на кооперації учасників цих структур. Інституціональні особливості економічної взаємодії суб'єктів господарювання в рамках мережних структур, що представляють гнучке і рівноправне співробітництво підприємств малого, середнього та великого бізнесу. У середині таких кластерів великі підприємства можуть виступати як фірми-інтегратори винятково у формі вертикальної інтеграції, виявляючи всіляку підтримку малим підприємствам. Проте дане твердження зовсім не заперечує можливості застосування інших моделей кластерних утворень (наприклад, для інноваційних кластерів), які можуть виявити більшу гнучкість, стійкість до коливань ринкової кон'юнктури і, зрештою, більш вищу ефективність. Головне – щоб такі моделі базувалися на принципі забезпечення реального суспільно-приватного співробітництва, що закладає новий тип соціального капіталу в промисловому регіоні.

5.4. Соціальна відповідальність при формуванні умов сталого розвитку

Дослідження сталого розвитку, яке передбачає дотримання певних обмежень, нормативів і збалансованості економічної, соціальної та екологічної складових, визначає системність підходів до створення відповідних умов і можливостей із застосуванням соціальної відповідальності. У зв'язку з цим вона визначається та актуалізується на особистому, виробничому і національному рівнях. Досить довгий час сталий розвиток стоїть на світовому порядку денному завдяки Конференціям ООН (м. Ріо-де-Жанейро, 1992 р., м. Йоганнезбург, 2002 р.), Всесвітньому економічному форуму (1999 р.) тощо. Усвідомлення світовою спільнотою значущості соціальної відповідальності у формуванні сталого розвитку сприяло підписанню ряду міжнародних зобов'язань, більш ощадливому ставленню до навколишнього середовища через поширення інноваційних технологій у сфері енергозбереження, промисловості тощо. Але через 19 років після підписання конструктивних міждержавних правових домовленостей суттєвих зрушень у цій сфері не відбулося, очікуваної відповідальності в діяльності держав не досягнуто, а загрози знищення природних ресурсів зростають. Так, за результатами досліджень Всесвітнього фонду дикої природи (WWF) попереджається, що в разі продовження споживання ресурсів із тією швидкістю, як зараз, у 2050 р. для задоволення своїх потреб необхідно буде колонізувати ще дві аналогічні планети [66].

Ситуація ускладнюється наявністю протиріч у позиціонуванні компаній-лідерів соціально відповідальними та їх діями з формування сталого розвитку. Зокрема, близько 20% керівників американських компаній не знають взагалі, що таке «сталый розвиток», 48% з тих, хто вважає, що знає тлумачення цього терміна, під ним розуміє державне регулювання (дотримання правил та стандартів, підтримка етичних норм). Одночасно 50% управлінців США вважають забезпечення сталого розвитку важливою складовою вирішення екологічних, соціальних й управлінських питань [14]. Американські компанії, які відносять заповнення сталого розвитку до топ-цілей, підтвердили, що роблять це для збереження стабільного розвитку бізнесу завдяки

гармонійному узгодженню з бізнес-цілями (38%), а також для побудови соціально відповідальної репутації (27%). Ділова репутація може перевищувати вартість матеріальних активів у декілька разів (наприклад, при придбанні компанією McDonalds компанії Wendy's за 3,3 млрд. дол. при вартості активів 1,1 млрд. дол.) [61].

Таким чином, простежується відсутність глибокої усвідомленості переваг сталого розвитку для реалізації подальших стратегій і перспектив функціонування виробничих та бізнесових структур, а також суспільства та держави в цілому. Така несприятлива ситуація характерна для країн із розвинутою економікою та добре налагодженою правовою базою. Значно гіршими є умови і стан формування сталого розвитку у пострадянських країнах, до яких належить і Україна. Ці держави прагнуть за короткий проміжок часу досягти значного економічного зростання та інтегруватись як рівноцінні партнери до розвинених країн. Вимоги сталого розвитку значно обмежують ці прагнення і потребують кардинальної зміни ідеології розвитку. Постає питання змісту та адресатів застосування соціальної відповідальності на різних рівнях управління з конкретизацією об'єктів і суб'єктів відповідальності.

Проблеми соціальної відповідальності стають усе більш популярними серед учених та фахівців. Вони досліджуються багатьма відомими світовими науковцями, такими як Ф. Котлер, Д. Вогел, Г. Арас, Д. Краутер, Я. Йонкер, Н. Лі тощо. Акцентують на них увагу і українські дослідники, а саме А. Колот, М. Згуровський, Б. Буркинський, О. Амоша, Л. Руденко, О. Новікова, О. Грішнова, А. Сингаївська та ін. Вони досліджують переважно теоретично-методологічні засади формування та реалізації соціальної відповідальності, а також трансформують їх у контексті досягнення цілей сталого розвитку. Недостатньо вирішеними залишаються питання саме механізмів переходу до сталого розвитку на базі соціальної відповідальності, застосування карних або заохочувальних методів, масштабів запровадження корпоративної соціальної відповідальності, можливостей її застосування в системі господарювання. Відповіді на ці та інші питання потребують застосування комплексного підходу до

дослідження соціальної відповідальності, розгляду як системи, яка спроможної прискорити досягнення цілей сталого розвитку.

Соціальна відповідальність є системою взаємовідносин між особою (організацією) та суспільством, яка базується на вільному волевиявленні та соціальних нормах, визначається певною поведінкою, спрямованою на безпеку, розвиток та узгодження інтересів сторін відносин. У процесі формування сталого розвитку між членами суспільства формуються відносини через певні права та обов'язки. Сутність соціальної відповідальності полягає в обов'язку суб'єкта виконувати вимоги, що висуває йому суспільство, держава та індивіди, для забезпечення впорядкованості, стабільності соціальних відносин у різних сферах життєдіяльності.

Основні елементи системи соціальної відповідальності визначають взаємозв'язок та вплив її на сталий розвиток, розкривають можливості її всебічного застосування для досягнення його цілей.

Вплив *суб'єкта соціальної відповідальності*, який діє у певних обставинах і усвідомлює наслідки своїх дій, на забезпечення сталого розвитку є найбільш вагомим. Суб'єкт соціальної відповідальності одночасно є суб'єктом сталого розвитку. Ним може бути людина, група людей, організація, суспільство тощо. Саме вони в процесі свого функціонування вступають у певні відносини для забезпечення задоволення своїх потреб, вони є основними споживачами різноманітних видів ресурсів, метою та засобом розвитку, відчують ступінь досягнення мати щодо створення можливостей для майбутніх поколінь.

Об'єкт соціальної відповідальності визначає адресність спрямування відповідальності суб'єкта за стан, вплив, взаємодію, збалансованість складових сталого розвитку.

Інстанцією соціальної відповідальності є суспільство та його члени, адже соціальна відповідальність за діяльність або бездіяльність суб'єкта наступає саме перед ним.

Основними *рівнями соціальної відповідальності* є: індивідуальний (визначає ступінь громадянської зрілості особи та створює головну підставу для інших рівнів); груповий (корпоративна соціальна відповідальність); суспільний (передбачає соціальну відповідальність суспільства перед майбутніми поколіннями).

нями); державний (визначає шляхи досягнення сталого та людського розвитку); глобальний (визначає пріоритети світового розвитку, людської цивілізації завдяки міжнародним домовленостям, наприклад, є Глобальний договір ООН, презентація якого в Україні відбулася у квітні 2006 р. [55]; стандарт ISO 14000 в галузі систем екологічного менеджменту, GRI – рекомендації щодо звітності в галузі сталого розвитку, міжнародний стандарт із соціальної відповідальності ISO 26000 [31], ISO 9001:2000 тощо).

Питання визначення моделей соціальної відповідальності для науковців є напрямом подальшого пошуку, узагальнень та упорядкування. Спроби їх визначення простежуються у вітчизняних соціологів [49], які виокремлюють дві *моделі соціальної відповідальності*:

етичну, яка передбачає домінування зовнішніх важелів впливу на суб'єкт соціальної відповідальності шляхом обмеження його прав і свобод, виявляється виключно у нормативно-правовій площині, регламентуючи санкціями дії суб'єктів відповідальності;

ліберально-демократичну, яка передбачає узгодженість цілей усіх учасників соціальної взаємодії та визначення на цій основі спільної мети як дієвого механізму підвищення соціальної відповідальності та прискорення сталого розвитку.

Критерії ефективності соціальної відповідальності є обов'язковим структурним компонентом, який характеризує кінцевий результат реалізації соціальної відповідальності у досягнення цілей сталого розвитку. Завдяки критеріям ефективності виявляється ступінь затребуваності соціальної відповідальності щодо сталого розвитку та кінцевих результатів за окремими напрямками. Зазначені критерії ефективності, за досягнення яких має формуватись та застосовуватись відповідальність, доцільно також доповнити так:

раціональне залучення, споживання та використання природних ресурсів;

переважне застосування у виробництві високоекономічних ресурсозберігаючих технологій;

запровадження ефективних механізмів саморегуляції, що забезпечують автоматичне налаштування соціоекономічної системи на сталий розвиток;

покращення та зміцнення здоров'я населення, продовження тривалості повноцінного життя та трудової активності;

підвищення освітнього, професійного рівня та соціально-культурного рівня населення;

високий рівень та якість життя населення у сполученні з соціальним, інтелектуальним та духовним зростанням;

дотримання прав і свобод людини, наявність можливостей вибору людини в усіх сферах суспільного життя;

активна діяльність об'єднань громадян у процесах переходу України до сталого розвитку;

нові стратегічні орієнтири соціальної політики, орієнтованої на реалізацію вимог соціальної відповідальності, активізацію трудової та творчої діяльності, формування людського, інтелектуального та соціального капіталу;

реалізація в економічній політиці принципів інноваційності та сталості;

запровадження механізмів соціальної відповідальності за реалізацію принципів сталого розвитку на всіх рівнях управління (державному, регіональному, виробничому, особистісному).

Забезпечення соціальної відповідальності щодо сталого розвитку відбувається завдяки системі механізмів, які створюють умови та можливості його досягнення (правові, фінансово-економічні, інституційні, кадрові, наукові, інформаційні). Кожна складова серед визначених механізмів забезпечення застосування соціальної відповідальності для цілей сталого розвитку є значущою, а в сукупності взаємовпливу вони дають синергетичний ефект. Але доцільно врахувати значущість окремих механізмів у застосуванні соціальної відповідальності. Так, за даними інтерактивного опитування, проведеного під час роботи міжнародної конференції з питань корпоративної соціальної відповідальності (м. Київ, 13 квітня 2011 р.), інституційне забезпечення виявилось найвагомимим. Так, 40% опитаних вважають необхідним державне регулювання сталого розвитку країни, яке передбачає контроль з боку відповідних державних інституцій, і 58% – введення регуляторних актів, що визначають межі соціальної від-

повідальності в країні [55]. На даний момент інституційне забезпечення соціальної відповідальності щодо сталого розвитку в Україні практично не розвинено. Виключенням можна вважати Національну раду з питань сталого розвитку, яка опосередковано через вирішення проблем переходу до сталого розвитку застосовує соціальну відповідальність. Нормативно-правове забезпечення також є слаборозробленим та недостатньо впровадженим. У даний час є наміри України щодо впровадження стандарту ISO 26000 «Керівництво з соціальної відповідальності» [31]; прийняття проекту Закону України «Про соціальну відповідальність великого бізнесу перед суспільством» (2011 р.) [46]. Обмежено приєдналися підприємства України до Глобального договору, учасниками якого наразі є лише 130 українських підприємств.

Через обмеженість нормативно-правового та інституційного забезпечення не створюються відповідні умови для реалізації інших механізмів сталого розвитку.

Принципи соціальної відповідальності – це сукупність правил, норм, настанов до процесу становлення та управління соціальною відповідальністю, які є загальними вимогами до державної політики та її структурних складових. Основні принципи соціальної відповідальності були виділені у Стандарті ISO 26000 «Керівництво з соціальної відповідальності» [34]. До їх складу належать: підзвітність, прозорість, етична поведінка, взаємодія із зацікавленими сторонами, дотримання норм (правових та міжнародних) і прав людини.

Наведена система взаємозв'язку складових соціальної відповідальності визначає перш за все фактори впливу, які мають пряме відношення до сталого розвитку, а саме економічні, соціальні, екологічні та інші, які в певні періоди часу змінюють свою значущість (політичні, науково-технічні, інноваційні, зовнішньоекономічні тощо). Найбільш поширеними серед усіх є економічні (створюють матеріальну базу для застосування соціальної відповідальності та формують ресурсні можливості сталого розвитку), соціальні (характеризують людський та соціальний потенціал та можливості його розвитку при усвідомленні переваг соціально відповідальної поведінки), екологічні (впливають на суб'єкт соціальної відповідальності, його якісні та кі-

лькісні характеристики, визначають рівень безпеки стану навколишнього середовища).

Висновки і перспективи досліджень. Перехід до сталого розвитку в Україні та її регіонах можливий при усвідомленні та реалізації соціальної відповідальності суб'єктів суспільства за його досягнення. Але ефективність цього процесу може бути реальною лише за умов дієвої державної та регіональної політики, у здійсненні якої будуть зацікавлені всі суб'єкти соціальних відносин суспільства. Соціальна відповідальність людини у сполученні з соціальною відповідальністю держави є головною запорукою успіху. Без соціальної відповідальності людини неможливо досягти соціальної динаміки розвитку [19], саме через такі цінності, як совість, довіра, толерантність, чесність, співучасть, обов'язковість, правдивість тощо, поведінка особистості формує умови сприятливого, прискороного, безпечного розвитку суспільства за принципами сталості. Соціальна відповідальність держави стане реальною та можливою за умов невідворотності її застосування, при укріпленні політичної та ділової культури, розвитку демократичних засад державного управління, конструктивній опозиції, становленні партнерських відносин між гілками влади та підвищенні рівня довіри до влади. Але в Україні не пророблені та не започатковані теоретико-методологічні й практичні засади щодо застосування соціальної відповідальності з метою досягнення сталого розвитку. Першочерговими кроками у цьому напрямі мають стати адресні заходи щодо послідовного вирішення визначених проблем. Перш за все необхідно на конкурсних засадах провести науково-дослідну роботу з формування Концепції соціальної відповідальності в Україні. Загальна концепція визначить правила, норми та вимоги до вирішення будь-якої проблеми розвитку України, у тому числі сталого. Це дасть можливість конкретизувати положення Концепції в Національній стратегії розвитку соціальної відповідальності, а в перспективі – розробити та прийняти відповідну Національну програму. Одночасно доцільно визначити правові положення з корпоративної соціальної відповідальності при вдосконаленні законодавства України про національну безпеку і формуванні концепцій, стратегій, програм сталого розвитку.

5.5. Напрями активізації державного та регіонального управління щодо застосування соціальної відповідальності

Серед складових соціального капіталу, які визначаються соціально-психологічними характеристиками людини (мотивація, моральні цінності, соціальні норми, загальна культура, мобільність тощо), соціальними відносинами (соціальна взаємодія, довіра, соціальна справедливість тощо), соціальною відповідальністю перед нинішніми поколіннями, саме остання стає більш популярною та усвідомленою серед науковців та управлінців для його формування та накопичення. Значущість соціальної відповідальності посилюється при одночасному визначенні напружених та ефективних соціальних обов'язків.

Дефіцит соціальної відповідальності та низька якість виконання соціальних обов'язків унеможливають формування позитивного іміджу країни як соціальної держави, реалізацію ефективної соціальної політики, етичне ведення бізнесу.

Сутність та природа соціальної відповідальності є багатозначною та застосовується в різних аспектах. Відповідальність має соціальну природу і виникає тоді, коли поведінка суб'єкта має суспільне значення і регулюється соціальними нормами. У процесі розвитку суспільства між його членами формуються конкретні відносини у вигляді взаємних прав та обов'язків. Сутність соціальної відповідальності полягає в обов'язку суб'єкта виконувати вимоги, що висувають йому суспільство, держава та індивіди. Вона виступає як узагальнююче поняття, що включає всі види відповідальності в суспільстві, призначені для забезпечення впорядкованості, стабільності соціальних відносин у різних сферах його життєдіяльності. Найбільш поширеним є розуміння відповідальності як юридичної категорії, що широко використовується в діяльності, пов'язаній із застосуванням права.

Формування соціальної відповідальності безпосередньо пов'язане з виникненням держави. Актуальність цього поняття значно зросла у зв'язку з динамічним розвитком у ХХ ст. концепцій соціальної держави або держави загального добробуту.

Соціальна відповідальність визначається рядом об'єктивних і суб'єктивних передумов. З об'єктивної точки зору соці-

альна відповідальність відображає сукупність нормативних вимог, що висувуються певному соціальному суб'єкту, яким відповідають позитивні й негативні санкції. Дія, що входить у протиріччя з цими нормами, спричиняє відповідальність порушника. Дотримання даних норм передбачає наявність певного підпорядкування учасників суспільних відносин. Суб'єктивною стороною соціальної відповідальності є ставлення суб'єкта до суспільних інтересів, що впливає з розуміння та виконання ним своїх обов'язків, визначених соціальними нормами [42, 51].

Суб'єкт відповідає за вже реалізовані власні дії (ретроспективна відповідальність) або за поточні й майбутні дії (перспективна відповідальність). При цьому перспективна (позитивна) соціальна відповідальність означає належне та сумлінне виконання суб'єктом своїх соціальних обов'язків, зумовлених необхідністю дотримання суспільних інтересів. Позитивна соціальна відповідальність має активний характер, водночас вона може бути порушена антисоціальною поведінкою суб'єкта, результатом якої є настання ретроспективної (негативної) відповідальності. Негативна відповідальність означає прийняття або покладання конкретних заходів впливу, обмежень або зобов'язань, що є наслідком порушення соціальних обов'язків. Це найбільш поширене розуміння відповідальності, яке має юридично значущий характер.

Класифікація соціальної відповідальності як необхідності відповідати за свої дії здійснюється залежно від сфери соціальної діяльності та зв'язку з конкретними соціальними нормами. Відтак, виокремлюють політичну, юридичну, економічну, суспільну, професійну, моральну відповідальність тощо. Зокрема, політична відповідальність впливає з особливостей політичних відносин та норм, що їх регламентують. Специфічність політичної відповідальності полягає в тому, що вона є не лише за винні дії, але й за бездіяльність і прорахунки у питаннях політики та виявляється у негативній оцінці діяльності суб'єкта з боку певної соціальної групи або суспільства в цілому. Юридична відповідальність традиційно розробляється у правовій науці як відповідальність ретроспективна, тобто така, що безпосередньо пов'язана з протиправною поведінкою та має державно-приму-

совий характер по відношенню до суб'єктів права [18, 39, 40, 41, 42, 48].

Соціальна відповідальність передбачає певний рівень добровільного відгуку на соціальні проблеми з боку суб'єкта, який має місце по відношенню до того, що перебуває за межами, визначеними законом або регулюючими органами.

Загальна дискусія щодо цілей організації має наслідком існування двох протилежних підходів до концепції соціальної відповідальності організації та її взаємодії із соціальним середовищем. Згідно з першим організація є економічною цілісністю, що зобов'язана дбати лише про ефективність використання власних ресурсів та переслідувати економічні цілі. З огляду на це, спрямування частини ресурсів на соціальні потреби перешкоджає реалізації принципу максимізації прибутку та збільшує витрати організації, що переносяться на споживачів у вигляді зростання цін. Соціальні інвестиції погіршують конкурентоспроможність організації на світових ринках у порівняно з тими, що не мають подібних витрат. Ринкова система погано контролює соціальне залучення організацій, тому останні не беруть участі в соціальних діях, за які не вважають себе відповідальними. Крім того, персонал організації, як правило, не має досвіду вирішення проблем соціального характеру, отже, вдосконаленню суспільства мають сприяти фахівці відповідних державних установ та благодійних організацій.

Виходячи з наведених аргументів, організація поводить соціально відповідально, коли зосереджується на реалізації нею економічної функції виробництва продукції та послуг, необхідних суспільству з ринковою економікою, забезпеченні роботою громадян та максимізації прибутку для винагороди акціонерів за умови дотримання законів та інших норм державного регулювання, залишаючи вирішення соціальних проблем державним, благодійним та іншим інститутам.

Другий підхід ґрунтується на тому, що організація являє собою не лише економічне утворення, а є частиною середовища, від якого залежить її існування та досягнення заявлених цілей. При цьому організація несе відповідальність перед суспільством, у якому функціонує, поза і понад забезпечення ефективності, зайнятості, прибутку та дотримання законодавства. Тому,

крім економічної відповідальності за реалізацію власних економічних цілей, організація також має враховувати особистісні й соціальні аспекти впливу її ділової активності на економічні й соціальні інтереси працівників, споживачів, постачальників, акціонерів, засоби масової інформації, місцеві громади, на території яких вона здійснює власну економічну діяльність тощо, і направляти частину власних ресурсів на вирішення соціальних проблем.

Доктрина капіталістичної благодійності, згідно з якою прибуткові організації мають жертвувати частину прибутку на благо суспільства, була запропонована Е. Карнегі в роботі «Євангеліє процвітання» (1900 р.), а його компанія, що займалась виробництвом сталі, на початку ХХ ст. інвестувала в соціальні програми 350 млн. дол. США, зокрема, побудувавши понад 2 тис. публічних бібліотек.

Соціальна активність організацій, що поліпшує якість життя місцевої громади або усуває необхідність державного регулювання, входить до власних інтересів організації через вигоди від участі в житті суспільства, адже у більш сприятливому із соціальної точки зору суспільстві умови для діяльності бізнесу також є більш сприятливими. Навіть якщо короткотермінові витрати на соціальні дії є значними, у довгостроковій перспективі вони можуть стимулювати прибуток шляхом формування позитивного іміджу організації. Оскільки закони не можуть охопити всі ситуації, організація має керуватись соціально відповідальною поведінкою задля підтримки суспільства, заснованого на впорядкованості та законності [26].

Останні десятиліття характеризуються появою принципово нових форм соціальної взаємодії, внаслідок чого акценти у взаємовідносинах держави, приватних компаній та інших інститутів громадянського суспільства поступово зміщуються від жорсткого регулювання до добровільної саморегуляції. У свою чергу, приватний сектор поступово переходить до більш складних, стратегічних форм взаємодії з громадськістю (*public relations*) та урядами (*government relations*), однією з яких є програми корпоративної соціальної відповідальності (*corporate social responsibility*).

Основними причинами зростання значення соціальної відповідальності є: глобалізація та пов'язане з нею загострення конкуренції; збільшення розмірів та впливу компанії; конкуренція компаній за персонал; зростання соціальної активності; зростання ролі нематеріальних активів, таких як репутація і бренди [40].

У січні 2005 р. Міжнародна організація стандартизації ініціювала процес розробки стандарту із соціальної відповідальності ISO 26000 «Керівництво з соціальної відповідальності», підставою для розробки якого стало визнання значення ролі соціальної відповідальності на всесвітніх самітах з навколишнього середовища у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та зі сталого розвитку в Південній Африці (2002 р.). Над розробкою стандарту із соціальної відповідальності ISO 26000 упродовж трьох років працювали 397 експертів із 76 країн, були залучені представники шістьох зацікавлених сторін – споживачі, органи державної влади, бізнес, профспілки, неурядові організації, дослідницькі інституції. Україна приєдналася до розробки стандарту із соціальної відповідальності ISO 26000 у листопаді 2007 р.

За визначенням стандарту ISO 26000 соціальна відповідальність – це відповідальність організації за вплив своїх рішень та діяльності на суспільство і навколишнє середовище, що реалізується через прозору й етичну поведінку, відповідає сталому розвитку та добробуту суспільства, враховує очікування зацікавлених сторін, поширена в усій організації і не суперечить законодавству і міжнародним нормам поведінки. Соціальна відповідальність компанії включає такі компоненти: захист прав людини, навколишнього природного середовища, безпека праці, права споживачів та розвиток місцевих громад, організаційне управління й етика бізнесу. Результати такої діяльності мають бути відображені у нефінансовій звітності, що охоплює визначення, оцінку, контроль, публікацію інформації про суттєві, з точки зору сталого розвитку та соціального добробуту, результати і наслідки діяльності організації. Дана звітність складається за принципом «потрійного підсумку», тобто аналізу наслідків діяльності організації з урахуванням її внеску в економічне процвітання, якості навколишнього природного середовища та зростання соціального капіталу [35].

Найбільш активними лобістами соціальної відповідальності як альтернативи жорсткому регулюванню є уряди різних рівнів. Так, у 2001 р. парламент ЄС оприлюднив офіційний документ з даного питання (*green paper*), а 2005 р. був проголошений у ЄС роком соціальної відповідальності [40].

Соціальна відповідальність функціонує швидше як етичний принцип, задіяний у процесі прийняття рішення, реалізація якого не передбачає жорстких норм, а лише наявність внутрішнього зобов'язання та ґрунтується на моральних нормах і цінностях, набутих у процесі соціалізації. З огляду на це, соціальна відповідальність бізнесу (СВБ) формулюється як відповідальність суб'єктів бізнесу за дотримання норм і правил, неявно визначених або невизначених законодавством, що впливають на якість життя окремих соціальних груп та суспільства в цілому. Вона являє собою добровільний внесок бізнесу в розвиток суспільства шляхом реалізації ділової політики у соціальній, економічній та екологічній сферах, що відповідає потребам суспільства, пов'язана з основною діяльністю компанії та виходить за межі визначеного законом мінімуму [24].

Сучасне розуміння СВБ було сформульоване на всесвітньому саміті 1992 р. у Ріо-де-Жанейро, коли ряд транснаціональних компаній, що об'єднались у Всесвітню ділову раду зі сталого розвитку (*World Business Council for Sustainable Development*), запропонували програму саморегулювання як альтернативу ініціативі ООН щодо запровадження законодавчого регулювання. Саме з цього часу поширюється точка зору, згідно з якою приватні компанії, за власної ініціативи, мають відігравати значну роль у досягненні суспільних цілей у рамках філософії «корпоративного громадянства» (*corporate citizenship*). Вони мають вести бізнес з урахуванням інтересів різних зацікавлених сторін та спільно досягати заявленої мети сталого розвитку, що поєднує економічний, соціальний та екологічний аспекти. Відтак, компанії мають ставити перед собою відповідні економічні, соціальні та екологічні цілі, оцінювати їх досягнення та мати незалежний аудиторський висновок із цих питань задля забезпечення відповідності їх діяльності суспільним очікуванням, що вважається ключовим чинником довгострокової стратегії успіху в сучасному світі [40].

Корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) являє собою концепцію, згідно з якою компанії враховують інтереси суспільства, приймаючи на себе відповідальність за вплив їх діяльності на стейкхолдерів (*stakeholders*) – замовників, постачальників, працівників, акціонерів, місцеві громади та інші зацікавлені соціальні групи. Ця відповідальність виходить за межі визначених законодавством зобов'язань і передбачає, що компанії добровільно вживають додаткових заходів щодо підвищення якості життя працівників та їх сімей, а також місцевих громад і суспільства в цілому. Зокрема, меморандум Асоціації менеджерів Росії «Про принципи корпоративної соціальної відповідальності» визначає КСВ як філософію поведінки і концепцію організації діяльності бізнес спільноти з метою сталого розвитку та збереження ресурсів для майбутніх поколінь.

Термін КСВ набув поширення на початку 1970-х років, і сьогодні більшість великих компаній наголошують на прихильності до неекономічних соціальних цінностей, декларуючи їх у кодексах ділової етики, соціальної відповідальності тощо. Прихильники КСВ стверджують, що компанії отримують чисельні переваги від праці на більш широку та тривалу перспективу на протигагу власному короткостроковому прибутку.

Діяльність бізнесу з урахуванням інтересів зацікавлених учасників має наслідком формування більш стійкого суспільного середовища. Тому все більш поширеним стає підхід до КСВ у вигляді проектів розвитку, метою яких є надання допомоги місцевим громадам, соціально вразливим групам населення тощо. З іншого боку, КСВ може значно поліпшити прибутковість компанії у довгостроковій перспективі, оскільки вона зменшує ризики і неефективність, створюючи основу для потенційних переваг, таких як ділова репутація, підвищення лояльності та залучення працівників. Суспільно значущим мотивом розвитку КСВ є роль держави як незалежного посередника з питань законодавчого регулювання запобігання втратам суспільства від діяльності компаній [24].

Пріоритетними напрямками КСВ є інвестиції в розвиток персоналу, створення безпечних умов праці та охорона здоров'я, заохочення благодійності, природоохоронна діяльність та ресурсозбереження. З огляду на це, до основних принципів КСВ

належать: виробництво якісної продукції та послуг для споживачів, неухильне дотримання вимог законодавства, врахування соціальних очікувань та загальноприйнятих етичних норм у діловій практиці.

Збалансована й результативна політика КСВ знижує підприємницькі ризики, укріплює конкурентоспроможність, підвищує ефективність персоналу та лояльність споживачів, поліпшує репутацію підприємців, компаній та бізнес-спільноти загалом. Під впливом оцінки КСВ компанії вимушені ставати інформаційно прозорими, що дає бізнесу конкурентні переваги щодо: збільшення обсягів продажів та поліпшення позицій на ринках; зростання продуктивності праці; збільшення вартості компанії за рахунок підвищення її репутації; полегшення доступу до інвестицій; стабільності та сталості розвитку компанії у довгостроковій перспективі; послаблення контролю з боку державних органів тощо.

Зокрема, в 2000 р. половина найбільших світових компаній G100 представила глобальні звіти з екологічних програм (*Global environmental reports*), а 54% – звіти з програм соціальної відповідальності та корпоративного громадянства (*Social responsibility and corporate citizenship*). Опитування 45 найбільших європейських компаній показало, що 90% з них включають до річних звітів інформацію про місію, цінності, атмосферу на робочих місцях, соціальні та екологічні програми. Політика соціальної відповідальності все частіше впроваджується на малих і середніх підприємствах, яких стимулюють до цього етичні й соціальні вимоги до постачальників, що їх висувають соціально відповідальні організації, а також імплементація відповідного законодавства, міжнародна стандартизація та сертифікація [40].

Таким чином, активізація державного та регіонального управління щодо застосування соціальної відповідальності стає можливою при здійсненні таких заходів:

- розробити, прийняти та забезпечити реалізацію Кодексу з корпоративного управління з переважним акцентом його змісту на корпоративній соціальній відповідальності;

- забезпечити державне регулювання процесами становлення та розвитку корпоративної соціальної відповідальності;

здійснювати державну підтримку (державні замовлення, пільгові кредити, пріоритетність інвестування тощо) із суб'єктами господарювання, які функціонують за принципами КСВ;

забезпечити формування механізмів подолання корупції та тіньових відносин шляхом поступового створення умов та можливостей упровадження вітчизняної системи соціальної відповідальності на базі міжнародного стандарту із соціальної відповідальності ISO 26000;

забезпечити формування умов при наданні інвестицій у бізнес-структури, які використовують у системі управління дотримання вимог та принципів КСВ;

сприяти культивуванню у свідомості всіх верств населення переваг суспільних відносин, які базуються на соціальній відповідальності суб'єктів та інститутів суспільства (людини, сім'ї, школи, колективу, підприємства, галузі, регіону, держави);

забезпечити формування та реалізацію моделей, які визначають конкурентні переваги ділової та підприємницької поведінки, заснованої на принципах корпоративної соціальної відповідальності;

забезпечити інтеграцію корпоративної соціальної відповідальності в освіту і науку, систему підготовки держслужбовців, підвищення кваліфікації фахівців, тренінги, практичні семінари тощо;

створити академію з корпоративної соціальної відповідальності на базі однієї з регіональних академій управління при Президентіві України;

створити системи державних та громадських інститутів корпоративної соціальної відповідальності та забезпечити їх ефективну діяльність; організувати в межах Міністерства економіки розвитку та торгівлі України департамент із соціальної відповідальності;

розробити систему заохочення (стимулювання) представників бізнесу до соціальних інвестицій через партнерство з державою;

створити механізм сертифікації для стимулювання (нагородження) представників бізнесу за впровадження стандартів та кращих світових практик з КСВ;

включити до змісту Послання Президента України Верховній Раді України окремий розділ, який звітує про стан запровадження соціальної відповідальності та перспективи її розвитку в Україні;

внести зміни та доповнення до Кодексу держслужбовця щодо посилення положень з КСВ та регламентації обов'язків щодо її розвитку;

заснувати фонд з підтримки малого та середнього бізнесу для реалізації цілей та принципів КСВ;

ввести систему звітності з КСВ, у якій компанії мають зазначати умови праці своїх робітників, заходи для поліпшення їх безпеки та здоров'я, екологічну завантаженість підприємства, соціальні пакети, благочинність, проекти з допомоги малозабезпеченим тощо;

створити національні премії та нагороди за окремими напрямками корпоративної соціальної відповідальності;

забезпечити організацію конкурсу для визначення найбільш соціально відповідальної компанії у країні, переможці якого стануть учасниками партнерства з державою та одержать пріоритети при наданні держзамовлень;

забезпечити розвиток соціальних зв'язків, соціальної взаємодії всіх верств населення та всіх регіонів України;

забезпечити підвищення рівня довіри громадян до органів державної та регіональної влади, налагодити соціальний діалог між владними структурами та громадськими об'єднаннями.

Література до частини I

1. Акимова Т.А. Экономика устойчивого развития: учеб. пособие / Т.А. Акимова, Ю.Н. Мосейкин. – М.: Экономика, 2009. – 430 с.
2. Альгин А.П. Риск и его роль в общественной жизни / А.П. Альгин. – М.: Мысль, 1989. – 188 с.
3. Бажал Ю.М. Знаньева економіка: теорія і державна політика / Ю.М. Бажал // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 3. – С. 71-86.
4. Бактимирова З.З. Безопасность в концепции развития человека / З.З. Бактимирова // Общественные науки и современность. – 2002. – №6. – С.135-142.
5. Большая книга о малом наномире: моногр. / В.И. Ляшенко, И.В. Жихарев, К.В. Павлов, Т.Ф. Бережная. – Луганск: Альма-матер, 2008. – 531 с.
6. Бусова Н.А. Культурные корни социального капитала / Н.А. Бусова // Социологические исследования. – 1999. – №8. – С. 50-68.
7. Вашекин Н.П. Устойчивое развитие и открытое общество: путь к сфере разума [Электронный ресурс] / Н.П. Вашекин, М.А. Мунтян, А.Д. Урсул. – Режим доступа: <http://www.abcglobe.com/razv-noosfera.htm>
8. Всемирная история экономической мысли: в 6 т. / [гл. редкол. В.Н. Черковец]. – М.: Мысль, 1988. – Т.4. От Смита и Рикардо до Маркса и Энгельса. – 574 с.
9. Горожанкина М.Е. Социальный капитал: политэкономический аспект / М.Е. Горожанкина. – Донецк: ДонГУЭТ им. М. Туган-Барановского, 2006. – С. 149.
10. Горожанкіна М.Є. Соціальний капітал суспільства в умовах трансформації економічної системи (питання теорії і методології): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: спец. 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / М.Є. Горожанкіна; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 32 с.
11. Грішнова О. Соціальний капітал: сутність, взаємозв'язок з іншими формами капіталу / О. Грішнова, Н. Полив'ян // Україна: аспекти праці. – 2009. – №3. – С.19-24.

12. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 30. – Ст. 2131.

13. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>

14. Діалог: бізнес і сталий розвиток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svb.org.ua/reviews/dialog-biznes-i-stalii-rozvitok>

15. Економічні проблеми ХХІ століття: міжнародний та український виміри / [за ред. С.І. Юрія, Є.В. Савельєва]. – К.: Знання, 2007. – 595 с.

16. Закон України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1433.

17. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 8 вересня 2005 р. № 2850-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – №51. – Ст. 548.

18. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава: програма економічних реформ на 2010-2014 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL.

19. Колот А. Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади / А. Колот // Україна: аспекти праці. – 2011. – №3. – С.3-9.

20. Колпакова Г.М. Финансы. Денежное обращение. Кредит: учеб. пособие / Г.М. Колпакова. – М.: Финансы и статистика, 2005. – 292 с.

21. Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003-2015 рр.: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 634 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 18. – Ст. 847.

22. Концепція державної регіональної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minregionbud.gov.ua/index.php?id=895>.

23. Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р. №880-р. // Офіційний вісник України. – 2007. – №79. – Ст.2961.

24. Корпоративная социальная ответственность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org>.

25. Ліпкан В.А. Безпекознавство: навч. посібник / В.А. Ліпкан. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 208 с.

26. Мескон М. Основы менеджмента. Социальная ответственность и этика [Электронный ресурс] / М. Мескон. – Режим доступа: http://polbu.ru/mescon_management/ch06_all.html.

27. Методика вимірювання людського розвитку регіонів України // Міжнародні положення зі статистики. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. – Т.2, вип. 2. – С. 85-112.

28. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article/main?art_id.

29. Методологія та методика визначення інтегральних соціальних показників / [відп. ред. Ю.І. Саєнко]. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 372 с.

30. Мизинова О.Н. Риск в структуре социальных конфликтов: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. философ. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия по философским наукам» / Н.О. Мизинова; Поволжская академия гос. службы им. П.А. Столыпина. – Саратов, 2007. – 16 с.

31. Міжнародний стандарт із соціальної відповідальності ISO 26000 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://bcdst.kiev.ua/index.php/news/1-latest-news/56--iso-26000>.

32. Моделі ендегенного зростання економіки України / [за ред. М.І. Скрипниченко]. – К.: Ін-т екон. та прогнозув., 2007. – 576 с.

33. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради. – К., 2011. – 416 с.

34. На меті – сталий розвиток // Вісник НАН України. – 2007. – №2. – С.14-44.

35. Новикова О.Ф. Социальная безопасность в Украине: возможности человеческого развития / О.Ф. Новикова. – Саар-брюккен: Lambert, 2012.– 163 с.

36. Основи сталого розвитку: навч. посібник / [за заг. ред. Л.Г. Мельника]. – Суми: Університетська книга, 2005. – 654 с.

37. Положення про Національну раду зі сталого розвитку України: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2009 р. №997 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 73. – Ст. 2502.

38. Положення про Раду регіонів: Указ Президента України від 09.04.2010 р. №533/2010 // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 68.

39. Понятие и виды социальной ответственности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z2134_page_168.html.

40. Предпосылки для социальной ответственности. Смысл и выгоды социальной ответственности. Горизонты промышленной политики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://prompolit.ru/159672>.

41. Привалов Ю. Соціальна експертиза: підходи і методи / Ю. Привалов, О. Рогожин, Ю. Саєнко // Вісник державної служби України. – 1998. – №2. – С.68-78.

42. Принципы юридической ответственности за правонарушения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kref.ru/info/administrativnoopravo/60537/>.

43. Про Концепцію державної промислової політики України: Указ Президента України від 12.02.2003 р. № 102/2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – №7. – Ст.278.

44. Про схвалення Концепції проекту Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.07.2008 р. № 947-р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 53. – Ст. 1781.

45. Прокопенко М.Д. Аналіз і прогнозування розвитку економіки регіону / М.Д. Прокопенко, Ф.Ю. Поклонський; [відп. ред. М.Г. Чумаченко]. – К.: Наук. думка, 1991. – 226 с.

46. Проект Закону України «Про соціальну відповідальність великого бізнесу перед суспільством» від 22.04.2011 р.

№ 8436 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=40247.

47. Регіональний людський розвиток: стат. бюл. / [відп. за вип. І. Калачова]. – К.: Держкомстат України, 2011. – 43 с.

48. Рожкова С.А. Устойчивость реализации проектов ГЧП в России [Электронный ресурс] / С.А. Рожкова // Проблемы современной экономики. – 2008. – №3. – Режим доступа: <http://sveta-rojhkova.livejournal.com/>.

49. Савченко І.Г. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / І.Г. Савченко; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Харків, 2007. – 18 с.

50. Седов І.А. Формалізація фінансового управління ризиками підприємства [Електронний ресурс] / І.А. Седов. – Режим доступу: http://www.cis2000.ru/publish/books/book_71/info.shtml.

51. Сенякин И.Н. Социальная ответственность и ее виды [Электронный ресурс] / И.Н. Сенякин // Теория государства и права: курс лекций / [под ред. Н.И.Матузова, А.В.Малько]. – Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/116.htm>.

52. Слава С.С. Структурування життєздатного розвитку: аналіз підходів та дефініцій / С.С. Слава, В.М. Бондаренко // Регіональна економіка. – 2008. – №4. – С.208-213.

53. Солтисік О. Щодо системного моделювання регіональної економіки з позиції сталого розвитку / О. Солтисік // Економіст. – 2004. – С.47-49.

54. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / [под. ред. Л.Г. Мельника, Л. Хенса]. – Сумы: Университетская книга, 2007. – 1120 с.

55. Соціальна відповідальність: на шляху до сталого розвитку. Підсумки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fundgp.com/ua/events/arrangements/15/>.

56. Статистичний щорічник Донецької області за 2010 р. / [за ред. О.А. Зеленого]. – Донецьк: Головне управління статистики в Донецькій області, 2011. – 501 с.

57. Степин В.С. Теоретическое знание / В.С. Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 744 с.
58. Стратегия развития региона / [под общ. ред. В.А. Ильина]. – М.: Academia, 2006. – 192 с.
59. Тихонова Н.Е. Малообеспеченность в современной России. Причины и перспективы / Н.Е. Тихонова // Социс. – 2010. – №1. – С.3-7.
60. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В.Ворони, М.Шульги]. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2010. – 636 с.
61. Уманцев Г. Внутренний гудвил предприятия: экономическая природа, проблемы оценки и учёта / Г. Уманцев // Бухгалтерский учёт и аудит. – 2006. – №10. – С.20-23.
62. Урсул А.Д. Путь в ноосферу (концепция выживания и устойчивого развития цивилизации) / А.Д. Урсул. – М.: Луч, 1993. – 275 с.
63. Хвесик М.А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів: моногр. / М.А. Хвесик, В.А. Голян. – К.: Кондор, 2007. – 480 с.
64. Хвесик М.А. Стратегічні імперативи раціонального природокористування в контексті соціально-економічного піднесення України: моногр. / М.А. Хвесик. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. – 496 с.
65. Хоружий С.С. Опыты из русской духовной традиции / С.С. Хоружий. – М.: Парад, 2005. – 448 с.
66. Цивилизации на Земле осталось жить 48 лет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lipstiks.net/lipsti0406.shtml>.
67. Contra spem spero // Зеркало недели. – 2000. – 5-11 июня. – №21 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zn.ua/POLITICS/contra_spem_spero-60325.html.

ЧАСТИНА II. РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЯК ЧИННИК СТАЛОГО РОЗВИТКУ І КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ РЕГІОНУ

Розділ 6. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОБУМОВЛЕНOSTІ ЛЮДСЬКОГО ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

6.1. Наукові засади концепцій людського та сталого розвитку

Техніко-технологічний та соціально-економічний стан України на сучасному етапі характеризується значним відставанням від рівня розвинених країн світу. Україна володіє значними природними і трудовими ресурсами, однак не забезпечує ні високої ефективності та конкурентоспроможності, ні високого рівня життя. Це вказує на те, що сучасна модель господарювання та обрана стратегія економічного розвитку України не відповідають сучасним принципам суспільного прогресу.

На сучасному етапі все більше країн світу усвідомлюють необхідність переходу до моделі сталого розвитку та здійснюють реальні кроки у цьому напрямку. Починаючи з другої половини ХХ ст. ідея збалансованого економічного, соціального та екологічного розвитку перетворилася в одну з головних політичних, соціальних та економічних цілей у стратегіях розвинених держав. У ЄС все більше уваги приділяється формуванню на національному та міжнародному рівнях правових основ екологічно грамотного господарювання, а також правового регулювання даних процесів.

Значна кількість міжнародних форумів та нормативних документів присвячена розробці політики сталого розвитку, спрямованої на забезпечення соціального добробуту у довгостроковій перспективі.

В Україні на сьогодні особливо гостро постають питання раціонального використання природних ресурсів та збереження навколишнього середовища. Низький технологічний рівень виробництва призводить до неефективного використання наявних ресурсів, низьких обсягів виробництва необхідних товарів при

високих затратах. Висока ресурсо- та енергоємність економіки України призводить до надмірного забруднення території країни. Україна порівняно з країнами ЄС має високі показники утворення та накопичення відходів виробництва і споживання, які мають стійку тенденцію до збільшення.

Це негативно позначається на можливостях людського розвитку. Низький рівень та якість життя, поширення бідності, надмірне майнове розшарування, незадовільний стан здоров'я, низька тривалість життя – це неповний перелік соціальних проблем, які в основному обумовлені станом економіки. Україна стійко утримує низькі місця у міжнародних рейтингах за Індексом людського розвитку, іншими оцінками рівня та якості життя населення. В Україні існує суттєва диференціація регіонів за рівнями економічного, соціального та людського розвитку. Вирішення економічних і соціальних проблем можливе лише в комплексі на основі правильно обраної стратегії соціально-економічного розвитку України та її регіонів. Такою стратегією в сучасних умовах має бути сталий економічний розвиток на інноваційній основі, орієнтований на забезпечення людського розвитку, підвищення якості життя.

В Україні чимало науковців досліджують, з одного боку, проблеми людського розвитку, з іншого – засади та принципи сталого розвитку. Важливим є інтегральний підхід до аналізу цих явищ та визначення комплексних умов забезпечення взаємообумовленого людського і сталого розвитку.

Світова спільнота наприкінці ХХ століття визначила два головних пріоритети суспільного розвитку:

забезпечення розвитку людського потенціалу як основної мети і головного чинника розвитку (щорічні доповіді ПРООН починаючи з 1900 р.);

забезпечення сталого розвитку як безальтернативної умови подальшого розвитку людської цивілізації (конференція ООН з навколишнього середовища і сталого розвитку в Ріо-де-Жанейро, 1992 р.).

Людина завжди була предметом дослідження економічної науки. У рамках класичної політичної економії вона, в основному, розглядалася як особистий чинник виробництва. Тому А. Сміт, К. Маркс [120, 72] та інші науковці переважно розгля-

дали продуктивні здібності людини, акцентуючи увагу на робочій силі, продуктивності праці. Звичайно, потреби людини також бралися до уваги, але здебільшого з позицій відтворення робочої сили. Класики економічної науки важливу роль відводили освіті, розподілу доходів, заробітній платі як необхідним умовам формування робочої сили.

Розвиток економічної теорії обумовив формування більш широкого погляду на роль людини в соціально-економічній системі. А. Маршалл безпосередньо пов'язав процес накопичення багатства з розвитком людини: «виробництво багатства – це лише засіб підтримання життя людини, задоволення її потреб і розвитку її сил – фізичних, розумових і моральних. Але сама людина – це основний засіб виробництва цього багатства, і вона ж є кінцевою метою багатства» [74, с. 246].

Нагромадження соціальних проблем обумовило потребу формування теоретичних засад їх вирішення, що породило низку теорій, спрямованих на забезпечення розвитку та добробуту людини. До них слід віднести теорії суспільного добробуту, соціальної держави, базових потреб, розширення можливостей. Усі вони формували науково-методологічне підґрунтя концепції розвитку людського потенціалу.

Теорія добробуту інтенсивно розвивалася у другій половині XIX та у XX ст., її можна вважати попередником теорії рівня життя. Значна кількість всесвітньо відомих економістів присвятили свої дослідження проблемі добробуту, серед них У. Джевонс, В. Парето, А. Пігу, Н. Калдор, Дж. Роулз та ін. [121, 95]. Більшість дослідників аналізували добробут у рамках неокласичної теорії здебільшого на макрорівні (суспільний добробут), намагаючись знайти механізми його максимізації.

У рамках теорії добробуту визначено, що: основним джерелом добробуту є національний доход, при цьому важливу роль відіграє механізм його розподілу; сукупність індивідуальних добробутів формує суспільний добробут, однак нерівність у розподілі доходів не забезпечує максимізацію суспільного добробуту; головною умовою підвищення суспільного добробуту є втручання держави в економічне життя у зв'язку з недосконалістю ринкового механізму.

Під добробутом розуміється економічне становище та соціальне самопочуття населення. Воно формується за рахунок можливостей отримання доходів, задоволення потреб, соціальних гарантій, мінімізації соціальних ризиків. Тому в забезпеченні добробуту важливу роль відіграє держава, що обумовило виникнення концепції соціальної держави та соціальної орієнтації ринкової економіки.

Концепція соціальної держави, яка сформувалась у цілісному вигляді у другій половині ХХ ст. та була реалізована в ряді європейських країн, виходить із того, що саме держава відповідає за суспільний добробут і соціальний розвиток. Соціальна держава створює умови для людського розвитку й активізації соціальної енергії населення, забезпечує добробут і не допускає надмірного розшарування населення, забезпечує соціальний захист та соціальну допомогу тим його верствам, які цього потребують.

Соціальна орієнтація ринкової економіки передбачає націленість ринкової економіки на задоволення потреб людини та вирішення соціальних проблем, на забезпечення соціального прогресу шляхом формування економічних основ всебічного розвитку людини, соціального вирівнювання та соціального захисту.

Теоретичні засади концепції соціальної держави обґрунтовано низкою західних науковців – В. Ойкенем, Л. Ерхардом, Ф. Фабріціусом та іншими [170, 144]. Так, згідно з В. Ойкенем, «соціальна держава не прагне максимально можливого перерозподілу доходів і майна, а насамперед проводить соціальну політику порядку – ліквідує правові, адміністративні, економічні бар'єри на шляхах реалізації особистістю її здатностей, а також формує інститути, що сприяють такій реалізації [171].

Отже, концепція соціальної держави спрямована на створення рівних можливостей людського розвитку. Цьому ж сприяє розроблена в середині 70-х років ХХ ст. *концепція «базових потреб»*, орієнтована на забезпечення добробуту людей, передусім бідних. Ця концепція стала основою програмної доповіді Міжнародної організації праці «Зайнятість, зростання та базові потреби» (1976 р.). Вона ґрунтується на трьох основних елементах: 1) розширенні, особливо в країнах з надлишком трудових

ресурсів, трудомістких виробництв; 2) масштабній державній підтримці масової освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги бідним, здійснення програм громадської санітарії і гігієни, планування сім'ї; 3) залученні найширших верств населення до активної участі в розробці, плануванні та здійсненні соціальних програм [36, с.38].

До «базових потреб» відносяться суспільно-корисні товари та послуги, що виробляються державним сектором (охорона здоров'я, освіта, соціальний захист у деяких країнах – житло), та споживчі товари, що задовольняють потреби людей і придбаються за рахунок приватних доходів (продукти харчування, товари побутового призначення тощо). До них також відносяться потреби зайнятості та участі у суспільному житті, що забезпечує реалізацію трудового і творчого потенціалу населення.

Якщо в попередніх концепціях метою було обґрунтування необхідності створення умов для задоволення потреб людини та забезпечення рівного доступу до суспільних благ, то наступним етапом теоретичного обґрунтування було *розширення можливостей для людини*.

Ще у середині ХХ ст. один із найвидатніших засновників економіки розвитку У. Артур Льюїс визначив мету розвитку як «розширення вибору людини», що можливе на основі економічного зростання. Ця ідея знайшла розвиток у наукових розробках Амартії Кумар Сена, де була запропонована концепція розширення можливостей вибору людини. Основна ідея цієї концепції – пропозиція оцінювати добробут за можливостями людей вести такий спосіб життя, який вони вважають належним, а не за рівнем доходу на душу населення чи іншими макроекономічними показниками. Згідно з цією концепцією дохід має розглядатися не як кінцева мета, а як засіб розширення можливостей вибору людини в таких принципово важливих галузях життєдіяльності, як здобуття освіти, професійний розвиток, зміцнення здоров'я, економічна та громадська діяльність. А. Сен розглядає розвиток як процес розширення можливостей людей, що передбачає більшу свободу вибору та більше варіантів для вибору тієї мети і того способу життя, яким людина надає перевагу [183].

Таким чином, набули поширення такі теоретичні передумови формування концепції людського розвитку, які спрямовані на розвиток потенціалу людської особистості.

Концепція людського розвитку сформована ПРООН в останньому десятиріччі ХХ ст. Програма розвитку ООН виходить із того, що в сучасних умовах суспільний прогрес і багатство країни можуть забезпечувати лише працездатні, здорові та активні громадяни, тому метою суспільного розвитку є створення сприятливих умов для довготривалого, здорового, наповненого творчістю життя людини. Згідно з концепцією ПРООН розвиток людини – це процес розширення свободи вибору. При цьому підкреслюється, що кількість варіантів вибору може бути нескінченною. Але на всіх рівнях розвитку три найбільш важливих варіанти зводяться до можливостей вибрати довге і здорове життя, набути знання і мати доступ до ресурсів, необхідних для підтримки гідного рівня життя. Якщо ці важливі варіанти вибору відсутні, недоступними є багато інших можливостей. На сучасному етапі концепція людського розвитку знайшла втілення в практиці державного управління багатьох розвинених країн, що забезпечило високу якість людських ресурсів та високий рівень і якість життя.

Концепція людського розвитку ПРООН базується на таких базових принципах: *продуктивність* – можливість людей продуктивно працювати та формувати свій дохід; *рівність* – забезпечення рівних можливостей для всіх шляхом усунення будь-яких бар'єрів в економічному та політичному житті; *сталість* – забезпечення доступу до можливостей розвитку не тільки нинішнім, але й прийдешнім поколінням; *розширення* можливостей – розвиток має здійснюватись зусиллями самих людей; *співробітництво* – взаємодія та співпраця в економічній, соціальній та інших сферах; *справедливість* – забезпечення більшої рівномірності у розподілі доходів та багатства; *безпека* – захист від загроз та ризиків в усіх сферах життя.

В Україні теорія людського розвитку стала об'єктом наукових інтересів провідних вітчизняних вчених. У наукових працях Е. Лібанової, О. Грішнєвої, С. Мочерного, Л. Семів, О. Стефанишин та інших поглиблюються теоретичні засади даної концепції, висвітлюються проблеми людського розвитку України.

Людський розвиток визначається як процес зростання людських можливостей, що забезпечується політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості, безпечним довіллям. Матеріальний добробут розглядається лише як одна з базових можливостей вибору, але він не є всепоглинаючою метою [36, с. 78].

Головною категорією концепції людського розвитку є категорія «людський потенціал». Дослідники по-різному визначають людський потенціал. Так, С. Мочерний та інші розробники Економічної енциклопедії під ним вважають міру втілення у людині природних здібностей, таланту, рівня освіти, кваліфікації та їх здатності приносити дохід [47, с. 216]. Однак таке визначення за своєю сутністю більше відповідає категорії «людський капітал».

Більш широко людський потенціал трактує В. Близнюк. На її думку, людський потенціал охоплює не лише професійно-кваліфікаційні ознаки людини, а в цілому рівень освіченості, креативності, мобільності, ступінь споживчих пріоритетів, можливість адаптуватися до соціально-економічних змін у суспільстві та інші кількісно-якісні характеристики їхніх носіїв [11]. У даному визначенні бракує діяльнісного аспекту, тобто того, де використовуються усі вказані характеристики людини.

Л. Безтелесна розглядає людський потенціал як здібності, можливості й потребу людини працювати, так і як сукупність різних її якостей, що визначають особистість, причому не лише фізичних, але й духовних [8, с. 39]. На нашу думку, зв'язувати людський потенціал лише з можливостями трудової діяльності є обмеженим підходом. Потенціал людини може реалізовуватися у будь-якій суспільній діяльності: у вихованні дітей, у доброчинності тощо.

Виходячи з етимологічного значення слова «потенціал», яке в перекладі з латинської означає силу, міць, сукупність можливостей стосовно людини, можна зробити висновок, що категорія «людський потенціал» виражає сукупні можливості окремої людини або населення країни, регіону, іншої людської спільноти до економічної, соціальної діяльності та до власного роз-

витку [4, с. 30]. Поняття «людський потенціал» охоплює такі властивості та риси людини, як потреби та інтереси, рівень життя, рівень здоров'я, загальні та професійні знання, кваліфікацію, мотивацію діяльності, відношення до праці, ініціативність та підприємливість, способи поведінки [153, с. 134; 71, с. 9-10]. Людський потенціал є найбільш загальною категорією, яка характеризує людський чинник. При цьому вона стосується всіх верств населення, спроможних до будь-якої суспільнокорисної діяльності. Вона охоплює такі аспекти, як можливості кількісного і якісного розвитку людської спільноти, можливості економічної і соціальної діяльності, соціальної взаємодії і взаєморозуміння. Саме тому дослідники підкреслюють, що категорія «людський потенціал» характеризує відносини стосовно його самореалізації як у трудовому процесі, так і за його межами [71, с. 11]. ПРООН розглядає розвиток людського потенціалу як розширення можливостей вибору людини у сфері формування людського потенціалу і у сфері його використання [4, с. 31].

Людський потенціал включає такі складові: демографічну (чисельність населення, статеву-вікову структуру, тривалість життя); фізіологічну (стан здоров'я населення); соціально-економічну (рівень економічної активності, зайнятість, рівень життя); освітню (рівень загальної та професійної освіти; соціокультурну (рівень загальної культури, етичних норм, ментальність).

На основі проведеного дослідження визначено основні параметри концепції людського розвитку, що представлено на рис. 6.1.

Під *сталим розвитком* розуміється такий розвиток суспільства, за якого задоволення потреб у природних ресурсах теперішніх поколінь не повинно ставити під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти в них свої потреби, коли будуть узгоджені екологічні, економічні та соціальні складові розвитку, коли техногенне навантаження не буде перевищувати можливостей навколишнього природного середовища до самовідновлення, а суспільство усвідомить перевагу екологічних пріоритетів над іншими.

Рис. 6.1. Концепція людського розвитку

Концепція сталого розвитку (*sustainable development*) значною мірою є продовженням концепції ноосфери, сформульованої академіком В. Вернадським у першій половині ХХ ст. Її сутністю є обов'язкова узгодженість економічного, екологічного та

соціального розвитку таким чином, щоб від покоління до покоління не зменшувалися якість і безпека життя людей, не погіршувався стан довкілля й відбувався соціальний прогрес, який визнає потреби кожної людини.

Основними елементами сталого розвитку є екологічна, соціальна та економічна складові. Системне узгодження економічної, соціальної та екологічної складових є актуальним і складним завданням. Зокрема, взаємний зв'язок соціальної та екологічної складових приводить до необхідності збереження рівних прав сьогоднішніх і майбутніх поколінь на використання природних ресурсів. Взаємодія соціальної та економічної складових вимагає досягнення справедливості при розподілі матеріальних благ між людьми та надання цілеспрямованої допомоги бідним прошаркам суспільства. Взаємозв'язок природоохоронної та економічної складових потребує вартісної оцінки техногенних впливів на довкілля. Соціальна складова орієнтована на людський розвиток, на збереження стабільності суспільних і культурних систем, на зменшення кількості конфліктів у суспільстві. Людина має стати не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Вона повинна брати участь у процесах формування своєї життєдіяльності, прийнятті й реалізації рішень, контролі за їх виконанням. Важливе значення для забезпечення цих умов є справедливий розподіл благ між людьми, зменшення GINI-індексу, збереження соціального капіталу [57].

В Україні проблемами і людського, і сталого розвитку займається значне коло дослідників. Українські дослідники пов'язують людський розвиток зі сталим розвитком. Так, в Економічній енциклопедії людський розвиток трактується як процес розширення свободи вибору людини. Окрім того, зазначено, що сталий людський розвиток – як найдосконаліша форма, що ґрунтується на справедливості у межах одного й кількох поколінь та дає змогу нинішнім і майбутнім поколінням якнайкраще використати свої потенційні здібності в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах [47, с. 217-218]. У той же час недостатня увага приділяється аналізу взаємозв'язку між даними концепціями суспільного розвитку, що перешкоджає їх ефективній реалізації.

Проблеми забезпечення сталого розвитку регіону в соціальному аспекті досліджувались у роботах таких російських авто-

рів, як В. Бабаєв, І. Барсуков, О. Маряшина, О. Пчелінцев, О. Солтисік, А. Татаркін та ін. [5, 6, 75, 123, 23, 136, 31, 110]. В Україні дослідження окремих аспектів концепцій сталого розвитку проводили такі науковці, як Б. Данилишин, В. Волошин, С. Дорогунцов, М. Згуровський, В. Шевчук та інші. Однак комплексних досліджень у цій галузі, які включають соціальні, економічні та правові аспекти забезпечення сталого розвитку, не проводились.

У вищевказаних працях українських, російських та зарубіжних авторів збалансований розвиток представлено не тільки як підвищення темпів економічного зростання, а як інвестиції в людський капітал.

Процес економічного регулювання збалансованого розвитку пов'язаний з необхідністю компромісу між економічними та соціальними потребами суспільства в умовах обмеженості ресурсів. Причини, що стримують економічне зростання, обумовлені не тільки ресурсними обмеженнями, а й соціальними витратами, зокрема пов'язаними зі зростанням виробництва. Усі витрати, пов'язані з виробництвом, тобто «соціальні витрати», являють собою суму індивідуальних (витрат виробника) і зовнішніх (екстернальних) витрат. Екстерналії визначаються як ефекти впливу на добробут окремих індивідуумів або колективів людей, яких виробники і споживачі товару чи послуг не беруть до уваги у своїх рішеннях при оцінюванні ефективності. Екстерналіями можуть бути зовнішні витрати (вартості) або зовнішні вигоди. Вони можуть бути пов'язані із впливом на навколишнє середовище, здоров'я людини, зі збитками інфраструктури або з іншими впливами. Вони бувають міжчасові, глобальні, міжрегіональні (міжрайонні), міжгалузеві, локальні. Проблему врахування внутрішніх і зовнішніх витрат вперше досліджував А. Пігу [95], відповідно до ідеї якого соціальна вартість складається з індивідуальних (внутрішніх) витрат і екстернальних (зовнішніх) витрат і за яким зниження якості навколишнього природного середовища призведе до зростання витрат в економіці, уповільнення соціально-економічного розвитку держави.

Слід відзначити, що пріоритети людського та сталого розвитку між собою тісно взаємопов'язані. Людський розвиток забезпечує формування головної продуктивної сили для економі-

ки, яка, в свою чергу, створює матеріальні умови для підвищення рівня та якості життя. Основними компонентами і людського, і сталого розвитку є економічна, соціальна і екологічна, кожна з яких виконує специфічні функції у забезпеченні людського і сталого розвитку (рис. 6.2).

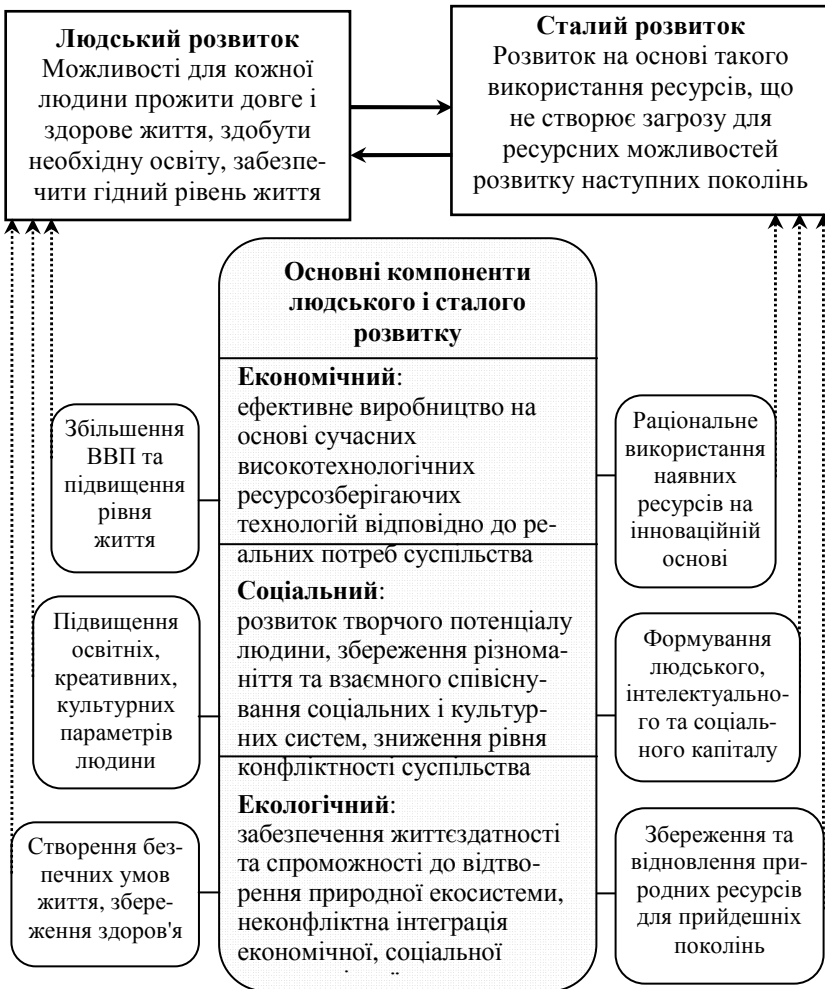

Рис. 6.2. Взаємозв'язок людського та сталого розвитку

Сталий розвиток найбільшою мірою відповідає потребам формування людського потенціалу на довгострокову перспективу, адже забезпечує можливості відтворення усіх параметрів ноосфери.

На практиці взаємозв'язок між людським і сталим розвитком реалізується в країнах Європи. У червні 2001 р. на саміті лідерів країн-членів ЄС у Гетеборзі була прийнята Стратегія сталого розвитку ЄС, яка окреслила заходи щодо переведу економіки усіх європейських країн на ресурсозберігаючий та екологічно безпечний шлях розвитку. На основі даної стратегії в країнах ЄС формується модель *еко-соціальної ринкової економіки*. Еко-соціальна ринкова економіка і сталий розвиток суспільства ґрунтуються на трьох основах – це органічне поєднання *економічної ефективності, соціальної справедливості та ресурсно-екологічної збалансованості*. Економічне зростання, що відбувається без урахування екологічних чинників, не може бути сталим і тривким у довгостроковій перспективі. Так само неприйнятною є охорона довкілля, що готова нехтувати інтересами людей і приносити в жертву задоволення базових людських потреб (це, на жаль, властиво для багатьох екологічних рухів та партій зелених). Масштабні ж соціальні проекти, яким бракує надійного економічного механізму створення суспільного багатства, як засвідчив історичний досвід побудови комунізму, також зрештою приречені на невдачу [135].

Для України проблеми і людського, і сталого розвитку на сучасному етапі стоять вкрай гостро. Україна має надзвичайно гостру потребу переходу до моделі сталого розвитку, що обумовлено:

досить великою часткою сировинних та енергоємних видів виробництва у загальній структурі економіки, що призводить до виснаження природних ресурсів;

високою ресурсоємністю та енергоємністю ВВП (яка в 2-3 рази більша порівняно з розвиненими країнами), що знижує конкурентоспроможність вітчизняних товарів;

високим рівнем забруднення довкілля, що негативно позначається на здоров'ї населення.

Відбувається деградація людського потенціалу, що проявляється у депопуляції населення, погіршенні здоров'я, зниженні

якості освіти при збільшенні терміну навчання, деградації морально-етичних норм існування суспільства.

За Індексом людського розвитку (ІЛР) Україна у рейтингу 2009 р. посіла 85 місце серед країн світу, у 2010 р. рейтинг хоч і підвищився (69 місце), однак він є низьким відносно наявного ресурсного потенціалу України [140]. При низькому рівні виробництва ВВП (у 2009 р. на душу населення 5763 дол. за ПКС; для порівняння: Польща – 16607 дол.) українські виробники витрачають значно більше природних і енергетичних ресурсів [132, с.551-552]. По-хижацькому використовується національне багатство України. Орієнтація вітчизняного бізнесу на отримання прибутку шляхом експорту природних ресурсів, або товарів з низьким рівнем доданої вартості, призводить до вичерпання невідновлюваних ресурсів України. Внаслідок низького технологічного рівня виробництва значна частка ресурсів йде у відходи, що призводить, з одного боку, до забруднення навколишнього середовища, а з іншого – до зниження потенційного виробництва і зростання собівартості продукції. Все це негативно впливає на рівень і якість життя, стан здоров'я населення.

Взаємозв'язок між розвитком людського потенціалу та сталим розвитком досліджується окремими вченими. Так, І. Ашмарін вважає, що однією із необхідних умов збереження та розвитку людського потенціалу як на індивідуальному, так і на соціальному рівні є стійкість людського розвитку. У своїй основі концепція сталого розвитку була орієнтована на рівноважну коеволюцію двох підсистем – людства і навколишнього середовища [142].

Людський та сталий розвиток є взаємозалежними процесами. З одного боку, розвиток земної людської цивілізації у довготривалій перспективі неможливий поза межами сталого (або підтримуючого) розвитку, який забезпечує відтворення ресурсної основи існування людства. У другій половині ХХ ст. людство почало усвідомлювати, що необмежене, неконтрольоване та неефективне використання ресурсів Землі може призвести до глобальної катастрофи. У працях Римського клубу була визначена проблема негативних наслідків техногенної трансформації соціоприродного середовища. Вичерпання ресурсів, деградація навколишнього природного середовища, поширення захворю-

вань, обумовлених як технологічними, так і соціальними чинниками, все це ставить під загрозу існування людини як біологічного виду. Дефіцит продовольчих ресурсів, питної води, придатних для нормального життя територій стає все гострішим.

Незважаючи на значний розвиток науково-технічного прогресу та досягнення людства в економічному розвитку, щоденно у світі майже мільярд людей голодує (кожний сьомий), а кожна п'ята людина живе на кошти, еквівалентні 1,25 дол. США в день або менше, 1,5 млрд. людей не мають доступу до електроенергії, а отже, і до цивілізованих умов життя [115].

З іншого боку, сталий розвиток можливо забезпечити лише за умови:

відродження етичних норм суспільства в усіх сферах життєдіяльності людини, і в першу чергу у відносинах з природою;

розвитку знань, нарощування інтелектуального, людського, соціального капіталів, джерелом яких є людина, та які за своєю природою є невичерпними, що дає змогу формувати нову ресурсну базу економічного розвитку;

формування у суспільстві механізмів саморегуляції, які мають забезпечувати автоматичне налагодження соціоекономічної системи на траєкторію сталого розвитку. Як відзначає І. Ашмарін, механізм саморегуляції може базуватися виключно на духовно-моральних цінностях [57].

Взаємозв'язок між людським та сталим розвитком спостерігається на рівні оцінок цих процесів. ПРООН для вимірювання розвитку людського потенціалу було розроблено інтегральний показник Індекс людського розвитку (ІЛР), який знайшов досить широке використання у практиці міжнародних порівнянь. Складаючись із трьох параметрів (оцінки рівня життя, рівня освіти та очікуваної тривалості життя), цей індекс дає змогу визначити відносний рівень розвитку людського потенціалу країн, який, безумовно, формується під впливом процесів, що відбуваються в економіці та навколишньому середовищі. Україна посідає низькі місця у рейтингу за ІЛР: у 2005 р. – 76 місце, у 2009 р. – 85 місце серед більш ніж 160 держав світу. Спостерігається нестабільність динаміки рейтингу, що не свідчить про поліпшення умов людського розвитку.

Під час саміту Всесвітнього економічного форуму в Давосі в 2001 р. був презентований Індекс екологічної сталості (Environmental Sustainability Index - ESI) країн, що дозволяє оцінити прогрес на шляху до сталого розвитку за допомогою 22 комплексних індикаторів, які разом охоплюють 67 різноманітних параметрів. Рейтинг країн за ESI базується на порівняльному аналізі індикаторів для різних країн і дає узагальнену оцінку ситуації в них. Із 122 країн, що були включені в нього у 2001 р., Україна опинилася на 110 місці, що красномовно говорить само за себе, а в п'ятірку світових лідерів увійшли Фінляндія, Норвегія, Канада, Швеція та Швейцарія. Наступного 2002 р. індекс був розрахований вже для 142 країн світу: перша п'ятірка світових лідерів не змінилася, а Україна опустилася ще нижче – на 137 місце серед 142 країн. У подальшому індекс трансформувався в Індекс стану навколишнього середовища – ІСНС (Environmental Performance Index – EPI) [169], за яким Україна продовжує займати низькі місця: у 2005 р. – 108, у 2010 р – 75 місце.

У табл. 6.1 наведено показники обох індексів по окремих країнах за 2005 та 2010 рр.

Аналіз даної таблиці дає змогу зробити такі висновки:

у більшості країн спостерігається тісна кореляція між Індексом стану навколишнього середовища та Індексом людського розвитку. При цьому, як правило, багато високорозвинених країн мають високі рейтинги за обома індексами. У таких країнах, як Норвегія, Німеччина, Франція, Італія та ін., розбіжність між рангами обох індексів є несуттєвою. Отже, значний економічний розвиток, який забезпечує розвиток людського потенціалу, у цих країнах досягається шляхом підтримки екологічної рівноваги;

багато країн з нижчим ВВП мають низький показник стану навколишнього середовища (наприклад, Україна, Туреччина, Китай). Це вказує на низьку якість економічного розвитку, який не забезпечує достатньою мірою ні потреб людини, ні збереження природної ресурсно-екологічної системи;

значна група країн має суттєву розбіжність між обома індексами.

Таблиця 6.1

Розподіл окремих країн світу за ІЛР та ІСНС*

Країни	ІЛР		ІСНС	
	2005	2010	2005	2010
Швеція	6	9	4	2
Норвегія	2	1	2	3
Фінляндія	11	16	1	4
Австрія	15	25	10	6
Німеччина	22	10	31	13
Франція	10	14	36	10
Великобританія	16	26	65	14
Італія	20	23	69	24
Іспанія	13	20	76	30
Польща	37	41	102	42
США	12	4	45	39
Канада	4	8	6	12
Японія	8	11	30	21
Росія	67	65	33	28
Україна	76	69	108	75
Туреччина	84	83	91	72
Китай	81	89	133	105

* Складено за джерелами [56, 169].

Частина країн з високим ІЛР має значно нижчі рейтинги за ІСНС: США у 2010 р. відповідно 4 та 39 місця, Австралія – 2 та 46. Це свідчить, що в цих країнах нарощування ВВП, який є матеріальною основою людського розвитку, здійснюється на основі інтенсивного використання природних ресурсів, що не відповідає засадам сталого розвитку. Інша група країн при низькому ІЛР має досить високі рейтинги за показниками екологічної сталості: наприклад, Коста Ріка – 62 місце за ІЛР та 5 місце за ІСНС; Колумбія – відповідно 79 та 9 місця. Високий рівень збереження навколишнього середовища у цих країнах обумовлений низьким рівнем розвитку економіки, що не задовольняє потреби населення та не сприяє людському розвитку.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що найбільший потенціал прогресивного подальшого розвитку у довгостроковій перспективі мають ті країни, які досягли високих параметрів людського потенціалу на основі функціонування економіки на засадах сталості. Досягнення цього забезпечується не лише шляхом впровадження інновацій, але й формування нової філософії бізнесу, нової організації людського суспільства, орієнтованого не тільки на споживання, а в першу чергу – на забезпечення відтворення та розвитку соціосистеми. У зв'язку з цим важливим є затвердження в усіх сферах людської діяльності принципів відповідальності, поміркованості, раціональності, доцільності, співіснування, орієнтації на майбутнє, захисту, довготривалих інтересів людства. Важливу роль у цьому може відіграти соціоекономіка, яка досліджує розвиток економіки з позицій її відповідності гуманітарним цілям.

Україна поки що не досягла суттєвих успіхів ні в людському, ні в сталому розвитку. Забезпечення розвитку людського потенціалу потребує нової соціальної політики, яка б орієнтувалася не лише на соціальний захист населення, а й зокрема на активізацію його трудової, підприємницької, творчої діяльності, формування людського, інтелектуального та соціального капіталу. Новою має бути і економічна політика, в основі якої мають лежати принципи інноваційності та сталості.

Міжнародними документами, які відображають загальні проблеми формування людського потенціалу в умовах сталого розвитку та особливості управління сталим розвитком на регіональному рівні, є: Програма дій «Порядок денний на XXI століття», одним з основних напрямів реалізації якої є розробка регіональних Повісток для великих і малих міст; Стамбульська декларація по населених пунктах і Порядок денний ХАБІТАТ, прийняті на Міжнародній конференції ООН зі сталого розвитку населених пунктів; матеріали засідань Комісії ООН по населеним територіям і сесій Комітету з населених пунктів (СЕК ООН); Керівні принципи планування сталого розвитку населених пунктів СЕК ООН.

На сучасному етапі міжнародна спільнота готується до нової Конференції ООН зі сталого розвитку Ріо+20, яка відбудеться у червні 2012 р. Як відзначає Генеральний секретар ООН:

«Конференція Рио+20 стане однією з найважливіших глобальних конференцій нашої епохи по питанням сталого розвитку. Задача Рио+20 повинна бути ясною: створення стійкої «зеленої» економіки, забезпечуючої охорону навколишнього середовища при сприянні досягненню Цілей розвитку тисячоліття на основі зростання доходів, забезпечення гідної працею та ліквідації бідності» [115].

В Україні основними документами, що регулюють політику реалізації принципів сталого розвитку, є Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі стійкого розвитку на 2003-2015 рр., та Постанова ВР України «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів» від 24.12.1999 р. №1359-XI [63, 106]. Однак більшість положень цих документів не виконуються. У 2012 р. при підготовці до участі в Рио+20, Україна має здійснити оцінку виконання своїх зобов'язань зі сталого розвитку та розробити нові документи із забезпечення переходу української держави на засади сталості.

У 2006 р. розроблений проект Концепції переходу України до сталого розвитку, однак він не набув статусу нормативного документа. На сучасному етапі актуальним завданням є розробка та затвердження такої концепції. При цьому вона має в першу чергу орієнтуватися на забезпечення розвитку людського потенціалу, базуватися на інноваційних засадах розвитку економіки, ефективній системі державного та корпоративного управління, соціальній відповідальності бізнесу, активній участі громадян у забезпеченні прогресивного соціально-економічного та сталого розвитку.

6.2. Дослідження проблем формування людського потенціалу України

В Україні поки що не створено сприятливих умов для людського розвитку, повноцінного відтворення та нагромадження людського капіталу. Про це свідчить аналіз основних параметрів людського розвитку. Незважаючи на поліпшення демографічних процесів, в Україні не забезпечується

навіть просте відтворення народонаселення. Загальний коефіцієнт народжуваності починаючи з 2001 р. повільно зростав із 7,7 чол. на 1000 наявного населення до 11,1 чол. у 2009 р. Однак при цьому загальний коефіцієнт смертності мав тенденцію до підвищення (з 13,8‰ у 2001 р. до 16,3‰ у 2008 р. і лише у 2009 р. він знизився до 15,3‰). У 2010 р. ці показники погіршилися. Тому в Україні зберігається від'ємне значення природного приросту населення, у 2009 р. – 4,2 чол. на 1000 наявного населення, у 2010 р. – 4,4 чол. (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

*Демографічні параметри формування людського потенціалу
України у 2005-2010 рр.**

Показники за групами впливу	2005	2006	2007	2008	2009	2010
<i>1. Демографічні</i>						
1.1. Наявне населення, млн. чол. (на кінець року)	46,9	46,6	46,4	46,1	46,0	45,8
1.2 Коефіцієнт народжуваності, ‰	9,0	9,8	10,2	11,0	11,1	10,8
1.3. Коефіцієнт смертності, ‰	16,6	16,2	16,4	16,3	15,3	15,2
1.4. Коефіцієнт природного приросту населення, ‰	-7,6	-6,4	-6,2	-5,3	-4,2	-4,4
1.5. Очікувана тривалість життя при народженні, років	68,0	68,1	68,3	68,3	69,3	70,4
1.6. Сальдо міграції, тис. чол.	4,5	14,2	16,8	14,9	13,4	16,1
<i>2. Фізіологічні</i>						
2.1. Кількість усіх захворювань на 100 тис. населення, випадків	70138	69173	70814	70460	72007	72401
2.2. Кількість ВІЛ-інфікованих, які перебували на обліку в медичних закладах, на 100 тис. населення, випадків	134,6	155,0	177,1	199,7	221,2	242,3
2.3. Кількість захворювань на активний туберкульоз на 100 тис. населення, випадків	220,7	213,6	201,8	193,1	183,5	172,5
2.4. Кількість інвалідів на 100 тис. населення, чол.	53	53	53	53	58	59

*Складено на основі даних статистичних щорічників України за відповідні роки.

Високий рівень смертності у найбільш продуктивному віці 30-50 років (особливо серед чоловіків) призводить до незворотних втрат людського потенціалу. Так, коефіцієнт смертності (на 1000 постійного населення відповідної вікової групи) зріс за період з 1990 по 2008 р. таким чином: у віці 30-34 рр. – з 2,2 до 4,3; у віці 35-39 рр. – з 3,0 до 5,5; у віці 40-44 рр. – з 4,3 до 7,5; у віці 45-59 рр. – з 6,9 до 9,7 [131, с. 349].

У 2009-2010 рр. вікові коефіцієнти смертності дещо знизилися, однак вони у 1,5-2 рази перевищували рівень 1990 р. Стабільно утримується на високому рівні захворюваність, у 2009 р. на 100 тис. населення було зареєстровано 72 тис. вперше зареєстрованих хвороб, у 2010 – 72,4 тис. чол., що порівняно до 2005 р. показує на зростання цього показника. Динамічно зростає чисельність ВІЛ-інфікованих – за 2005-2010 рр. в 1,8 рази. Рівень соціально обумовленої хвороби на активний туберкульоз знижується, однак повільними темпами (на 22% за 6 років). Значною є кількість інвалідів, яка у 2010 р. зросла на 11%. Високий рівень захворюваності та смертності обумовлює низьку тривалість життя. Порівняно з 2005 р. очікувана тривалість життя при народженні зросла на 2,4 року, однак залишається значно нижчою не лише порівняно з розвиненими країнами світу, але і з багатьма країнами СНД (Азербайджаном, Білорусією, Узбекистаном та ін.).

На демографічні параметри формування людського потенціалу немаловажний вплив має міграція населення. Україна до 2004 р. мала від'ємне сальдо міграції (у 2003 – 24,2 тис. чол., у 2004 – 7,6 тис. чол.), що зменшувало фізіологічну базу людського потенціалу. Починаючи з 2005 р. сальдо міграції є позитивним, однак при цьому залишилися проблеми міграційного впливу на людський потенціал України. Як відзначає більшість дослідників цієї проблеми, з України від'їжджають більш кваліфіковані кадри порівняно з тими, які іммігрують, що негативно позначається на параметрах трудового потенціалу.

У формуванні людського потенціалу важливе значення мають соціально-економічні чинники, які визначають схильність населення до економічної діяльності та можливості її реалізації у суспільному виробництві, рівень життя і можливість задоволення основних потреб. Як свідчать дані табл. 6.3, рівень економічної активності населення повільно зростає, що обумо-

вило незначне збільшення сукупної робочої сили з 22,28 до 22,4 млн. чол. у 2008 р. Підвищувався рівень зайнятості, знижувався рівень безробіття. Це свідчить про активізацію процесу перетворення людського потенціалу в трудовий потенціал та людський капітал. Лише у 2009 р. ці показники погіршилися, що обумовлено кризою, певне їх поліпшення спостерігається у 2010 р.

Таблиця 6.3

*Соціально-економічні параметри формування людського потенціалу України у 2005-2010 рр.**

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
<i>1. Економічна активність, зайнятість</i>						
1.1. Чисельність економічно активного населення, млн. чол.	22,28	22,25	22,32	22,4	22,15	22,05
1.2 Рівень економічної активності населення (у% до населення у віці 15-70 рр.)	62,2	62,2	62,6	63,3	63,3	63,7
1.3. Чисельність зайнятого населення, млн. чол.	20,68	20,73	20,9	20,97	20,19	20,27
1.4. Рівень зайнятості (у% до населення у віці 15-70 рр.)	57,7	57,9	58,7	59,3	57,7	58,5
1.5. Рівень безробіття за методологією МОП, %	7,2	6,8	6,4	6,4	8,8	8,1
<i>2. Доходи та рівень життя</i>						
2.1. Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн.	806	1041	1351	1806	1906	2239
2.2. Індекс реальної заробітної плати, %	120,3	118,3	112,5	106,3	90,8	110,2
2.3. Середньодушовий наявний дохід, тис. грн.	2,45	7,77	9,93	13,72	14,37	18,35
2.4. Індекс реального наявного доходу, %	123,9	111,8	114,8	107,6	90,0	116,2
2.5 Частка населення із середньодушовими загальними доходами на місяць, нижчими від прожиткового мінімуму, %	55,3	50,9	29,3	18,1	21,4	21,8
2.6. Рівень бідності, %**	27,0	27,0	27,0	27,0	26,4	X

*Складено на основі даних статистичних щорічників України за відповідні роки.

** Дані з джерела [108].

За період, що аналізується, поліпшувалась економічна основа відтворення людського потенціалу. Зростала номінальна та реальна заробітна плата (за винятком 2009 р.). Суттєво підвищився наявний дохід, від 2,45 тис. грн. у 2005 р. до 18,35 тис. грн. у 2010 р. Позитивним є те, що забезпечувалося зростання реального доходу, однак сповільненими темпами. Лише у 2009 р. він знизився на 10%. За період 2005-2008 рр. у три рази зменшилася частка населення з доходами, нижчими від прожиткового мінімуму, що свідчить про підвищення життєвого рівня, розширення можливостей споживання та задоволення потреб. Цю тенденцію порушила криза 2009 р., що призвело до погіршення матеріального становища багатьох домогосподарств. Слід відзначити, що, незважаючи на зростання добробуту у 2001-2008 рр., рівень життя населення України значно відстає від європейського рівня та інших розвинених країн. Отже, в Україні склалися гірші умови формування людського потенціалу. Найбільший ризик бідності мають сім'я з дітьми, що погіршує умови розвитку підростаючого покоління, яке формує людський потенціал майбутнього.

У той же час в Україні не вирішена одна з найболючіших соціальних проблем – проблема бідності. Рівень бідності стабільно утримувався на позначці 27% населення і лише у 2009 році знизився на 0,6%. Як відзначається в Указі Президента України №274/2010 від 26.02.2010 р., від бідності страждає значна частина населення України, насамперед сім'ї з дітьми, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безробітні, інваліди, пенсіонери, бездомні громадяни, безпритульні діти, та яка суттєво обмежує можливості людського розвитку, породжує масштабні соціальні конфлікти, становить загрозу єдності суспільства та національній безпеці України [107].

Для забезпечення людського розвитку та підвищення якісних параметрів людського капіталу найважливіше значення мають освітньо-кваліфікаційні чинники. В Україні традиційно зберігається високий рівень освіти населення. За Індексом людського розвитку, що розраховується ПРООН, валовий показник охоплення населення навчанням в Україні складає 90%, що є вищим, ніж у багатьох розвинених країнах [125, с. 60]. Разом з тим у системі освіти та професійної підготовки проявляються як позитивні, так і негативні тенденції, що видно з табл. 6.4.

Таблиця 6.4

Освітньо-професійні параметри формування людського потенціалу та людського капіталу України у 2005-2009 рр.*

Показники освітньо-професійної підготовки	Навчальний рік					
	2005/ 2006	2006/ 2007	2007/ 2008	2008/ 2009	2009/ 2010	2010/ 2011
Охоплення дітей відповідного віку дошкільними навчальними закладами, %	51	53	54	54	53	56
Питома вага осіб віком 6 років, що навчались, %	71,4	73,1	74,3	72,8	73,7	72,1
Питома вага осіб віком 7-22 роки, що навчались, %	83,3	85,2	86,3	85,0	86,3	86,2
Чисельність осіб, що навчались, у навчальних закладах (на 10 тис. населення):						
загальноосвітніх	1156	1098	1047	1001	978	939
професійно-технічних	106	102	98	96	92	95
ВНЗ I-II рівнів акредитації	108	100	95	87	77	79
ВНЗ III-IV рівнів акредитації	470	497	511	512	488	465
аспірантурі	6	7	7	7	7	8
докторантурі	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Чисельність дітей у школах естетичного виховання – всього	312,7	318,5	324	324,3	337,0	338,6
У тому числі:						
дитячих музичних школах	185,4	186,5	184,3	181,1	185,5	184,5
дитячих школах мистецтв	101,7	105,1	111,1	115,1	122,2	124,1
дитячих художніх школах	20,1	21,4	22,0	22,4	23,5	29,9

*Складено за даними статистичних щорічників України за відповідні роки та статистичного збірника «Соціальні індикатори рівня життя населення».

Позитивним є зростання частки дітей дошкільного віку, які охоплені організованими формами навчання. Однак при цьому темпи зростання є дуже повільними і 44% дітей залишаються поза межами навчальних закладів. Охоплення навчанням 6-річних дітей також зростає досить повільно, більше 27% не навчаються. Така ситуація негативно впливає на формування людського потенціалу, адже фахівці обґрунтовують високу важ-

ливість раннього навчання у формуванні інтелектуального, творчого потенціалу людини.

В Україні значна частка дітей та молоді 7-22 років навчається – більше 86%, однак спостерігається деяке коливання цього показника за роками. Внаслідок демографічних процесів скорочується чисельність учнів загальноосвітніх навчальних закладів, за 6 років – на 217 чол. у розрахунку на 10 тис. населення. Це є однією з найбільших загроз людському розвитку України, оскільки в структурі населення зменшується кількість осіб, які включені в систему передачі знань.

Негативні процеси відбуваються з підготовкою робітничих кадрів у ПТНЗ. Кількість професійно-технічних навчальних закладів з 2005 р. скоротилася з 1023 одиниць до 976 у 2010 р. Відповідно скорочується підготовка кваліфікованих робітників (з 247,3 до 239,3 тис. – на 14%) [132, с. 451]. У розрахунку на 10 тис. населення скорочення склало 11 чол. Така тенденція розвитку професійно-технічної освіти суперечить потребам економіки, оскільки попит на висококваліфікованих робітників зростає і по багатьох робітничих професіях виник дефіцит кадрів.

Знижується також обсяг підготовки молодших спеціалістів у ВНЗ I-II рівнів акредитації – за 6 років на 25%. В Україні спостерігається деформація структури підготовки кадрів за рівнем підготовки у ВНЗ III-IV рівнів акредитації, де обсяги підготовки суттєво зростають. За період 2005-2010 рр. кількість випущених фахівців зросла на 35% (з 372 до 544 тис.) [132, с. 455]. Лише у 2010/2011 н.р. обсяги студентів у ВНЗ III-IV рівнів акредитації дещо скоротилися, що обумовлено демографічною кризою.

Розвиток вищої освіти в цілому є позитивним явищем. Однак в Україні воно супроводжується негативними процесами:

по-перше, зростання обсягів підготовки з вищою освітою переважно відбувається за рахунок спеціальностей економіки і права, з яких спостерігається перевиробництво фахівців;

по-друге, порушилося співвідношення між підготовкою робітничих кадрів і молодших фахівців та фахівців із вищою освітою. Якщо у 2005 р. чисельність студентів ВНЗ III-IV рівнів акредитації перевищувала нижчі рівні професійного навчання у 2,2 раза, то у 2009 р. – у 2,9 раза. Така професійна підготовка не

відповідає структурі попиту на робочу силу, де переважає попит на кваліфікованих робітників. Так, у докризовий 2007 р. у структурі попиту на робочу силу більше 70% складав попит на працівників робітничих професій;

по-третє, внаслідок розбалансованості потреби в працівниках та їх підготовки за рівнями, спеціальностями і професіями значним є недовикористання освітньо-професійного потенціалу. Майже одна п'ята частина зайнятих працює на посадах, що не відповідають рівню їхньої освіти. Зокрема, кожний третій працівник з вищою освітою в Україні зайнятий на роботах, які такого рівня освіти не потребують [48, с.11]. Це є однією з причин того, чому в Україні, як відзначає В. Семиноженко, освіченість і кваліфікація робочої сили не конвертується в економічне зростання [118].

Для формування людського та інтелектуального капіталу важливою є підготовка наукових кадрів. Вона зростає, однак недостатніми темпами. Показник насиченості економіки науковими кадрами становить 6 на 1 тис. економічно активного населення, що лише на одиницю перевищує порогове значення. Для порівняння: у Литві та Угорщині – 12, у Польщі – 8, в ЄС-27 – 15,5, у РФ – 13,5. А це фактично вирок для української економіки, – констатує голова Державного комітету з питань науки, інновацій та інформатизації [110].

Все більше значення у формуванні людського і трудового потенціалу, людського капіталу набувають креативні, творчі характеристики. Важливу роль у їх формуванні відіграють позашкільні навчальні заклади, будинки дитячої творчості, школи естетичного виховання тощо. В Україні система позашкільного творчого розвитку дітей та молоді значною мірою зруйнована, однак відсутність повних даних не дає змогу проаналізувати її стан. Табл. 6.4 свідчить, що чисельність дітей у школах естетичного виховання поступово зростала (з 312,7 тис. у 2005 р. до 33,6 тис. у 2010 р.), однак порівняно з 1995 р. вона є меншою на 13% [125].

Виробничий рівень здебільшого стосується використання і розвитку трудового потенціалу і людського капіталу. У табл. 6.5 наведено окремі показники, які характеризують ці аспекти.

Таблиця 6.5

*Виробничі умови формування та розвитку трудового потенціалу України**

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість найманих працівників підприємств, установ, організацій, тис. чол.	14005	14069	14002	13940	12949	12564
Частка найманих працівників у загальній чисельності зайнятих, %	67,7	67,9	67,0	66,5	64,1	62
Частка працівників, які навчалися новим професіям, %	2,8	2,6	2,7	2,6	1,9	2
Частка працівників, що підвищили кваліфікацію, %	8,5	8,6	9,2	9,0	8,3	8,6
Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, на кінець року, %	27,4	-	27,5	-	27,8	X

* Складено за даними статистичних щорічників України за відповідні роки.

Дані таблиці свідчать, що чисельність найманих працівників підприємств, установ організацій неухильно зменшується, знижується їх частка в загальній чисельності зайнятих. У 2010 р. частка найманих працівників юридичних осіб становила 62% і була меншою відносно 2005 р. на 5,7 в.п. Це вказує на те, що в Україні поширюється самозайнятість та тіньова зайнятість без оформлення трудової угоди, яка охоплює більш 1/3 всіх зайнятих. Така тенденція не сприяє розвитку та ефективному використанню людського капіталу, оскільки в цих сферах переважають рутинні технологічні уклади та трудові операції, не здійснюється розвиток працівників. Однак більшість вітчизняних підприємств має застарілу техніко-технологічну базу, що обумовлює специфіку зайнятості. Професійний склад зайнятих не відповідає завданням інноваційного розвитку: спостерігається перерозподіл зайнятості на користь некваліфікованої робочої сили (чисельність представників найпростіших професій зростає при скороченні кількості фахівців і кваліфікованих робітників), що свідчить про домінування в економіці України застарілих технологій і відсутність будь-яких інноваційних процесів [48, с.11].

Статистичні дані надають не надто багато інформації щодо виробничих умов формування та використання людського капіталу. Кількісні і якісні параметри людського капіталу значною мірою залежать від матеріально-технічної бази сфер економічної діяльності, застосування новітніх технологій, рівня фондоозброєності праці. Слід відзначити, що вартість основних засобів виробництва у фактичних цінах зростає (за 2005-2010 рр. вони збільшилися у 3 рази). Однак це не свідчить про підвищення рівня технічної озброєності праці оскільки:

ступінь зносу основних засобів динамічно зростає: у 2005 р. він становив 49%, у 2007 р. – 52,6, у 2008 – 61,2, у 2009 – 60% [132, с.325]. Отже, технічні параметри праці погіршуються;

на низькому рівні здійснюється впровадження нових прогресивних технологій: у 2005 р. впроваджено 1808 технологій, у 2006 – 1145, у 2007 – 1419, у 2008 – 1647, у 2009 – 1893, у 2010 р. – 2043. Незважаючи на зростання, рівень 1995 р. не досягнутий (було впроваджено 2936 технологій) [132, с. 325].

Низький техніко-технологічний рівень обумовлює поширеність несприятливих умов праці. Частка робітників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, поволі зростає, на кінець 2009 р. вона складала 27,8% [28].

Для розвитку трудового потенціалу і нагромадження людського капіталу важливим є забезпечення професійного навчання працівників, підвищення їх кваліфікації. Дані табл. 6.5 свідчать, що частка працівників, які підвищували кваліфікацію, складала у 2007 р. 9,2%, у 2009 р. вона знизилась до 8,3%. Частка працівників, які навчалися новим професіям, неухильно знижувалася і в 2009 р. становила 1,9%. У 2010 р. показники професійного навчання зросли несуттєво. Ці дані вказують на те, що вітчизняні підприємства мало приділяють уваги розвитку людського капіталу. При такому охопленні виробничим навчанням період підвищення кваліфікації складає 11-12 років, що є значно більшим, ніж темпи морального старіння знань. Система безперервного навчання, яка є домінуючою в розвинених країнах, поки що не знайшла в Україні розвитку на виробничому рівні. Це стримує нагромадження людського капіталу та є гальмом на шляху інноваційного розвитку України.

Перешкодою людському розвитку та нагромадженню людського капіталу є різноманітні ризики. Соціальні ризики

обумовлені поширенням злочинності, девіантною поведінкою окремих громадян, наявністю неблагополучних сімей тощо. У табл. 6.6 наведено дані щодо окремих соціальних ризиків.

Таблиця 6.6

Соціо-екологічні ризики відтворення людського потенціалу*

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1. Соціальні ризики людському розвитку						
1.1. Загальна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на кінець року, тис. чол.	97,8	102,9	102,9	103,5	100,8	98,1
– на 100 тис. населення	209	221	223	225	220	214
1.2. Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення)	1044	915	878	843	954	1102
1.3. Кількість неповнолітніх, які перебували на обліку в підрозділах кримінальної міліції, тис. чол.	41,5	33,4	30,4	28,9	22,4	20,3
1.4. Коефіцієнт смертності населення від наслідків нападу з метою убивства чи нанесення ушкоджень (на 100 тис. наявного населення)	9,6	8,9	9,1	8,2	6,7	60
1.5. Коефіцієнт смертності населення від навмисних самоушкоджень (на 100 тис. наявного населення)	22,6	21,4	21,6	20,4	21,1	19,8
2. Екологічні ризики людському розвитку						
2.1. Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел забруднення, кг на одного чол.	140,4	150,2	158,7	155,9	140,7	146,5
2.2. Скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі водні об'єкти, м ³ на одного чол.	73,4	83,5	83,1	59,2	38,6	38,1
Наявність відходів I-III класів небезпеки, кг на одного чол.	462	432	455	456	456	450

*Розраховано та складено на основі даних статистичних щорічників України за відповідні роки та статистичного збірника «Соціальні індикатори рівня життя населення».

Значним соціальним ризиком для людського розвитку є втрата дітьми батьків, родини, які є соціально-біологічним та економічним оплотом їх виживання та розвитку. В Україні зростає кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У 2005 р. на 100 тис. постійного населення їх було 209 чол., то у 2008 – 225, у 2009 р. – 220 чол. У більшості із цих дітей обмежені можливості здобуття якісної освіти, задоволення матеріальних і духовних потреб.

Поширеність злочинності є прямою загрозою людському розвитку та соціальній стабільності. Для України позитивним є зниження коефіцієнта злочинності із 1044 випадків на 100 тис. населення у 2005 р. до 843 у 2008 р. Однак у 2009 р. цей показник зріс на 13%, що обумовлено негативним впливом економічної кризи. Слід зауважити, що реальна поширеність злочинності в Україні є вищою, оскільки не всі злочини реєструються. Скорочення чисельності неповнолітніх, які перебували на обліку в кримінальній міліції, свідчить про покращення освітньо-культурної та виховної роботи з дітьми. Розвиток злочинності не лише наносить економічну (втрата майна, доходів) та соціальну шкоду (зростання страху, недовіри, соціальної напруги) людському розвитку, але й призводить до прямих втрат людських ресурсів. Смертність внаслідок убивств чи нанесення злочинцями ушкоджень в розрахунку на 100 тис. наявного населення у 2008 р. становила 8,2 чол., з цієї причини загинуло 3,8 тис. чол. Позитивним є те, що смертність з цих причин скорочується (у 2005 р. – 4,5 тис., у 2009 р. – 3,1 тис., у 2010 р. – 2,8 тис. чол., що вказує на поліпшення криміногенної ситуації в Україні.

На високому рівні залишається смертність від самогубств, що свідчить про наявність в українському суспільстві глибоких соціальних проблем, які призводять людину до останньої межі. Смертність від самоушкоджень є найбільш вагомою серед усіх зовнішніх причин смертності, у 2009 р. її вагомість складала 20%, вона забрала життя 9,7 тис. осіб., що складало 1,4% всіх померлих в Україні, у 2010 р. добровільно вкоротили собі життя 9,1 тис. чол., або 1,3 % усіх померлих [132, с.344].

Значними для людського розвитку є екологічні ризики, пов'язані із забрудненням навколишнього середовища. В Україні склалась негативна тенденція зростання викидів шкідливих

речовин в атмосферне повітря, якщо у 2005 р. на одного чол. їх було 140,4 кг, то у 2008 р. – 156 кг. Скорочення викидів у 2009 р. обумовлено тимчасовим впливом на обсяги економічної діяльності кризи, що також є наслідком зростання викидів у 2010 р. Позитивним є зменшення забруднення неочищеними зворотними водами природних водних об'єктів. Із розрахунку на одного чол. скидання забруднених вод зменшилося у 2008 р. порівняно з 2005 р. на 20%. Стагнація виробництва у 2009 р. суттєво поліпшила ці показники. Однак в Україні знижується потужність очисних споруд (у 2006 р. – 8104 млн. м³, у 2009 – 7581, у 2010 р. – 7425 млн. м³), що ставить під загрозу зростання забруднення природних водних об'єктів у майбутньому. Загрозу також складає збільшення небезпечних відходів.

Проведений аналіз свідчить, що в Україні існують значні проблеми в забезпеченні сприятливих умов для розвитку людського потенціалу, формування людського капіталу [132, с.509, 521].

Нормативно-правовими документами, що регламентують розвиток людського потенціалу в контексті сталого розвитку за останні роки та на перспектив, також є такі концепції, стратегії, програми: Концепція демографічного розвитку України на 2005-2015 роки (2004), яка спрямована на забезпечення відтворення та зростання кількості і якості населення в Україні; Концепція розвитку охорони здоров'я (2010 р.) та Національний план розвитку системи охорони здоров'я на період до 2010 року, Національна доктрина розвитку освіти (2002 р.), Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, Стратегія подолання бідності (2001 р.), Основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 р. (1999 р.), Концепція загальнодержавної цільової соціальної програми збереження і розвитку трудового потенціалу України на період до 2017 р. (2009 р.) та інші документи. Проте заходи щодо розвитку людського потенціалу, передбачені цими нормативно-правовими актами, реалізовано неповністю. В Україні відсутня системна політика людського розвитку на всіх рівнях державного управління, а питання якості життя не визначено пріоритетом соціально-економічного розвитку України та її

регіонів. Гострою проблемою є фінансове забезпечення людського розвитку.

Досвід розвинених держав свідчить, що сучасна концепція управління людським розвитком повинна будуватись на таких основних принципах:

стратегічного управління людським потенціалом із врахуванням довгострокових перспектив його розвитку;

соціальних інвестицій – забезпечення капіталовкладення у людський капітал та інвестування у його розвиток для поліпшення якості з подальшою економічною віддачею;

постійного розвитку – створення умов для безперервного навчання і розвитку трудового потенціалу через використання інтелектуальних, творчих і підприємницьких здібностей, зростання компетенцій;

якості трудового життя, його забезпечення через інтелектуалізацію процесу праці, відповідну оплату праці, створення сприятливих умов праці, формування організаційної культури праці, надання можливостей для професійного зростання;

інтелектуального регулювання трудових відносин через підвищення рівня професійної компетентності спеціалістів у сфері управління людськими ресурсами, які здатні виконувати складні аналітичні, управлінські, соціальні, освітні функції, грамотно формувати соціальний капітал в організації;

соціальних інновацій – визнання інноваційної якості людського капіталу, застосування прогресивних технологій розвитку людських ресурсів.

6.3. Регіони України за вимірами людського та сталого розвитку

Дослідження людського і сталого розвитку регіонів України є актуальним завданням, яке здійснюється окремими вченими, науковими колективами та державними статистичними органами.

Найбільш системним дослідженням *людського розвитку* регіонів є моніторинг регіонального людського розвитку, який здійснюється Держкомстатом України. Розвиваючи глобальні

ідеї побудови індексу людського розвитку, сформульовані фахівцями ООН, Держкомстат спільно з Радою з вивчення продуктивних сил НАН України розробили методика, адаптовану до національних умов, передусім до національної статистичної бази. Цю методика затверджено Спільною постановою Колегії Держкомстату України та Президії НАН України (від 14.03.2001 та 05.04.2001 №182/76), згідно з якою у практику роботи органів державної статистики запроваджено щорічні розрахунки інтегральних показників [113].

Згідно з даною методикою Індекс регіонального людського розвитку (ІРЛР) розраховується за 9 складовими та 96 показників, а саме:

матеріальний добробут населення – 12 показників;
 умови проживання населення – 19 показників;
 соціальне середовище – 11 показників;
 розвиток ринку праці – 10 показників;
 демографічний розвиток – 12 показників;
 рівень освіти населення – 8 показників;
 стан і охорона здоров'я населення – 10 показників;
 фінансування людського розвитку – 7 показників;
 екологічна ситуація – 7 показників.

Усі показники нормуються, при цьому визначається вагомість кожного показника на основі чого розраховуються субіндекси за кожною складовою та інтегральний індекс людського розвитку регіонів.

Нормування показників здійснюється за методикою ІЛР ПРООН на основі визначення частки різниці між досягнутими в регіонах результатами і мінімальним (або максимальним) значенням цього показника та різницею між максимальним та мінімальним його значенням в Україні. Наприклад, для показників-стимуляторів, зростання яких сприяє збільшенню індексу людського розвитку, розрахунок здійснюється за формулою:

$$y_{ij} = \frac{Z_{ij} - Z_{j\min}}{Z_{j\max} - Z_{j\min}}, \quad 6.1$$

де Z_{ij} – значення i -го показника в j -му регіоні;

$Z_{j\min}$ – мінімальне значення i -го показника в j -му регіоні;

$Z_{j\max}$ – максимальне значення i -го показника в j -му регіоні.

Результати оцінки регіонального людського розвитку наведено у табл. 6.7.

Таблиця 6.7

Розподіл регіонів України за індексом людського розвитку
в 2006-2009 рр. [32]

Регіони	Індекс людського розвитку				Ранги регіонів			
	2006	2007	2008	2009	2006	2007	2008	2009
АР Крим	0,495	0,474	0,515	0,537	9	16	8	5
Вінницька	0,441	0,418	0,423	0,44	24	26	24	24
Волинська	0,484	0,475	0,469	0,526	15	14	20	7
Дніпропетровська	0,484	0,478	0,478	0,5	15	12	17	14
Донецька	0,397	0,392	0,401	0,408	27	27	27	27
Житомирська	0,46	0,466	0,469	0,47	22	18	20	22
Закарпатська	0,507	0,492	0,511	0,504	7	8	9	12
Запорізька	0,489	0,466	0,48	0,504	11	18	16	12
Івано-Франківська	0,484	0,476	0,494	0,513	15	13	13	9
Київська	0,489	0,493	0,547	0,542	11	7	4	4
Кіровоградська	0,437	0,432	0,422	0,436	25	24	25	25
Луганська	0,412	0,42	0,421	0,433	26	25	26	26
Львівська	0,521	0,484	0,509	0,497	5	10	10	15
Миколаївська	0,485	0,482	0,489	0,495	14	11	14	17
Одеська	0,469	0,464	0,474	0,48	19	20	19	21
Полтавська	0,528	0,515	0,521	0,528	4	4	6	6
Рівненська	0,516	0,503	0,519	0,508	6	6	7	10
Сумська	0,471	0,461	0,465	0,459	18	22	22	23
Тернопільська	0,469	0,475	0,501	0,506	19	14	11	11
Харківська	0,556	0,559	0,556	0,579	3	2	3	3
Херсонська	0,468	0,462	0,478	0,481	21	21	17	20
Хмельницька	0,496	0,507	0,527	0,523	8	5	5	8
Черкаська	0,493	0,491	0,5	0,497	10	9	12	15
Чернівецька	0,489	0,471	0,489	0,486	11	17	14	18
Чернігівська	0,45	0,435	0,465	0,482	23	23	22	19
м. Київ	0,695	0,698	0,693	0,697	1	1	1	1
м. Севастополь	0,579	0,548	0,593	0,584	2	3	2	2

Аналіз таблиці показує, що перше місце з великим відривом упевнено займає м. Київ, якому належать перші позиції за інтегральними індексами демографічного розвитку, матеріального добробуту, умов проживання населення, рівня освіти та фінансування людського розвитку. Це обумовлено його статусом столичного центру. Однак за екологічною ситуацією м. Київ займає останні позиції (26-27 місця). Також низькі його показники соціального середовища серед областей України.

Найвищий рейтинг за Індексом регіонального людського розвитку (ІРЛР) належить Харківській області (третя позиція у рейтингу за розвитком ринку праці та матеріальним добробутом, четверта – за рівнем освіти). Високі рейтинги мають Київська область та АР Крим. Найнижчий рівень людського розвитку спостерігається на Донбасі. На жаль, і Донецька (27 місце), і Луганська (26 місце) області помітно відстають за індексами людського розвитку від більшості регіонів України. За останні роки значно погіршилися позиції Кіровоградської (з 2004 р.) та Вінницької (з 2005 р.) областей, які на єдиній шкалі інтегрального індексу регіонального людського розвитку в 2009 р. не набагато випереджають аутсайдерів.

Оскільки регіони України суттєво відрізняються за ІРЛР, то доцільно зробити розподіл регіонів за рівнем розвитку людського потенціалу на групи з дуже високим, високим, середнім, низьким і дуже низьким розвитком (за показниками ІРЛР). Для групування за однаковими інтервалами визначено розмір інтервалу (h) за формулою

$$h = \frac{X_{\max} - X_{\min}}{k}, \quad 6.2$$

де h – кількість груп, яка в нашому дослідженні складає 5.

Для 2006 р. величина інтервалу буде дорівнювати:

$$h = \frac{0,965 - 0,397}{5} = 0,0596.$$

Отже, шкала розподілу регіонів для 2006 р. буде такою:

дуже високий – 0,6354 – 0,695;

високий – 0,5758 – 0,6354;

середній – 0,5162 – 0,5758;

низький – 0,4566 – 0,5162;

дуже низький – 0,397 – 0,4566.

Щодо величини інтервалу для 2009 р., вона буде дорівнювати:

$$h = \frac{0,697 - 0,408}{5} = 0,0578.$$

Шкала розподілу регіонів 2009 р. має такий вид:

дуже високий – 0,6392 – 0,697;

високий – 0,5814 – 0,6392;

середній – 0,5236 – 0,5814;

низький – 0,4658 – 0,5236;
 дуже низький – 0,408 – 0,4658.

Групування регіонів за цими інтервалами наведено у табл. 6.8.

Таблиця 6.8

Розподіл регіонів України за рівнем людського розвитку
 у 2006 і 2009 рр.*

	Діапазон ІРЛР	Регіони за 2006 р.	Діапазон ІРЛР	Регіони за 2009 р.
<i>Дуже високий</i>	0,6354 – 0,695	м. Київ	0,6392 – 0,697	м. Київ
<i>Високий</i>	0,5758 – 0,6354	м. Севастополь	0,5814 – 0,6392	м. Севастополь
<i>Середній</i>	0,5162 – 0,5758	Львівська Полтавська, Рівненська Харківська	0,5236 – 0,5814	АР Крим Волинська Київська Полтавська Хмельницька Харківська
<i>Низький</i>	0,4566 – 0,5162	АР Крим Волинська Дніпропетровська Житомирська Закарпатська Запорізька Івано-Франківська Київська Миколаївська Одеська Сумська Тернопільська Херсонська Хмельницька Черкаська Чернівецька	0,4658 – 0,5236	Дніпропетровська Житомирська Закарпатська Запорізька Івано-Франківська Львівська Миколаївська Одеська Рівненська Тернопільська Херсонська Чернігівська Чернівецька Черкаська
<i>Дуже низький</i>	0,397 – 0,4566	Вінницька Донецька Кіровоградська Луганська Чернігівська	0,408 – 0,4658	Вінницька Донецька Кіровоградська Луганська Сумська

* Розраховано авторами на основі джерела [41].

Дані таблиці свідчать, що більшість регіонів України мають низький та дуже низький рівень людського розвитку. Лише 2 регіони мають дуже високий (відносно українських показників) та високий рівень – м. Київ і Севастополь. У 2006 р. у групі регіонів із середнім рівнем ІР увійшло лише 4 області, у 2009 р. до цієї ж групи віднесено 6 регіонів, однак лише Харківська область зберегла свій статус. Львівська, Полтавська та Рівненська області перейшли до групи регіонів із низьким рівнем розвитку людського потенціалу. Ця група у 2006 р. складала 16 регіонів, у 2009 р. – 14. Дуже низький рівень за ІРЛР мають 5 областей, серед яких Вінницька, Донецька, Кіровоградська та Луганська області, які є незмінними членами цього угруповання.

Відповідно до мети даного дослідження необхідно порівняти параметри людського та сталого розвитку регіонів України.

Для вимірювання сталого розвитку регіонів України використано результати дослідження Інституту прикладного системного аналізу НАН України [128]. Колектив науковців під керівництвом М.З. Згуровського розробив Методику оцінки сталого розвитку регіонів, яка базується на основі системи показників за трьома складовими: економічною, екологічною та соціально-інституціональною (табл. 6.9).

Нормування обраних показників здійснюється за дещо іншою методикою порівняно з ІРЛР. Показники кожного регіону порівнюються з максимальним його значенням по Україні (для показників – стимуляторів), або з мінімальним (для дестимуляторів). На основі нормування вихідних показників, розрахунку часткових індексів за основними складовими дослідниками визначено інтегральний індекс сталого розвитку регіонів України за 2006 р., значення якого наведено у табл. 6.10, де використано такі визначення:

I_{sd} – індекс, який визначає рівень сталого розвитку; інтегрована оцінка, яка враховує сумісно три виміри сталого розвитку (економічний, екологічний, соціальний).

I_{ec} – індекс економічного виміру, який відображає ту чи іншу складову діяльності певного сектору економіки, формується з індексу конкуренто-спроможності та індексу інноваційно-кадрового потенціалу, які визначаються за 15 індикаторами.

Таблиця 6.9

Категорії політики та індикатори оцінювання сталого розвитку регіонів України за даними 2006, 2008-2009 рр. [128, 3]

Економічний вимір		Екологічний вимір		Соціально-інституційний вимір	
Індекс економічного виміру (Iec)		Індекс екологічного виміру (Ie)		Індекс соціального виміру (Is)	
Категорії політики	Індикатори	Категорії політики	Індикатори	Категорії політики	Індикатори
I. Базові потреби	1. Валовий національний продукт 2. Промислово-сільськогосподарська сфера 3. Нематеріальна сфера 4. Транспортна інфраструктура	I. Екологічні системи	1. Повітря 2. Біорізноманіття 3. Земля 4. Якість води 5. Кількість води 6. Радіаційна та екологічна небезпека	I. Суспільство, засноване на знаннях	1. Інтелектуальні активи суспільства 2. Перспективність розвитку суспільства 3. Якість розвитку суспільства
II. Підприємницька діяльність	5. Виробничі можливості 6. Міжнародне торговельно-співробітництво 7. Малий бізнес 8. Споживчий ринок 9. Заборгованість.	II. Екологічне навантаження	7. Викиди в атмосферне повітря 8. Навантаження на екосистеми 9. Утворення і використання відходів 10. Водне навантаження	II. Розвиток людського потенціалу	4. Розвиток здоров'я та фізичного виховання 5. Рівень освіти 6. Демографічний розвиток 7. Ринок праці 8. Економічна складова людського розвитку
III. Ринок праці	10. Ефективність ринку праці 11. Можливості ринку праці 12. Доходно-витратний баланс	III. Небезпеки*	11. Радіологічний стан території та радіаційна небезпека. 12. Хімічна і екологічна небезпека	III. Інституційний розвиток	9. Політична свідомість 10. Вплив релігійних інституцій 11. Ефективність державної влади
VI. Інноваційно-інвестиційні можливості	13. Наукова діяльність 14. Рівень інноваційності 15. Інвестиційні можливості	IV. Регіональне екологічне керування	13. Участь в екологічних проєктах 14. Викиди парникових газів 15. Екологічний трансграничний тиск.	VI. Якість життя	12. Відпочинок і культура людей 13. Стан навколишнього середовища 14. Свобода людей 15. Здоров'я людей** 16. Стан соціальної* інфраструктури 17. Ризики та безпека життя

* Індикатор, який використовується для розрахунку Isd у 2008-2009 рр.

** Індикатор є вилученим з методики 2008-2009 рр.

Індекси сталого розвитку і його складових у 2006 та 2008-2009 рр. [128, 3]

Регіони	2008 – 2009											
	Індекси						Індекси					
	I _{sd}	I _{ec}	I _e	I _s	I _{sc}	I _s	I _{sd}	I _{ec}	I _e	I _s	I _{sc}	I _s
м. Київ	0,643	0,737	0,57	0,609	1	24	1,088	0,771	0,471	0,607	1	25
Харківська	0,583	0,479	0,763	0,458	4	1	0,825	0,378	0,531	0,506	4	6
Дніпропетровська	0,575	0,559	0,687	0,454	3	10	0,792	0,407	0,462	0,498	3	26
Львівська	0,556	0,369	0,733	0,504	8	4	0,808	0,313	0,527	0,528	8	7
Донецька	0,548	0,62	0,602	0,393	2	22	0,793	0,513	0,426	0,429	2	27
Запорізька	0,546	0,478	0,662	0,478	5	15	0,797	0,337	0,490	0,531	5	22
Полтавська	0,543	0,368	0,731	0,466	9	5	0,775	0,279	0,523	0,499	10	10
Закарпатська	0,534	0,266	0,762	0,452	23	2	0,800	0,206	0,549	0,545	22	2
Волинська	0,523	0,265	0,744	0,446	24	3	0,756	0,190	0,578	0,449	26	1
Чернівецька	0,522	0,3	0,726	0,447	16	6	0,738	0,214	0,518	0,480	19	13
Рівненська	0,513	0,269	0,701	0,475	22	8	0,762	0,200	0,505	0,535	24	19
Миколаївська	0,507	0,307	0,715	0,408	14	7	0,723	0,233	0,547	0,410	14	3
Луганська	0,504	0,427	0,665	0,37	6	14	0,729	0,293	0,520	0,419	9	12
Тернопільська	0,504	0,258	0,697	0,457	25	9	0,770	0,205	0,522	0,527	23	11
Вінницька	0,501	0,319	0,673	0,446	12	13	0,722	0,252	0,482	0,474	12	23
Хмельницька	0,498	0,285	0,676	0,453	19	12	0,753	0,232	0,508	0,505	15	17
м. Севастополь	0,491	0,245	0,68	0,448	27	11	0,753	0,177	0,541	0,494	27	4
Івано-Франківська	0,49	0,283	0,641	0,479	20	21	0,797	0,194	0,524	0,568	25	9
Черкаська	0,483	0,303	0,645	0,441	15	19	0,755	0,239	0,506	0,507	13	18
Чернівецька	0,482	0,253	0,653	0,455	26	17	0,738	0,214	0,518	0,481	19	13
Житомирська	0,48	0,287	0,659	0,418	18	16	0,683	0,221	0,498	0,412	17	20
Херсонська	0,48	0,278	0,644	0,446	21	20	0,759	0,212	0,537	0,493	21	5
Одеська	0,477	0,417	0,559	0,442	7	25	0,811	0,334	0,518	0,527	6	13
Київська	0,467	0,358	0,555	0,466	10	26	0,778	0,333	0,473	0,521	7	24
Сумська	0,465	0,312	0,58	0,465	13	23	0,756	0,232	0,513	0,507	15	16
Кіровоградська	0,465	0,294	0,649	0,374	17	18	0,703	0,219	0,527	0,411	18	7
АР Крим	0,438	0,34	0,544	0,405	11	27	0,719	0,278	0,497	0,439	11	21

I_e – індекс екологічного виміру кількісно визначає ймовірність, з якою країна буде здатна зберегти наявні ресурси навколишнього природного середовища протягом наступних десятиліть, оцінює потенціал країни із запобігання екологічній деградації, розроблений для оцінювання екологічної сталості регіонів України й методологічно базується на індексі ESI-2005; враховує 13 індикаторів.

I_s – індекс соціального виміру вказує на рівень якості життя населення, зорієнтований на збереження стабільності соціальних і культурних систем (17 індикаторів).

Аналіз даних табл. 6.10 свідчить, що регіони України суттєво відрізняються за індексами сталого розвитку та його трьома складовими. У свою чергу, значення самих індексів за 2006 та 2008-2009 рр. не порівнюються, оскільки методика їх розрахунку у відповідні роки дещо відрізнялася.

У дослідженні Інституту прикладного системного аналізу здійснено групування (кластеризація) регіонів за рівнем індексів сталого розвитку на 5 груп (надвисокий, високий, середній, низький, дуже низький), однак не визначено принципи такого групування. За результатами даної методики кластеризації значна частка регіонів увійшла до груп з високим та дуже високим індексом сталого розвитку. За наявності значних економічних, соціальних та екологічних проблем в Україні така картина розподілу регіонів за показниками сталого розвитку не відповідає дійсності. Тому, на нашу думку, здійснене групування не можна вважати достатньо обґрунтованим.

Для нашого подальшого дослідження використаємо методику рівно-інтервального розподілу регіонів у межах отриманих значень індексів, що і при групуванні регіонів за рівнем людського розвитку. Це дає можливість порівняти людський та сталий розвиток.

Для I_{sd} 2006 вичислимо величину інтервалу:

$$k_{I_{sd}} = \frac{0,643 - 0,438}{5} = 0,041.$$

Відповідно інтервали для трьох складових будуть такими:
 $k_{I_{ec}} = 0,0984$; $k_{I_s} = 0,0436$; $k_{I_e} = 0,0478$.

Аналогічним чином визначено величину інтервалів і для 2008-2009 рр. Групування регіонів представлено у табл. 6.11 і 6.12.

Таблиця 6.11

Розподіл регіонів за індексом сталого розвитку
та трьома його складовими у 2006 р.*

	Діапазон Isd 2006	Регіони	Діапазон Iec	Регіони
<i>Дуже високий</i>	0,602 - 0,643	м. Київ	0,6386 - 0,737	м. Київ
<i>Високий</i>	0,561 - 0,602	Харківська, Дніпропетровська	0,5402 - 0,6386	Донецька, Дніпропетровська
<i>Середній</i>	0,52 - 0,561	Запорізька, Донецька, Закарпатська, Полтавська, Львівська, Чернігівська, Волинська	0,4418 - 0,5402	Запорізька, Харківська
<i>Низький</i>	0,479 - 0,52	Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Івано-Франківська, Луганська, Миколаївська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Рівненська	0,3434 -- 0,4418	Луганська, Львівська, Київська, Полтавська
<i>Дуже низький</i>	0,438 - 0,479	АР Крим, Київська, Кіровоградська, Одеська, Сумська	0,245 - 0,3434	АР Крим, Вінницька, Волинська, Івано-Франківська, Житомирська, Закарпатська, Одеська, Миколаївська, Сумська, Кіровоградська, Рівненська, Тернопільська, Чернігівська, Чернівецька, Черкаська, Херсонська, Хмельницька, м. Севастополь

Закінчення табл. 6.11

	Діапазон Ie	Регіони	Діапазон Is	Регіони
<i>Дуже високий</i>	0,7184 - 0,762	Волинська, Закарпатська, Львівська, Полтавська, Харківська, Чернігівська	0,5612 - 0,609	м. Київ
<i>Високий</i>	0,6748 - 0,7184	Вінницька, Дніпропетровська, Миколаївська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, м. Севастополь	0,5134 - 0,5612	-
<i>Середній</i>	0,6312 - 0,6748	Запорізька, Житомирська, Івано-Франківська, Луганська, Кіровоградська, Херсонська, Чернівецька, Черкаська	0,4656 - 0,5134	Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська
<i>Низький</i>	0,5876 - 0,6312	Донецька	0,4178 - 0,4656	Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Закарпатська, Одеська, Тернопільська, Херсонська, Чернігівська, Чернівецька, Черкаська, Харківська, Хмельницька, м. Севастополь
<i>Дуже низький</i>	0,544 - 0,5876	АР Крим, Київська, Одеська, Сумська, м. Київ	0,37 - 0,4178	АР Крим, Донецька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська

*Підготовлено авторами на основі джерела [128].

Таблиця 6.12

Розподіл регіонів за індексом сталого розвитку та трьома його складовими у 2008-2009 рр.*

	Діапазон Isd 2009	Регіони	Діапазон Іес	Регіони
<i>Дуже високий</i>	0,936 та більше	м. Київ	0,771 - 0,6522	м. Київ
<i>Високий</i>	0,935-0,873	-	0,6522 - 0,5334	-
<i>Середній</i>	0,872 - 0,808	Львівська, Одеська, Харківська	0,5334 - 0,4146	Донецька
<i>Низький</i>	0,807 - 0,745	Волинська, Донецька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Закарпатська, Запорізька, Київська, Полтавська, Рівненська, Чернівецька, Тернопільська, Херсонська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, м. Севастополь	0,4146 - 0,2958	Дніпропетровська, Запорізька, Одеська, Львівська, Київська, Харківська
<i>Дуже низький</i>	0,744 - 0,683	АР Крим, Вінницька, Житомирська, Луганська, Кіровоградська, Миколаївська, Чернігівська	0,2958-0,177	АР Крим, Вінницька, Волинська, Івано-Франківська, Житомирська, Закарпатська, Луганська, Миколаївська, Кіровоградська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Чернігівська, Чернівецька, Черкаська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, м.Севастополь

Закінчення табл. 6.12

	Діапазон Ie	Регіони	Діапазон Is	Регіони
<i>Дуже високий</i>	0,578- 0,5476	Волинська, Закарпатська, Чернівецька	0,607 - 0,5676	Івано-Франківська, м. Київ
<i>Високий</i>	0,5476 - 0,5172	Івано-Франківська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Чернігівська, м. Севастополь	0,5676 - 0,5282	Закарпатська, Запорізька, Рівненська
<i>Середній</i>	0,5172 - 0,4868	АР Крим, Вінницька, Запорізька, Житомирська, Рівненська, Сумська, Черкаська, Хмельницька	0,5282 - 0,4888	Волинська, Дніпропетровська, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Тернопільська, Сумська, Черкаська, Чернівецька, Харківська, Херсонська, Хмельницька, м. Севастополь
<i>Низький</i>	0,4868 - 0,4564	Дніпропетровська, Київська, м. Київ	0,4888 - 0,4494	Вінницька, Чернігівська
<i>Дуже низький</i>	0,4564 - 0,426	Донецька	0,4494 - 0,41	АР Крим, Донецька, Житомирська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська

*Підготовлено авторами на основі джерела [3].

Дані табл. 6.11 свідчать, що за показником індексу сталого розвитку (Isd) у 2006 р. більшість регіонів України займають низькі позиції (17 регіонів, із них 5 – дуже низькі), лише 7 регіонів можна віднести до групи із середнім рівнем сталого розвитку – це Запорізька, Донецька, Закарпатська, Полтавська, Львів-

ська, Чернігівська, Волинська області. Такі області, як Дніпропетровська, Харківська, та м. Київ посіли місця вище середнього рівня, що свідчить про їх лідерство серед інших регіонів України.

Розподіл регіонів за *Isd* у 2008-2009 рр. показує, що 16 регіонів віднесено до групи з низьким рівнем розвитку та ще 7 – із дуже низьким. Лише 3 області можна віднести до групи з середнім рівнем сталого розвитку.

Отже, за досліджуваний період ситуація щодо сталого розвитку в регіонах України суттєво не змінилася. Загальна оцінка розподілення регіонів за індексом сталого розвитку вказує на те, що у багатьох регіонах України спостерігається негативний взаємозв'язок між трьома складовими (економічною, соціальною, екологічною) сталого розвитку суспільства.

Розподіл регіонів за економічною складовою сталого розвитку у 2006 р. показує, що 22 регіони України входять до низької та дуже низької груп. У 2008-2009 рр. диференціація регіонів за цим показником стала ще гіршою. Це свідчить про незадовільний стан економіки більшої частини регіонів України, що підживляє можливості сталого розвитку.

Здійснена оцінка показала, що у 2006 р. найвищого рівня економічного розвитку досягли промислово-орієнтовані регіони, такі як Дніпропетровський, Донецький та м. Київ. Лише Запорізька та Харківська області увійшли до групи регіонів із середнім рівнем економічного розвитку. У 2008-2009 рр. лише м. Київ та Донецьку область віднесено до груп з дуже високим та середнім рівнем економічного розвитку, однак відносно попереднього періоду значення їх індексів знизилися.

Показники індексу екологічної сталості вказують на непогану ситуацію у більшості регіонів України, окрім АР Крим, Київської, Одеської, Сумської, Донецької областей та м. Києва, де оцінка стану навколишнього середовища є незадовільною. У 2006 р. дуже високий індекс екологічного виміру мали 6 регіонів: Волинська, Закарпатська, Львівська, Полтавська, Харківська, Чернігівська. Показовим є те, що такі індустріальні або аграрно-індустріальні області, як Харківська, Полтавська, Львівська, мають хорошу екологічну оцінку, що вказує на можливість досягнення сталого розвитку в індустріальних регіонах. У 2008-2009 рр. розподіл регіонів за індексом екологічної сталості по-

ліпшився, більша кількість регіонів, згідно з обраним інтервалом розподілу, увійшла до груп із високим та дуже високим рівнем. Однак слід відзначити, що самі параметри I_e відносно 2006 р. погіршилися у більшості регіонів. Можливо, це відбулося внаслідок поповнення переліку індикаторів, за якими визначається екологічна складова.

Основна частина регіонів за індексом соціального виміру (I_s) 2006 р. розподілилася у групи середнього (14) та низького рівня (5 регіонів – АР Крим, Донецька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська області). Слід зазначити, що м. Київ зайняло перше місце за цим критерієм і єдине увійшло до групи з дуже високим рівнем соціального розвитку. Середній рівень соціального розвитку мали лише 7 регіонів. Кластеризація регіонів за 2008-2009 рр. за цією складовою поліпшилася – більшість регіонів увійшли до групи із середнім рівнем соціального розвитку та ще 5 – у більш високі групи. Слід відзначити також певне підвищення значень індексів I_s більшості регіонів, що вказує на певне поліпшення ситуації у соціальній сфері.

Таким чином, за результатами аналізу використаної методики прослідковується тенденція збереження низького розвитку регіонів України за індексом сталості. Розподіл за індексами економічного виміру сталого розвитку розташовується здебільшого нижче середнього рівня – на низькому і на дуже низькому рівнях. Розподілення за індексом екологічної сталості для більшої частки регіонів характеризується як середній та високий, що дозволяє відзначити цілком задовільний стан екологічної сфери. Однак у більшості регіонів України значення цих індексів погіршилися порівняно з 2006 р.

Завданням даної роботи є спроба дослідити та оцінити зв'язок між індексом людського розвитку та індексом сталого розвитку. Використовуючи дані табл. 6.8 та 6.11, 6.12, порівнюємо групування регіонів України за індексами людського розвитку та сталого розвитку. Слід відзначити: автори розуміють, що пряме порівняння обох індексів є некоректним, оскільки вони здійснювалися за різними методиками і різними науковими колективами. Однак порівняння розподілу регіонів за рівнями сталого і людського розвитку є допустимим. Підставою такого порівняння є те, що, по-перше, в обох методиках регіони порівнюються між со-

бою відносно певного обраного еталону, єдиного для всіх. Тому важливим є співвідношення регіонів, їх рангів. По-друге, дослідниками використано єдину методику групування регіонів. При цьому отримано досить близькі значення в обох періодах дослідження. Результати порівняння наведено у табл. 6.13.

Таблиця 6.13

Зіставлення групування регіонів за індексами людського і сталого розвитку у 2006 та 2009 рр.*

	Розподіл регіонів за ІРЛР	Розподіл регіонів за I _{sd}	Розподіл регіонів за ІРЛР	Розподіл регіонів за I _{sd}
	2006		2009	
<i>Дуже високий</i>	м. Київ	м. Київ	м. Київ	м. Київ
<i>Високий</i>	м. Севастополь	Харківська, Дніпропетровська	м. Севастополь	-
<i>Середній</i>	Львівська, Полтавська, Рівненська, Харківська	Запорізька, Донецька, Закарпатська, Полтавська, Львівська, Чернігівська, Волинська	АР Крим, Волинська, Київська, Полтавська, Хмельницька, Харківська	Львівська, Одеська, Харківська
<i>Низький</i>	АР Крим, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька	Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Івано-Франківська, Луганська, Миколаївська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Рівненська	Дніпропетровська, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Чернігівська, Чернівецька, Черкаська	Волинська, Донецька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Закарпатська, Запорізька, Київська, Полтавська, Рівненська, Чернівецька, Тернопільська, Херсонська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, м. Севастополь
<i>Дуже низький</i>	Вінницька, Донецька, Кіровоградська, Луганська, Чернігівська	АР Крим, Київська, Кіровоградська, Одеська, Сумська	Вінницька, Донецька, Кіровоградська, Луганська, Сумська	АР Крим, Вінницька, Житомирська, Луганська, Кіровоградська, Миколаївська, Чернігівська

*Підготовлено авторами на основі джерел [113, 128, 3].

Співставлення груп регіонів за обома індексами показує, що людський та сталий розвиток у більшості регіонів України мало між собою пов'язаний. Відповідність розподілу за групами у 2006 р. складала лише 44%, у 2009 р. – 48%, тобто менше половини регіонів попали у відповідні групи за обома індексами. Такі результати обумовлені тим, що регіони України суттєво відрізняються за рівнем основних складових сталого розвитку: економічної, екологічної, соціальної.

Показники деяких областей мають значні відхилення, наприклад, у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській, Чернігівській та Вінницькій областях індекс сталого розвитку перевищує ІРЛР і відповідні ранги регіонів. Отже, відносно високі параметри сталості цих регіонів не супроводжуються відповідним рівнем людського розвитку.

Більш детальну інформацію дає порівняння за окремими складовими сталого розвитку, яке здійснено на основі груп та рангів регіонів. Співвідношення рангів регіонів за ІРЛР та індексом економічної складової сталого розвитку свідчить, що вони співпадають у дуже незначній кількості регіонів. Лише у м. Києві та у Харківській області високий рівень економічного розвитку забезпечує високі показники людського розвитку. Зовсім протилежна ситуація спостерігається у Донецькій, Луганській та Дніпропетровській областях. Високий рівень економічного розвитку Донецької області, що підтверджує індекс економічної складової, не створює умов для людського розвитку. Це також стосується Одеської і Дніпропетровської областей. Можна зробити висновок, що в сучасних умовах господарювання України рівень економічного розвитку регіонів майже не корелюється із рівнем людського розвитку, що порушує принципи економічної віддачі та соціальної справедливості.

Розподіл регіонів за індексами людського та екологічного розвитку регіонів не має чіткого зв'язку. У більшості регіонів ранги за індексом екологічного виміру є більш високими порівняно з рангами за ІРЛР. Лише в окремих регіонах ранги за цими показниками співпадають або знаходяться близько. Безумовно, екологічний чинник впливає на рівень людського розвитку, однак цей параметр не забезпечує необхідних умов для розвитку людського потенціалу, важливим є досягнення певного рівня ефективної економічної діяльності. Питання взаємозв'язку еко-

логічного та людського розвитку ще потребує додаткового обґрунтування і дослідження.

Соціальна складова сталого розвитку найбільшою мірою пов'язана із людським розвитком. Ранги значної кількості регіонів за досліджуваними показниками співпадають або наближені. Отже, із трьох складових саме соціальна відзначилася найбільшою сумісністю до показників індексів людського розвитку регіонів. У той же час значна кількість регіонів має суттєву розбіжність рангів за цими показниками.

Результати проведеного дослідження на основі наявних розрахунків інших вчених свідчать, що в регіонах України відсутній тісний зв'язок між людським та сталим розвитком. Тому забезпечення людського розвитку на принципах сталості є одним із пріоритетних напрямів соціальної політики.

6.4. Шляхи забезпечення людського та сталого розвитку регіонів України

Попередній аналіз показав, що більшість регіонів України має низький рівень розвитку людського потенціалу. За оцінками сталого розвитку регіонів більшість із них також слід віднести до групи з низьким його рівнем. Отже, для України важливим є забезпечення високих параметрів людського потенціалу на засадах сталого розвитку.

Досягнення високих параметрів людського потенціалу можливе на основі забезпечення високого рівня та якості життя населення, високого рівня освітнього і культурного розвитку кожної людини, створення умов для збереження та зміцнення здоров'я і подовження тривалості життя населення. Концепції людського і сталого розвитку не суперечать одна одній, а взаємно доповнюють кожну. Не випадково значна кількість дослідників при визначенні сталого розвитку наголошує на необхідності задоволення потреб людини, підвищення рівня життя, покращення якості життя, забезпечення можливостей соціального, інтелектуального і духовного зростання, розвитку людського капіталу (С. Забелін, Д. Кортеж, Д. Медоуз [51], В. Волошин, І. Горленко, В. Кухар [26], О. Рюміна [117]). Інші дослідники відзначають, що метою сталого розвитку має бути соціальний

добробут [2], який безпосередньо пов'язаний із параметрами людського розвитку.

На основі проведеного дослідження розроблено модель розвитку людського потенціалу регіону на засадах сталого розвитку (рис. 6.3).

Сталий розвиток не є самоціллю. Він має забезпечувати не лише виживання населення у довгостроковій перспективі, але й розвиток людського потенціалу, підвищення добробуту, створювати підвалини неухильного соціального прогресу. У зв'язку з цим кожна складова сталого розвитку має підпорядковуватися цілям людського розвитку і соціального прогресу.

Сталий економічний розвиток має забезпечити можливість ефективної зайнятості, отримання гідних доходів та досягнення високої якості життя шляхом ефективного функціонування економічної системи на основі інноваційного розвитку та раціонального споживання матеріальних ресурсів.

Метою сталого соціального розвитку є встановлення рівноправності громадян перед законом, соціального захисту і підтримки, забезпечення рівних можливостей для досягнення матеріального, екологічного і соціального благополуччя. Сталий екологічний розвиток має за мету подолання екологічної кризи та запобігання екологічним ризикам, забезпечення конституційного права громадян на безпечне для здоров'я і життя навколишнє природне середовище, недопущення дій, які порушують здатності екосистем до саморегулювання і самовідновлення.

На рис. 6.3 визначено пріоритетні завдання досягнення сталого економічного, соціального та екологічного розвитку в контексті потреби забезпечення розвитку людського потенціалу.

Для забезпечення *сталого економічного розвитку* регіонів необхідно:

1) здійснити переведення економіки регіонів на інноваційний шлях розвитку за рахунок:

створення ефективного конкурентного середовища в системі економічної діяльності на національному та регіональних рівнях;

розробки довгострокової програми переходу економіки України на інноваційний шлях розвитку та її конкретизації на регіональному рівні;

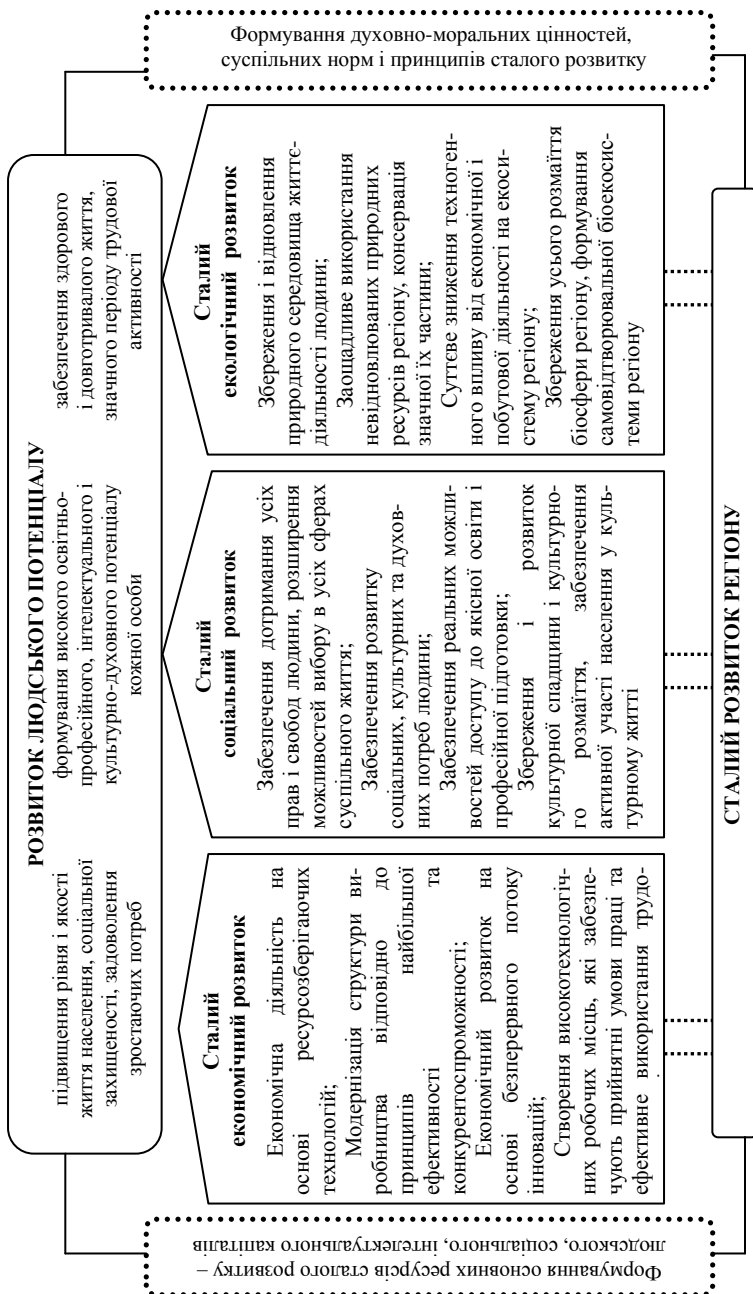

Рис. 6.3. Модель розвитку людського потенціалу регіону на засадах сталого розвитку

проведення активної державної політики підтримки інноваційного розвитку регіонів, формування регіональних інноваційних систем;

стимулювання інноваційної діяльності підприємств, формування інноваційних кластерів;

активізації міжнародних економічних зв'язків регіонів, стимулювання зовнішньоекономічної діяльності регіонів;

створення умов для залучення прямих іноземних інвестицій в економіку кожного регіону;

2) запровадити жорстку систему ресурсозбереження на основі:

запровадження ресурсозберігаючих технологій, технологій замкнутого циклу;

розвитку альтернативних джерел енергії;

розвитку безвідходного виробництва;

залучення у систему виробництва нагромаджених у попередній період промислових відходів, переробки побутових відходів;

стимулювання раціонального споживання усіх природних ресурсів;

3) здійснити структуру перебудови економіки регіону шляхом:

переведення економіки регіону на новий технологічний рівень, збільшення частки IV та V технологічних укладів;

збільшення частки виробництв з високою питомою вагою доданої вартості;

розширення сфери послуг, збільшення у їх структурі інформаційних та інших високотехнологічних послуг;

розвитку екологічно чистого виробництва.

Для забезпечення *сталого соціального розвитку* важливим є:

поступове утвердження в масовій свідомості філософії сталого розвитку шляхом широкого висвітлення через ЗМІ та освітню систему концепції ноосфери та необхідності коеволюції людського і навколишнього середовища;

формування у населення системи потреб та етичних цінностей, відповідних принципам сталого розвитку;

формування сучасної моделі споживання, відповідної принципам сталого розвитку (ресурсозберігаючої, оптимально

раціональної, екологобезпечної, орієнтованої на пріоритетний духовно-соціальний розвиток людини);

забезпечення розвитку соціальної сфери та соціальної інфраструктури на засадах сталості, забезпечення їх максимальної безконфліктної інтеграції з екосистемою;

створення необхідних правових, організаційних, фінансових, матеріальних умов для забезпечення людського розвитку в усій його багатогранності;

формування державної соціальної політики сталого розвитку.

Для забезпечення *сталого екологічного розвитку* регіонів необхідно:

формування сучасної природоохоронної інфраструктури регіону;

розробка екологічного паспорту регіону, визначення найбільш вагомих загроз та ризиків регіональної екосистеми;

удосконалення систем моніторингу за рівнем техногенного навантаження на регіональні екосистеми і динамічне відображення змін, що відбуваються у навколишньому природному середовищі;

розробка і впровадження регіональних програм екологізації виробництва і побутової діяльності населення;

забезпечення капітального ремонту і модернізації основних виробничих фондів природоохоронного призначення;

встановлення жорстких національних та регіональних екологічних стандартів виробництва і контроль за їх дотриманням;

створення комплексної систем переробки та утилізації побутових відходів на основі впровадження системи окремого збору і вивезення побутових відходів з охопленням усіх верств населення.

Таким чином, проведений аналіз умов і проблем розвитку людського потенціалу регіонів України в контексті сталого розвитку дозволив обґрунтувати модель розвитку людського потенціалу регіону на засадах сталого розвитку та ефективного використання нових інструментів державного стимулювання регіонального розвитку, формування основних пріоритетів, реалізація яких дозволить створити необхідні економічні, організаційні та правові передумови для забезпечення сталого, збалансованого розвитку регіонів, із визначенням і подоланням існуючих гострих регіональних проблем у соціально-економічній сфері.

Розділ 7. ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ТА ПРИКЛАДНИХ ПРОБЛЕМ РЕГІОНАЛЬНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

7.1. Наукові засади визначення регіональної конкурентоспроможності

Зростання уваги до проблеми конкурентоспроможності регіонів обумовлено тим, що з розвитком ринкових відносин у конкурентну боротьбу виявилися втягнутими не тільки окремі виробники товарів і послуг, а також країни в цілому й окремі регіони та міста. В умовах посилення глобалізації проблема забезпечення конкурентоспроможності економіки країни та її регіонів набуває особливої ваги та постає як важливе завдання уряду країни і регіональної влади. З урахуванням суттєвої диференціації розвитку регіонів України, різниці їх наявних потенціалів виникає потреба у ретельному аналізі конкурентних переваг окремих регіонів, зокрема промислових, як активних учасників конкуренції за глобальні інвестиційні ресурси.

На сучасному етапі розвитку в Україні в основному склалася ринкова система господарювання. Країна та її регіони втягнуті в систему глобальних економічних зв'язків, активно беруть участь у міжнародних зовнішньоекономічних відносинах, все частіше вступають у конкурентну боротьбу за ресурси і ринки збуту, можливості отримання вищого економічного ефекту. Конкуренція виступає генетичною ознакою ринкової системи. Вона примушує господарюючі суб'єкти постійно удосконалюватися в процесі виробництва і реалізації товарів і послуг. Дослідники підкреслюють, що за період розвитку ринкової системи конкурентоспроможність стала універсальним синтетичним показником оцінки ефективності господарювання всіх суб'єктів ринку, в тому числі і регіону, поступово витісняючи традиційний показник – норму і масу прибутку. Щорічні світові рейтинги конкурентоспроможності країн і регіонів фіксують низькі показники конкурентоспроможності України. За останні роки позиції України істотно погіршали, за рейтингом конкурентоспроможності, розрахованим Всесвітнім економічним форумом для 139 країн світу, Україна в 2010 р. зайняла 89 місце проти 82

у 2009 р. [139]. Підвищення конкурентоспроможності економіки України є актуальним завданням, яке має вирішуватися в рамках кожного господарюючого суб'єкта, у тому числі і регіону.

В умовах підвищення ролі регіонів, як у національному, так і у світовому масштабі, регіони всі більшою мірою стають суб'єктами конкуренції. У зв'язку з новими економічними тенденціями XXI ст. конкурентоспроможність регіонів стала розглядатися як самостійна теоретична і практична проблема регіонального розвитку. Проте, як відзначають багато вчених-економістів, у даний час відсутня загальноприйнята теорія між-регіональної конкуренції і конкурентоспроможності, що впливає на різноманіття напрямів і методологічних концепцій у сучасних регіональних дослідженнях. Проблема підтримки і підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів є досить новою і найменш дослідженою в сучасній українській науковій літературі. Це пов'язано перш за все з тим, що економіка України ще лише розвивається як ринково орієнтована, а регіони країни, хоча і перетворилися з об'єктів централізованого управління в повноправні суб'єкти ринкових стосунків, проте ще не мають такого рівня економічної самостійності, який властивий відповідним адміністративно-територіальним утворенням розвинених країн Європи і Північної Америки.

Внаслідок цього дослідження теоретико-методологічних основ конкурентоспроможності регіону є актуальним завданням. У найзагальнішому вигляді конкурентоспроможність можна визначити як здатність регіону в умовах вільної конкуренції виробляти товари і послуги, що задовольняють вимогам ринку, реалізація яких збільшує добробут регіону, країни і окремих її громадян. У прикладному аспекті важливим є визначення умов і чинників досягнення регіоном конкурентних переваг.

Слід зазначити, що більшість дослідників сходяться в тому, що Україна має низький рівень конкурентоспроможності. За результатами опитування експертів, проведеного Радою конкурентоспроможності, України – це країна з великим, проте не реалізованим потенціалом конкурентоспроможності [90]. Тому актуальним є визначення причин низької конкурентоспромож-

ності України і її регіонів, а також шляхів і чинників підвищення її рівня.

Розгляд питань, пов'язаних з конкурентоспроможністю регіону, на основі системного підходу вимагає обліку загальних внутрішніх і зовнішніх умов, у яких він знаходиться, взаємозв'язку безлічі чинників, що визначають конкурентні позиції економіки територіальної спільноти. Деякі з них є новими для пострадянської України, деякі з них недооцінюються через політичну або дослідницьку позицію. При цьому не можна абстрагуватися від глобальних проблем через відкритість економіки України.

Процеси глобалізації і регіоналізації, з одного боку, і обмеженість чинників економічного розвитку (інвестицій, кваліфікованої робочої сили і інших), з іншого боку, об'єктивно породжують конкуренцію між країнами і регіонами за створення сприятливих умов ведення бізнесу і життєзабезпечення населення. На сучасному етапі істотно зросла роль регіонів у соціально-економічному розвитку як окремої країни, так і континентів. Це обумовлено, по-перше, збільшеною потужністю регіональних капіталів (відповідно підприємств), діяльність яких виходить далеко за межі не лише регіону, але і країни, і які здатні істотно вплинути на економічні, соціальні і політичні процеси; по-друге, тим, що в регіонах протягом довгого часу розвитку сформувалися певні господарсько-виробничі комплекси; по-третє, саме в регіоні формуються основні умови життєдіяльності населення (системи освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, регіонального ринку праці та ін.).

У даний час існує безліч досліджень, присвячених регіону, і його визначень. Найбільш загальним є бачення регіону як території або як системи (конструкції). З позицій різних наукових дисциплін регіон розглядається як адміністративно-територіальна, соціально-економічна, інноваційна, підприємницька, соціокультурна система.

Іншим важливим підходом є представлення регіону як сукупності господарюючих одиниць або як цілісного суб'єкта. Звідси різні можливості використання теорій конкуренції (мікро- і макроекономічні аспекти). Так, наприклад, згідно з М. Портером, на світових ринках конкурують не галузі і країни, а фірми.

Безумовно, регіон не є лише сукупністю розташованих на його території підприємств. Єдність промисловості, транспортних мереж, іншої інфраструктури, коопераційні зв'язки між підприємствами створюють господарський комплекс регіону, який має синергетичний ефект, що визначає якість регіонального життя.

Відносно новою одиницею аналізу виступають кластери, які відносяться до мезорівня, знаходячись між підприємством і регіоном. Кластерний підхід виділяє групи підприємств, що кооперуються, створюють єдиний продукт. Кластер або мережева промислова група, – це група близьких, географічно взаємозв'язаних компаній і організацій, що співпрацюють, спільно діють у певному виді бізнесу і напрямках діяльності, що характеризуються спільністю, і взаємо-доповненням один одного [122, с.59].

Важливою ознакою регіону є наявність системи управління, націленої на вирішення виробничих, соціально-економічних, екологічних проблем даного територіального утворення. У свою чергу, регіон є державно-територіальним утворенням, що має адміністративні кордони (інколи і державні кордони для прикордонних або ексклавних територій) і органи управління, у якому забезпечуються: якість і рівень життя людей (населення); умови ведення і розвитку підприємництва; використання, відтворення і оновлення територіального потенціалу (економічного, соціального, природно-ресурсного, науково-технічного, інноваційного, культурного та ін.) на користь нинішніх і майбутніх поколінь у рамках єдиного національного простору.

Зростаюча роль регіонів, що спостерігається в останнє десятиліття, багато в чому обумовлена політикою Європейського Союзу. Так, починаючи з 1999 р. він створив нові правові рамки для управління, у яких встановлені нові критерії для розподілу адміністративних обов'язків між державою і регіонами. Також було сформовано нові Положення, що стосуються фінансової самостійності регіональних і місцевих органів влади.

Регіон є складною просторовою природно-екологічною, виробничо-господарською, соціально-економічною, соціокультурною, інституційною системою, яка виступає підсистемою державного утворення. Складовими даної системи є: населення; природні ресурси; бізнес і капітал, матеріалізований у підприєм-

ствах, виробничих фондах; виробнича і соціальна інфраструктура; органи регіонального управління.

До основних функцій регіону слід віднести:

1) забезпечення відтворення і розвитку господарсько-виробничого комплексу як структурного елементу національної економіки;

2) задоволення на достатньому рівні потреб територіальної громади, відтворення населення і забезпечення людського розвитку;

3) збереження і підтримка в рівновазі природно-екологічного комплексу регіону.

Як відзначає Л.С. Шеховцева, функції регіону визначаються такими чинниками:

інтересами і потребами населення;

цілями ділового співтовариства (бізнесу);

державою (органами управління);

потребами забезпечуючих підсистем або елементів регіональної системи (інфраструктури, інститутів, безпеки і екології регіону) [156].

Кожен регіон має свою специфіку, яку обумовлено безліччю чинників. У той же час багато з них має схожі риси, що дозволяє групувати їх. Існує безліч підходів до класифікації регіонів.

У доповіді європейських фахівців, присвяченій чинникам конкурентоспроможності регіонів, запропоновано розглядати промислові регіони, зростаючі регіони і регіони знань [160].

Виділення промислового регіону як об'єкту аналізу передбачає поєднання територіального і галузевого підходів. Згідно із традиційним підходом, промисловий регіон – територія з яскраво вираженою індустріально-виробничою спеціалізацією, насичена промисловістю, як правило, високоурбанізована. До промислових регіонів в Україні прийнято відносити Донецький, Дніпропетровський, Луганський і Запорізький.

У роботі О.В. Горської узагальнено підходи до розподілу регіонів на індустріальні і аграрні, а також на ті, що базуються на старих і нових галузях промисловості [65]. За критерієм структури економіки і з урахуванням історичного аспекту розрізняють регіони старопромислові і новітнього розвитку. Старо-

ромисловим регіонам властива значна частка в економіці регіону базових галузей промисловості (добувної, металургійної та ін.), які зберегли своє значення і в наші дні.

Регіон розглядають як середовище, у якому проявляється конкурентоспроможність фірм, а також у повному розумінні як самостійного суб'єкта конкуренції. Регіон займає серединне положення (мезорівень) у ієрархії економічних систем і поєднує властивості макросистеми, мезосистеми і мікросистеми. Тому конкурентоспроможність регіону може досліджуватися на макрорівні, мезорівні і мікрорівні. Сучасні процеси корінним чином змінюють роль окремого регіону в національній і світовій економіці.

Регіон як самостійна територіально організована економічна система поступово стає не лише окремим економічним агентом національної економіки, але також вступає в світові конкурентні процеси. Тому починаючи з 2003 р. у Щорічнику міжнародної конкурентоспроможності Інституту розвитку менеджменту в Лозанні (IMD World Competitiveness Yearbook) у рейтинг стали поступово включати окремі національні регіони. При включенні регіонів у загальний рейтинг конкурентоспроможності країн світу експерти IMD ставили за мету продемонструвати, що окремі локалітети виступають активними і успішними учасниками конкуренції за глобальні інвестиційні ресурси [158].

Положення і роль територіально організованих економічних систем виявляються залежними не лише від макроекономічних умов або можливостей самих регіонів, але також від розташування конкурентних сил, механізмів конкурентної взаємодії регіонів і позицій регіону в цій взаємодії [139].

У ринковому просторі країни стикаються інтереси всіх регіональних суб'єктів господарювання, і перевагу отримує лише той регіон, у якого сильніше конкурентні позиції, що визначені багато в чому його галузевою спеціалізацією, рівнем інноваційного розвитку, якістю людського капіталу і регіональної системи управління.

Конкурентоспроможність є однією з основних економічних категорій у ринкових стосунках, яка формується на рівнях товару, підприємства, галузі, регіону, країни і в загальному ви-

гляді виражає здатність витримувати суперництво з іншими аналогами.

Сучасний етап суспільного життя, що характеризується подальшою ринковою лібералізацією і залученням до глобальних економічних процесів, виявляє відкритість регіону як сутнісну його рису. За характером взаємодії регіонів розрізняють співпрацю, суперництво, відсутність взаємодії. Іншим найважливішим чинником стало формування регіону як самостійного учасника конкурентних стосунків. Для умов України даний процес ще лише починається.

В умовах посилення взаємозалежності і взаємозв'язку економічних процесів в ієрархії конкурентоспроможності особливе місце займає конкурентоспроможність регіону (КСР). Це пояснюється тим, що регіони є самостійними суб'єктами ринкових стосунків, де безпосередньо реалізуються поставлені цілі і завдання задоволення соціально-економічних потреб населення, у досягненні яких істотне значення має їх конкурентоспроможність. Необхідно відзначити, що тема КСР набуває все більшого розвитку в роботах українських і російських учених, що пов'язано з посиленням процесів регіоналізації, змінами в законодавстві, регулюючому діяльність регіонів.

Зв'язок теорій конкуренції і регіоналістики починає просліджуватися з 60-х років ХХ ст. Наприклад, це стосувалося виробничої і торговельної спеціалізації регіонів. Конкурентоспроможність регіонів є новим поняттям на пострадянському просторі і в Україні зокрема. Ця проблематика знаходиться на стику теорій конкуренції і регіональних систем, глобалістики. Серед українських учених, що зробили внесок у дослідження проблем конкурентоспроможності, можна назвати Б.Е. Кваснюка, І.В. Крючкову, Ю.В. Полунєєва, В.Н. Василенко, Я.А. Жаліло та ін. Проблеми конкурентоспроможності активно досліджує Рада конкурентоспроможності України, яка у 2009 р. провела дослідження «Освіта для конкурентоздатної економіки України» [90] і «Національна конкуренто-спроможність України: регіональні аспекти» [158]. Питання КСР в економіці, що трансформується, досліджуються в роботах таких російських учених як А. Гранберг, Г. Унтура, А. Татаркін, Р. Шніпер, Н.Я. Калюжнова, Р. Фатхутдінов та ін. Одним із важливих висновків є те, що пов-

ної теорії конкуренції регіонів подібно теорії конкуренції фірм поки не створено ні за кордоном, ні на пострадянському просторі, оскільки зовнішньоекономічні функції регіонів досі ще не розвинені [65].

Приклад багатогранного визначення КСР можна знайти в роботі В. Безуглої: «Здатність кожної регіональної системи до управління своїми конкурентними перевагами, раціонального і ефективного розміщення продуктивних сил з метою забезпечення стійкого фінансового і економічного положення, здобуття максимального доходу, задоволення об'єктивних і суб'єктивних потреб на умовах самостійності і самофінансування у межах існуючого законодавства» [18].

А.В.Лемдяєв пропонує під конкурентоспроможністю регіону розуміти стан (тип) усталеності відкритої соціально-економічної системи і її елементів (підсистем) на зовнішньому і внутрішньому ринках, обумовлений наявністю ресурсів (внутрішня і зовнішня конкурентоспроможність) і ефективністю стратегій, що реалізуються, які відображуються локальними і інтегральними індикаторами стану і еволюції розвитку системи [11].

У дослідженнях львівських регіонознавців під конкурентоспроможністю регіону розглядають здатність підприємств, галузей регіону успішно конкурувати на національному ринку з іншими регіонами і на світових ринках з іншими країнами [144, с.151].

Ученими ІЕП НАН України запропоновано таке визначення: «Конкурентоспроможність регіону – це здатність господарюючих суб'єктів, розташованих на його території, брати участь у змаганні з реальними і потенційними конкурентами за споживача на цільовому ринковому сегменті в конкретний період часу завдяки певному поєднанню властивостей вироблюваних товарів, умов відтворення основних чинників виробництва і використанню інших керованих чинників» [154, с.66].

Представники одеської школи вважають, що конкурентоспроможність регіону – це його здатність ефективно конкурувати з економічними суб'єктами відповідного рівня на національному і світовому ринках для забезпечення збалансованого соціо-

еколого-економічного розвитку за рахунок ефективного використання стійких конкурентних переваг даного регіону” [49, с.6].

Оскільки конкурентоспроможність є новим поняттям на пострадянському просторі, то у вітчизняній науковій літературі спостерігається певне запозичення теорій, вже створених на Заході. На пострадянському просторі суб'єктам міжрегіональних конкурентних взаємодій бракує необхідних прав і повноважень. Сама практика цих стосунків ще розвинена недостатньо. З розвитком процесу глобалізації регіон отримує все більшу частку самостійності і перетворюється на економічного агента. З позицій економічної теорії федералізму регіон вступає в конкурентні взаємодії як центр влади. З іншого боку, з розвитком інформатики, телекомунікаційних технологій, транспорту чинник простору стає все менш значимим.

У ряді публікацій відбито досягнутий рівень теоретичного опрацювання питань КСР [65, 69, 174-177]. Існує точка зору, згідно з якою конкурентоспроможність не можна розглядати відносно регіону і країни (Нобелівський лауреат Пол Кругман) [174, 175].

Чинникам регіональної конкурентоспроможності присвячена спеціальна доповідь, підготовлена на замовлення європейських структур [176]. Значне місце в ній приділено аналізу теоретичних розробок у сфері КСР. Так, наголошується, що дане поняття можна розглядати з позицій мікро- і макропідходу (рівень фірм і рівень держави).

У даній роботі представлена також схема взаємозв'язку теорій, які є базовими для розгляду регіональної конкурентоспроможності. Серед них – класична і неокласична теорія, кейнсіанська теорія економічного зростання, теорія нового економічного зростання, нова теорія міжнародної торгівлі, теорія економічного розвитку. На додаток до макроекономічної перспективи є ряд інших теорій – теорія міського зростання, «нова» інституційна економіка, теорія бізнес-стратегії, шумпетеріанська еволюційна теорія та ін.

Автори названої роботи визначають КСР як здатність регіону виробляти товари і послуги, які відповідають вимогам міжнародних ринків, і в той же час підтримувати високий і стійкий рівень прибутковості, або більш узагальнено – здатність ви-

робляти, і в той же час в умовах міжнародної конкуренції, забезпечувати високий прибуток і високу зайнятість. Іншими словами, конкурентоспроможний регіон повинен забезпечувати одночасно і кількість, і якість робочих місць. У цьому визначенні цінним є врахування зайнятості населення.

Наголос на соціально-економічний аспект визначає КСР як здатність району або регіону забезпечувати високі і зростаючі доходи і підвищувати кошти для існування людей, які живуть тут [69], що виражає мету конкурентоспроможності, визначає економічні і соціальні критерії, а також враховує їх динаміку. Більш комплексний підхід до визначення даного поняття міститься в монографії Л.Н.Чайникової, яка вважає, що конкурентоспроможність регіону – це здатність забезпечити високий рівень і якість життя його населення, які відповідають національним і світовим стандартам, на основі інноваційного підходу до використання наявних ресурсів, а також формування і розвитку нового ресурсного потенціалу із швидкістю, що випереджає конкурентів, адекватного сучасній економіці і його ефективній реалізації за допомогою сучасних ринкових механізмів для створення стійких довгострокових конкурентних переваг у всіх сферах діяльності [21]. У цьому визначенні вказано мету конкурентоспроможності регіону, умови і засоби його досягнення. Проте воно є не зовсім повним, оскільки не містить її ринкової складової. Головним проявом конкурентоспроможності будь-якого господарюючого суб'єкта є те, що він підсилює свої ринкові позиції: зберігає або нарощує обсяги продажу товарів і послуг; утримує і розширює свою ринкову частку. У регіоні це повинна забезпечити вся сукупність господарюючих суб'єктів. Саме це дає можливість отримати дохід і забезпечити високий рівень життя населення регіону.

Виходячи з цього пропонується таке визначення конкурентоспроможності регіону: здатність регіону забезпечувати високий рівень і якість життя населення шляхом розвитку ефективної економічної діяльності, утримання і розширення ринкових позицій на внутрішньому і зовнішньому ринках усією сукупністю господарюючих суб'єктів регіону.

Конкурентні позиції регіону залежать як від зовнішніх інституційних умов (міра розвиненості ринкових стосунків, регу-

лююча роль держави), так і внутрішніх (діловий клімат, регіональне законодавство та ін.). КСР є не лише сумою конкурентоздатних фірм, а всього господарського комплексу регіону, що визначається всією сукупністю чинників, які виявляються на даній території, у тому числі і загальнонаціонального масштабу.

7.2. Головні риси, форми, критерії та основні чинники забезпечення регіональної конкурентоспроможності

Виходячи з аналізу безлічі визначень конкурентоспроможності регіону, нами виділено ряд ключових характеристик конкурентоспроможності регіонів, які утворюють каркас даного економічного явища:

- 1) забезпечення розширеного відтворення економіки регіону;
- 2) формування в економіці регіону конкурентних переваг;
- 3) стійкі ринкові позиції економіки регіону на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- 4) інноваційний шлях розвитку;
- 5) наявність ресурсного потенціалу і ефективне його використання;
- 6) продуктивність, результативність, ефективність;
- 7) прибутковість, рентабельність вкладених ресурсів, капіталу;
- 8) необхідний рівень якості продукції і послуг підприємств регіону;
- 9) змагання, боротьба за ресурси і ринки збуту;
- 10) соціальна функція: забезпечення високого рівня життя населення, зайнятості;
- 11) розвиток у рамках екологічних обмежень, підтримка екологічної рівноваги;
- 12) ефективне регіональне управління, здатне використовувати свої конкурентні переваги;
- 13) позитивна динаміка основних соціально-економічних показників регіону.

Конкурентоспроможність регіону є складним економічним явищем, тому дослідники розрізняють безліч видів конку-

рентоспроможності з точки зору її рушійних сил, часових горизонтів, способів досягнення. Згідно з концепцією М. Портера, розвиток конкурентоспроможності компаній (як і країни в цілому) відбувається за наступними чотирма стадіями: конкуренція на основі чинників виробництва; конкуренція на основі інвестицій; конкуренція на основі нововведень; конкуренція на основі багатства. Перші три стадії забезпечують економічне зростання, остання стадія – застій і спад [100].

У часовому аспекті розрізняють поточну і стратегічну КСР [13], а в змістовному – цінову і нецінову конкурентоспроможність. Відомий також розгляд конкурентоспроможності як вертикальної і горизонтальної, активної і пасивної.

О.А. Федірко пропонує розрізняти реальний і номінальний типи конкурентоспроможності. Реальний тип конкурентоспроможності означає розширення ринків збуту, випереджаючі темпи зростання продуктивності праці, підвищення добробуту населення в довгостроковій перспективі, а номінальний – збільшення частки ринку на основі протекціонізму, надання субсидій підприємствам-імітаторам нових технологій, а також використання дешевої робочої сили [114].

Дослідники відзначають, що регіони можуть називатися такими, якщо вони мають реальний потенціал конкурентоспроможності. Депресивні території не конкурують, вони залежні від центру, тому їх кордони мають бути переглянуті.

Для забезпечення конкурентоспроможності регіону в довготривалій перспективі важливе формування стратегічної конкурентоспроможності, що базується на нововведеннях. Стратегічна конкурентоспроможність регіону характеризує здатність до своєчасних і повноцінних змін внутрішнього і зовнішнього середовища, що забезпечують ефективне досягнення цілей розвитку. Вона пов'язана з можливістю регіону ефективно створювати нові функції, товари, послуги, виробляти старі з новою якістю, на новому технологічному рівні і забезпечувати розвиток регіону на інноваційній, інтенсивній основі [100].

При розгляді теоретико-методологічних засад конкурентоспроможності регіону важливим є визначення його критеріїв, тобто переліку ознак, за наявності яких регіон можна віднести до конкурентоспроможного. Дослідники по-різному ставляться

до визначення критеріїв, проте більшість з них відносить показники рівня життя населення, ефективності використання ресурсів, інноваційну привабливість регіону [21, 69]. На основі узагальнення різних підходів визначено такі критерії конкурентоспроможності регіонів:

неухильне нарощування економічного потенціалу регіону, тобто здатність регіону до збільшення сукупного обсягу товарів і послуг, приросту ВРП;

зміцнення ринкових позицій, збереження або збільшення частки регіону на внутрішньому і зовнішньому ринках;

ефективність використання всіх регіональних ресурсів;

забезпечення високого рівня життя населення регіону;

досягнення інвестиційної привабливості території регіону.

Всі ці критерії тісно взаємозв'язані між собою і лише за наявності всієї сукупності критеріїв можна говорити про досягнення регіоном певного рівня конкурентоспроможності.

Прийнято виділяти чинники і умови конкурентоспроможності регіону. Чинник – це змінна, що безпосередньо впливає на результуючий показник. Зазвичай розглядається група чинників.

Умови – це такі явища, обставини, які опосередковано впливають на досліджуваний процес. Зазвичай це обмеження впливу одного об'єкта на інший. Інше значення – необхідні вихідні дані для виконання яких-небудь дій. Умови бувають необхідні, достатні, а також необхідні і достатні.

Чинники конкурентоспроможності регіону аналізуються практично всіма дослідниками цієї проблеми. Так, Л.С. Шеховцова, використовуючи концепцію національного ромба М. Портера, пропонує модель регіонального ромба, який формується чотирма групами детермінант конкурентоспроможності: наявними чинниками виробництва; умовами попиту; спорідненими галузями, що підтримуються; стратегіями розвитку і управління [156].

Перша детермінанта – чинники і умови виробництва – формується за рахунок: кваліфікованих кадрів; капіталу; наукових знань і технологій; економічної інформації; інфраструктури галузей (транспорт, телекомунікації); інфраструктури ринку; інвестиційного клімату.

Друга детермінанта – попит на внутрішньому ринку – характеризується структурою внутрішнього попиту, його обсягом і характером, механізмами передачі переваг внутрішнього ринку на зарубіжний. Найважливішими властивостями внутрішнього попиту є ті, які забезпечують початкову стимул-реакцію для інвестування і впровадження нововведень, достатніх для успішної конкуренції в галузі.

Третя важлива детермінанта, що визначає переваги в галузі, – наявність галузей-постачальників або суміжних галузей, які самі є конкурентоспроможними на національному і світовому ринках. Конкурентоспроможність прямо залежить від: кооперації регіональних виробництв; створення вертикально і горизонтально інтегрованих мереж (кластерів); інноваційно активних фірм.

Регіону потрібні не просто інвестиції, а капітальні вкладення в нові зростаючі галузі, які підвищують значення мультиплікатора і акселератора, створюють синергетичний ефект і знижують регіональні ризики.

Четвертою детермінантою, що визначає конкурентоспроможність регіону, є стратегії розвитку регіону і конкуруючих фірм, рівень їх менеджменту. Рівень управління, організованості набуває вирішального значення для підвищення конкурентоспроможності економічних систем різного рівня. На регіональному рівні управління наповнюється новим змістом, оскільки глобальна конкуренція і дії дилерів міжнародних компаній на регіональному ринку обмежують можливості дії регіональних властей і менеджменту компаній.

Декілька інший підхід до визначення чинників конкурентоспроможності має група донецьких учених (В. Василенко, О. Агафоненко, С. Будяков), які виділили три групи:

1) економічний потенціал (спеціалізація господарства, потужності підприємств, рівень технологій та ін.);

2) забезпеченість ресурсами;

3) геоекономічне положення і ринкові передумови [156].

З позицій ринкової трансформації економіки регіонів України чинники і умови, що впливають на конкурентоспроможність регіону, можна розділити на такі групи:

1) вихідні умови регіону, які сформувалися в радянський період;

2) післяреформені процеси (децентралізація, підвищення відкритості економіки країни та ін., структурна перебудова господарства регіонів, регіональне управління або регіональні стратегії).

Європейські експерти виділяють три групи ключових чинників, що детермінують міжнародний конкурентний статус регіону і, у свою чергу, включають певні субчинники: інфраструктура і доступність; людський капітал; виробниче середовище.

Українські фахівці ідентифікували такий комплекс ключових субчинників забезпечення міжнародної конкурентоспроможності національних регіонів [114]: кластери; людський капітал; підприємства і розвиненість локальних мереж; інновації і регіональні інноваційні системи; якість управління і інституційна структура регіону; промислова структура (тип) регіону; регіональна інфраструктура; інвестиційна привабливість і характер прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у регіоні.

Аналіз показує, що існує безліч чинників, які забезпечують певні переваги регіону в ході конкурентної боротьби. Регіональні конкурентні переваги – це сукупність природних, соціально-економічних, науково-освітніх, технічних, інформаційних, культурних і інституційних умов, що склалися в регіоні, відрізняють його від інших регіонів і визначають перспективи виробництва в ньому товарів і послуг [69].

У результаті проведеного дослідження зроблена більш повна систематизація чинників регіональної конкурентоспроможності, яка включає такі групи чинників.

1. Ресурсний потенціал регіону: наявність природних, фінансових, трудових ресурсів. Багато регіонів у даний час конкурентоспроможні завдяки своїм природним ресурсам. Проте російський досвід показав, що багаті родовища обумовлюють бідність продуктової ланки, «сировинний прокляти» регіонів. Процеси деіндустріалізації, що відбуваються, призводять до того, що скорочуються стадії переділу сировини з неминучим зниженням частки доданої вартості.

2. Виробничий потенціал, його структура і рівень техніко-технологического розвитку: наявність підприємств, їх виробничі потужності, спеціалізація виробництва, його технологічний рівень. Економіка регіону буде більш конкурентоспроможною за наявності галузей високих технологій, розвитку вищих технологічних укладів. Проте в більшості регіонів України панує II і III технологічні уклади, що знижує їх потенціал конкурентоспроможності. Також важлива наявність у регіоні галузей або комплексів, які значною мірою інтегровані в світове господарство і мають певні гео економічні конкурентні переваги. Наприклад, таким є гірничо-металургійний комплекс Донецько-Придніпровського району.

3. Наявність кластерів, рівень виробничої кооперації та інтеграції взаємозв'язаних галузей, здатних забезпечити взаємну підтримку і розвиток групи галузей, досягти синергетичного ефекту. Як свідчить світовий досвід, сьогодні прорив на світові ринки забезпечується, як правило, не просто продуктами, і навіть не галуззю, а міжгалузевим комплексом, який складається з певних відтворювальних і високотехнологічних систем. М. Портер вважав, що галузі національної економіки не набувають високого рівня конкурентоспроможності без виникнення і зміцнення ряду супутніх галузей, які утворюють систему, визначену в його теорії як кластер.

При цьому важливо забезпечити взаємодію великого і малого бізнесу. Дослідники відзначають пріоритетність малого бізнесу в розвитку конкурентних стосунків регіонів. Гнучкість, масовість і швидке оновлення дрібних фірм забезпечують для них конкурентні переваги порівняно з крупними підприємствами. Виробничі кооперації великих і середніх підприємств підсилюють конкурентні позиції регіону.

4. Рівень інноваційної активності економіки регіону. На сучасному етапі, в епоху глобалізації, інноваційність виступає найважливішою конкурентною перевагою регіону. Так, наприклад, за даними 2005 р. була розроблена модель зв'язку між головними індексами рейтингів конкурентоспроможності і інноваційної активності країн [114]. Залежно від стадії розвитку країни розрізняються джерела зростання продуктивності, а отже, і національної конкурентоспроможності (за М.Портером). Якщо

на першій стадії вирішальним є вклад праці і природних ресурсів, то на другій – чинники, пов'язані з рівнем освіти, професійного навчання робочої сили, ефективності товарних ринків і ринку праці, розвиненості фінансового ринку, здатності країни засвоювати передову технологію, тобто природа конкурентних переваг є частково ресурсною, частково технологічною. На третій стадії конкурентоспроможність є переважно технологічною. Участь у глобальній конкуренції забезпечується технологіями, які перевищують світовий рівень. Відомі технології є у конкурентів, тому їх використання не приводить до успіху. У вітчизняній літературі нерідко зустрічаються положення, що обґрунтовують необхідність запозичення технологій з-за кордону. Слідуючи цій логіці, Україна стане процвітаючою, втративши свою науку та інженерію, що підірве можливості конкурентоспроможності вже в недалекому майбутньому.

У даний час існують розрахунки, що наочно демонструють зв'язок конкурентоспроможності країн з їх інноваційною здатністю (коефіцієнт кореляції склав 0,6916) [18]. Найважливішим чинником забезпечення високого рівня конкурентоспроможності регіону є наявність високоефективної регіональної інноваційної системи. Її роль полягає в постійному стимулюванні потоку інновацій, що дозволяють мати заділ проривних ідей, що істотно випереджають наявні аналоги за кордоном. Ефективна регіональна інноваційна система може бути сформована лише за умови наявності корпусу учених і інженерів, талановитих менеджерів.

5. Рівень розвитку людського потенціалу і накопиченого людського капіталу регіону. Більшість дослідників відзначають зростаючу роль у забезпеченні конкурентоспроможності інтелектуального, соціального, духовного, культурного потенціалів населення регіону. У Посланні Президента України Верховній Раді України (червень 2010 р.) наголошується: “В умовах зростаючої міжнародної конкуренції шанс на успіх отримують лише ті держави, які здатні забезпечити ефективну реалізацію людського потенціалу» [103]. Дослідження різних учених показують, що міра кореляції між рангами країн за конкурентоспроможністю і індексом розвитку людського потенціалу висока: вона склала в 1998 р. 0,691. Зафіксований також зв'язок між оцінками

російських регіонів за індексом розвитку людського потенціалу і оцінкою конкурентоспроможності регіонів за інвестиційним потенціалом на рівні 0,661 (дані 1996 р.).

6. Рівень і якість виробничої і соціальної інфраструктури, яка створює необхідні умови для руху капіталу, товарів, інформації. Вона сприяє прискоренню товарообігу, укладанню ринкових операцій, припливу ресурсів. Розвиненість економічної інфраструктури і плановані напрями її реформування є стрижньовою конкурентною позицією, яка впливає на становища регіону в міжрегіональних і міжнародних торговельно-економічних відносинах. Економічна структура регіону визначає ємність внутрішнього ринку і основні напрями ввезення і вивозу товарів і послуг. Сформована соціальна інфраструктура забезпечує формування людського капіталу, що є найважливішим чинником конкурентоспроможності.

7. Рівень і динаміка попиту на продукцію підприємств регіону. Попит є ринковою змінною, яка залежить від безлічі чинників (ємність внутрішнього і зовнішнього ринку, розвиток ринкової інфраструктури та ін.). У той же час попит є похідною від міри новизни продукції, її якісних параметрів, цінової політики, маркетингової концепції підприємств регіону.

8. Рівень і якість регіонального управління, ефективність прийнятих управлінських рішень. Головними ресурсами в нашу епоху, як відзначає В.Л.Іноземцев, стають освіченість управлінців, чіткість у постановці завдань, ефективний менеджмент з боку правлячого класу і людей, що відповідають за розвиток національної економіки, ясне позиціонування країни в системі світового господарства і розуміння мети, до якої прагнуть [65]. Все це можна віднести і до рівня регіону.

В умовах глобалізації зростає роль когнітивного компонента на регіональному рівні – здатності аналізувати, бачити перспективу, удосконалювати управлінські стратегії. Для цього створюється певна інфраструктура – «фабрики думки», інноваційні центри, посилюється значення «колективного розуму» на даній території. Така робота дозволяє проводити диверсифікацію виробництва, створювати кластери і тому подібне Але все це в тому випадку, якщо регіон має своє «обличчя», достатній

рівень прав і повноважень, компетенції регіонального керівництва і готовий поборотися за свої інтереси.

9. Географічне розташування регіону, яке може забезпечити певні переваги у сфері логістики. Зручне географічне положення може забезпечити: економію на витратах у зв'язку з близькістю розташування ресурсів або ринків збуту, зручності транспортних комунікацій; розвиток виробничої кооперації; доступність ринків збуту й ін. Важливо забезпечити використання цих переваг для регіону. У Західній Україні прикордонні регіони отримують ренту від свого вигідного місцезнаходження, проте торговельні операції досить часто здійснюються «в тіні», що позбавляє регіон необхідних надходжень від підприємницької діяльності.

10. Соціально-культурні та інші нематеріальні чинники, які можуть забезпечити регіону переваги в певних сферах діяльності. Наприклад, результати великого дослідження впливу окремих ресурсних чинників у створенні сумарного валового регіонального суспільного продукту по Росії в 2003 р. показали, що «інших чинників» (окрім економічно активного населення, основних виробничих фондів, видобутку нафти, площі сільгоспугідь) припадає 42%, причому частка інших чинників коливається в окремих регіонах від 4,2 до 81% [18, с.115-116]. Ці дані говорять про значні відмінності в потенціалі і продуктивності регіонів, обумовлених впливом «нематеріальних» умов (культурного потенціалу, ділового клімату, успішного управління та ін.).

Дослідники відзначають, що в останні два десятиліття увага переміщається на нематеріальні чинники розміщення, до них відносяться: інтенсивність, різноманітність і якість рівнів культурної діяльності і рекреаційних послуг, творчий клімат; прихильність людей до своєї місцевості [100, с.221].

На рівень регіональної конкурентоспроможності істотно впливає діяльність держави (її законодавча і регулююча функції) і транснаціональних компаній.

Держава створює необхідне інституційне середовище для діяльності вітчизняних підприємств, залучення іноземних інвестицій, визначає загальну стратегію розвитку, що має надзвичайне значення для забезпечення конкурентоспроможності як краї-

ни, так і регіонів. Яскравим прикладом успішного забезпечення конкурентоспроможності є Китай. Він забезпечив не лише рекордну суму інвестицій в економіку, але і приплив найбільш досконалих технологій, кращих кадрів, цінних пропозицій. Активна абсорбуюча політика Китаю примушує провідні компанії світу переносити сюди свої найкращі високотехнологічні виробництва. Стабільна економічна система Китаю, гарантії держави абсолютно надійно забезпечують повернення коштів інвестора. Підсумок – дуже висока конкурентоспроможність регіонів і держави в цілому [177].

Китай виробив унікальну схему роботи з іноземними інвесторами, що дозволяє мати величезний потік інвестицій. Особливості цієї схеми:

1) реалізуються лише ті проекти, які засновані на кращих світових технологіях;

2) земля належить виключно державі;

3) інвесторам, як правило, пропонуються вільні території, але доступ до необхідної інфраструктури надається інвесторові на початку роботи, вона готується китайською стороною заздалегідь;

4) китайському уряду відразу належить 51% акцій на нове підприємство, через п'ять років – 75%, через 10 років – усі 100% акцій;

5) перевагами виробництва в Китаї є м'який клімат (південь), дешева робоча сила, висока стабільність і обов'язковість у договірних стосунках китайської сторони, гарантії уряду.

Такі умови, незважаючи на жорсткі обмеження, є вельми привабливими для інвесторів і забезпечують бум інвестицій і приплив найкращих технологій і ідей зі всього світу, що сприяє зростанню конкурентоспроможності.

Активними суб'єктами регіональної конкурентоспроможності в умовах глобалізації виступають ТНК і МНК. Це потужний вектор сил, що діють в регіоні. Узгодження інтересів регіону, спрямованих на розвиток і території, і ТНК (МНК) для умов України є великою і важливою проблемою, якій ще приділяється недостатньо уваги.

Як відзначають дослідники, значне місце в даний час у світовому ринковому господарстві належить транснаціонально-

му бізнесу, який зміцнює конкурентні стосунки, оскільки останні пов'язані з появою і розвитком найбільш ефективної організаційної форми сучасного підприємництва. Йдеться про те, що на світовому ринку у зв'язку з глобалізацією й інтернаціоналізацією процесів конкуренції змагаються не держави, а фірми як суб'єкти господарювання. У зв'язку з цим глобальна стратегія фірми – одна з неодмінних умов успіху в конкуренції [71].

Зпочатку ХХІ ст. більшість крупних національних компаній розвинених країн перетворилися на ТНК. Разом із цим йде активний процес розвитку глобальних виробничо-збутових мереж, формуються глобальні ринки, зростає роль міжнародних інститутів. Тому формування в рамках регіону транснаціональних корпорацій підсилює конкурентні позиції регіону. Проте слід врахувати, що діяльність ТНК, переслідуючих свої прагматичні цілі, не завжди може збігатися зі стратегічними пріоритетами розвитку регіону. Тому дуже важливим є узгодження інтересів і цілей територій і ТНК.

Таким чином, конкурентоспроможність регіону виступає інтегральною незалежною економічною оцінкою досягнутого рівня розвитку соціально-економічної системи, її матеріальних і нематеріальних параметрів.

7.3. Модель конкурентоспроможності регіону та механізм її забезпечення

На основі проведеного дослідження розроблено теоретичну модель конкурентоспроможності регіону (рис. 7.1). Вона комплексно представляє основні параметри конкурентоспроможності регіону і механізм її досягнення.

Конкурентоспроможність регіону значною мірою характеризується внутрішньонаціональним економічним середовищем, особливо економічною політикою держави, яка визначає умови функціонування національного бізнесу. Регуляторна, фінансово-банківська, податкова політики мають безпосередній вплив на становище підприємств і підприємницьку активність кожного регіону. Інтеграція регіону в світове господарство зумовлює його залежність від кон'юнктури світових ринків і діяльності міжнародних компаній. Дослідники відзначають, що

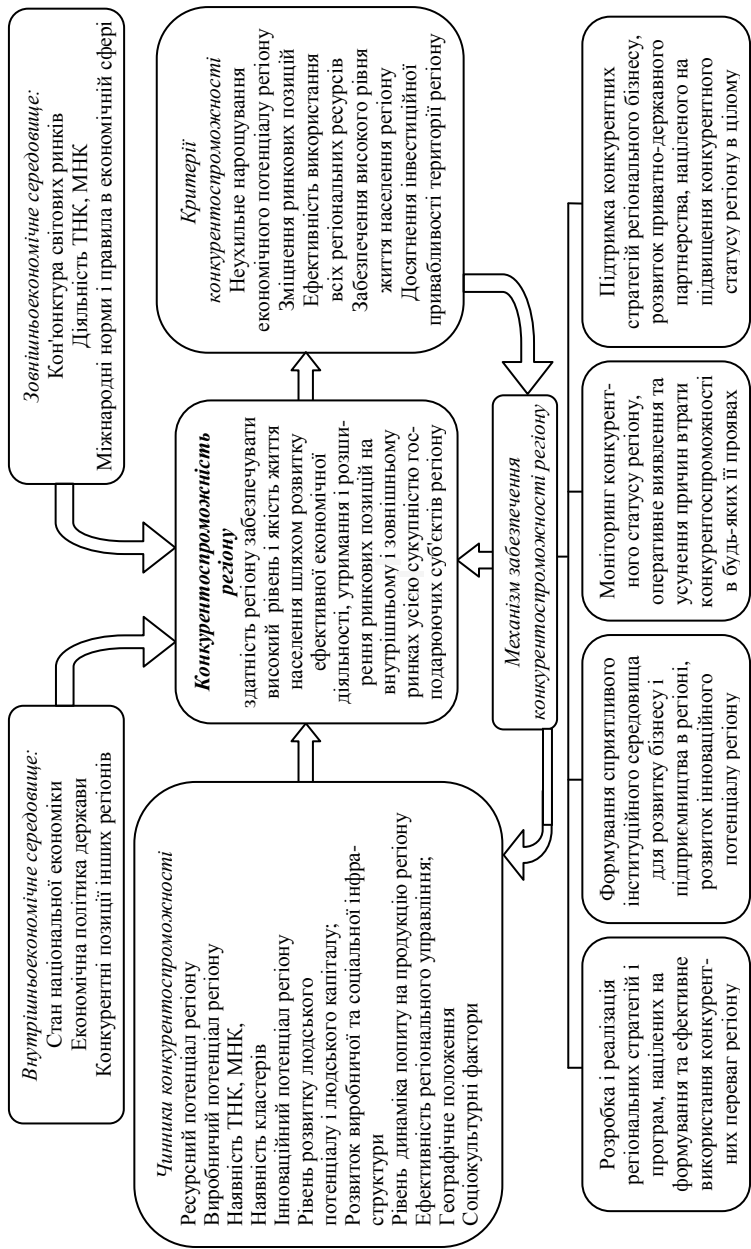

Рис. 7.1. Модель конкурентоспроможності регіону

інтенсифікація міжнародних інтеграційних процесів впливає на стан національної економіки України, що їх треба розглядати як один із чинників її розвитку в найближчій перспективі. Конкурентоспроможність регіону в умовах глобалізації виступає як готовність відповідати на виклики глобального середовища; здатність адаптації до зміни умов, до пошуку і захисту локальних конкурентних переваг, підтримки або поліпшення позиції економіки регіону в глобальній конкуренції.

Для досягнення конкурентоспроможності регіону необхідно визначити її чинники і критерії. Необхідно створити ефективний механізм досягнення конкурентоспроможності. Підвищення національної і регіональної конкурентоспроможності вимагає визначення пріоритетів соціально-економічного розвитку. До них слід віднести:

- визначення конкурентних переваг країни (регіону) та їх ефективне використання;

- активізацію інноваційних процесів у всіх сферах економічної діяльності;

 - формування економіки знань;

 - широку технічну модернізацію виробництва, перехід до V та VI технологічних укладів;

 - активне використання соціальних чинників конкурентоспроможності.

Інструментами досягнення конкурентоспроможності регіону є:

- розробка та впровадження стратегії конкурентоспроможності регіону і на її основі відповідної програми із визначення конкретних цілей, завдань, строків;

- створення сприятливого інституціонального середовища для розвитку бізнесу в регіоні, підтримка конкурентних стратегій бізнесу та створення для нього певних конкурентних переваг;

- розвиток державно-приватного партнерства, залучення бізнесу до реалізації регіональних завдань підвищення конкурентоспроможності;

 - моніторинг конкурентоспроможності регіону.

Підвищення рівня конкурентоспроможності регіону багато в чому визначається формуванням комплексної стратегії. Од-

на з найбільш значимих причин низької конкурентоспроможності України – це відсутність стратегічного планування, у тому числі стратегії конкурентоспроможності [158, с. 90]. Це правильно і для регіонального рівня.

Методика формування комплексної стратегії розвитку економіки регіону передбачає вибір базової і приватних стратегій. Під комплексною стратегією розуміється єдина сукупність базисної і приватних стратегій розвитку регіону, що дозволяють йому поповнювати резерви розвитку і підсилювати конкурентну позицію на вітчизняному і світовому ринках за допомогою вдосконалення роботи у зазначених напрямках.

Базисна стратегія – орієнтир всієї діяльності, вибирається і використовується в рамках місії регіону. Приватні стратегії вибираються в рамках базисної і представляють проблемні напрями розвитку регіону [21].

При формуванні базисної стратегії розвитку регіону слід врахувати, що Організація промислового розвитку ООН ще в 2002 р. визначила «верхню дорогу» і «нижню дорогу» досягнення конкурентоспроможності. Поняття «верхня дорога» означає економічне зростання за рахунок освоєння нових знань і технологій, розвитку власних НДДКР та інноваційного виробництва; ця дорога властива економіці, заснованій на нових знаннях. Поняття «нижня дорога» означає вихід на міжнародні ринки за рахунок експорту сировини і напівфабрикатів, залучення іноземних інвесторів ціною надання в їх безсуперечне користування національного ресурсного потенціалу і дешевої робочої сили. У даний час Україна в основному йде «нижньою дорогою».

Більшість вітчизняних учених вважають, що найбільш перспективною і практично безальтернативною стратегією досягнення конкурентоспроможності України є «верхня дорога», яка ґрунтується на знаннях, ефективному використанні інтелектуального і людського капіталу, на активізації інноваційних процесів. При цьому досягнення надійної конкурентоспроможності [90] (тобто стійкою, такою, що виключає ризики втрати конкурентних позицій) можливе лише у тому випадку, коли в країні або регіоні забезпечується розробка і впровадження в економічну діяльність науково-технічних розробок, що перевищують сві-

товий рівень. Лише при цьому створюються умови випередження інших країн, регіонів, фірм у конкурентній боротьбі.

Створення сприятливого інституційного середовища для розвитку регіонального бізнесу здійснюється шляхом удосконалення законодавства, системи регіонального управління, розробки і реалізації програм підтримки малого підприємництва, розвитку всіляких форм сприяння підприємству (субсидії, дотації, податкові преференції та ін.). При цьому головною перешкодою на шляху конкурентоспроможності України експерти назвали сукупність інституційних проблем: відсутність стратегічного планування, ефективних законодавчої і податкової систем; корупцію, клановість бізнесу і політики, протекціонізм на користь крупних компаній; відсутність національної ідеї, згуртованості країни і політичної волі [158].

Важливим у формуванні організаційно-економічного механізму досягнення конкурентоспроможності регіону є розвиток державно-приватного партнерства (ДПП), під яким розуміються формалізовані стосунки (у вигляді угод) між органами державної влади, діловими колами та інститутами громадянського суспільства. У даний час у світі ДПП широко використовується для підвищення конкурентоспроможності регіонів.

Залежно від характеру завдань, що вирішуються за допомогою механізмів державно-приватного партнерства, виділяють три типи (моделі) взаємодії держави і бізнесу:

організаційні моделі, які передбачають передачу окремих функцій і контрактних зобов'язань від держави до приватного партнерства, передачу об'єктів у зовнішнє управління; поширена форма взаємодії партнерів у рамках даної моделі – концесії;

моделі фінансування, які передбачають застосування таких форм об'єднання зусиль партнерів, як оренда, лізинг, попереднє й інтегроване проектне фінансування;

моделі кооперації, у рамках яких партнери відповідають за окремі стадії загального процесу виробництва нової споживчої вартості і, як правило, передбачають формування організаційно складних, у тому числі холдингових структур, з метою створення об'єктів і їх експлуатації [18].

ДПП на регіональному рівні націлено на розвиток кластерів, інноваційної інфраструктури, розвиток людського капіталу,

трансформацію певних переваг регіону в активи конкурентоспроможності.

Регіональна влада в даному випадку може відігравати роль посередника в сприянні розвитку кластерів і місцевих інкубаційних центрів, розвиваючи неформальний венчурний капітал через схеми «бізнес-ангелів», а також професійні навички в освіті і технологічній підтримці відповідно до пріоритетів, визначених в партнерстві з місцевими кластерами на довгостроковій основі [90].

Державно-приватне партнерство є орієнтованим на трансформацію природних цінностей у конкурентоспроможний актив. Приклад Швеції, віддаленого регіону Аггерлог з дуже суворими кліматичними умовами, де приватний сектор попросив допомоги владі, аби зробити прибутковою економіку регіону, за допомогою ДПП був створений спеціальний кластер автомобілебудування.

Підтримка інновацій, що забезпечується кластерами, складається з двох типів державно-приватної взаємодії. Першим є такий, у якому фірми, розміщені на певній території, співробітничать з державними дослідницькими і навчальними інститутами.

Згідно з другим типом взаємодії державний учасник підтримує партнерство між фірмами на місцевому рівні. Це може бути досягнуто шляхом пропозиції фінансових стимул-реакцій фірмам, аби співробітничати і приєднуватися до мережі (Італія), за допомогою тренінгів і забезпечення посередництва (агенти SEBRAE у Бразилії, брокери у Данії і бізнес-лінки у Великобританії), через підтримку створення сервісних центрів загального користування (регіони Емілія-Романья і Ломбардія в Італії) і через стимул-реакції розподілу ризиків на фірми для підтримки створення місцевих "початківців" [90].

Важливим у механізмі забезпечення конкурентоспроможності є впровадження постійного моніторингу параметрів конкурентоспроможності. У даний час моніторинг конкурентоспроможності країн здійснюється декількома міжнародними організаціями, в тому числі. Всесвітнім економічним форумом (WEF), який визначає Глобальний Індекс конкурентоспроможності (ГІК), а також Інститутом Розвитку Менеджменту (IMD),

Лозанна, який визначає рейтинг країн за Індексом міжнародної конкурентоспроможності (ІМК).

Так, починаючи з 2006 р. регіони України оцінюються відповідно до методики ГІК. Слід зазначити, що Україна і її регіони мають низький рейтинг конкурентоспроможності. За методикою WEF приватний Фонд «Ефективне управління» вже три роки проводить оцінку конкурентоспроможності регіонів України (у 2010 р. – 20 областей і м. Київ) на основі опитування експертів. Сукупність показників складає інтегральний індекс [12].

Становище України в рейтингу Індeksu міжнародної конкурентоспроможності (ІМК) 2009-2010 відповідає 82 місцю серед 133 країн [31]. Даний результат гірше за попередній період (2008-2009 рр.) на 10 пунктів. Згідно із Звітом Україна в рейтингу ІМК опинилася серед африканських і латиноамериканських країн, що розвиваються, по сусідству з Гамбією і Алжіром. Найзначніші погіршення в рейтингу України спостерігаються за трьома складовим: «макроекономічна стабільність» (падіння на 15 пунктів, 106 місце), «рівень розвитку фінансового ринку» (падіння на 21 пункт, 106 місце) і «оснащеність новими технологіями» (падіння на 15 пунктів, 80 місце). При цьому найнижчий рейтинг зафіксований за складовою «ефективність інституційного середовища» (120 місце).

При моделюванні конкурентоспроможності Лозаннським інститутом менеджменту не розглядаються невідконтрольні людині показники (наприклад, площа орних земель або забезпеченість природними ресурсами), а лише ті, на які впливає діяльність людини. Моделювання конкурентоспроможності країни допомагає визначити, як зміниться конкурентоспроможність держави, якщо уряд зосередить зусилля на поліпшенні 20 найгірших показників. За роки дослідження конкурентоспроможності країн у системі світового господарства і факторів, що її визначають, фахівцями інституту розроблені «золоті правила» конкурентоспроможності, слідуючи яким країна може домогтися підвищення або збереження своєї конкурентоспроможності. Формуються вони в такому порядку:

1. Стабільне й передбачуване законодавство.
2. Гнучка структура економіки.

3. Інвестиції в традиційну та технологічну інфраструктуру.
4. Стимулювання приватних заощаджень та внутрішніх інвестицій.
5. Підвищення агресивності експорту поряд із залученням прямих іноземних інвестицій.
6. Поліпшення якості, оперативності й прозорості управління та адміністрування.
7. Взаємозумовленість заробітної плати, продуктивності праці та податків.
8. Скорочення розриву між мінімальними і максимальними заробітками в країні і зміцнення середнього класу.
9. Великі інвестиції в освіту, особливо середню, а також у безперервне підвищення кваліфікації працюючих.
10. Баланс переваг глобалізації економіки і національних особливостей та переваг (тобто поряд з усвідомленням приналежності до світової спільноти повинна існувати національна ідея, національне самовизначення).

7.4. Оцінка конкурентоспроможності Донецького регіону та обґрунтування шляхів підвищення її рівня

За ініціативою приватного Фонду «Ефективне управління» у співпраці із Всесвітнім Економічним Форумом у 2010 р. було проведено дослідження конкурентоспроможності 20 адміністративно-територіальних одиниць (регіонів України), які сумарно дають 90% ВВП України.

Перше місце в регіональному індексі, як і в минулі роки, зайняло м. Київ. У міжнародному індексі він на 59 місці поряд з Угорщиною і Панамою. Слідом за Києвом з незначним відставанням знаходиться Дніпропетровська область. Потім ідуть дві пари областей: Закарпатська і Львівська (67 і 69 місця в міжнародному індексі, по сусідству з Уругваєм і Румунією) і АР Крим з Донецькою областю (72 і 73 місця, між Казахстаном і Латвією). Замикає умовну групу лідерів Харківська область, яка займає 76 місце між Колумбією і Єгиптом.

У середині переліку знаходяться Полтавська, Черкаська, Хмельницька, Запорізька, Одеська, Луганська і Херсонська області. Низький рівень конкурентоспроможності демонструють Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Сумська, Житомирська області. Замикає регіональний рейтинг Вінницька область. Вона зайняла 111 місце і є сусідкою Сенегалу і Сербії.

У середньому по групі промислових регіонів (Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Запорізька області) рейтинг конкурентоспроможності вищий. Конкурентні переваги пов'язані зі збереженням елементів системи відтворення людського потенціалу, рівнем науки, успадкованим від радянських часів. Зниження показників обумовлено низькою адаптованістю України до ринкових умов.

За оцінками директора приватного Фонду «Ефективне управління» Н.Ізосимової, незважаючи на всі існуючі відмінності між українськими регіонами, у них досить схожі сильні й слабкі сторони. Це відноситься до охорони здоров'я і початкової освіти, інституційного середовища, складності бізнес-процесів. Відносно великий розкид значень спостерігається за такими складовими, як інфраструктура й ефективність ринку праці.

Слід зазначити, що відзначені вище методики визначення конкурентоспроможності є досить складними, багато в чому вони базуються на експертних оцінках, де присутній певний суб'єктивізм. Опитування представників українського бізнесу показало, що вони вважають міжнародні методики оцінок конкурентоспроможності не зовсім досконалими [114, с.10]. Необхідно розробити і упровадити вітчизняну методику оцінки конкурентоспроможності регіонів України і на її підставі здійснювати моніторинг регіонів за основними параметрами конкурентоспроможності.

За період дослідження рейтинг Донецької області дещо підвищився як у системі глобальної конкурентоспроможності, так і серед регіонів України (табл. 7.1).

Дані таблиці свідчать про те, що за досліджуваний період конкурентоспроможність Донецької області підвищилася неістотно. У рамках України вона знаходиться трохи вище середнього рівня, але в той же час регіон не займає жодної з лідируючих позицій за основними складовими ІГК (табл. 7.2).

Таблиця 7.1

*Показники конкурентоспроможності Донецької області
(відповідно до ІГК) [1]*

	2006	2009-2010
Індекс глобальної конкурентоспроможності (ІГК)	4,07	4,06
Ранг регіону в міжнародному-порівнянні	74	73
Ранг регіону серед регіонів України, по яких визначається ІГК	8 (з 12 регіонів)	6 (з 20 регіонів)

Таблиця 7.2

*Позиції Донецького регіону за складовими ІГК
серед 20 регіонів України за 2009-2010 рр. [8]*

Складові ІГК	Ранг
Індекс глобальної конкурентоспроможності	6
1 складова Державні і приватні інституції	7
2 складова Інфраструктура	5
3 складова Макроекономічна стабільність	-
4 складова Охорона здоров'я і початкова освіта	19
5 складова Вища освіта і професійна підготовка	5
6 складова Ефективність ринку товарів	12
7 складова Ефективність ринку праці	11
8 складова Рівень розвитку фінансового ринку	4
9 складова Оснащення новітніми технологіями	3
10 складова Розмір ринку	-
11 складова Рівень розвитку бізнесу	6
12 складова Інновації	5

Дані таблиці підтверджують, що найбільш слабкі позиції регіону в Україні досягнуті за параметрами: охорона здоров'я і початкова освіта (19 місце), ефективність товарних ринків (12 місце), ефективність ринку праці (11 місце). Вищі ранги за іншими складовими ще не говорять про високу конкурентоспроможність, оскільки й інші регіони України її не мають. Так, наприклад, за показником надійності банків Донецька область займає 8 місце серед регіонів України і 140 місце в міжнародному рейтингу (зі 152 країн).

Для більш чіткого розуміння сильних та слабких позицій Донецької області у загальній оцінці конкурентоспроможності усі оціночні показники були розбиті на 3 групи залежно від досягнутого рейтингу (табл. 7.3).

До першої групи увійшли показники, за якими досягнуто високі рейтинги (від 1 до 50) і які характеризують конкурентні переваги регіону. Всього таких показників виявилось 22, серед яких значна частка пов'язана з умовами зайнятості та рівнем розвитку бізнесу.

До другої групи увійшли показники із середніми значеннями рангів (51-100), їх виявилось найбільше – 46 показників, значна кількість яких відноситься до інституціонального сектору, інфраструктури, вищої освіти і професійної підготовки, новітніх технологій та інновацій. Отже, за цими параметрами Донецька область значно поступається країнам-лідерам, що не сприяє підвищенню конкурентоспроможності.

Третя група включає показники, які характеризують низькі позиції у загальному рейтингу конкурентоспроможності. Із 39 показників, які увійшли до цієї групи, 8 характеризують несприятливе інституціональне середовище, 6 – проблеми розвитку людського потенціалу, 9 – низькі параметри ефективності товарного ринку.

На основі даних табл. 7.3 можна зробити висновок, що Донецький регіон займає низькі місця за параметрами глобальної конкурентоспроможності, особливо це стосується інституційного середовища і людського розвитку.

Як вже наголошувалося вище, для забезпечення стратегічної конкурентоспроможності необхідно перевести регіон на шлях інноваційного розвитку. Міжнародні експерти відзначають

Становище Донецької області у світовому рейтингу за показниками
Індексу глобальної конкурентоспроможності (2009/2010 рр.) [1]

Високий рейтинг – відносна позиція від 1 до 50		Середній рейтинг – відносна позиція від 51 до 100		Низький рейтинг – відносна позиція від 101 до 152	
Показник	Рей- тинг	Показник	Рей- тинг	Показник	Рей- тинг
<i>1 складова: Державні і приватні інституції</i>					
Втрати бізнесу від терористич- них актів	14	Права власності	83	Довіра суспільства до політиків	138
Втрати бізнесу від злочинності і насильницьких дій	26	Захист інтелектуальної власності	86	Незалежність судової влади	129
Організована злочинність	46	Непільове використання державних коштів	61	Необґрунтованість державних витрат	109
Ефективність корпоративного управління	45	Фаворитизм при ухваленні рішень держслужбовцями	89	Тягар державного регулювання	124
		Ефективність правової системи у вирішенні сперечок	63	Прозорість ухвалення політичних рішень	136
		Рівень відповідальності фірм	94	Надійність роботи правоохорон- них органів	108
				Рівень стандартів аудиту і звітності	129
				Захист інте- ресів меншоритарних акціонерів	145
<i>2 складова: Інфраструктура</i>					
Якість залізничної інфраструк- тури	28	Якість загальної інфраструктури	72	Якість доріг	103
		Якість структури повітряних перевезень	88	Якість портової інфраструктури	119
		Кількість кілометрів, які пройдені пасажир- ами авіаліній (у тиждень, в мільйонах)	60		
		Якість забезпечення електроенергією	92		
		Основні телефонні лінії (на 100 жителів) *	65		

Продовження табл. 7.3

3 складова: Макроекономічна стабільність					
Сукупна заборгованість уряду (% ВВП)	14	Профіцит / дефіцит держбюджету (% ВВП)	66	Зміна індексу споживчих цін (%)	129
		Рівень національних заощаджень (% ВВП)	53		
		Маржа процентної ставки (%) *	89		
4 складова: Охорона здоров'я і початкова освіта					
		Дитяча смертність (смертей на 1000 новонароджених)	77	Втрати бізнесу від туберкульозу	145
		Якість початкової освіти	53	Захворюваність на туберкульоз (випадків на 100 000 жителів) *	101
		Витрати на освіту (% валового нац.доходу)	60	Втрати бізнесу від ВІЛ / СНІД	131
				Поширеність ВІЧ (% дорослого населення)	114
				Середня тривалість життя (років)	115
				Кількість учнів в установах початкової освіти (%) *	125
5 складова: Вища освіта і професійна підготовка					
Кількість учнів у вищих навчальних закладах (%)	9	Кількість учнів у загальноосвітніх навчальних закладах (%)	84	Якість шкіл менеджменту	106
Якість системи освіти	39	Якість викладання математики і точних наук	61		
		Доступ шкіл до Інтернету	68		
		Наявність спеціалізованих дослідницьких і навчальних послуг	85		
		Рівень підготовки кадрів	81		
6 складова: Ефективність ринку товарів					
Зважені митні тарифи (%)	49	Рівень домінування на ринку	83	Інтенсивність конкуренції на місцях	143
		Кількість процедур, необхідних для початку бізнесу	85	Ефективність антимонопольної політики	104
		Кількість днів, необхідних для початку бізнесу	75	Рівень і ефект оподаткування	145
		Рівень орієнтованості на клієнта	51	Сукупна податкова ставка (% доходів)	104

Продовження табл. 7.3

	Вимогливість покупця	80	Витрати на проведення аграрної політики	138
			Переважання торговельних обмежень	114
			Частка іноземної власності	136
			Втрата бізнесу від недосконалих практик відносно прямих іноземних інвестицій	132
			Складність митних процедур	123
<i>7 складова: Ефективність ринку праці</i>				
Практика найму і звільнення з посади	23	Співпраця в стосунках Працівник – роботодавець	53	
Заробітна плата і продуктивність	27	Гнучкість в встановленні заробітної плати	74	
Витрати, пов'язані зі звільненням (тижнів заробітної плати)	19	Індекс стійкості працевлаштування (100-гірший показник)	58	
Частка жінок у робочій силі (% участі жінок)	30	Ставка на професійне управління	65	
		Видлив мізіків	64	
<i>8 складова: Рівень розвитку фінансового ринку</i>				
Індекс надійності юридичних прав (0-10, 10 - кращий показник)	5	Надійність захисту інвестора (0-10, 10 - кращий показник)	86	Рівень розвитку фінансового ринку
				Фінансування через місцевий фондовий ринок
				Доступність позик
				Наявність венчурного капіталу
				Обмеження на рух капіталу
				Надійність банків
				Регулювання фондового ринку
				124
				130
				113
				140
				136

Закінчення табл. 7.3

9 складова: Оснащення новітніми технологіями					
Абоненти мобільного зв'язку (на 100 чоловік)	17	Закони, що стосуються інформаційних і комунікаційних технологій	87	Прямі іноземні інвестиції і передача технологій	114
		Наявність сучасних технологій	97	Впровадження технологій на рівні фірм	105
		Користувачі Інтернету (на 100 чол.)	88		
		Персональні комп'ютери (на 100 чол.)	71		
		Абоненти Інтернету (на 100 чол.)	66		
10 складова: Розмір ринку					
Індекс розміру внутрішнього ринку	30				
Індекс розміру зовнішнього ринку	37				
11 складова: Рівень розвитку бізнесу					
Ширина ланцюжка доданої вартості	49	Стан розвитку бізнес-класстерів	61	Кількість місцевих постачальників	121
Контроль міжнародної дистрибуції	14	Природа конкурентної переваги	97	Якість місцевих постачальників	135
Рівень розвитку процесу виробництва	49	Рівень маркетингу	87		
Готовність до передачі повноважень	41				
12 складова: Іновації					
Можливості для іновацій	33	Якість науково-дослідних установ	56	Державні закупівлі високотехнологічної продукції	142
		Витрати компаній на наукові і дослідницькі роботи	65		
		Співпраця між університетами і бізнесом у дослідницькій діяльності	89		
		Наявність наукових і інженерних кадрів	71		
		Патенти на винаходи (на млн. чол.)	65		

високий рівень у регіоні можливостей для інновацій (33 місце в міжнародному рейтингу). Проте умови інноваційного розвитку значно гірші. За параметрами розвитку наукового потенціалу регіон займає порівняно непогані позиції: якість науково-дослідних установ – 56 місце в рейтингу, наявність наукових і інженерних кадрів – 71 місце, патенти на винаходи – 65 місце. Проте має місце слабка реалізація наукового потенціалу в інноваційній діяльності. Низькі рейтинги регіон має за показниками впровадження нових технологій у реальний сектор економіки (105 місце в міжнародному рейтингу).

Для регіону важливим є пошук реальних шляхів підвищення конкурентоспроможності. До промислових регіонів в Україні здебільшого відносять Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку і Луганську області, у яких питома вага промисловості у формуванні ВРП перевищує 50%. Ці області володіють як специфічними перевагами, так і недоліками у сфері конкурентоспроможності.

Перевагами їх можна визначити значний виробничий потенціал, наявність сировинних ресурсів, впливовий регіональний бізнес. У той же час слід зазначити високу міру зносу виробничих фондів, значне технологічне навантаження на екосистему регіону.

Особливість промислового регіону – це високі витрати на підтримку екологічної рівноваги, висока аварійність і небезпека техногенних катастроф, інерційність, більш високий рівень витрат на підтримку здоров'я населення. Усі ці чинники призводять до подорожчання продукції, що знижує конкурентоспроможність регіону. З іншого боку, має місце концентрація фахівців, висококваліфікованих робітників, престиж науково-технічних знань, вищий рівень освіти порівняно з мешканцями сільськогосподарського регіону. Ці чинники підвищують вартість людського капіталу і привабливість регіону.

Донецька область як один із найбільш розвинених промислових регіонів має сприятливі умови для розвитку: порівняно з іншими регіонами вона володіє значною територією, посівними площами, трудовими ресурсами, основними фондами, багаточисельними економічними суб'єктами, розвинутою наукою і освітою, комунікаційними системами [139]. Запаси вугілля в Доне-

цькій області дають надійну опору для розвитку інших галузей промисловості, незважаючи на вичерпання і труднощі видобутку коксівного вугілля. Область має й інші ресурси для розвитку.

Конкурентні переваги Донецької області досліджені у роботі О.Ю. Агафоненко [1]. З цією метою були проранжовані показники конкурентоспроможності Донецької області за 5 групами показників протягом 2001-2005 рр. Дане дослідження показало, що найбільш високі ранги Донецька область мала за трудовими ресурсами (чисельність наявного населення, чисельність працездатного населення) (перші місця за обома показниками). Такий же високий рівень був досягнутий за показником “матеріальні чинники” (вартість основних фондів). Декілька нижче показники “форми і методи організації виробництва” (кількість суб'єктів Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України, кількість малих підприємств, кількість об'єктів, що змінили форму власності) (1-2 місця), наука і освіта (кількість загальноосвітніх учбових закладів, кількість вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації) (2 місця). Нижчі рейтинги Донецька область має за показниками “комунікаційні системи” (протяжність залізниць, протяжність автодоріг, кількість міжнародних таксофонів телефонної мережі загального користування) (1-6 місця). Замикають перелік показники природних ресурсів (7-20 місця).

Слід зазначити, що оцінка конкурентоспроможності Донецької області на сучасному етапі вимагає більш комплексних і глибоких досліджень. У даний час у регіоні відбуваються процеси, які не сприяють підвищенню конкурентоспроможності: знижується питома вага інноваційноактивних підприємств; в економіці регіону спостерігається зниження рівня переділу в ряді виробництв, наприклад на коксохімічних заводах; відставання з оновленням технологічної бази призвело до закриття ряду металургійних підприємств; руйнування системи галузевих науково-дослідних інститутів і машинобудівних підприємств підсилює необхідність придбання імпортного устаткування у збиток інтересам держави; загострилася проблема депресивності промислових селищ і сільськогосподарських регіонів.

Соціологічні опитування, проведені авторами, свідчать, що серед підприємців Донецької області склалося поверхневе

розуміння конкурентоспроможності і шляхів її досягнення. Питання конкуренто-спроможності піднімалися в соціологічному дослідженні, проведеному в 2007 р., де за допомогою анкетування було опитано 60 підприємців м. Донецька. Лише 6% респондентів вважали свою продукцію або послуги неконкурентоспроможними, 8% – утруднилися відповісти. В основному вони орієнтуються на внутрішній ринок. Так, 42% опитаних вказали, що їх продукція конкурентоспроможна в області, 18% – в Україні. І лише 3% респондентів вважають, що вона є конкурентною за кордоном.

Конкурентні переваги підприємств, які відзначають респонденти, поки що недостатньо пов'язані з інноваціями. Так, лише 18% опитаних відзначили, що вони використовують нові технічні рішення. Їх переваги пов'язані з високою кваліфікацією персоналу (40%), високим рівнем організації виробництва (18%), успішним маркетингом (17%), дешевими джерелами сировини (13%). Недостатня увага підприємців до інновацій свідчить про те, що вони більше орієнтуються на перевірене (63%), ніж на нове (27%).

Опитування представників підприємств Донецької області і України, проведене у вересні-жовтні 2009 р. на виставках (опитано 113 чол.), показало, що більшість опитаних (77%) вважає продукцію свого підприємства конкурентоспроможною повною мірою, за окремими параметрами – п'ята частина (21%). Те, що інновації можуть істотно поліпшити конкурентоспроможність підприємства, вважають 77% респондентів.

Заходи підвищення конкурентоспроможності підприємства, що вживаються керівництвом, в умовах кризи носять двоякий характер. Переважають ринкові чинники (пошук нових ринків збуту, посилюється маркетингова служба), на що вказали 72% опитаних. У той же час чинник технічного переоснащення виробництва (йде пошук нових технічних ідей, залучаються автори зі сторони) був вибраний лише 47% опитаних. У відповідях на питання «Яким питанням керівництво вашого підприємства приділяє зараз найбільшу увагу?» про ринкову орієнтацію свідчать відповіді 77% опитаних, про технічне оновлення – 43%. Про те ж говорять дані відповідей на питання «Які цілі ставить перед собою керівництво підприємства у зв'язку з кризою?» Тут

на ринкові стратегії вказав 81% опитаних, інтенсивні чинники (підвищення якості продукції, зростання кваліфікації персоналу) – лише 33% опитаних.

Таким чином, отримані дані свідчать про звички і надії переважної більшості керівників підприємств вирішувати свої проблеми за допомогою використання кон'юнктурної ситуації, ослаблення конкурентів у зв'язку із кризою та ін. У той же час питання технічного переозброєння, диверсифікації виробництва, підвищення якості продукції і кваліфікації персоналу, як видно, мають другорядне значення.

Перешкодою досягнення конкурентоспроможності на основі інновацій як на національному, так і на регіональному рівні є специфіка інституційного середовища України, обумовлена нерозвиненістю ринкових традицій і принципів правової демократичної держави. Низький попит на інновації, на думку члена - кор. НАН України В.П. Вішневського і д.е.н. В.В. Дементьєва, «обумовлений інституційним порядком, при якому переважаючим способом максимізації особистого доходу власником є привласнення ренти, а необхідною для цього умовою, основною конкурентною перевагою підприємства, – приватна економічна влада» [158]. На цю ж причину вказує академік НАН України, директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин А.Пахомов: «Будучи реальними господарями країни, клани масштабно підпитуються за рахунок коштів бюджету, рейдерства, захвату земель, махінацій з податками. Все це знецінює новачії як джерело збагачення, відкладеного в часі» [156].

Підвищення конкурентоспроможності України і її регіонів вимагає зміни всієї системи економічних стосунків, формування зрілої ринкової системи, впровадження ефективного державного управління, вирощення патріотично налаштованого бізнесу і політичної еліти. Опитування експертів, представників ділових кіл, показало, що для підвищення конкурентоспроможності в Україні необхідно упровадити стратегічне планування [139, с.11-12]; реформувати податкове і судове законодавство; звільнити малий і середній бізнес від тиску держави (не від податків); просувати імідж країни за рубіж; знайти ефективну соціальну модель взаємодії з владою, реформувати владу; провести інвентаризацію можливостей країни (що маємо, що можемо ма-

ти); побудувати сильні вертикальні і горизонтальні зв'язки у структурі влади; стимулювати довгострокове інвестування; створювати патріотичний клімат.

Одним з найбільш значимих результатів опитування є теза про те, що для забезпечення конкурентоспроможності як на національному, так і на регіональному рівні в Україні має бути сформована критична маса патріотично налагоджених людей з новими ідеями і широким світоглядом.

Слід підкреслити, що конкурентними перевагами Донецької області є постійна увага керівництва області до стратегічних питань її розвитку. Про це свідчить наявність Програми науково-технічного розвитку Донецької області на період до 2020 р., Стратегії економічного і соціального розвитку Донецької області на період до 2015 р., Концепції інноваційного розвитку Донецької області до 2020 року, Концепції і Плану заходів регіональної програми «2010 – рік інновацій», проведення Стратегічної сесії “Інноваційна стратегія розвитку Донецького регіону”, низка інших рішень.

На сучасному етапі існує теоретичне обґрунтування механізму досягнення конкурентоспроможності, засноване на поетапному «витягуванні» потенційно конкурентоспроможних галузей і підприємств регіону (розробки А. Градова, С. Убея, Д. Стеченко, Т. Голікової та ін.). Як зазначає Т.Голікова, першим етапом процесу "витягування" потенційно конкурентоспроможних виробництв є підтримка тих видів економічної діяльності, які досягли конкурентних переваг за рахунок використання наявних природних ресурсів, дешевої робочої сили, придбаного багаторічного досвіду, усталених смаків агентів внутрішнього ринку. У певному значенні цей рівень є «товарно-кон'юнктурним». Його головне завдання – укріпити позиції на традиційних ринках, а також позиціонувати на нових [99, с.149-150].

Для Донецького регіону таким локомотивом забезпечення конкурентоспроможності є гірничо-металургійний комплекс, який має значний експортний потенціал. При цьому потрібне значне технічне переозброєння комплексу, впровадження нових технологій, що забезпечить підвищення якості продукції і зниження його собівартості. У даний час існують наукові розробки, які забезпечують істотне підвищення конкурентоспроможності

чорної металургії і вугільної галузі на основі нових технологій, що дозволяють продуктивно використовувати наявні ресурси: виплавка чавуну на енергетичному вугіллі; здобуття газу за рахунок підземної газифікації вугілля на паровому і кисневому дутті.

Другий етап передбачає переміщення ресурсів у групу галузей з потенціалом конкурентоспроможності більш високого рівня, заснованим на сучасних технологічних укладах і досягненнях у сфері інновацій. Це генерації виробництв, що містять значний науково-технічний потенціал, забезпечені спорідненими ланками, які мають і інші сприятливі можливості для досягнення конкурентних переваг (електротехнічна промисловість, загальне і транспортне машинобудування, хімічне виробництво і тому подібне). Головною метою тут є забезпечення підготовки (навчання) персоналу.

Третій етап пов'язаний з переходом на вищий рівень конкурентної ієрархії, коли повинна відбуватися реалізація конкурентних переваг, втілених у високих технологіях – як у тих, що існують, так і перспективних. Він заснований не лише на розвитку існуючих високотехнологічних галузей, але і на створенні нових виробництв і видів економічної діяльності, що базуються на останніх досягненнях науки і нових потребах суспільства.

Донецький регіон, який володіє міцними економічним і науковим потенціалом, знаходиться на низьких позиціях за багатьма параметрами конкурентоспроможності. Подальший розвиток регіону і підвищення його конкурентних переваг можливі шляхом неоіндустріалізації, тобто розвитку базових галузей промисловості на новій технологічній базі. Локомотивом такого розвитку можуть виступати металургійна та вугільна промисловість за умов розвитку на інноваційній основі. Це можливо шляхом застосування технології без коксівного видобутку металу на енергетичному вугіллі, використання технології підземної газифікації вугілля. Соціальний ефект пов'язаний зі збереженням робочих місць, покращанням умов праці та екологічної ситуації у регіоні.

Проведене дослідження показує, що конкурентоспроможність регіону формується під впливом безлічі чинників. У сучасних умовах вона не забезпечується автоматично за рахунок володіння регіоном якими-небудь природними ресурсами, ви-

гідним географічним положенням, наявністю окремих успішних підприємств або присутністю інших окремих переваг. Забезпечення конкурентоспроможності регіону вимагає об'єднання зусиль бізнесу, регіональних органів управління, населення, громадських організацій. Конкурентоспроможність регіону – це інтегральне економічне явище, складовими якого є конкурентоспроможні у регіоні підприємства, робоча сила, наука, менеджмент і система регіонального управління.

Досягнення конкурентоспроможності регіону можливо за таких умов:

ідея досягнення регіональної конкурентоспроможності повинна стати базовою концепцією розвитку регіону в довгостроковій перспективі;

важлива консолідація регіонального співтовариства довкола концепції конкурентоспроможності. Підприємці і робітники, політичні лідери і населення, учені і керівники – всі групи і прошарки регіонального співтовариства повинні з'ясувати, що для процвітання бізнесу, підвищення добробуту населення регіону в умовах ринку немає іншого шляху, як зміцнення конкурентних позицій усіх суб'єктів економічної діяльності регіону на внутрішньому і зовнішньому ринках;

початковим етапом у забезпеченні конкурентоспроможності регіону має бути дослідження, виявлення і побудова ієрархії значущості наявних конкурентних переваг регіону;

важливе розуміння, що в сучасних умовах досягнення конкурентоспроможності можливе лише на інноваційній основі. Тому необхідне визначення потенціалу інноваційного чинника регіону і можливостей його використання для досягнення конкурентоспроможності промислового регіону, розробка моделі інноваційної конкурентоспроможності регіону;

розробка стратегії конкурентоспроможності регіону повинна базуватися на взаємозв'язку стратегічних цілей розвитку регіону і великих компаній, що функціонують на території регіону;

регіональні органи управління повинні забезпечити максимальне використання конкурентних переваг регіону, а також нарощування загальних чинників конкурентного потенціалу (науки, освіти, креативності населення).

7.5. Взаємозв'язок людського розвитку та конкурентоспроможності

У нових теоріях економічного розвитку увага переміщується від традиційних чинників (капітал, природні ресурси, інвестиції) до гуманітарних (знання, культура, креативність тощо), які формуються завдяки людському розвитку. Зростає роль гуманітарних чинників і в забезпеченні конкурентоспроможності. Освітній, інтелектуальний, творчий, культурний рівень населення безпосередньо пов'язані з конкурентними можливостями регіонів [160, с. 221, 240].

Про значну роль параметрів людського розвитку в забезпеченні конкурентоспроможності свідчить включення їх показників до методик оцінки рівня конкурентоспроможності на глобальному, національному та регіональному рівнях.

Міжнародні оцінки конкурентоспроможності країн здебільшого використовують інтегральні індекси. Серед них найбільше визнання здобули Глобальний індекс конкурентоспроможності (ГІК) Всесвітнього економічного форуму (WEF) та Рейтинг міжнародної конкуренто-спроможності (РМК) Міжнародного інституту розвитку менеджменту (ІМД) (м. Лозанна, Швейцарія). Обидва індекси для визначення рівня конкурентоспроможності країн включають значне коло показників, які характеризують людський розвиток.

У 2004 р. Всесвітній економічний форум вперше розробив Глобальний індекс конкурентоспроможності (ГІК) для виміру національної конкурентоспроможності, що враховує мікро- й макроекономічні основи національної конкурентоспроможності, а також є основним інструментом для оцінки конкурентоспроможності. ГІК був розроблений для оцінки потенціалу зростання країн у середньостроковій і довгостроковій перспективі, з огляду на рівень розвитку на цей час, усвідомлюючи той факт, що конкуренто-спроможність – це набір установ, політик і факторів, які визначають рівень продуктивності країни [161, с.11].

ГІК розраховується на основі статистичних даних та експертних оцінок, які складаються з 12 складових, об'єднаних у 3 групи. Базові вимоги (перша група) включають такі групи показників: 1) державні, суспільні та приватні установи; 2) інфра-

структура; 3) макроекономічна стабільність; 4) охорона здоров'я та початкова освіта.

Друга група охоплює показники, які підсилюють ефективність: 5) вища освіта та професійна підготовка; 6) ефективність ринку товарів та послуг; 7) ефективність ринку праці; 8) розвиненість фінансового ринку; 9) оснащеність новими технологіями; 10) розмір ринку.

До третьої групи відносяться фактори розвитку та інноваційного потенціалу: 11) рівень розвитку бізнесу; 12) інноваційний потенціал.

Глобальний індекс конкурентоспроможності містить у собі значну частку соціальних показників. Так, до четвертої складової увійшли такі показники: втрати бізнесу від малярії; захворюваність на малярію (випадків на 100 000 мешканців); втрати бізнесу від СНІД/ВІЛ; поширеність ВІЛ (% дорослого населення); дитяча смертність (смертей на 1000 немовлят); середня тривалість життя (років); якість початкової освіти; охоплення початковою освітою (чиста пропорція, %); витрати на освіту (% GNI).

Складова «Вища освіта та професійна підготовка» складається з восьми показників, таких як: охоплення середньою освітою, охоплення освітою третього ступеня (вища освіта), якість системи освіти, якість викладання математичних наук, якість шкіл менеджменту, доступ шкіл до мережі Інтернет, наявність спеціальних досліджень і підготовки на місцях, обсяги підготовки кадрів.

Однак не лише четверта та п'ята групи показників охоплюють параметри людського розвитку, вони представлені і в інших складових ГІК. Аналіз структури Глобального індексу конкурентоспроможності свідчить, що інші складові індексу мають показники, які характеризують людський розвиток та соціальну сферу. Так, у першу складову увійшли показники організованої злочинності та втрат бізнесу від неї; у шосту – показники, пов'язані з потребами населення; показники, які характеризують соціально-трудові відносини (між працівниками та роботодавцем, оплата праці, працевлаштування, звільнення, відплив мізків тощо); у дванадцяту – наявність наукових та інженерних кадрів, якість науково-дослідницьких закладів, кількість патентів.

У цілому ГІК складається на 32% із соціальних показників, що свідчить про вагомість цих факторів у конкурентоспроможності кожної країни. Слід зазначити, що 12 складових ГІК не мають однакової питомої ваги при розрахунку Глобального індексу конкурентоспроможності. Всесвітній економічний форум пропонує диференційовану шкалу кожної складової залежно від стадії розвитку економіки (табл. 7.4).

Таблиця 7.4

Питома вага трьох основних груп складових на кожній стадії розвитку економіки, % [161, с. 17]

	Стадія факторної орієнтованості	Стадія орієнтованості на ефективність	Стадія орієнтованості на інновації
Базові вимоги	60	40	20
Фактори підсилювання ефективності	35	50	50
Фактори розвитку та інноваційного потенціалу	5	10	30

Країни, економіка яких перебуває між будь-якою із цих двох або трьох стадій, вважаються країнами з «перехідною економікою». Для цих країн питома вага складових плавно змінюється протягом розвитку країни, що відображає процес плавного переходу від однієї стадії розвитку до іншої. Україна знаходиться на стадії розвитку між факторною орієнтованістю та орієнтованістю на ефективність, отже питома вага показників вищої освіти, професійної підготовки та наукової діяльності збільшується.

Методика визначення Глобального індексу конкурентоспроможності використовується в Україні для оцінки конкурентоспроможності регіонів. Вона містить 107 показників, з яких 40 належать до гуманітарних, що пов'язані з людським розвитком. Ці показники можна розподілити на такі блоки: охорона здоров'я; освіта; наука; інновації; суспільні відносини; якість управління (табл. 7.5).

Деякі показники можна віднести до двох блоків.

Таблиця 7.5

*Показники Індексу глобальної конкурентоспроможності,
що використовуються для оцінки регіонів України,
які визначаються параметрами людського розвитку*

Блоки гуманітарних показників	Показники
1	2
Освіта (9)	Якість початкової освіти
	Витрати на освіту (% ВВП)
	Кількість учнів у закладах початкової освіти
	Кількість учнів у загальноосвітніх учбових закладах
	Якість викладання математики і точних наук
	Доступ шкіл до Інтернету
	Кількість студентів у ВНЗ
	Якість системи освіти
	Якість шкіл менеджменту
Охорона здоров'я (6)	Втрати бізнесу від туберкульозу
	Захворюваність на туберкульоз
	Втрати бізнесу від ВІЛ
	Поширеність ВІЛ
	Дитяча смертність
	Середня тривалість життя
Наука (5)	Якість науково-дослідницьких закладів
	Співробітництво між університетами і бізнесом у дослідницькій діяльності
	Наявність наукових і інженерних кадрів
	Патенти на винаходи
	Наявність спеціалізованих дослідницьких і - освітніх послуг
Інформація (3)	Абоненти мобільного зв'язку
	Користувачі Інтернету
	Абоненти Інтернету
Суспільні відносини	
- соціально-трудові відносини (7)	Практика найму і звільнення з роботи
	Заробітна платня і продуктивність
	Частка жінок у робочій силі
	Співробітництво у відносинах робітник – роботодавець

Закінчення табл. 7.5

1	2
	Гнучкість в установленні заробітної платні
	Індекс сталості працевлаштування
	Відплив мізків
- бізнес і суспільство (4)	Втрати бізнесу від терористичних актів
	Втрати бізнесу від злочинності і насильницьких дій
	Ступінь орієнтованості на клієнта
	Вимогливість покупця
загальносуспільні відносини (2)	Довіра суспільства до політиків
	Організована злочинність
Якість управління (4)	Фаворитизм при прийнятті рішення держслужбовцями
	Готовність до передання повноважень
	Ефективність корпоративного управління
	Ставка на професійне управління
<i>Усього: 40 показників</i>	

Швейцарський Міжнародний інститут розвитку менеджменту (IMD) здійснює оцінювання більше ніж за 320 критеріями і використовує інформацію 52 дослідницьких інститутів світу, які є партнерами IMD. При складанні рейтингу використовується два типи даних. Перший – достовірні дані (Hard data criteria) – складається із 126 критеріїв, які представляють собою набір статистичних даних; другий тип даних – оглядова інформація (Executive Opinion Survey) – включає 113 критеріїв, формується з даних опитування. Виявлення таких чинників, як практика управління, трудові відносини, корупція, умови навколишнього середовища і якість життя, є основною метою опитування.

У свою чергу, Індекс міжнародної конкурентоспроможності IMD розподіляється на чотири згруповані блоки: макроекономічна динаміка, ефективність інституцій влади, ефективність бізнесу, інфраструктура. Кожна із цих складових включає і показники людського розвитку [177].

Так, наприклад, у блок показників, які характеризують ефективність інституцій влади, включено групу показників «Соціальна структура», до яких увійшли такі показники:

- 1) справедливість;
- 2) особиста безпека і права приватної власності;
- 3) старіння суспільства;
- 4) ризик політичної нестабільності;
- 5) соціальна згуртованість, яка є пріоритетом для уряду;
- 6) індекс Джині, який характеризує нерівність розподілу доходів населення;
- 7) розподіл доходів населення – 10% найменш забезпечених домогосподарств;
- 8) розподіл доходів населення – 10% найбільш забезпечених домогосподарств;
- 9) рівні можливості;
- 10) жінки в парламенті – відсоток від загальної кількості місць у парламенті;
- 11) жіночі позиції у владних структурах - відсоток від загального числа законодавців, високопоставлених чиновників і менеджерів
- 12) Індекс гендерної нерівності.

У блоці показників «Інфраструктура» окремо виділено розділ «Освіта», до якого увійшло 16 показників-індикаторів.

1. Загальний обсяг державних витрат на освіту, у відсотках від ВВП.

2. Загальний обсяг державних витрат на освіту на душу населення, у дол. США.

3. Співвідношення учні-вчителі (початкова освіта) – ставлення учнів до викладацького складу.

4. Відносини учнів-вчителів (середня освіта) – ставлення учнів до викладацького складу.

5. Зарахування учнів до середньої школи. Частка відповідної вікової групи, що отримує очне навчання

6. Досягнення вищої освіти. Частка населення (25-34 років), що отримала принаймні вищу освіту.

7. Студентська мобільність – студенти, що входять до зарубіжних вищих навчальних закладів, на 1000 населення.

8. Студентська мобільність – студенти, що навчаються за кордоном на 1000 населення.

9. Оцінка освіти PISA – 15-річний огляд.

10. Знання англійської мови – оцінки TOEFL.

11. Система освіти, що відповідає потребам конкурентоспроможної економіки.

12. Наука в школах.

13. Вища освіта, що відповідає потребам конкурентоспроможної економіки.

14. Управління освітою.

15. Неграмотність (%) дорослих (старше 15 років) – рівень неписьменності, у відсотках від населення.

16. Знання мов.

Можна зробити висновок, що в Індексі міжнародної конкурентоспроможності IMD показники, які характеризують людський розвиток, представлені досить широко і складають вагомую частину даного індексу.

На основі методології IMD головою Ради конкурентоспроможності України Ю.Полунєєвим було розроблено підходи до стратегії конкуренто-спроможності України, які названі технологією економічного прориву.

Технологія економічного прориву (ТЕП) – це розроблена автором методологія для трансформування детального аналізу міжнародних рейтингів конкурентоспроможності (у даному випадку рейтингу IMD) у цілісний підхід щодо формулювання довгострокової стратегії розвитку країни [176].

Технологія економічного прориву складається із чотирьох матриць: ліквідація критичних відставань, згуртованість, економіка знань, сталість, які містять безліч соціальних показників. Так, матриця «Згуртованість» включає наявність об'єднаних ідей та принципів, диференціацію доходів населення, гендерні питання та систему установок і суспільних цінностей. У матриці «Економіка знань» більшість показників пов'язані із людським розвитком (освіта, наука, кваліфікація, нові технології тощо). До матриці «Сталість» увійшли показники якості життя, охорони здоров'я, стану навколишнього середовища, соціальної відповідальності та етичності бізнесу тощо. Це свідчить про те, що вітчизняні науковці і політики усвідомлюють важливість парамет-

рів людського розвитку для забезпечення конкурентоспроможності України.

Людський розвиток і конкурентоспроможність є взаємозалежними процесами. З одного боку, розвиток людського потенціалу на основі підвищення освіти, кваліфікації, трудової, підприємницької, інноваційної активності населення та інших його якісних характеристик виступає вагомим чинником конкурентоспроможності. З іншого боку, підвищення конкурентоспроможності економіки є економічним підґрунтям для людського розвитку, адже воно сприяє розвитку економічної діяльності, зростанню зайнятості та доходів населення, збільшенню бюджетних можливостей держави щодо розвитку соціальної сфери, соціальної підтримки населення.

Виявлення взаємозв'язку між людським розвитком і конкурентоспроможністю неможливо на основі окремих показників, оскільки обидва явища є багатоплановими і оцінюються низкою показників з їх об'єднанням у єдиний інтегральний показник. На міжнародному рівні людський розвиток оцінюється відповідним індексом ПРООН (ІЛР), який включає три складових: тривалість життя, рівень життя та освіти. Як зазначено вище, конкурентоспроможність країн оцінюється Глобальним індексом конкурентоспроможності (ГІК) WEF та Індексом міжнародної конкурентоспроможності (ІМК) IMD. Пряме порівняння значень ІЛР та ГІК або ІМК неможливе, оскільки оцінки робляться за різними показниками і методиками. Тому для виявлення взаємозалежності був використаний рейтинговий аналіз, який є одним із методів дослідження соціально-економічних явищ і використовується в аналізі конкурентоспроможності [175, с. 284].

У зв'язку зі складністю одночасного контролю та аналізу великої кількості різних показників набули поширення процедури комплексної оцінки, на основі якої може бути обчислений рейтинг як узагальнююча оцінка будь-якого процесу.

Корінь слова «рейтинг» походить від латинського дієслова «геог» - «оцінювати», «рахувати», «підраховувати». Суть рейтингу, як шкального інструменту, полягає в оцінці позиції аналізованого об'єкта за обраною шкалою. Рейтингова оцінка є комплексною інформацією про стан диференціації природних, соціаль-

них, економічних, політичних процесів і явищ, яка представлена в максимально стислому вигляді за інтегральними характеристиками.

Рейтинги, поєднуючи різнобічні властивості складних соціально-економічних явищ, застосовуються для діагностики соціально-економічного, фінансового тощо стану об'єктів будь якої природи – у моніторингу кон'юнктури ринків, при прогнозуванні комерційних, страхових, політичних ризиків, у міжнародних і регіональних порівняннях.

З упровадженням рейтингового оцінювання в різних сферах, неодмінною складовою якого є розрахунок інтегральних індексів, як основи ранжування, великого розповсюдження і в світі, і в Україні набули саме інтегральні оцінки. Це спеціального типу згортки найбільш інформативних статистичних показників соціально-економічних систем, які вважаються ознаками її розвитку. Оскільки конкретні значення будь-якого показника, як правило, оцінюються не в порівнянні з нормативами або іншими взірцями, то такі оцінки фактично вимірюють не реальний стан, а його диференціацію між регіонами або країнами. Незважаючи на це, ранжування країн та регіонів як за однією, так і за кількома ознаками стало проводитися досить часто.

Цей вид оцінювання втілений у більшості законодавчо затверджених методик оцінки соціально-економічних явищ у регіонах України. Найновішою методичною базою такого роду оцінок є затверджений постановою Кабінету Міністрів України Порядок проведення комплексної оцінки соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим, областей, м. Києва та Севастополя, згідно з яким вона здійснюється на підставі результатів рейтингів окремих сфер діяльності. Використання рейтингових принципів в оцінці розвитку країн знайшло своє втілення в глобальних оцінках за методиками міжнародних організацій, таких як Індекс людського розвитку, Індекс конкурентосдатності, Індекс суспільства, заснованого на знаннях, та інших.

Розгляд структури індексів конкурентоспроможності та ІЛР свідчить, що дані індекси являють собою складні ієрархічні вимірювальні системи, розрізняються набором блоків, змістом і кількістю показників, алгоритмом інтеграції інформації та шкалою значень індексів, що ускладнює порівняння результатів ви-

мірювання рівня конкурентоспроможності і людського розвитку країн світу і робить актуальним виявлення чисельних відповідностей між значеннями даних індексів. Відомо, що дані індекси пов'язані прямими і зворотними зв'язками, утворюючи систему взаємопов'язаних індексів. У зв'язку з цим виникає завдання виявлення залежності між значеннями різних індексів.

Використаний метод порівняння рейтингів заснований на методі рангової кореляції, при цьому спроба порівняння шкал обмежена використанням парних порівнянь. Дослідники виходять із того, що в ідеалі одні й ті ж країни повинні мати близькі рейтинги, адже методології розрахунків рейтингів мають загальну спрямованість, але свої особливості.

Для оцінки взаємозв'язку між рівнем конкурентоспроможності та рівнем людського розвитку були використані ранги країн світу за ГІК Всесвітнього економічного форуму та ІЛР ПРООН. Оскільки обидва індекси розраховувалися не для однієї групи країн, то було відібрано лише ті країни, які увійшли до обох індексів та здійснено відповідне корегування рангів (табл. 7.6). Визначення різниці між ГІК та ІЛР свідчить про збалансованість (або незбалансованість) між досягнутою конкурентоспроможністю та рівнем людського розвитку. Аналіз показує, що значна кількість країн має збалансованість між обома параметрами.

Високі ранги за ГІК та ІЛР мають більшість країн ЄС, США, Канада, Японія та деякі інші країни. Отже, досягнутий рівень конкуренто-спроможності цих країн створює умови для високого рівня людського розвитку, який, у свою чергу, сприяє зміцненню їх конкурентних позицій;

У більшості країн з низьким рівнем розвитку спостерігаються низькі значення за обома рангами, що вказує на взаємообумовленість такого становища.

У ряді країн рівень конкурентоспроможності значно перевищує показники людського розвитку (Китай, Туніс, Таїланд, Індонезія, Індія, В'єтнам та ін.). Отже, наявний економічний потенціал цих країн не повною мірою використовується для забезпечення більш сприятливих умов розвитку для населення, що формує потенціал соціальних потрясінь (приклад – Туніс).

Таблиця 7.6

Порівняння рангів країн світу за рейтингом Глобального індексу конкурентоспроможності та Індексом людського розвитку за 2010 р.

Країни	ГІК 2010	ІЛР 2010	d= ГІК - ІЛР	Країни	ГІК 2010	ІЛР 2010	d= ГІК - ІЛР
1	2	3	4	5	6	7	8
Швейцарія	1	10	-9	Болгарія	69	49	20
Швеція	2	9	-7	Казахстан	70	58	12
Сінгапур	3	25	-22	Перу	71	69	2
Сполучені Штати Америци	4	4	0	Намібія	72	95	-23
Німеччина	5	8	-3	Марокко	73	103	-30
Японія	6	11	-5	Ботсвана	74	93	-19
Фінляндія	7	21	-14	Хорватія	75	44	31
Нідерланди	8	3	5	Гватемала	76	104	-28
Данія	9	15	-6	Македонія	77	67	10
Канада	10	6	4	Руанда	78	124	-46
Гонконг	11	12	-1	Єгипет	79	91	-12
Велика Британія	12	27	-15	Сальвадор	80	85	-5
Норвегія	13	1	12	Греція	81	28	53
Франція	14	19	-5	Тринідад і Тобаго	82	55	27
Австралія	15	2	13	Філіппіни	83	90	-7
Катар	16	35	-19	Алжир	84	80	4
Австрія	17	18	-1	Аргентина	85	43	42
Бельгія	18	17	1	Албанія	86	60	26
Люксембург	19	24	-5	Україна	87	65	22
Саудівська Аравія	20	50	-30	Гамбія	88	127	-39
Республіка Корея	21	14	7	Гондурас	89	96	-7
Нова Зеландія	22	5	17	Ліван	90	61	29
Ізраїль	23	16	7	Грузія	91	64	27
Об'єднані Арабські Емірати	24	29	-5	Молдова	92	89	3
Малайзія	25	54	-29	Ямайка	93	68	25
Китай	26	83	-57	Сербія	94	53	41
Бруней-Даруссалам	27	31	-4	Сирія	95	94	1
Ірландія	28	7	21	Вірменія	96	72	24
Чилі	29	42	-13	Монголія	97	88	9
Ісландія	30	13	17	Домініканська Респ.	98	82	16
Туніс	31	78	-47	Боснія і Герцеговина	99	63	36
Естонія	32	32	0	Бенін	100	126	-26

Закінчення табл. 7.6

1	2	3	4	5	6	7	8
Оман	33	75	-42	Сенегал	101	118	-17
Кувейт	34	56	-22	Еквадор	102	70	32
Чеська Республіка	35	26	9	Кенія	103	110	-7
Бахрейн	36	40	-4	Бангладеш	104	112	-8
Таїланд	37	84	-47	Болівія	105	87	18
Польща	38	37	1	Камбоджа	106	108	-2
Кіпр	39	30	9	Гайана	107	92	15
Іспанія	40	22	18	Камерун	108	115	-7
Барбадос	41	45	-4	Нікарагуа	109	102	7
Індонезія	42	98	-56	Танзанія	110	117	-7
Словенія	43	20	23	Гана	111	107	4
Португалія	44	39	5	Замбія	112	124	-12
Литва	45	38	7	Таджикистан	113	100	13
Італія	46	23	23	Кабо-Верде	114	105	9
Чорногорія	47	48	-1	Уганда	115	123	-8
Мальта	48	34	14	Ефіопія	116	131	-15
Індія	49	106	-57	Парагвай	117	86	31
Угорщина	50	36	14	Киргизстан	118	99	19
Панама	51	52	-1	Венесуела	119	62	57
ПАР	52	97	-45	Пакистан	120	111	9
Маврикій	53	66	-13	Мадагаскар	121	116	5
Коста-Ріка	54	59	-5	Малаві	122	129	-7
Азербайджан	55	76	-21	Свазіленд	123	109	14
Бразилія	56	71	-15	Нігерія	124	119	5
В'єтнам	57	101	-44	Лесото	125	122	3
Словацька Респ.	58	33	25	Кот-д'Івуар	126	128	-2
Туреччина	59	77	-18	Непал	127	120	7
Шрі Ланка	60	81	-21	Мозамбік	128	135	-7
Росія	61	57	4	Малі	129	132	-3
Уругвай	62	46	16	Тимор-Лешті	130	113	17
Йорданія	63	79	-16	Буркіна-Фасо	131	133	-2
Мексика	64	51	13	Мавританія	132	121	11
Румунія	6	47	18	Зімбабве	133	130	3
Колумбія	66	73	-7	Бурунді	134	136	-2
Республіка Іран	67	74	-7	Ангола	135	114	21
Латвія	68	41	27	Чад	136	134	2

Ще в одній групі країн спостерігається протилежна ситуація – Індекс людського розвитку значно перевищує рівень конкурентоспроможності (Греція, Аргентина, Ліван, Сербія та ін., у тому числі Україна). Отже, у багатьох країнах людський потен-

ціал не використовується належним чином для забезпечення конкурентоспроможності, це стосується здебільшого постсоціалістичних країн. В окремих країнах значне перевищення рейтингу людського розвитку над рейтингом конкурентоспроможності вказує на те, що він значною мірою формувався не за рахунок власного ефективного економічного розвитку (наприклад, Греція), тому перед ними виникає проблема дефолту.

Для оцінки тісноти взаємозв'язку між конкурентоспроможністю та людським розвитком країн було використано статистичний метод аналізу – розрахунок парного коефіцієнта рангової кореляції Спірмена (P_{xy}) за формулою

$$P_{xy} = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)}, \quad (7.1)$$

де d – різниця між рангами обох параметрів;

n – число спостережень ($n = 136$).

Здійснені розрахунки дали такий результат:

$$P_{xy} = 1 - \frac{6 \cdot 61445}{136(18495 - 1)} = 1 - \frac{368670}{2515320} = 1 - 0,146 = 0,853. \quad (7.2).$$

Розрахунки свідчать, що парний коефіцієнт рангової кореляції має суттєве позитивне значення, що вказує на прямий та достатньо тісний взаємозв'язок між конкурентоспроможністю країн та рівнем їх людського розвитку.

Розрахунок для регіонів України Індексу конкурентоспроможності (за методикою WEF) та Індексу регіонального людського розвитку за вітчизняною методикою дає змогу використати рейтинговий аналіз на регіональному рівні. Оскільки поки що не для всіх регіонів України розраховується ГІК, то були відібрані лише ті регіони, за якими визначаються обидва індекси, тому ранги за ІРЛР були скореговані.

Співставлення рангів за 2010 р. показує, що у більшості регіонів відхилення є несуттєвим – у 11 регіонів із 20 воно не перевищує 3 пунктів. Найбільша розбіжність рангів спостерігається у Донецькій області, де рейтинг конкурентоспроможності на 14 пунктів перевищує рейтинг людського розвитку, у Дніпропетровській області таке перевищення складає 8 пунктів. Отже, економіка цих областей має слабку соціальну спрямованість.

В Івано-Франківській області, навпаки, рейтинг людського розвитку на 10 пунктів перевищує рейтинг конкурентоспроможності.

Таким чином, застосування методики визначення конкуренто-спроможності WEF до регіонів України дало змогу визначити їх ранги за ГІК. Її співставлення із рангами за Індексом регіонального людського розвитку, визначеними Держкомстатом України, дає змогу оцінити ступінь їх взаємозв'язку на регіональному рівні (табл. 7.7).

Таблиця 7.7

Порівняння рангів регіонів України за індексами конкурентоспроможності та людського розвитку в 2010 р.

Регіони	Ранг за ГІК	Ранг за ІРЛР	Різниця
м. Київ	1	1	0
Дніпропетровський	2	10	-8
Закарпатський	3	6	-3
Львівський	4	9	-5
АР Крим	5	5	0
Донецький	6	20	-14
Харківський	7	2	5
Полтавський	8	4	4
Черкаський	9	8	1
Хмельницький	10	3	7
Запорізький	11	14	-3
Одеський	12	15	-3
Луганський	13	19	-6
Херсонський	14	12	2
Волинський	15	11	4
Рівненський	16	13	3
Івано-Франківський	17	7	10
Сумський	18	16	2
Житомирський	19	17	2
Вінницький	20	18	2

Розрахунок парного коефіцієнта рангової кореляції для регіонів України (3) показує наявність значного взаємозв'язку між людським розвитком регіонів та їх конкурентними позиціями.

$$P_{xy} = 1 - \frac{6 \cdot 580}{20(400 - 1)} = 1 - \frac{3480}{7980} = 0,563. \quad (7.3)$$

Дослідження показало, що в сучасних умовах наголос робиться не стільки на матеріальні ресурси і послуги, скільки на людський та інтелектуальний потенціал. У цьому зв'язку важливим аспектом для досягнення конкурентоспроможності країни є розвиток людського капіталу, який є сучасною формою реалізації продуктивних здібностей людини.

Під людським капіталом більшість дослідників розуміють такі якісні риси людини, як нагромаджені в результаті інвестицій – продуктивні здібності, знання, володіння інформацією, здоров'я, мотивацію і мобільність, які вона використовує в економічній діяльності для виробництва товарів, послуг і які забезпечують їй отримання прибутку [154, с. 26].

У структурі людського капіталу можна виокремити чотири основних елементи: знання та продуктивні здібності, здоров'я, мотивацію, мобільність. Продуктивні здібності складаються з умінь та навиків, спроможності до виконання певних трудових функцій на тому рівні, якого вимагає сучасний стан виробництва. Елемент здоров'я характеризується фізичною, розумовою, психічною спроможністю людини до трудової діяльності, а також спроможністю витримувати сучасну інтенсивність праці та інші її вимоги до працівника (наприклад, концентрація уваги, швидкість реагування тощо). Мотивація характеризується рівнем бажання працівників якісно та ефективно виконувати трудові функції, здійснювати новачії, займатися розвитком власного трудового потенціалу. Мобільність характеризується здатністю до освоєння нової техніки, технології, нових видів діяльності, здатністю до зміни професії, місця роботи, активної поведінки на ринку праці. У кожній країні мають бути створені відповідні умови для формування всіх структурних елементів людського капіталу.

Більшість дослідників відзначають взаємозв'язок людського капіталу і людського розвитку [65 с. 71; 177, с.39]. Дослідження показує, що людський капітал тісно пов'язаний із людським потенціалом, у той же час він за своєю сутністю відрізняється від нього тим, що характеризує не потенційні можливості людини до трудової та підприємницької діяльності, а реальне використання своїх продуктивних здібностей в економічній діяльності, яке дає віддачу у вигляді високого заробітку або доходу.

Дослідження сутності обох категорій приводить до висновку, що людський капітал за своїми якісними рисами не відрізняється від людського потенціалу. Однак він відрізняється за формою його реалізації та тією часткою населення, яке є його носієм. За своїм відношенням до людського чинника категорія «людський капітал» є вузкою порівняно з категорією «людський потенціал» (ЛП). Вона стосується тільки тієї частини населення, яка використовує свої продуктивні здібності як капітал. Таким чином, носіями людського капіталу є тільки зайнята частина економічно активного населення.

Людський капітал є складовою частиною людського потенціалу, його найбільш активним та перспективним ядром. Тому розвиток людського потенціалу є основою для нагромадження людського капіталу.

Демографічна складова ЛП є основою динаміки чисельності зайнятих, збільшення або зменшення населення відповідно впливає і на чисельність економічноактивного населення. В умовах демографічної кризи, яка існує в Україні, відбувається зменшення працездатного населення. Фізіологічна складова ЛП визначає стан здоров'я працездатного населення, його фізичну витривалість, здатність до певних видів трудової діяльності та тривалість трудового життя. Подовження тривалості трудового періоду певною мірою здатне компенсувати втрати людського капіталу від демографічних чинників.

Соціально-економічна складова ЛП здійснює багатоканальний вплив на людський капітал: визначає ступінь економічної активності; мотивацію до трудової діяльності, трудову актив-

ність, сфери прикладання трудових зусиль; можливість розвитку якісних параметрів ЛК (можливість доступу до якісної освіти, культури, відпочинку, охорони здоров'я); схильність до трудової міграції.

Освітня складова визначає якість професійної підготовки, її структуру за професійно-кваліфікаційними рівнями і напрямками, здатність до оволодіння сучасними компетенціями, знаннями, інформацією, здатність до саморозвитку. По суті вона формує найбільш значимі якісні параметри людського капіталу.

Важливий вплив здійснює соціокультурна складова ЛП, яка пов'язана з формуванням трудових цінностей, етики та культури праці, креативності, ініціативності, відповідальності, рівня задоволеності трудовою діяльністю тощо. На важливість духовно-культурних цінностей людини у суспільному розвитку наголошують безліч дослідників. На проблеми духовно-культурного рівня сучасної людини, які перешкоджають суспільному розвитку, вказував Д. Белл. Потреба духовного розвитку і реформації в процесі формування постіндустріального суспільства обґрунтовується В. Степіним [134] та іншими дослідниками.

Отже, концепції людського потенціалу і людського капіталу є взаємопов'язаними, однак не взаємопоглинаючими. Концепція людського потенціалу акцентує увагу на необхідність, можливість та умови формування всебічного розвитку суспільно-корисних здібностей людини. Концепція людського капіталу обґрунтовує важливість перетворення цих здібностей у продуктивні параметри людини та їх ефективне використання в економічній діяльності й забезпеченні конкурентоспроможності (рис. 7.2).

Нагромадження людського капіталу та підвищення його якісних характеристик забезпечує високу конкурентоспроможність країни (регіону) шляхом:

відповідного кількісного і якісного кадрового забезпечення економіки;

зростання продуктивності праці;

підвищення якості трудового процесу та якості продукції;

формування сприятливого інноваційного середовища;

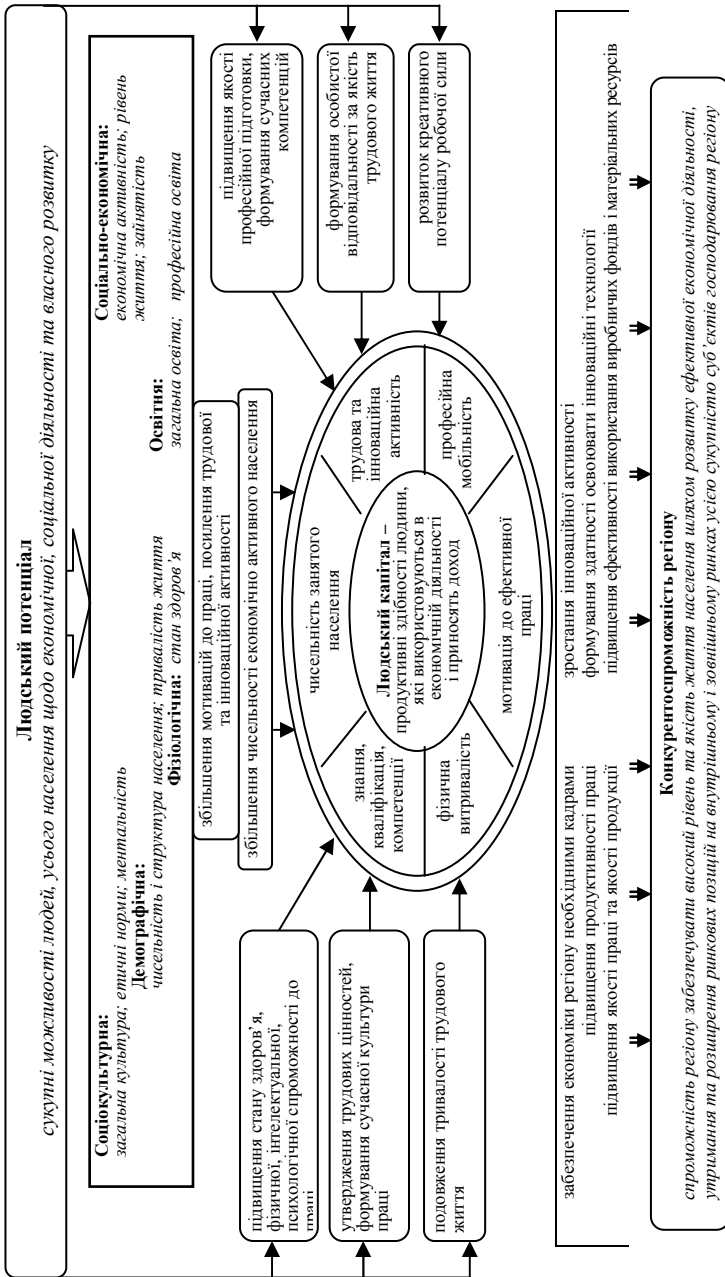

Рис. 7.2. Модель взаємозв'язку людського потенціалу, людського розвитку та конкурентоспроможності регіону

підвищення ефективності використання основного капіталу;

забезпечення можливостей модернізації виробництва, переводу його на більш високі технологічні уклади.

7.6. Конкурентні переваги соціальної інфраструктури промислового регіону

Промислові регіони України демонструють схильність до підвищення конкурентоспроможності, проте їх слабкою стороною залишаються такі складові конкурентоспроможності, як охорона здоров'я, освіта, інституційне середовище, складність бізнес-процесів.

Враховуючи те що людський розвиток як важлива умова конкурентоспроможності значною мірою залежить від рівня розвиненості основних сфер життєзабезпечення населення (охорони здоров'я, освіти, житлово-комунального господарства), постає проблема визначення конкурентних переваг регіональної соціальної інфраструктури як матеріальної та організаційної основи задоволення життєвих потреб населення.

Промислові регіони із властивими їм відмінностями у структурі економіки, домінуванням певних видів економічної діяльності належать до економічно розвинених регіонів країни, проте їх екологічний стан та рівень розвиненості соціальної інфраструктури нівелює конкурентні переваги на міжнародному рівні.

Серед проблем, які перешкоджають сталому розвитку соціальної інфраструктури промислового регіону та стримують підвищення його конкурентоспроможності, зазначимо такі:

низькі обсяги інвестицій у розвиток матеріальної бази соціальної інфраструктури, повільні темпи зростання обсягів інвестицій та низька питома вага інвестицій у загальному обсязі капітальних вкладень в економіку промислового регіону;

незбалансованість соціальної та економічної ефективності діяльності підприємств соціальної сфери;

слабке застосування інноваційних підходів та відсутність інноваційних проектів з питань розвитку соціальної інфраструктури;

недосконалість бази даних стосовно об'єктів соціальної інфраструктури, невпорядкованість відносин власності на об'єкти соціальної інфраструктури при реструктуризації галузей та приватизації підприємств промисловості;

низькі темпи модернізації застарілих основних фондів та будівництва об'єктів соціально-культурного призначення;

недосконала територіальна організація та мережа об'єктів соціальної інфраструктури;

низький рівень маркетингових досліджень у сфері соціальних послуг;

недосконала структура управління регіональною соціальною інфраструктурою обумовлена як різноманітністю сфер життєзабезпечення так і розподілом координуючих функцій між владними структурами.

Визначення рівня конкурентоспроможності промислових регіонів є важливим механізмом оцінки їх конкурентного потенціалу, розробки напрямів регіональної економічної політики, що дозволяє не тільки вивчити конкурентний стан регіонів на певний момент часу, а й прогнозувати зміну конкурентних позицій регіонів у перспективі.

Для кожного регіону існує набір факторів конкурентоспроможності територіального утворення. Кожен фактор показує наявність у території певних властивостей, які затребувані або особливо цінуються при вирішенні питання про розміщення виробництва, переміщення вантажу або відвідуванні туристами даного місця. Ці вимоги та їх вагомість змінюються в часі залежно від характеру і особливостей споживача. Відповідність цим вимогам і рівень характеристик території показують його конкурентоспроможність.

Конкурентоспроможність промислового регіону являє собою здатність регіональної системи до визначення та ефективного використання своїх конкурентних переваг з метою забезпечення сталого розвитку регіону шляхом зростання показників економічної діяльності в розрахунку на душу населення, підвищення якості життя та забезпечення соціальної справедливості,

раціонального використання природних ресурсів та збереження навколишнього природного середовища.

Серед ключових факторів формування конкурентоспроможності регіонів, перш за все, відзначається інноваційний потенціал та спроможність локальних компаній використовувати наявний потенціал і конкурентні переваги з метою перетворення їх у власні сильні сторони. Серед інших факторів найчастіше згадуються промислова структура регіону, продуктивність праці, рівень зайнятості, обсяг одержуваних прибутків. Європейські експерти виділяють три групи ключових факторів, які визначають міжнародний конкурентний статус регіону: 1) інфраструктура і доступність; 2) людський капітал; 3) виробниче середовище.

Розташування ключових факторів саме у такому порядку несвідомо підкреслює пріоритетність інфраструктурних чинників, оскільки розвинена транспортна інфраструктура забезпечує швидке переміщення ресурсів та вироблених товарів у регіон та із регіону; розвинена ринкова інфраструктура сприяє полегшенню ведення бізнесу; соціальна інфраструктура завдяки широкому охопленню різних сфер життєдіяльності населення створює сприятливі умови для збереження та розвитку людського капіталу.

Діяльність соціальної інфраструктури як сфери життєзабезпечення населення та створення умов для розвитку людського потенціалу позначається наявністю факторів, вплив яких на підвищення конкурентоспроможності промислових регіонів має двоїстий характер (табл. 7.8). Виявлені фактори залежно від напрямку їх прояву здатні підсилювати, або навпаки, стримувати формування умов підвищення привабливості промислового регіону як об'єкта інвестування, місця ведення бізнесу, виробництва конкурентоспроможних товарів, рекреаційно-курортної та туристичної зони.

Дослідження сильних та слабких сторін розвитку промислових регіонів, їх можливостей та загроз розвитку, виконане за допомогою спеціалізованого інструменту стратегічного планування, дозволило сформувати матрицю SWOT, у якій наведені лише ті характеристики, які відображають вплив соціальної інфраструктури на підвищення конкурентоспроможності регіонів (табл. 7.9).

Таблиця 7.8

*Фактори впливу соціальної інфраструктури
на конкурентоспроможність промислового регіону*

<i>Фактори, які сприяють підвищенню конкурентоспроможності промислового регіону</i>	<i>Фактори, які перешкоджають (або стримують) підвищення конкурентоспроможності промислового регіону</i>
Фінансове оздоровлення об'єктів інфраструктури шляхом реструктуризації та ліквідації заборгованості за надані послуги (особливо у сфері ЖКГ)	Наявність заборгованості населення за спожиті послуги, що знижує прибутковість та інвестиційну привабливість об'єктів соціальної інфраструктури.
Розвиток конкуренції з надання послуг населенню	Висока питома вага збиткових та низькорентабельних підприємств
Зниження витрат та підвищення якості і доступності послуг.	Високий рівень операційних витрат у галузях соціальної інфраструктури
Забезпечення державної підтримки процесу модернізації соціальної інфраструктури шляхом запровадження механізмів державно-приватного партнерства	Державне регулювання цін та тарифів на послуги. Державне регулювання соціально значимих послуг шляхом відповідної тарифної політики
Зростаючий попит на якісні послуги. Гарантований збут послуг та стабільність доходів об'єктів соціальної інфраструктури	Значні за розміром первісні капіталовкладення та поточні витрати протягом терміну функціонування
Трансформація відносин власності на об'єкти соціальної інфраструктури	Неврегульованість відносин власності на об'єкти соціальної інфраструктури
Тривалий життєвий цикл об'єктів соціальної інфраструктури.	Тривалий термін окупності інвестицій у соціальну інфраструктуру
Залучення регіону до реалізації міжнародних та масштабних національних проектів	Низькі обсяги інвестицій у розвиток матеріальної бази соціальної інфраструктури та їх низька доходність

Таблиця 7.9

SWOT – аналіз потенціалу промислових регіонів

Сильні сторони регіонів	Слабкі сторони регіонів
<p>Розвинутий індустріальний сектор.</p> <p>Значний науково-технічний потенціал.</p> <p>Сприятливі природно-кліматичні умови для розвитку аграрного, курортно-рекреаційного та туристичного потенціалу.</p> <p>Значні запаси мінерально-сировинних ресурсів.</p> <p>Наявність інтелектуального потенціалу та розвинутої мережі освітніх закладів для подальшого його розвитку.</p> <p>Вигідне територіальне розташування та розгалужена транспортна система.</p> <p>Розвинена транспортна інфраструктура.</p> <p>Багаточисельність споживачів послуг, висока щільність населення.</p> <p>Зростаючий попит на якісні послуги.</p> <p>Високі темпи зростання заробітної плати.</p> <p>Наявність природно-рекреаційного та історико-культурного потенціалу для розвитку туризму і культури</p>	<p>Незадовільний технічний стан значної частини житлового фонду, високий рівень зносу основних виробничих фондів, інженерно-технічних мереж.</p> <p>Високий рівень ресурсо- та енергоспоживання.</p> <p>Значна частка збиткових суб'єктів господарювання.</p> <p>Повільний розвиток будівництва, зокрема будівництва житла.</p> <p>Висока економічна та соціальна залежність промислового регіону від містоутворюючих підприємств.</p> <p>Деформована структура промислового виробництва із значною перевагою галузей важкої промисловості.</p> <p>Обмежені можливості нарощування доходної частини місцевих бюджетів у містах з монофункціональною економікою.</p> <p>Значна диференціація заробітної плати працівників за видами економічної діяльності та по містах і районах області.</p> <p>Напружена ситуація із забезпеченням населення якісною питною водою</p>

Закінчення табл. 7.9

Можливості	Загрози
<p>Активізація співпраці влади, бізнесу та громадськості щодо зусиль, спрямованих на розвиток регіону.</p> <p>Зростання внутрішніх джерел інвестування – заощаджень населення та прибутку ефективно працюючих підприємств регіону.</p> <p>Інвестиційна привабливість окремих видів діяльності у сфері розбудови транспортної інфраструктури, ресторанно-готельного господарства та рекреаційно-оздоровчої сфери.</p> <p>Створення робочих місць для населення будь-якого віку та освіти.</p> <p>Наявність розвиненої мережі спортивних баз європейського рівня.</p> <p>Наявність потенційних можливостей для проведення в регіоні міжнародних спортивних змагань.</p> <p>Активізація використання інфраструктурних об'єктів, побудованих до ЄВРО-12</p>	<p>Високий рівень міжрегіональної конкуренції промислових регіонів – сусідів.</p> <p>Низький рівень активності місцевих громад.</p> <p>Складна демографічна ситуація, негативний природний приріст населення, постаріння населення та збільшення частки населення похилого віку.</p> <p>Нерівномірність розвитку територіальних утворень у межах промислового регіону.</p> <p>Економічна та соціальна незацікавленість підприємств регіону в утриманні об'єктів соціальної сфери.</p> <p>Низький рівень громадського контролю за діяльністю місцевої влади у сфері надання житлово-комунальних послуг.</p> <p>Погіршення інженерно-геологічного стану територій внаслідок закриття вугільних шахт.</p> <p>Збільшення розриву у доступі до культурних цінностей різних верств населення</p>

Застосування методології SWOT-аналізу для оцінки загального бачення сильних та слабких сторін на шляху розвитку промислових регіонів дозволило визнати, що важливими конкурентними перевагами промислових регіонів передусім є наявність природних мінерально-сировинних ресурсів для прискоре-

ного розвитку промислових підприємств та будівництва; наявність природно-рекреаційного та історико-культурного потенціалу для формування іміджу регіонів як оздоровчо-лікувальних та туристичних об'єктів. Сильними сторонами промислових регіонів на шляху розвитку соціальної інфраструктури є високий попит на якісні послуги, обумовлений високою щільністю населення, багаточисельністю споживачів послуг, вищим за середньоукраїнський рівнем оплати праці та високими темпами її зростання.

Використання цих рушійних факторів розвитку базується на вигідному географічному розташуванні області (пов'язаному з наявністю виходів до моря та кордонів з Росією), сприятливих кліматичних умовах, достатньому природно-ресурсному потенціалі, накопиченому досвіду інноваційного розвитку, високому рівні освіти населення.

Серйозними обмеженнями розвитку соціальної інфраструктури є значний рівень зношеності основних фондів та незадовільний технічний стан житлового фонду й інженерних комунікацій; збитковість суб'єктів господарювання; висока економічна та соціальна залежність промислового регіону від містоутворюючих підприємств; неврегульованість відносин власності на об'єкти соціальної інфраструктури; відсутність підготовлених до впровадження інноваційно-інвестиційних рішень. Недостатній рівень орієнтованої на розвиток бізнесу інформації, незбалансованість ринку праці в окремих районах та містах, відплив освіченої робочої сили за її межі, нескоординовані дії органів місцевої виконавчої влади посилюють негативний вплив цих факторів.

Головні можливості розвитку регіональної соціальної інфраструктури з метою забезпечення бажаного рівня конкурентоспроможності промислових регіонів вбачаються передусім у розвитку пріоритетних напрямів та галузей, зокрема у будівництві, та активному використанні рекреаційно-оздоровчого і туристичного потенціалу на підставі створення кластерів та впровадження нових технологій за рахунок залучення масштабних інвестицій.

Аналіз потенціалу регіонального розвитку з виокремленням сильних сторін та можливостей розвитку дозволяє виділити

пріоритетні галузі економіки, розглянути вплив виробничого, людського, інвестиційного, інноваційного капіталу на рівень розвитку території; обґрунтувати напрями структурної перебудови господарського комплексу, шляхи соціальних перетворень, що забезпечить міжгалузеву й територіальну збалансованість регіону.

Сильні сторони і можливості SWOT – аналізу потенціалу промислових регіонів дають підстави вважати однією з головних конкурентних переваг промислових регіонів їх географічну концентрацію, що зумовлює пріоритетність розвитку транспортної та соціальної інфраструктури.

З метою ефективного використання конкурентних переваг соціальної інфраструктури промислового регіону, використання можливостей подальшого розвитку для підвищення рівня забезпеченості та доступності соціальних послуг необхідно:

здійснити інвентаризацію стану соціальної інфраструктури, виявити наявні проблеми і ризики, визначити потреби розвитку соціальної інфраструктури на перспективу відповідно до стратегії людського розвитку промислових регіонів;

здійснити оцінку та визначити осередки інноваційного й інфраструктурного зростання для підтримки їх подальшого розвитку;

забезпечити реалізацію у промислових регіонах інфраструктурних національних проектів «Доступне житло», «Нове життя», «Відкритий світ», «Якісна вода», «Місто майбутнього», розробити механізми їх фінансування на засадах державно-приватного партнерства та надання державних гарантій потенційним інвесторам;

визначити пріоритетні напрями та сфери групування регіональних потреб у розробці інфраструктурних проектів, реалізація яких матиме мультиплікативний ефект і сприятиме підвищенню якості життя населення;

розробити систему мотиваційних чинників для залучення потенційних інвесторів інфраструктурних проектів;

сприяти залученню населення до широкого обговорення інвестиційних інфраструктурних проектів;

розробити пакет інвестиційних пропозицій, сформувати інформаційну систему з відкритим доступом до проектних пропозицій;

забезпечити запровадження нових фінансових та організаційних механізмів розвитку регіональної соціальної інфраструктури на основі залучення коштів держави, бізнесу, населення, створення нових організаційних форм забезпечення населення соціальними послугами;

сприяти розвитку соціальної складової транспортної інфраструктури шляхом створення придорожнього сервісу у форматі багатофункціональних комплексів соціально-побутового обслуговування (комплекси ресторанного обслуговування, торгівлі, готелі, об'єкти медичного і побутового обслуговування, автосервісу, прокату, послуг зв'язку тощо);

здійснити комплекс заходів, спрямованих на вирішення проблеми доступності закладів соціальної інфраструктури для мешканців населених пунктів у районах демографічної і поселенської кризи у сільській місцевості;

сприяти формуванню умов для диверсифікації діяльності та розширення господарської самостійності культурно-мистецьких закладів і установ, що фінансуються за рахунок бюджетів різних рівнів, розробити прозорі механізми залучення додаткових позабюджетних джерел їх фінансування;

сприяти впровадженню інноваційного механізму надання соціальних послуг через соціальне підприємництво і соціальне замовлення.

Формування конкурентоспроможності промислового регіону не в змозі забезпечити окремий товар чи галузь, це можливо лише за умови створення ефективного механізму взаємодії між малими, середніми й великими підприємствами регіону. Найбільш ефективною формою взаємодії щодо формування конкурентоспроможності регіону є створення міжгалузевого комплексу – кластера, орієнтованого на максимально можливе використання конкурентних переваг сумісного економічного потенціалу підприємств і організацій, що кооперуються з метою взаємної підтримки і координації.

Формування і розвиток кластерів приводить до інтегральних переваг: підвищення конкурентоспроможності економіки,

активізації інноваційних процесів і реальних механізмів узгодження інтересів влади, бізнесу, науки та освіти при розробці стратегії розвитку як на рівні окремого суб'єкта господарювання, учасника кластера, так і на рівні регіону й країни.

Ефективність кластерного розвитку досягається за рахунок використання географічної концентрації взаємозв'язаних галузей, консолідації зусиль промисловості, науково-освітніх центрів, спільного використання транспортної та соціальної інфраструктури.

Підвищення провідної ролі кластерів у досягненні конкурентоспроможності регіону посилює актуальність проблеми виявлення потенціалу кластеризації регіону. Оскільки промислові регіони мають конкурентні переваги у деяких галузях промисловості, зокрема металургії, хімічній, добувній промисловості, то перспективи створення відповідних кластерів є доволі високими. Але враховуючи географічну локалізацію промислових регіонів на території країни, розгалужену транспортну мережу, наявність морських портів та аеропортів, можна очікувати, що потенціал створення транспортно-логістичного кластера буде ще вищим.

Наявність у промислових регіонах вищих навчальних закладів різного рівня акредитації, наукових установ та визнаних наукових шкіл є запорукою високого потенціалу створення у промислових регіонах науково-освітнього кластера.

Промислові регіони, маючи значний рекреаційний, лікувальний та культурний потенціал, не належать до визнаних туристичних регіонів. Це обумовлено багатьма причинами, проте головна з них пов'язана з уявленням про те, що промислові регіони відзначаються високим рівнем техногенного навантаження та забруднення навколишнього середовища і тому не пристосовані до відпочинку. Інша причина туристичної непривабливості полягає у тому, що діяльністю зі зміни іміджу кожен регіон займається окремо. За цих умов досить привабливою може бути ідея створення туристично - рекреаційного кластера на території усіх чотирьох промислових регіонів. Додатковим аргументом на користь реалізації такого бізнес-проекту є те, що після проведення в країні ЄВРО-12 залишаються об'єкти сучасної туристичної інфраструктури.

Створення та ефективний розвиток інфраструктурних кластерів сприятиме створенню додаткових робочих місць, зростанню зайнятості населення, підвищенню заробітної плати та відрахувань до бюджету, дозволить зняти соціальну напругу в суспільстві, поліпшить якість життя, а також підвищить стійкість та конкурентоспроможність регіонів.

В умовах переходу на інноваційну модель розвитку економіки подальший розвиток та посилення процесів формування кластерів конкурентоспроможності мають особливе стратегічне значення, що повинно відобразитися як у державних програмах розвитку, так і при формуванні стратегій регіонального розвитку. Перехід на кластерну структуру економіки сприятиме підвищенню динамічності, збалансованості, ефективності регіонального розвитку, забезпечить високий рівень конкурентоспроможності регіонів.

Розділ 8. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

8.1. Підвищення рівня життя та подолання бідності як базова економічна умова людського розвитку

Намагання України інтегруватись у європейський соціально-економічний простір потребує вирішення цілого ряду соціальних проблем. Однією з найважливіших проблем є проблема забезпечення прав і свобод людини, підвищення рівня та якості життя і зменшення обсягів бідності. Не випадково в Посланні Президента України до Верховної Ради України “Європейський вибір” (2002 р.) одним зі стратегічних завдань держави ставиться завдання “... істотного підвищення добробуту населення, подолання глибокого падіння їх життєвого рівня, ... забезпечення відчутного перелому у задоволенні потреб населення” [103, с.5].

Це завдання залишилось актуальним і сьогодні. У Посланні Президента України до Українського народу (2010 р.) відзначається, що бідність і злидні стали основною проблемою незалежності, майже 30% громадян України знаходяться за межею бідності [102]. Тому ставиться завдання забезпечити високий рівень і якість життя Українського суспільства як суспільства “середнього класу”.

Соціально-економічні умови розвитку людського потенціалу, проблеми підвищення рівня життя та подолання бідності є пріоритетними напрямками наукових досліджень із питань людського розвитку, що спрямовані на вдосконалення підходів та заходів щодо розв’язання соціальних проблем, підвищення добробуту населення, забезпечення сталого людського розвитку.

Для будь-якої країни важливо підтримувати високий рівень життя свого населення, оскільки він виступає не тільки результатом економічного розвитку, але й чинником соціально-економічного прогресу:

1) високий рівень життя забезпечує умови розширеного відтворення народонаселення та всебічного розвитку людини,

формування значного людського потенціалу, нагромадження людського капіталу;

2) він є основою споживацького попиту та найважливішим чинником формування внутрішнього ринку, що є необхідною умовою розвитку вітчизняної економіки й економічного зростання;

3) достатній рівень життя забезпечує формування середнього класу, зменшує частку бідного населення, що забезпечує соціальну стабільність, знижує можливість виникнення різноманітних соціальних ризиків.

Проблема дослідження рівня життя для України є надзвичайно актуальною. В останній період аналізом цієї проблеми в Україні займається значне коло науковців, серед них такі провідні вчені в соціально-економічній сфері, як В. Мандибура, Е. Лібанова, Т. Кір'ян, І. Гнибіденко, А. Колот та інші. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень із проблеми рівня життя, вона не втратила своєї актуальності в науковому плані й потребує розробки ефективних практичних рекомендацій щодо забезпечення реального підвищення рівня життя населення України.

Актуальність вирішення питань підвищення рівня життя та подолання бідності підтверджується незмінністю гостроти цих проблем сучасності у світі – близько 17% населення країн-учасниць ЄС, або 79 млн. осіб, є бідними, або не мають достатньо коштів для нормального, за європейськими стандартами, життя. Бідність визначає обмеженість доступу значної частини населення до ресурсів розвитку: високооплачуваної роботи, якісних послуг освіти та охорони здоров'я, можливості успішної соціалізації дітей і молоді. 2010 рік європейською спільнотою було визначено роком боротьби з бідністю для того, щоб звернути увагу європейської громадськості та європейських політиків на цю проблему, змусити уряди країн-членів ЄС активніше розв'язувати її, обмінюватись досвідом, розробляти нові форми боротьби з бідністю. Чинна Декларація тисячоліття визначила Цілі тисячоліття, у межах яких вирішуються проблеми, пов'язані з багатьма аспектами розвитку людського потенціалу, зокрема скорочення наполовину до 2015 р. кількості людей, що живуть в умовах крайньої бідності. Країни, що розвиваються, розробля-

ють власні стратегії у сфері ліквідації бідності, виходячи зі своїх потреб і пріоритетів [76].

В Україні проблема низького рівня життя та поширеності бідності є досить гострою, про що свідчать такі дані:

частка населення із середньодушовими доходами в місяць, нижче прожиткового мінімуму, у 2010 р. становила 21,8%;

у структурі сукупних витрат домогосподарств частка витрат на продовольчі товари становила 56,7%, що вказує на низький рівень життя населення [130].

протягом 2001-2009 рр. рівень бідності за національною межею (75% медіанного рівня середньодушових витрат) залишався майже незмінним (27%) і лише у 2010 р. скоротився до 24,1% [40].

В Україні велика кількість дослідників визначає сутність рівня життя як економічну категорію, аналізуючи систему соціально-економічних відносин, які вона охоплює. На основі узагальнення різноманітних підходів *рівень життя* можна визначити як складну соціально-економічну категорію, яка містить цілу гаму соціальних та економічних відносин, що виявляють розвиток потреб населення, ступінь їх задоволення шляхом забезпечення певного рівня доходу, споживання матеріальних та нематеріальних благ і послуг та формування умов для розширеного відтворення народонаселення.

В основі категорії “рівень життя” лежать соціально-економічні права людини, які сформульовано в п. 1 ст. 25 Загальної декларації прав людини, схваленої 10 грудня 1948 р. Генеральною асамблеєю ООН, де сказано, що: “Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров’я і добробуту її самої та її сім’ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини” [52, с.10]. Такий же підхід закріплено конвенцією МОП «Про основні цілі та норми соціальної політики» № 117, де визначено, що людина має право на такий життєвий рівень (включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування), який необхідний для підтримки здоров’я і добробуту її самої і членів її сім’ї [64].

Дослідники проблем рівня життя відзначають, що це одне із найскладніших системних понять, яке інтегровано відбиває самопочуття людини в різноманітних сферах життєдіяльності [50, с.12; 119, с.1]. За змістом рівень життя охоплює такі соціально-економічні явища і процеси, як: можливості отримання доходу, рівень споживання економічних та соціальних благ, зайнятість та умови життя, стан здоров'я, рівень освіти, стан навколишнього соціального та природного середовища, наявність вільного часу, тривалість життя та демографічні процеси відтворення населення.

Рівень життя – це багатогранне явище, яке залежить від безлічі різноманітних факторів, починаючи від території, де проживає населення, тобто географічних чинників, і закінчуючи загальною соціально-економічною та екологічною ситуацією, а також станом політичних відносин у країні. На рівень життя тією чи іншою мірою може впливати і демографічна ситуація, і житлово-побутові та виробничі умови, обсяг і якість споживчих товарів. Усі найбільш значущі фактори І. Колінченко поєднує в такі групи [62]: політичні фактори; економічні фактори; соціальні фактори; науково-технічний прогрес; екологічні чинники та ін.

Більш широко чинники впливу на рівень життя аналізує І. Проніна, до яких вона включає інституціональні (державна), неекономічні (природно-кліматичні, національно-етнічні, історичні) і значну групу економічних чинників [109, с.6].

Серед усіх чинників найбільш сильний вплив на рівень життя населення справляють економічні чинники, до яких належать наявність економічного потенціалу в країні, можливості для його реалізації, величина національного доходу тощо. Рівень життя населення залежить від економічного потенціалу і значною мірою визначається величиною ВВП і структурою його використання. Джерелом підвищення рівня життя населення є зростання національного доходу, який являє собою частину сукупного суспільного продукту після відрахування витрачених у процесі виробництва засобів праці і матеріальних витрат, тобто новостворену вартість. Суттєво також впливає система розподілу НД та її державне регулювання.

Інституціональні чинники охоплюють форми власності й організації суспільного життя, законодавчу базу та систему

державного управління, які безпосередньо впливають на рівень життя населення, оскільки визначають характер розподілу створеного національного доходу, соціально-економічні права та гарантії людини, форми соціальної підтримки та захисту.

Найістотнішими чинниками, які можуть кардинально впливати на зміну рівня життя населення, є політичні чинники. Вони включають характер суспільного (державного) устрою, стійкість інституту права й дотримання прав людини, співвідношення різних гілок влади, наявність опозиції, різних партій тощо. Саме політична влада, яка сприяє підйому економіки й розвитку підприємництва, створює необхідні стартові умови для підвищення рівня життя в країні.

Значний вплив на рівень життя здійснюють соціально-демографічні чинники: рівень освіти та професійної підготовки; економічна активність населення; кількість членів домогосподарств, у тому числі кількість працюючих та утриманців; стан здоров'я тощо.

Важливим є такі природно-екологічні чинники: клімат, забезпеченість природними ресурсами, стан забруднення навколишнього середовища. На рівень життя впливають і культурологічні чинники, які значною мірою обумовлюють потреби, норми і структуру споживання.

Залежно від рівня задоволення потреб у соціально-економічній літературі виділяють різні якісні ступені рівня життя населення:

1) *заможність*, що дає можливість задовольняти всі потреби на високому якісному рівні, робити значні заощадження, інвестиції в ділові активи та нагромаджувати матеріальне багатство;

2) *достаток* – це рівень життя, який дає змогу користуватися всіма благами, що забезпечують всебічний розвиток людини, робити заощадження;

3) *нормальний (або середній) рівень життя*, який забезпечує задоволення всіх традиційних потреб людини на достатньому рівні, розширене відтворення народонаселення; він дає змогу робити певні заощадження;

4) *малозабезпеченість* – це рівень життя, який забезпечує задоволення основних матеріальних потреб людини, однак не створює умов для її розвитку;

5) *бідність* – це рівень життя, який забезпечує відтворення життєвих сил людини і збереження працездатності при якісно низькому рівні задоволення основних потреб;

6) *злиденність*, яка забезпечує задоволення потреб на рівні мінімально припустимих фізіологічних норм, що дозволяє підтримувати лише життєздатність людини.

Слід відзначити, що при малозабезпеченості, бідності та злиденності доходу більшою або меншою мірою вистачає лише на поточне споживання, домогосподарства практично не мають змоги робити будь-які заощадження.

Соціально-економічна категорія "рівень життя населення" використовується в науковій літературі, у правових і нормативно-господарських документах для характеристики ступеня задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб людей. Вона є базовим поняттям для характеристики якості життя населення, рівня його добробуту та благополуччя і служить важливим соціально-економічним критерієм при виборі напрямів і пріоритетів економічної та соціальної політики держави.

Оцінка рівня життя населення України та його диференціація відповідно до різних якісних ступенів рівня життя має велике практичне значення, оскільки дає змогу висвітлити реальну картину соціально-економічного стану українського суспільства, що необхідно для формування науково обґрунтованої соціальної політики.

На основі проведеного дослідження розроблено комплексну схему рівня життя як соціально-економічного явища, яка визначає його параметри, якісні рівні та чинники (рис. 8.1).

Аналіз статистичних даних показує, що наявні доходи населення зростають. З 2005 по 2010 р. наявний дохід у розрахунку на одну особу зріс у 2,9 раза. Позитивним є зростання реальних наявних доходів, цей показник підвищувався в усі роки окрім 2009 р. і за досліджуваний період зріс в 1,44 раза [130]. Однак у регіонах України рівень доходів суттєво відрізнявся, що обумовлювало розбіжність у рівнях життя населення (табл. 8.1).

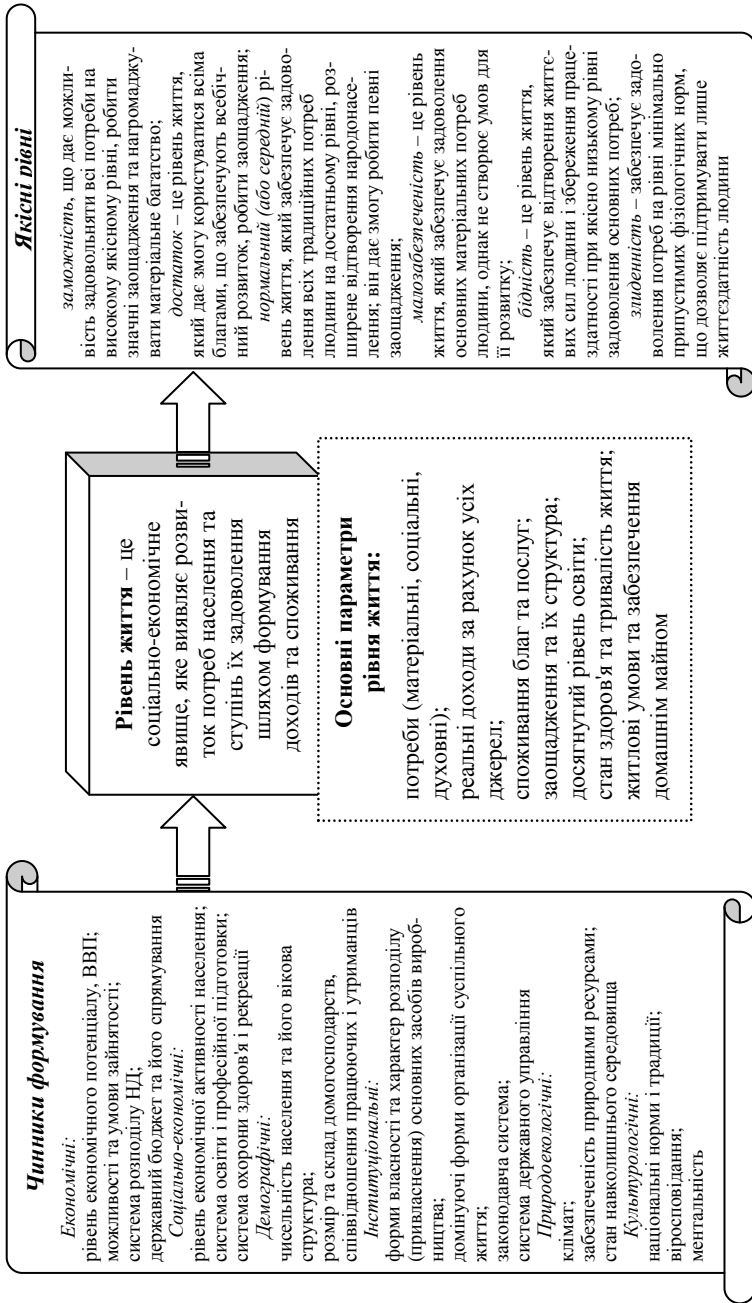

Рис. 8.1. Комплексна схема рівня життя як соціально-економічного явища

Таблиця 8.1

Рівень та диференціація середньодушового наявного доходу населення по регіонах України

Регіони	Наявний дохід у розрахунку на одну особу, грн.							У % до середнього рівня по Україні						
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2010 до 2005, разів	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
Україна	6332,1	7771	10126	13716,3	14606,2	18347	2,9	100	100	100	100	100	100	
АР Крим	5432,9	6567	8589,7	11515,8	12265,7	15232,1	2,8	85,8	84,5	84,8	84	84	83,0	
Вінницька	5791,1	6980,5	8963,3	11676,4	12380,2	15857	2,7	91,5	89,8	88,5	85,1	84,8	86,4	
Волинська	5254,2	6387,6	8022,6	10597,3	11130,8	13913,6	2,6	83	82,2	79,2	77,3	76,2	75,8	
Дніпропетровська	7015,9	8632,3	11439	15459,9	16646,6	20687,4	2,9	110,8	111,1	113	112,7	114	112,8	
Донецька	7088,9	8855,9	11625,7	16220,1	17380,9	21258,2	3,0	112	114	114,8	118,3	119	115,9	
Житомирська	5568,5	6754,3	8864,5	12022,6	12385,3	15571,6	2,8	87,9	86,9	87,5	87,7	84,8	84,9	
Закарпатська	4821,2	5757,4	7323,8	9664,5	10028,1	12226,9	2,5	76,1	74,1	72,3	70,5	68,7	66,6	
Запорізька	7074,5	8693,6	11276,2	15265,2	16174	19856,6	2,8	111,7	111,9	111,4	111,3	110,7	108,2	
Івано-Франківська	5321,6	6463,4	8336	11262,8	12015,4	14720,3	2,8	84,8	83,2	82,3	82,1	82,3	80,2	
Київська	6305	7953,8	10248,8	14292,4	15085,8	19327,8	3,1	99,6	102,4	101,2	104,2	103,3	105,3	
Кіровоградська	5568,6	6672	8564,6	11489,3	11757,6	15214,5	2,7	87,9	85,9	84,6	83,8	80,5	82,9	
Луганська	5900,9	7343,4	9620	13411	14368,4	17836,1	3,0	93,2	94,5	95	97,8	98,4	97,2	
Львівська	6203,1	7394,7	9523,8	12718,3	13657	16561,3	2,7	98	95,2	94,1	92,7	93,5	90,3	
Миколаївська	6137,5	7318,4	9376,5	12626,5	13297,6	16600,6	2,7	96,9	94,2	92,6	92,1	91	90,5	
Одеська	5883,4	7006,1	8780,8	11754,4	12621,7	15996,1	2,7	92,9	90,2	86,7	85,7	86,4	87,2	
Полтавська	6653,5	8064,2	10382,3	13922	14747,3	17958,8	2,7	105,1	103,8	102,5	101,5	101	97,9	
Рівненська	5344,4	6540,6	8285,6	11124,6	11531,3	14352,1	2,7	84,4	84,2	81,8	81,1	78,9	78,2	
Сумська	5972	7459,2	9876,3	13187,2	13655,6	16619,2	2,8	94,3	96	97,5	96,1	93,5	90,6	
Тернопільська	5032,7	6283,4	8063,5	10583	10733,2	13572,9	2,7	79,5	80,9	79,6	77,2	73,5	74,0	
Харківська	6355,7	7819,6	10328,5	14065,7	14902,2	18402,3	2,9	100,4	100,6	102	102,5	102	100,3	
Херсонська	5400,5	6492,2	8374,5	11248,1	11606,3	14586,5	2,7	85,3	83,5	82,7	82	79,5	79,5	
Хмельницька	5733,3	6943,1	8965,3	11938,6	12332,4	15480,3	2,7	90,5	89,3	88,5	87	84,4	84,4	
Черкаська	5534	6795,5	8782,7	11987,2	12404,4	15445,2	2,8	87,4	87,4	86,7	87,4	84,9	84,2	
Чернівецька	5078	6078	7738	9793,2	10275,4	13181,5	2,6	80,2	78,2	76,4	71,4	70,3	71,8	
Чернігівська	5979,1	7201,3	9337,4	12353,4	12996	16427,5	2,7	94,4	92,7	92,2	90,1	89	89,5	
м. Київ	10683,3	13566,9	18233,2	24960,2	27792,3	37573,2	3,5	168,7	174,6	180,1	182	190,3	204,8	
м. Севастополь	5723,3	6790,6	9093,1	12111,6	13023,9	16763	2,9	90,4	87,4	89,8	88,3	89,2	91,4	

Дані табл. 8.1 свідчать, що найвищий дохід має населення м. Києва (у 1,9 раза перевищує середньоукраїнський рівень). Ще у п'яти промислово розвинених регіонах він є вищим середнього рівня по Україні, однак у 21 регіонах – не досягає його, найбільше відставання має Закарпатська область (на 31%), Чернівецька область (на 30%).

Нерівність населення регіонів за показником наявного доходу на одну особу ілюструє рис. 8.2. Він показує стійку нерівність у розподілі доходів, оскільки відносні позиції окремих регіонів у 2006 і 2010 рр. суттєво не змінилися.

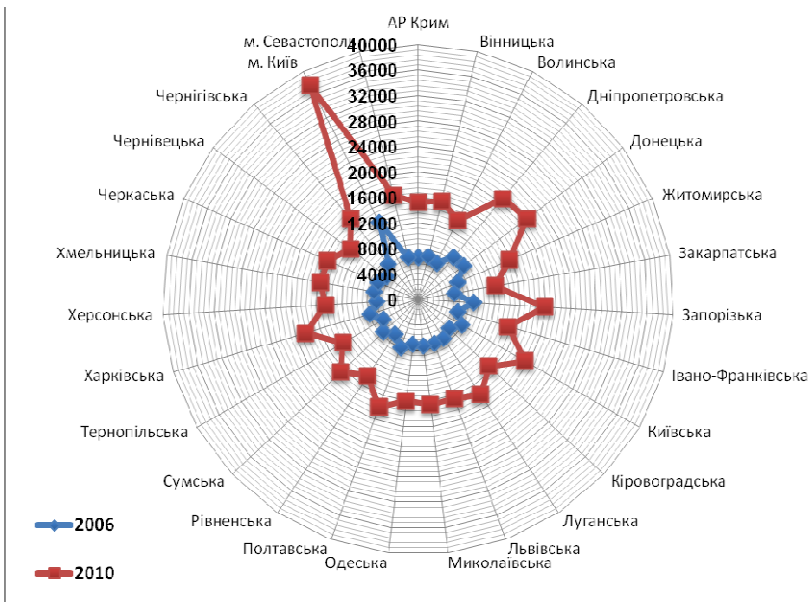

Рис. 8.2. Диференціація наявного доходу по регіонах України за 2006 і 2010 рр.

У багатьох регіонах для більшості населення доходів не вистачало на задоволення навіть найнеобхідніших потреб (табл. 8.2), про що свідчать обстеження домогосподарств. Найгірші оцінки дали мешканці Закарпатської, Тернопільської, Черкаської областей (табл. 8.2). Порівняно з 2009 р. оцінки в багатьох регіонах погіршилися.

Слід відзначити, що оцінка рівня життя населення залежить не лише від наявних доходів, але й від рівня сформованих у даному регіоні стандартів життя, вартості життя, можливостей мати додаткові джерела існування, загального соціально-економічного середовища.

Тому оцінка населення власного матеріального добробуту не завжди збігається з рівнем доходів. Так, наприклад, 80% мешканців Донецької області віднесли себе до бідних, хоч наявний дохід був вищий за середньоукраїнський рівень. Однак у більшості випадків низький дохід обумовлює низький рівень життя (табл. 8.3).

Таблиця 8.2

Оцінка домогосподарствами України рівня достатності своїх доходів, % [22]

Регіони	Рівень достатності доходів							
	Було достатньо і робили заощадження		Було достатньо, але заощаджень не робили		Постійно відмовлялися у найнеобхіднішому, крім харчування		Не вдалося забезпечити навіть достатнього харчування	
	2009	2010	2009	2010	2009	2010	2009	2010
Україна	12,7	11,1	51,8	45,3	32,9	40,2	2,6	3,4
АРК	7,6	5,7	54,0	46,8	37,6	47,3	0,8	0,2
Вінницька	6,7	6,3	60,2	48,3	30,6	43,1	2,5	2,3
Волинська	3,9	8,9	74,6	67,4	18,5	22,5	3,0	1,2
Дніпропетровська	25,6	19,6	43,0	39,6	29,8	35,4	1,6	5,4
Донецька	6,5	6,3	45,0	35,3	46,6	55,7	1,9	2,7
Житомирська	21,6	17,1	57,0	58,5	21,2	24,0	0,2	0,4
Закарпатська	44,9	40,6	7,4	5,0	17,2	23,0	30,5	31,4
Запорізька	8,7	8,2	41,4	41,9	46,8	47,3	3,1	2,6
Івано-Франківська	11,8	6,1	40,1	42,2	47,8	49,0	0,3	2,7
Київська	31,9	16,1	56,9	71,8	11,2	11,8	-	0,3
Кіровоградська	9,7	8,4	63,3	56,2	25,8	34,3	1,2	1,1
Луганська	21,1	25,6	48,8	40,2	28,8	29,6	1,3	4,6
Львівська	9,2	3,2	60,5	65,7	29,0	30,9	1,3	0,2
Миколаївська	31,9	8,7	50,3	51,0	17,0	38,5	0,8	1,8
Одеська	3,3	8,1	59,9	52,5	33,0	34,9	3,8	4,5
Полтавська	13,2	18,9	66,2	58,6	19,3	22,5	1,3	-
Рівненська	8,5	7,0	77,0	64,3	14,5	28,7	-	-
Сумська	3,0	0,6	41,4	30,5	52,2	63,5	3,4	5,4
Тернопільська	5,9	3,9	45,8	28,8	43,6	58,0	4,7	9,3
Харківська	7,0	6,2	48,6	21,3	43,8	71,7	0,6	0,8
Херсонська	3,1	3,0	56,1	40,0	39,1	50,6	1,7	6,4
Хмельницька	15,3	19,2	53,8	49,5	28,5	26,8	2,4	4,5
Черкаська	8,3	6,5	30,7	16,5	51,9	70,2	9,1	6,8
Чернівецька	5,0	13,3	75,6	64,4	19,4	22,3	-	-
Чернігівська	13,6	12,0	43,4	43,4	39,2	39,9	3,8	4,7
м. Київ	5,3	10,2	66,2	60,4	26,2	26,9	2,3	2,5
м. Севастополь	33,6	12,5	40,1	47,9	25,7	38,0	0,6	1,6

Таблиця 8.3

Оцінка домогосподарствами України рівня
власного матеріального добробуту, %

Регіони	Розподіл домогосподарств, які за оцінкою матеріального добробуту відносять себе до:							
	заможних		представників середнього класу		до небідних, але ще не представників середнього класу		до бідних	
	2009	2010	2009	2010	2009	2010	2009	2010
Україна	0,0	0,1	1,9	2,0	41,2	39,2	56,9	58,7
АРК	-	-	2,1	10,4	41,9	43,8	56,0	45,8
Вінницька	-	-	2,6	0,8	64,6	53,4	32,8	45,8
Волинська	-	-	3,1	4,3	59,5	63,9	36,9	31,8
Дніпропетровська	-	-	2,7	5,0	40,7	39,1	56,6	55,9
Донецька	-	-	1,4	0,1	23,7	19,8	74,9	80,1
Житомирська	-	1,1	1,8	1,4	50,5	56,4	47,7	41,1
Закарпатська	-	-	-	-	5,0	3,1	95,0	96,9
Запорізька	-	-	0,1	0,8	46,5	36,4	53,4	62,7
Івано-Франківська	-	-	0,5	0,4	51,2	49,0	48,3	50,6
Київська	-	-	0,3	-	22,9	11,0	76,8	89,0
Кіровоградська	-	-	0,4	-	82,1	73,5	17,5	26,5
Луганська	-	-	4,1	4,0	55,6	54,8	40,3	41,2
Львівська	-	-	1,5	0,8	44,3	51,8	54,2	47,4
Миколаївська	-	-	0,3	0,2	43,6	15,6	56,1	84,2
Одеська	-	-	0,4	0,2	7,9	19,3	91,7	80,5
Полтавська	-	-	5,1	1,7	66,1	67,0	28,8	31,3
Рівненська	-	-	1,7	1,2	49,3	60,8	49,0	38,0
Сумська	-	-	0,9	0,5	55,3	33,4	43,8	66,1
Тернопільська	1,5	-	1,8	4,4	42,5	42,0	54,2	53,0
Харківська	-	-	0,1	0,3	38,9	24,3	61,0	75,4
Херсонська	-	-	1,1	-	24,7	17,2	74,2	82,8
Хмельницька	-	-	1,5	3,0	44,0	53,2	54,5	43,8
Черкаська	-	-	-	-	7,9	5,8	92,1	94,2
Чернівецька	-	-	0,4	0,5	35,4	48,0	64,2	51,5
Чернігівська	-	-	2,8	1,2	44,6	57,2	52,6	41,6
м. Київ	-	0,5	5,7	4,7	56,5	55,5	37,7	39,3
м. Севастополь	-	-	12,6	2,4	26,2	62,9	61,2	34,7

Результати табл. 8.3 показують, що у більшості регіонів України переважає частка бідного населення: у Закарпатті – 97%, у Черкаській – 94%, у Миколаївській області – 84%. У багатьох регіонах цей показник зріс, що свідчить про негативні процеси у забезпеченні добробуту населення.

Проведений аналіз свідчить про те, що для України проблема низького рівня життя і бідності залишається досить гострою.

Важливими економічними чинниками, що впливають на бідність в Україні, є:

- зниження в окремі періоди реального рівня грошових доходів населення;

- низький рівень мінімальних соціальних гарантій, прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати та пенсії;

- висока нерівність у розподілі доходів різних верств населення;

- інфляція і знецінення таких основних видів доходів населення, як заробітна плата, пенсії, допомоги, стипендії, заощаджень громадян;

- зниження обсягів виробництва й закриття багатьох підприємств, що призвело до значного скорочення робочих місць і вивільнення працівників, зростання безробіття, затримки та невиплати заробітної плати;

- зменшення можливостей держави з фінансування соціальних витрат і перерозподілу доходів;

- зростання міжрегіональної диференціації за рівнем економічного та соціального розвитку через різні стартові умови і специфіку регіонів.

Дослідження проблем бідності необхідне для розробки більш обґрунтованих заходів щодо підвищення життєвого рівня населення, зменшення майнового та соціального розшарування. За період 2001-2010 рр. не було досягнуто суттєвих успіхів у вирішенні проблеми бідності, незважаючи на те, що впродовж цього періоду реалізовувалась Стратегія подолання бідності. Тому назріла необхідність розробки та прийняття Державної цільової соціальної програми подолання та запобігання бідності на період до 2015 р. [40], у якій відображено комплекс рішень на національному і регіональному рівнях щодо підвищення життє-

вого рівня населення, забезпечення їх максимальної ефективності шляхом залучення уваги бізнесу та громадськості до потреб бідних громадян, розширення їх доступу до виробничих ресурсів, надання більших економічних можливостей.

Першочерговими заходами щодо подолання бідності є:

запровадження нових механізмів відновлення виробництва, стимулювання економічного зростання та соціального прогресу, зокрема забезпечення продуктивної зайнятості населення шляхом створення ефективних підприємств;

створення умов для гідної праці, у тому числі забезпечення поваги та дотримання прав людини у сфері праці, продуктивної, вільно обраної зайнятості та соціального захисту, а також розвитку й активізації соціального діалогу на всіх рівнях;

реалізації в кризових умовах короткострокових заходів щодо надання невідкладної допомоги найбільш вразливим верствам населення, подолання хронічної бідності, бідності серед працюючих;

забезпечення реформування систем оплати праці, соціального захисту, пенсійного страхування, надання медичної допомоги, медичного обслуговування;

запровадження дієвого механізму надання молоді, насамперед випускникам вищих навчальних закладів, першого робочого місця;

розширення можливостей для працевлаштування людей з особливими потребами, зайнятості людей похилого віку;

упровадження системи надання дієвої адресної соціальної допомоги.

Суттєвого значення набуває розвиток економіки, заснованої на знаннях, збільшення інвестицій у людський капітал, подальша диверсифікація структури доходів населення. Програму боротьби з бідністю до 2015 р. можна вважати лише початком більш тривалого періоду викорінення бідності в Україні та створення об'єктивних передумов для досягнення добробуту більшості населення.

Досягнення цього потребує вдосконалення державної політики в різних сферах, у тому числі у формуванні соціальних стандартів і гарантій, механізму перерозподілу доходів, механізму оплати праці.

В Україні існуючі державні соціальні стандарти не забезпечують визначених Конституцією України соціальних прав та державних соціальних гарантій достатнього життєвого рівня для кожного. Основними напрямками *удосконалення державних соціальних стандартів і гарантій* мають бути:

опора при їх розробці на основні міжнародні документи, які визначають параметри соціальних нормативів, а саме Конвенція МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» (1951 р.), а також Європейська соціальна хартія (1961 р.), Європейський кодекс соціального забезпечення (1964 р.);

формування цілісної та якісної системи державних соціальних стандартів і гарантій, які б відповідали визначеним Конституцією України гарантіям забезпечення достатнього рівня життя для кожного громадянина. Система соціальних стандартів має бути економічно обґрунтованою, фінансово забезпеченою та мати дієві механізми її реалізації;

підвищення їх рівня наукової обґрунтованості. В основу соціальних стандартів має бути покладено науково обґрунтовані нормативи споживання, які базуються на оцінці сучасних потреб населення та реальних можливостей економіки;

забезпечення підвищення рівня та поступового наближення до середньоєвропейського рівня основних соціальних стандартів і гарантій: прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії за віком.

Удосконалення механізму перерозподілу доходів населення сприяє зменшенню майнового розшарування. Воно потребує перебудови податкової системи та системи соціальної підтримки населення. Перерозподіл доходів формується як двобічний рух – шляхом вилучення частини доходів через податки в одних суб'єктів і розподілу соціальних платежів між іншими. Доведено, що розподіл платежів дуже помірковано впливає на згладжування нерівності – усі верстви населення одержують відносно близькі частки із загальної суми соціальних трансфертів, у той час як перерозподіл доходів через податковий механізм набагато більше залежить від одержуваного доходу. Тому, податкова система, яка базується на прогресивних ставках оподаткування доходів, є більш дієвим інструментом державного регу-

лювання доходів. Удосконалення механізму перерозподілу доходів населення можливе шляхом:

зміни податкового законодавства та введення прогресивної шкали оподаткування доходів населення;

усунення необґрунтованих пільг для окремих верств населення щодо виплати податку, розміру пенсій та інших соціальних трансфертів;

установлення обґрунтованої межі міжгалузевої диференціації заробітної плати;

збільшення розмірів соціальних виплат для соціально вразливих верств населення, родин із дітьми;

посилення адресності соціальної допомоги вбік малозабезпечених верств населення.

Необхідність *удосконалення державної політики у сфері оплати праці* потребує визначення концептуальних засад удосконалення механізму організації оплати праці в Україні. Україна проголосила пріоритетним завданням створення соціальної держави, у рамках якої мають бути забезпечені умови для людського розвитку і високого рівня добробуту українського народу. Досягнення цього неможливе без реформування системи оплати праці, удосконалення принципів її організації та суттєвого підвищення її рівня. У сучасних умовах динамічно розвивається міжнародна економічна інтеграція та посилюється конкуренція між країнами. Забезпечення соціально-економічного розвитку й конкурентоспроможності України можливе на основі збереження та розвитку трудового потенціалу країни, нагромадження людського капіталу, що потребує забезпечення відповідної віддачі від його використання у вигляді високої та справедливої заробітної плати.

В Україні тривалий час у виступах державних керівників, політиків, у публікаціях науковців обговорюється проблема підвищення рівня заробітної плати, переходу від низьковартісної робочої сили до високої вартості та наближення заробітної плати до європейського рівня. Однак проблема суттєвим чином не вирішується. У сфері оплати праці в Україні накопичилося чимало проблем, серед яких найбільш гострими є такі:

склався низький рівень вартості національної робочої сили і відповідно – заробітної плати. Заробітна плата пересічного

працівника України у 2010 р. становила 26868 грн. на рік [130], що значно нижче рівня розвинених країн світу, у тому числі і країн ЄС. Наприклад, за даними Євростату, ще у 2005 р. середньорічна валова заробітна плата працівників промисловості та сфери послуг становила у Німеччині – 41691 євро, в Іспанії – 20439 євро. Низький рівень оплати праці обумовлює суттєву поширеність бідності навіть серед працюючого населення;

рівень заробітної плати мало пов'язаний із рівнем освіти та професійної підготовки працівника, тобто обсягами нагромадженого людського капіталу. В Україні діюча система оплати праці не забезпечує адекватну віддачу людському капіталу, що негативно впливає на умови його формування і розвитку, спричиняє відплив висококваліфікованих працівників за межі країни;

заробітна плата недостатньою мірою пов'язана зі складністю праці, з результатами трудової діяльності працівника, а також із результатами діяльності підприємства, що не мотивує до підвищення продуктивності праці;

склалась невинновдано надмірна диференціація оплати праці в різних галузях, регіонах, на різних підприємствах, що породжує соціальну нерівноправність та незадоволеність працівників своїм становищем;

в Україні створилась досить поширена система тіньового розподілу доходів і тіньової оплати праці, яка спотворює законодавчі норми у соціально-трудої сфері, знижує рівень соціального захисту працівників та підвищує рівень їх експлуатації;

державні соціальні стандарти, які регулюють оплату праці (прожитковий мінімум та мінімальна заробітна плата), – є заниженими і не забезпечують людського розвитку та соціального захисту населення. Вони є значно нижчими від соціальних стандартів, прийнятих у ЄС;

фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. погіршила ситуацію у сфері оплати праці, що проявилось у зниженні реальної заробітної плати, у зростанні заборгованості з виплати заробітної плати, наслідки якої не ліквідовано повністю, що негативно позначилося на життєвому рівні населення. Унаслідок цих негативних явищ заробітна плата в Україні на сучасному етапі не виконує повноцінно жодну свою функцію, вона не стимулює зростання продуктивності і якості праці, підвищення професій-

ного рівня, що стримує соціально-економічний розвиток України та підвищення конкурентоспроможності економіки.

На сучасному етапі в Україні створено законодавчо-правову базу для організації оплати праці в ринкових умовах. Однак це поки що не забезпечило формування ефективного механізму організації оплати праці як на національному, регіональному, галузевому рівнях, так і на рівні окремих підприємств. Тому пріоритетним завданням державної політики оплати праці є вдосконалення механізму організації оплати праці.

Головною метою вдосконалення механізму організації оплати праці є забезпечення в Україні справедливого та гідного відшкодування реальної вартості робочої сили і на цій основі – високого рівня життя населення та ефективного функціонування економіки. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі пріоритетні завдання:

- удосконалити механізм державного регулювання оплати праці;

- забезпечити розвиток та демократизацію колективно-договірного регулювання оплати праці;

- забезпечити ефективну дію ринкового механізму формування заробітної плати;

- удосконалити діючу модель організації оплати праці відповідно до сучасних вимог соціально-трудового процесу;

- забезпечити розвиток законодавства, що регулює оплату праці в Україні, і його наближення до міжнародних норм та європейського законодавства.

- забезпечити цілеспрямовану політику зростання реальної заробітної плати та поступового наближення її розміру до європейського рівня.

Механізм організації оплати праці в умовах соціально орієнтованої ринкової економіки має будуватися на таких *принципах*:

- еквівалентності вартості робочої сили.* Заробітна плата має відповідати вартості робочої сили, яка є зовнішньою умовою процесу праці і формується під впливом витрат на відтворення робочої сили та ринкового механізму ціноутворення;

еквівалентного обміну, тобто визначення розміру заробітної плати відповідно до кількості та якості суспільно корисної праці;

віддачі на людський капітал, сутність якого полягає в тому, що заробітна плата має залежати від рівня сформованого та використаного людського капіталу – освітньо-професійного рівня, умінь, навичок, компетенцій працівника;

людського розвитку, який означає, що рівень заробітної плати має бути таким, щоб забезпечити задоволення основних потреб працівників та їх родин і розвиток людського потенціалу;

продуктивності. Підвищення заробітної плати має бути обумовлене зростанням трудових зусиль працівника, його сумлінності, старанності, відповідальності, зростанням продуктивності та якості праці;

поєднання державного, колективно-договірного та ринкового регулювання оплати праці. Необхідно забезпечити розробку нормативно-правової бази, державних стратегій і програм у сфері оплати праці, які б обумовлювали розвиток соціального партнерства та ринку праці;

неухильного підвищення реальної заробітної плати, який означає, що рівень мінімальної заробітної плати необхідно переглядати й індексувати в міру зростання рівня і вартості життя; необхідно забезпечити випереджаюче зростання номінальної заробітної плати щодо темпів інфляції;

соціальної справедливості, тобто забезпечення рівності в оцінках витрат праці та визначення розміру винагороди за неї всім працівникам у будь-якій сфері економічної діяльності, регіоні чи на підприємстві;

соціальної безпеки, тобто визначення мінімального розміру заробітної плати на рівні, який би забезпечував просте відтворення робочої сили, не допускав соціальної деградації та конфліктів, а також забезпечення своєчасної виплати заробітної плати;

диференціації. Заробітна плата різних працівників має відрізнятися, вона має залежати від рівня освіти і професійної підготовки, складності праці, умов праці, трудових зусиль;

гнучкості механізму організації оплати праці, який означає, що необхідно використовувати різноманітні форми та системи оплати праці, гнучко пристосовуватися до змін соціально-трудових відносин.

Удосконалення механізму державного регулювання оплати праці потребує:

розробки та прийняття нової редакції Концепції оплати праці в Україні, на цій підставі внесення змін та доповнень до чинного трудового законодавства України та проекту Трудового кодексу;

розробки та запровадження методики визначення ринкової вартості робочої сили з урахуванням оцінки нагромадженого людського капіталу;

розробки та запровадження методики визначення витрат роботодавців на робочу силу та забезпечення складання регулярної статистичної звітності за цими показниками;

запровадження моніторингу ринкової вартості робочої сили на національному та регіональному рівнях і витрат роботодавців на робочу силу за видами економічної діяльності й регіонами;

удосконалення методики визначення такого соціального стандарту, як прожитковий мінімум, збагачення його змістовного наповнення, наближення до європейського рівня;

встановлення мінімальної заробітної плати на рівні не нижче прожиткового мінімуму, з поступовим її підвищенням до рівня півтора прожиткового мінімуму для працездатної особи;

розробки типових рекомендації щодо реформування системи оплати праці та преміювання персоналу на підприємствах України на основі запозичення позитивного зарубіжного досвіду;

суттєвого вдосконалення системи оплати праці в бюджетній сфері шляхом удосконалення єдиної тарифної сітки, забезпечення її більшої гнучкості й ефективного використання в організації оплати праці бюджетних установ, розробки та запровадження ефективної системи матеріального та морального стимулювання працівників бюджетної сфери на основі сучасних методів і підходів;

стимулювання роботодавців до підвищення витрат на оплату праці шляхом поступового зниження ставок відрахувань у соціальні фонди, запровадження стимулюючого оподаткування витрат на робочу силу;

забезпечення динамічного розвитку та підвищення ефективності й конкурентоспроможності всіх сфер економічної діяльності як базової умови зростання заробітної плати, шляхом стимулювання інвестиційно-інноваційної активності підприємств і запровадження на них сучасного менеджменту.

Забезпечення розвитку та демократизації колективно-договірного регулювання оплати праці можливе шляхом:

поглиблення та розширення змісту колективних угод усіх рівнів у сфері оплати праці щодо її рівня, гарантій, умов зростання, надання працівникам соціального пакета;

збагачення форм і видів тарифних угод відповідно до особливостей трудової діяльності різних груп працівників та різних видів економічної діяльності, сприяння подоланню надмірного відчуження працівників від розподілу прибутку та власності;

суттєвого вдосконалення процедури ведення колективних переговорів, залучення до цього процесу більшої кількості працівників, забезпечення широкої інформованості про зміст та перебіг виконання угод;

сприяння розвитку соціального партнерства, підвищенню рівня правових знань щодо оплати праці працівників, культури ведення переговорів при укладанні угод та колективних угод;

підвищення ролі профспілок у процесі регулювання оплати праці, забезпечення розвитку інституту вповноважених з охорони та оплати праці.

удосконалення законодавства у сфері колективно-договірного регулювання трудових відносин, наближення його до норм трудового права європейських країн;

вивчення багатого досвіду європейських країн у сфері соціального партнерства й укладання тарифних угод, його популяризація та залучення у практику договірних відносин вітчизняних підприємств.

Забезпечення ефективної дії ринкового механізму формування заробітної плати потребує:

формування в Україні повноцінного ринку праці, забезпечення зростання попиту на робочу силу, зниження безробіття, підвищення мобільності робочої сили;

зниження монополії на ринку праці, сприяння формуванню різноманітних профспілкових об'єднань та інших об'єднань працівників і забезпечення їх рівноправності;

підвищення конкурентоспроможності вітчизняної робочої сили шляхом підвищення якості загальної та професійної освіти, формування сучасних компетенцій, високої культури й дисципліни праці, відповідальності працівників;

забезпечення виведення оплати праці із системи тіньового розподілу, що можливе на основі зниження ставок соціальних платежів роботодавців, удосконалення системи оцінки результатів економічної діяльності, підвищення відповідальності суб'єктів господарювання за приховування доходів;

забезпечення розвитку внутрішнього ринку, конкуренції між товаровиробниками, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на зовнішньому ринку;

сприяння розвитку малого підприємництва та підвищення його ефективності, забезпечення його роботи у сфері легальної економіки.

Удосконалення діючих моделей організації оплати праці на підприємствах відповідно до сучасних вимог соціально-трудового процесу можливе шляхом:

удосконалення механізму організації тарифної системи оплати праці, забезпечення її більшої гнучкості та диференціації посадових окладів і тарифних коефіцієнтів залежно від рівня кваліфікації та обсягу відповідальності, складності праці;

стимулювання та методичного забезпечення більш широкого використання на підприємствах сучасних багатofакторних і гнучких систем оплати праці, спрямованих на високі індивідуальні результати праці та їх взаємозв'язок із рівнем кваліфікації та розміром оплати праці;

упровадження системи оплати праці, що базується на компетентнісному підході, який вирішує проблему справедливої винагороди за працю, робить систему оплати праці прозорою та зрозумілою для працівника, стимулює систематичне підвищення кваліфікації;

забезпечення підвищення у структурі оплати праці основної заробітної плати з метою посилення її мотиваційної функції та досягнення більш високого рівня соціального захисту працівників;

широкого запровадження на вітчизняних підприємствах практики надання працівникам компенсаційного соціального пакета як однієї з ефективних складових сучасних форм винагороди за працю;

забезпечення поширення на підприємствах такої форми розподілу доходу, як участь працівників у прибутках;

розробки та запровадження комплексної методики оцінки ефективності системи оплати праці на підприємствах;

удосконалення організації праці, посилення якості системи нормування, підвищення контролю за трудовою діяльністю для забезпечення відповідності трудових витрат та винагороди;

забезпечення спрямованості стимулювання оплати праці на підвищення продуктивності праці й інноваційної активності працівників;

забезпечення розвитку корпоративної культури, спрямованої на взаємоузгодженість інтересів працівників та роботодавців щодо стимулювання й ефективності праці.

Забезпечення розвитку законодавства, що регулює оплату праці в Україні, та його наближення до міжнародних норм та європейського законодавства потребує:

приведення у відповідність законодавства України у сфері оплати праці до Європейської соціальної хартії та конвенцій МОП, зокрема Конвенцій № 131 “Про встановлення мінімальної заробітної плати з урахуванням країн, що розвиваються”, № 102 “Про мінімальні норми соціального забезпечення ” та № 117 “Про основні норми та цілі соціальної політики ”;

удосконалення чинного законодавства з оплати праці, у першу чергу законів України “Про оплату праці”, “Про колективні договори та угоди”;

доопрацювання, прийняття та запровадження в дію Трудового кодексу України;

забезпечення дотримання принципів гідної праці при формуванні правових засад оплати праці в Україні;

забезпечення відповідності законодавчих та договірних прав та гарантій у сфері оплати праці з можливостями їх реалізації;

удосконалення механізмів затребування відповідальності за порушення норм законодавства з оплати праці;

розробки та запровадження комплексної системи соціально-економічних та правових заходів, спрямованих на детінізацію відносин у сфері праці;

підвищення дієвості судової системи щодо захисту прав найманих працівників у сфері оплати праці;

створення умов та надання можливостей для ефективної роботи інспекцій праці в регіонах при організації контролю за додержанням законодавства з оплати праці;

удосконалення системи державної статистичної звітності з оплати праці для запровадження комплексної системи оцінки ефективності механізму організації оплати праці всіх суб'єктів господарювання.

Забезпечення цілеспрямованої політики зростання реальної заробітної плати та наближення її до європейського рівня – як кінцевий результат удосконалення механізму організації оплати праці. Це можливе шляхом:

цілеспрямованого підвищення державою заробітної плати у бюджетній сфері, удосконалення єдиної тарифної сітки;

стимулювання роботодавців до підвищення оплати праці на основі зростання продуктивності та поліпшення організації праці шляхом зниження норм відрахувань у фонди соціального забезпечення й іншими методами;

стимулювання роботодавців до оптимізації структури операційних та загальних витрат, збільшення частки витрат на оплату праці за рахунок зменшення частки інших витрат;

детінізації трудової діяльності й оплати праці на основі оптимізації нарахувань на фонд оплати праці, удосконалення системи обліку, упровадження ризик-орієнтованого аудиту господарської діяльності;

стимулювання працівників до підвищення кваліфікації, формування сучасних компетенцій, нагромадження професійного досвіду власного людського капіталу;

підвищення продуктивності та якості праці, забезпечення конкурентоспроможності продукції вітчизняних підприємств на внутрішньому та зовнішньому ринках;

суттєвого підвищення ефективності роботи підприємств та організацій на основі використання сучасних техніко-технологічних досягнень, інноваційного шляху розвитку, удосконалення організації та управління; запровадження сучасного менеджменту;

забезпечення своєчасної та повної виплати заробітної плати, недопущення її заборгованості;

зниження рівня інфляції і на цій основі забезпечення зростання реальної заробітної плати;

удосконалення системи оподаткування трудових доходів населення шляхом підвищення рівня неоподаткованого мінімуму та введення прогресивної шкали оподаткування.

Оцінка досягнення поставлених цілей та завдань має здійснюватися на основі таких показників-індикаторів: середньомісячна та погодинна заробітна плата за видами економічної діяльності та професійними групами, темпи її зростання; темпи зростання реальної заробітної плати; частка працівників, які отримують заробітну плату в межах мінімальної заробітної плати й у межах прожиткового мінімуму для працездатної особи; співвідношення між мінімальною та середньою оплатою праці; співвідношення між темпами зростання заробітної плати і продуктивності праці; частка фонду заробітної плати у структурі загальних витрат; частка фонду заробітної плати у ВВП; частка фонду заробітної плати у сукупних доходах населення; сума заборгованості з виплати заробітної плати, та її частка в загальному фонді оплати праці.

Як критерій на середньострокову перспективу (до 2017 р.) має бути досягнення таких значень найважливіших показників-індикаторів:

погодинна заробітна плата – не нижче 50% від середнього рівня по ЄС;

реальна заробітна плата – перевищити рівень докризового 1990 р.;

співвідношення між мінімальною та середньою заробітною платою – 60%;

співвідношення між мінімальною заробітною платою та прожитковим мінімумом для працездатної особи – 1,5 раза;
частка заробітної плати у ВВП – 60%;
частка заробітної плати у сукупних доходах населення – 55%;
частка заробітної плати у структурі загальних витрат – 25%;
сума заборгованості з виплати заробітної плати – не більше 2% місячного фонду заробітної плати.

Реалізація визначених шляхів та заходів щодо вдосконалення механізму організації оплати праці дасть змогу отримати такі результати:

підвищити вартість національної робочої сили, наблизити її рівень до розвинених країн світу;

підвищити рівень життя населення, зменшити масштаби бідності та малозабезпеченості, створити економічні умови для формування в Україні середнього класу;

збільшити платоспроможний попит населення, розширити місткість внутрішнього ринку, що буде сприяти економічному зростанню;

підвищити мотивацію працівників до зростання освітньо-кваліфікаційного рівня, продуктивності та якості праці, що забезпечить зміцнення конкурентоспроможності національної економіки;

зберегти трудовий потенціал України, зменшити вплив висококваліфікованих кадрів в інші країни;

створити соціально-економічні передумови для вступу України у Європейське Співтовариство;

Кабінет Міністрів України у жовтні 2011 р. схвалив проєкт Закону «Про затвердження Загальнодержавної програми подолання та запобігання бідності на період до 2015 року» [40]. Результати її реалізації оцінюватимуть за такими показниками: індекс реального ВВП, ВВП на душу населення, динаміка створення робочих місць, рівень зайнятості та безробіття населення у віці від 15 до 70 років, рівень середньомісячної зарплати, індекс реальної зарплати, співвідношення середньомісячної зарплати і фактичного розміру прожиткового мінімуму, співвідношення мінімального і середнього рівня пенсії, рівень бідності за

відносним (у тому числі критерієм крайньої бідності) і абсолютним критерієм тощо. Орієнтовні обсяги фінансування, що характерно, визначені досить нечітко: обсяг виділених із бюджетів (державного і місцевих) коштів "визначається щороку виходячи з конкретних завдань та можливостей бюджету" [103].

Таким чином, метою Програми є створення державної системи дій, спрямованих на зниження рівня бідності населення України, подолання бідності серед працюючих та сімей з дітьми, особливо багатодітних сімей, у сільській місцевості та запобігання хронічній бідності, шляхом проведення активної політики доходів, спрямованої на людський розвиток, підвищення конкурентоспроможності робочої сили, розширення можливостей зайнятості та забезпечення гідних доходів працюючих, у поєднанні зі створенням ефективної системи підтримки соціально вразливих верств населення. Ефективна боротьба з бідністю, з огляду світового досвіду є можливою тільки в умовах поживлення національного виробництва і зростання джерел самозабезпечення: праці і підприємництва. Усі економічні, фінансові й інші інструменти макроекономічної та регіональної політики мають бути направлені на це поживлення.

Зміст і спрямованість програм боротьби з бідністю багато в чому залежатиме від принципово обраної стратегії, нової державної ідеології розвитку суспільства з довгостроковою соціально-економічною стратегією, *яка націлена на створення базових умов для ліквідації бідності*. Запропонований комплекс заходів Програми є націленим переважно на підтримку пріоритетів соціальної політики щодо тих, хто не здатний самостійно забезпечити прийнятний рівень життя, *хоча терміново необхідне розширення можливостей отримання доходів для працездатних бідних*. Необхідне створення умов для самостійного виходу з бідності *працездатних верств населення*. У сфері доступу бідних до ресурсів, що дозволяють їм самостійно вийти з бідності, ключові зусилля мають концентруватися в таких напрямках: інституційне регулювання ринку праці; оплата праці; сприяння зайнятості; підвищення якості робочої сили.

Останніми роками в Україні система витрачання державних коштів та законодавство працює не на створення умов для формування добробуту населення, а на соціальну підтримку лю-

дей, які вже опинились у несприятливих умовах. Формування нової державної стратегії потребує масштабних перетворень всього реального сектору економіки, ідеологічної, духовної, інтелектуальної сфери.

Наприклад, потрібна легалізація неформальних моделей поведінки як працівників, так і працедавців. Позитивні зміни у сфері зайнятості приведуть до збільшення офіційного фонду оплати праці, що, в свою чергу, не тільки скоротить потенційне навантаження на програми соціальної підтримки вразливих груп населення, але і збільшить соціальні відрахування, що сприятиме зміцненню фінансової бази соціальних трансфертів. При цьому є важливим усвідомлення, що немає автоматичного зв'язку між економічним і соціальним прогресом. Є дуже важливою політична ідеологія – або напрям на національне зростання і розвиток, на диференціацію і конкуренцію в суспільстві й активність приватного капіталу, або – на соціальне ринкове господарство, державу добробуту, соціальну державу з високою часткою соціальних вкладень у людський розвиток.

Слід відзначити, що заходи, передбачені Програмою, не забезпечуються в повному обсязі бюджетним фінансуванням, унаслідок чого вони здійснюються, виходячи з фактичних щорічних обсягів надходжень та призначень з державного бюджету. Але в Програмі не передбачені інституціональні умови для можливості залучення до виконання її заходів позабюджетних фінансових ресурсів, окрім благодійних внесків, хоч це й передбачається в більшості з них, що обумовлює ризик невиконання передбачених Програмою завдань.

8.2. Проблеми бюджетного забезпечення людського розвитку промислового регіону та шляхи їх вирішення

Результатом реалізації соціальної політики, яка забезпечує рівень та можливості розвитку її громадян за певних соціально-економічних умов, є задоволення явних і латентних потреб населення країни, що забезпечують його життєдіяльність та розвиток. Актуальність визначення теоретичних та практичних реко-

мендацій щодо вдосконалення напрямів фінансування людського розвитку для забезпечення конкурентоспроможності країни та її регіонів в умовах сталого розвитку підтверджує Закон України «Про Державний бюджет України на 2011 рік», пріоритетними цілями якого визначено створення підґрунтя для сталого розвитку економіки України, поліпшення добробуту громадян та забезпечення успішного реформування системи державних фінансів [55].

Сучасні підходи до проблем забезпечення людського розвитку потребують урахування таких нових соціально-економічних явищ і тенденцій щодо створення та збереження людських ресурсів, які пов'язані з концепцією сталого розвитку, суть якої полягає в еволюційному переході від індустріального до соціальноорієнтованого постіндустріального суспільства.

Для підвищення конкурентоспроможності регіонів, особливо промислових, державна політика в соціальній сфері має забезпечувати реалізацію таких *основних функцій щодо забезпечення людського розвитку*, як:

- якісне життєзабезпечення населення, гідна оплата праці, належне пенсійне забезпечення, нова соціальна інфраструктура регіону, нові робочі місця, новітні соціальні та виробничі технології, адресний соціальний захист;

- визнання пріоритету людського чинника з необхідністю більш повного врахування інтересів як працюючого населення, так і суспільства в цілому;

- стимулювання економічного зростання та підпорядкування виробництва інтересам споживача;

- посилення трудової мотивації та ділової підприємливості економічно активного населення;

- участь у розробці та реалізації програм вирішення глобальних проблем сталого розвитку, запровадження соціальної екології, створення транскордонних зон соціальної стабільності;

 - вплив інновацій у різних сферах на умови життя і праці;

 - забезпечення конкурентоспроможності економіки України через трансформацію системи цінностей людини, суспільства і сталого розвитку;

 - збереження культурної та природної спадщини, національної самобутності.

Для забезпечення людського розвитку в системі бюджетного фінансування необхідним є формування комплексних механізмів його забезпечення, які дозволять досягти синергетичного ефекту через відновлення інтегральності національної економіки:

- стимулювання бюджетного та податкового чинників соціального розвитку, підвищення ефективності бюджетних та інвестиційних видатків на людський розвиток;

- створення ефективної інституційної системи освоєння кредитних ресурсів із розвитком механізмів довгострокового кредитування для забезпечення людського розвитку в регіоні;

- взаємодія капіталів комерційних банків і промислових підприємств для забезпечення соціального кредитування;

- орієнтація національної соціальної стратегії на примноження й ефективного використання людського капіталу із системою розбудовою систем освіти, культури, охорони здоров'я;

- підвищення доходів, заробітної плати через підвищення продуктивності праці;

- переорієнтація соціальної політики на страхові засади фінансування при підвищенні ефективності прямого витрачання бюджетних коштів на соціальні потреби.

У програмі економічних реформ на 2010-2014 рр. сформовано принципи довгострокового економічного зростання на основі реформування та модернізації наявної економічної системи. Вирішення цих завдань є можливим лише на основі розвитку людського потенціалу й регіонів, забезпечення ефективного використання головної продуктивної сили суспільства, що можливо на основі активної соціальної політики.

Зарубіжний досвід формування перспективних напрямів соціально-економічної політики в регіонах із високою концентрацією промисловості свідчить про необхідність розробки національних проектів, національних оперативних програм, конкретних інвестиційних проектів, що створюють соціально-економічний ефект і сприяють людському розвитку в таких сферах: розвиток транспортних послуг, транспортно-дорожнього будівництва, розвиток транспортної інфраструктури; розвиток комунікаційних технологій; енергетичний сектор та проекти, що розвивають екологічну енергетику; захист навколишнього природ-

ного середовища; дослідження й інновації; соціальна інфраструктура; сфера освіти та навчання; туризм та інвестування в об'єкти рекреації та культури тощо [187].

Як свідчить досвід розвитку країн Східної Європи, найкращий синергетичний ефект дають проекти, що базуються на таких засадах [180]:

інтегрований регіональний розвиток – зміцнення ролі міст і центрів зростання, через удосконалення соціальної інфраструктури та житла, модернізації міського транспорту, підтримки економічної активності у міських районах, поліпшення екології та навколишнього природного середовища міських та приміських зон розвитку;

регіональна відкритість – для забезпечення ефективних зв'язків між міськими зонами та віддаленими від них районами через дорожнє та транспортне будівництво; активізацію будівництва інфраструктури енергетичних зв'язків; удосконалення інфраструктури мереж комунікаційних та інформаційних технологій;

регіональний розвиток та співробітництво – через залучення інвестицій для поліпшення умов життя на регіональному рівні з пріоритетом інвестицій у промислову, освітню інфраструктуру та інфраструктуру охорони здоров'я. На практиці цей процес відбувається за рахунок активізації регіональної ініціативи, об'єднання фінансових та матеріальних ресурсів сусідніх регіонів;

розвиток туризму – пріоритетами цього напрямку є розвиток та модернізація туристичної інфраструктури через упорядкування культурних та історичних пам'яток, розвиток готельного сектору; удосконалення туристичного обслуговування в межах усієї країни; зміцнення партнерства між суб'єктами туристичної сфери та інших сфер, що пов'язані з туризмом. Розвиток туризму створює сприятливі умови для розвитку малого бізнесу, особливо у сфері послуг, сприяє зростанню самозайнятості населення, зменшує безробіття.

Діяльність українського уряду, зокрема у фінансовій сфері, у 2010-2011 рр. характеризувалась систематичними заходами, що мають на меті забезпечення економічного зростання та підвищення добробуту населення. В умовах необхідності реалі-

зації довгострокової соціально-економічної політики у сфері модернізації, структурного оновлення української економіки, підвищення рівня та якості життя населення істотно зростає роль управління фінансовим забезпеченням соціальної сфери. У зв'язку із цим приділяється особлива увага розвитку механізмів управління й удосконалення інструментів реалізації середньо- і довгострокових пріоритетів держави у сфері соціально-економічного розвитку, зокрема запровадженні комплексу заходів бюджетного фінансування соціальної сфери, спрямованих на вирішення найбільш актуальних завдань щодо людського розвитку та забезпечення соціальної орієнтації економіки України.

Для забезпечення соціального розвитку регіонів важливим є рівень фінансування. Однак в умовах економічної кризи фінансування окремих програм знижується. У 2010 р. видатки соціального спрямування за загальним фондом державного бюджету проведено в сумі 195087,3 млн. грн., що становило 98,7% від плану січня-листопада 2009 р. [55], у тому числі на:

оплату праці працівників бюджетних установ та нарахування на неї – 43731,2 млн. грн., що на 5341,5 млн. грн., або на 13,9%, більше, ніж у відповідному періоді 2009 р.;

поточні трансферти населенню (пенсії, допомоги, стипендії) – 61659,4 млн. грн., що на 17431,6 млн. грн., або на 39,4%, більше, ніж у січні-листопаді 2009 р.;

медикаменти та перев'язувальні матеріали і продукти харчування – 2854,1 млн. грн., що на 85,4 млн. грн., або на 2,9%, менше, ніж у січні-листопаді 2009 р.;

оплату комунальних послуг та енергоносіїв – 2580,8 млн. грн., що на 537,1 млн. грн., або на 26,3%, більше, ніж у січні-листопаді 2009 р.

Касові видатки за іншими захищеними соціальними видатками загального фонду державного бюджету за січень-листопад 2010 р. були здійснені на такому рівні:

чорнобильські соціальні програми – у сумі 2117,2 млн. грн., що становило 96,6% від плану січня-листопада поточного року;

трансферт Пенсійному фонду – у сумі 56916,8 млн. грн., тобто 100% від плану;

забезпечення окремих категорій населення України технічними та іншими засобами реабілітації – 262,1 млн. грн., або 99,3% від плану.

Більшість видатків соціального спрямування здійснюються з місцевих бюджетів. На дотації вирівнювання у січні-листопаді 2010 р. з державного бюджету місцевим бюджетам перераховано коштів у сумі 41820,9 млн. грн., що становить 104,6% від плану звітного періоду. На субвенції та додаткові дотації з державного бюджету місцевим бюджетам перераховано коштів у сумі 30115,6 млн. грн., або 92,9% від плану січня-листопада 2010 р.

Протягом останніх років в Україні спостерігалось помітне зростання бюджетних соціальних витрат (на соціальний захист і соціальне забезпечення, освіту, науку, охорону здоров'я тощо), тобто видатків бюджетів на людський розвиток, що обумовлено зростанням як потреб, так і інфляційних чинників. Український парламент у 2010 р. прийняв нову редакцію Бюджетного кодексу, виключивши з документа пропозиції, що надають Кабінету Міністрів право вносити зміни до закону про підвищення соціальних стандартів. Верховна Рада України також внесла зміну до норми, що стосується перерозподілу бюджетних коштів, у новій редакції при розподілі бюджетних коштів Кабінет Міністрів має погоджувати своє рішення з бюджетним комітетом Верховної Ради. Таким чином, Бюджетний кодекс України передбачає розширення сфери застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі, удосконалення управління борговою політикою, винятковий напрям надпланових доходів державного бюджету на реалізацію пріоритетних інвестиційних програм і здійснення заходів, пов'язаних з проведенням соціальних реформ, посиленням фінансового контролю за цільовим і ефективним використанням бюджетних коштів [92].

Прийнятий Закон «Про Державний бюджет України на 2011 рік» визначив доходи в розмірі 281,5 млрд. грн., що на 28,7 млрд. грн., або на 11,4%, більше, ніж у 2010 р. Витрати державного бюджету заплановано на рівні 321,9 млрд. грн. – збільшилися проти планового показника на поточний рік на 16,3 млрд., грн. або 5,3%. З урахуванням інфляції, реальні витрати бюджету знизяться, що позитивно впливатиме на стабілізацію фінансово-

економічної системи України, однак негативно – на соціальний розвиток. З метою фінансової стабілізації бюджетом на 2011 р. передбачено значне зменшення соціальних видатків. Уперше за останні вісім років зростання реальних соціальних показників було меншим, ніж зростання економіки. У бюджет було закладено прогнозоване зростання реальної заробітної плати на 4%. Одночасно уповільнилися темпи підвищення соціальних стандартів: прожитковий мінімум зріс з 894 до 953 грн., або на 8,9%, мінімальна заробітна плата – з 941 до 1004 грн., або на 8,9%, мінімальна погодинна зарплата з 5,52 до 6,04 грн. З урахуванням рівня інфляції реальні показники базових соціальних стандартів 2011 р. в Україні залишилися на рівні 2010 р. Вивільнені фінансові ресурси були спрямовані на: компенсацію втрат бюджету від зниження податкового тиску на економіку; збільшення доходів місцевих бюджетів за рахунок передачі їм фінансових джерел, раніше закріплених за державним бюджетом; зниження дефіциту бюджету; погашення заборгованості з відшкодування ПДВ минулих періодів.

Активне стимулювання державою розвитку галузей промисловості відповідно до потреб регіонального соціуму та проведення ефективної регіональної соціальної політики сприятиме досягненню у промислових регіонах більш високої якості життя населення та розвитку людського потенціалу для забезпечення сталого розвитку. Промисловими регіонами є регіони з достатньо високим рівнем розвитку промислового виробництва у структурі господарства регіону, відносно високим рівнем кваліфікації місцевих трудових ресурсів, нижчим рівнем безробіття, підвищеною інвестиційною активністю і порівняно високим середньодушовим рівнем бюджетної забезпеченості, із прагненням до процесів соціально-економічного саморозвитку.

Основними принципами забезпечення людського розвитку у промисловому регіоні є:

- орієнтація на задоволення потреб населення;
- забезпечення високого рівня зайнятості та сприятливих умов праці;
- підвищення ефективності виробництва за рахунок ефективного використання соціального, людського потенціалу промислового регіону;

стимулювання економічно активного населення до висококваліфікованої праці;

посилення залежності заробітної плати від продуктивності праці;

збалансованість між виробництвом конкурентоспроможних товарів та послуг і товарів та послуг соціальної спрямованості.

Державне регіональне регулювання процесами людського розвитку мають реалізовувати державні органи влади регіону, до його основних напрямів слід віднести:

формування державного замовлення на виробництво продукції соціального призначення;

забезпечення дотримання на підприємствах соціальних стандартів і гарантій, норм соціально-трудового законодавства;

розвиток соціальної сфери промислових підприємств регіону до рівня, який гарантує належні умови трудової діяльності їх працівників;

залучення недержавних коштів для розвитку й утримання соціально-культурних установ промислових підприємств регіону;

контроль за комерціалізацією соціальної сфери промислових підприємств регіону з метою захисту інтересів їх працівників.

Основними напрямками державного забезпечення людського розвитку у промислових регіонах є такі:

підвищення якості життя та поліпшення добробуту населення;

стимулювання участі промислових підприємств у розвитку соціальної інфраструктури регіонів;

забезпечення стабільного зростання рівня задоволення потреб населення у відповідних соціально-економічних послугах;

забезпечення комплексного розвитку господарства промислових регіонів та підвищення ефективності функціонування всіх його галузей;

регулювання ринку праці промислових регіонів для забезпечення високого рівня зайнятості;

визначення напрямів і форм професійної орієнтації та перепідготовки професійних груп працівників, зайнятість яких

зменшуватиметься під впливом структурних зрушень у промисловості регіонів;

економічне заохочення підприємців регіону до створення нових робочих місць, розвитку гнучких форм зайнятості на промислових підприємствах різних форм власності;

соціальна підтримка звільнених працівників промисловості, що відповідає міжнародній практиці при неспроможності промислового підприємства забезпечити її;

заходи щодо випередження можливостей працевлаштування, створення нових робочих місць;

регулювання умов та оплати праці на підприємствах у промислових регіонах, надання працівникам більш якісних соціальних послуг;

регулювання регіональних ринків промислових товарів народного споживання.

Законом України «Про стимулювання розвитку регіонів» (2005 р.) запроваджено стратегічне планування регіонального розвитку. Із цією метою підготовлено «Державну стратегію регіонального розвитку України на період до 2015 року». Прийняття даної Стратегії визначило такі основні проблеми, на вирішення яких мали бути спрямовані заходи державної політики розвитку регіонів протягом наступних 10 років: низька інвестиційна привабливість регіонів та інноваційна активність у них; нерозвинута виробнича та соціальна інфраструктура; зростання регіональних диспропорцій у сфері соціально-економічного розвитку регіонів; слабкі міжрегіональні зв'язки; нераціональне використання людського потенціалу.

Стратегією до 2015 року для вирішення зазначених проблем регіонального розвитку передбачено виконання таких стратегічних завдань:

підвищення конкурентоспроможності регіонів та зміцнення їх ресурсного потенціалу;

розвиток людських ресурсів;

розвиток міжрегіональної співпраці;

створення інституційних умов для розвитку регіонів.

Такі пріоритети були визнані домінуючими й у регіональних стратегіях соціально-економічного розвитку до 2015 року, що були прийняті майже у всіх областях України, хоча в основному, вони орієнтовані на умови розвитку, характерні для регіо-

нального економічного зростання через екстенсивне використання наявного в регіонах ресурсного потенціалу.

На сучасному етапі розвитку економіки є проблема визначення пріоритетів та напрямів розвитку регіону з урахуванням власного потенціалу й загальнонаціональних тенденцій; орієнтація на комплексний розвиток внутрішнього (регіонального та загальнонаціонального) ринку; пошук інноваційних шляхів розвитку на регіональному рівні та дієвих інструментів їх забезпечення.

На регіональному рівні (особливо у промислових регіонах) погіршилась ситуація у сфері соціально-трудова відносин, знизилась якість людського капіталу. Проявами цього є: від'ємний природний та додатний міграційний приріст населення (переважно із сільських районів до промислових міст); посилення сезонної зайнятості населення (у проблемних монофункціональних, старопромислових, сільських територіях, віддалених районах); поширення тіньової та непродуктивної зайнятості; постаріння населення. У сфері соціально-трудова відносин є посилення регіональної диференціації в системі оплати праці в межах України. Так, за січень-квітень 2011 р. лише у трьох промислових регіонах (Донецькій обл. – 2854 грн.; Дніпропетровській обл. – 2613 грн.; Луганській обл. – 2514 грн. та Київській обл. – 2522 грн.) заробітна плата була вищою за середню по Україні – 2424 грн., і така тенденція простежується протягом останніх років [18].

У регіональному вимірі останніми роками є незмінною динаміка утворення ВДВ у промислових регіонах з її стабільним підвищенням (табл. 8.4).

Таблиця 8.4

Динаміка ВДВ, що утворюється у промисловості промислових регіонів, млн. грн. [15]

Області	2003	2004	2005	2006	2007	2008
<i>Україна</i>	60556	76642	104802	131480	175123	219072
<i>Дніпропетровська</i>	9152	10971	16172	20519	27910	41442
<i>Донецька</i>	13710	19396	24547	30117	38588	47049
<i>Запорізька</i>	3732	5129	6820	8685	12252	13582
<i>Луганська</i>	4267	5205	7789	9893	13947	17921

Найбільші обсяги ВДВ промисловості формується у чотирьох промислових регіонах України – Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій областях. На частку зазначених регіонів припадає близько 60% усієї ВДВ, при цьому частка Донецької та Дніпропетровської областей склала за 2008 р. 40,4%. Така динаміка розвитку економіки промислових регіонів відповідно позначилася на соціальних показниках – поживлення промислового виробництва сприяє формуванню тенденцій до збільшення видатків соціального спрямування з державного бюджету, однак воно відбувається, в основному, за рахунок скорочення інших виплат.

Реальний ВВП у 2010 р. в Україні збільшився на 4,2%, що обумовлено активізацією металургійної промисловості та швидким відновленням банківського сектору за рахунок відновлення припливу депозитів від населення. Найбільший внесок у зростання номінального ВВП належить таким промисловим секторам, як металургія, машинобудування і хімічна галузь. Внутрішні інвестиційні та споживчі витрати 2010 р. були не такі активні порівняно із зовнішнім попитом на продукцію промисловості. Слабкий внутрішній попит на продукцію промисловості та зниження інвестиційної активності на рівні підприємств спричиняє до значної частки неприбутковості підприємств (за січень-вересень 2010 р.) (табл. 8.5).

Таблиця 8.5

Чистий прибуток (збиток) підприємств промислових регіонів у 2010 р., млн. грн.

Області	Чистий прибуток (збиток)	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
		у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат	у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат
Україна	17822,5	53,7	76351,2	46,3	58528,7
Дніпропетровська	1958,6	50,9	12682,5	49,1	10723,9
Донецька	5419,9	56,4	12668,6	43,6	7248,7
Запорізька	1899,5	52,3	3313,3	47,7	1413,8
Луганська	-1013,1	50,7	1649,8	49,3	2662,9

Наявність значної частки збиткових підприємств скорочує надходження до державного бюджету та звужує фінансові можливості людського розвитку.

Фінансова складова людського розвитку більшою мірою, ніж інші, характеризує соціальну спрямованість регіональної політики. При цьому значну роль у фінансуванні людського розвитку відіграють соціальні видатки місцевих бюджетів. Соціальним видаткам із цих бюджетів надається важливе значення в реалізації концепції людського розвитку. Однак незважаючи на важливу роль місцевих бюджетів як у соціальному, так і в економічному розвитку держави, вони не є самодостатніми, що в свою чергу впливає на обсяги їх видатків. Разом із тим, що протягом останніх років у структурі видатків місцевих бюджетів найбільшу частку становлять соціальні видатки (близько 70% у структурі зведеного бюджету України), існує багато проблем у сфері забезпечення бюджетного фінансування галузей, що визначають людський розвиток.

В Україні вимірювання й оцінка регіонального людського розвитку здійснюється на основі методики, розробленої Інститутом демографії та соціальних досліджень спільно з Держкомстатом України.

Для характеристики фінансової складової індексу регіонального людського розвитку в Україні сформовано перелік показників, що визначають обсяг соціальних витрат місцевих бюджетів, структуру місцевих бюджетів та трансферти Державного бюджету: видатки місцевих бюджетів на освіту, грн. на 1 особу; видатки місцевих бюджетів на охорону здоров'я, грн. на 1 особу; видатки місцевих бюджетів на соціальний захист, грн. на 1 особу; трансферти Державного бюджету, грн. на 1 особу; питома вага видатків на освіту в сукупних видатках місцевого бюджету, %; питома вага видатків на охорону здоров'я в сукупних видатках місцевого бюджету, %; питома вага видатків на соціальний захист у сукупних видатках місцевого бюджету, %; співвідношення трансфертів Державного бюджету із соціальними витратами місцевих бюджетів [112].

На основі даних показників розраховується інтегральний показник фінансування людського розвитку регіонів, який комплексно оцінює стан регіону за даним параметром (табл. 8.6).

Таблиця 8.6

Динаміка рівнів регіонального інтегрального показника фінансування людського розвитку по промислових регіонах України за 2003-2009 рр. [112]

Області	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Дніпропетровська	0,503	0,472	0,489	0,382	0,527	0,598	0,545
Донецька	0,486	0,436	0,451	0,349	0,437	0,507	0,463
Запорізька	0,521	0,504	0,462	0,426	0,438	0,543	0,511
Луганська	0,398	0,340	0,353	0,297	0,380	0,455	0,398

Відносно стабільно фінансується людський розвиток у таких промислових регіонах як Дніпропетровська (індекс фінансування людського розвитку у 2009 р.– 0,545) та Запорізька (0,511) області. Однак ці регіони поступаються за рівнем фінансування м. Києву (0,746), АР Крим (0,569). Донецька область знаходиться на 12-му місці за цим показником, а Луганська - на 20-му.

Характеристика змін рівнів регіонального інтегрального показника фінансування людського розвитку по промислових регіонах України показує, що у 2006 та 2010 рр. фінансування промислових регіонів погіршувалося. Значно менше у 2009 р. профінансовано людський розвиток у Донецькій (0,463) та Луганській (0,398) областях, у яких протягом 2003-2009 рр. фінансування знаходиться на недостатньому рівні (табл.8.7).

Таблиця 8.7

Зміни рівнів регіонального інтегрального показника фінансування людського розвитку по промислових регіонах України [112]

Області	Інтегральний показник					Абсолютна зміна порівняно з попереднім періодом				
	2005	2006	2007	2008	2009	2005	2006	2007	2008	2009
Дніпропетровська	0,489	0,382	0,527	0,598	0,545	0,017	-0,098	0,145	0,071	-0,053
Донецька	0,451	0,349	0,437	0,507	0,463	0,015	-0,101	0,088	0,070	-0,040
Запорізька	0,462	0,426	0,438	0,543	0,511	-0,042	-0,034	-0,105	0,105	-0,032
Луганська	0,353	0,297	0,380	0,455	0,398	0,013	-0,053	0,083	0,075	-0,057

Аналіз тенденцій бюджетного забезпечення людського розвитку виявив, що його проблемами є:

складна й непрозора система соціальних виплат населенню, що здійснюються у формі соціальних пільг, соціальної допомоги, субсидій;

низький рівень охоплення бідного населення соціальною підтримкою, тільки 56,8% незаможного населення згідно з критерієм прожиткового мінімуму одержують один вид соціальної підтримки;

низька адресність при наданні соціальної підтримки: розподіл державних соціальних трансфертів є неефективним, менше 23% від їх загальної суми потрапляють до бідних, інші (майже 17 млрд. грн. щорічно, близько 6% доходів бюджету) надаються іншому населенню;

механізм надання житлових субсидій та пільг з оплати житлово-комунальних послуг побудований на завищених нормативах споживання цих послуг, що призводить до неефективного використання коштів бюджету (в Україні норма споживання води 108 м³ на рік на одну людину, тоді як у країнах Європи – 73 м³);

надання більшості видів допомоги відбувається без урахування рівня доходів і власності, які є в розпорядженні одержувача допомоги, соціальна допомога орієнтована на максимальне охоплення населення;

відсутність необхідної інформації для обліку та моніторингу фактично спожитої соціальної допомоги й оцінювання доходів претендентів на її одержання;

відсутність у системі соціальної підтримки стимулів для ефективного використання виділених на неї коштів.

Фінансове забезпечення розвитку людського потенціалу має забезпечуватися шляхом формування новітніх інструментів виконання державою її традиційних функцій у соціально-економічній сфері. Для ефективного здійснення своїх регулюючих функцій держава має у своєму розпорядженні такі важелі, як законодавство країни, національний бюджет, систему податків, ефективне застосування яких сприятиме доступності для всіх громадян до таких базових соціальних послуг, як освіта та охорона здоров'я. При цьому необхідно чітко розділити дві цілі: поперше, захистити від жорсткої дії ринку соціально вразливі верстви населення, які не можуть обійтися без соціальної підтрим-

ки держави; по-друге, сприяти економічній активності різних верств населення за допомогою соціально-економічної політики. У зв'язку із цим фінансове забезпечення людського розвитку має містити такі стратегічні напрями:

удосконалення інституційного середовища щодо забезпечення бюджетного фінансування людського розвитку;

перерозподіл соціальних витрат держави, тільки на вразливі групи населення, при одночасному скороченні допомоги забезпеченим сім'ям; надання громадянам можливостей більш високого соціального рівня споживання за рахунок власних доходів;

розробка матриці видів соціальної підтримки і проведення аудиту видів соціальної допомоги й пільг із затвердженням переліку несеквестованих статей бюджету, зокрема: пенсійні виплати, соціальні трансферти інвалідам, витрати на освіту та охорону здоров'я, перенавчання безробітних, витрати на адресні соціальні виплати;

запровадження непрямих методів оцінювання доходів громадян, які претендують на одержання соціальної підтримки із створенням єдиної бази даних одержувачів усіх видів соціальної підтримки, єдиного інформаційного середовища для органів праці й соціального захисту населення, Пенсійного фонду, Державної податкової адміністрації;

попередження зниження реальної заробітної плати в умовах прискореної інфляції шляхом розробки ефективного механізму індексації оплати праці;

самообмеження держави з метою скорочення неефективного втручання в економіку та соціальну сферу, а також зниження податкового навантаження на підприємницьку діяльність;

упровадження механізму державного соціального замовлення в цілях забезпечення конкуренції за бюджетні кошти при наданні державних і муніципальних послуг у сфері соціального захисту, охорони здоров'я, освіти і культури з урахуванням особливостей функціонування даних галузей;

підвищення ефективності бюджетних видатків на соціальні цілі через активне застосування програмно-цільового методу та досягнення дієвості середньострокового бюджетного планування;

корелювання динаміки видатків соціального спрямування та темпів економічного зростання.

Фінансове забезпечення людського розвитку передбачає вирішення проблем з урахуванням наявних бюджетних та загальних ресурсних обмежень при активному сприянні входженню України до високорозвинених держав із високою якістю та рівнем життя й забезпеченням можливостей для самореалізації особистості в суспільстві, базових соціальних стандартів та гарантій для малозабезпеченого населення. Зростання інвестицій у людський капітал, розвиток соціальної інфраструктури, через яку відбувається формування кадрового, соціального, інтелектуального потенціалу суспільства, сприятимуть людському та сталому розвитку.

Через виникнення ряду проблем при фінансуванні соціальної сфери, що накопичувались роками, є потреба у створенні системи управління державними фінансами, спрямованої на забезпечення сталого економічного зростання й гарантованого виконання державою своїх соціальних зобов'язань. Це є можливим на засадах використання інноваційних механізмів управління державними фінансами й нового упорядкованого та системного нормативно-правового законодавства, застосування ефективно діючої системи бюджетного фінансування соціальних заходів, що стане важливою складовою сталого розвитку України.

Найбільш актуальними проблемами сучасного економічного розвитку країни є надмірні соціальні зобов'язання держави, підтримка патерналістських настроїв населення, ненаправленість державної політики на формування соціальної стратегії, за якої б видатки на соціальне забезпечення не тільки не обтяжуватимуть економіку, але і стимулюватимуть економічний розвиток.

Задля стимулювання проведення соціально-економічних реформ у регіонах, сприяння підвищенню ефективності використання коштів державного бюджету на соціальні цілі пропонується розробити ефективний механізм фінансування пріоритетних соціальних програм, які сприятимуть регіональному розвитку. Він має базуватись на принципах: концентрації ресурсів на пріоритетних напрямках соціально-економічного розвитку; розробки та запровадження методики соціального моніторингу й

аудиту програм соціальної підтримки, оцінки доходів претендентів на соціальну допомогу з використанням прямих і непрямих методів визначення доходів, а також з урахуванням майнового стану та для оцінювання ефективності бюджетних програм соціальної спрямованості; розробки нормативних документів щодо регулювання питань благодійного фінансування соціальних програм для стимулювання інвестицій у людський капітал.

Основний акцент у міжбюджетних відносинах на 2011 р. зроблено на соціально-економічному розвитку регіонів. Для цього підвищується інвестиційна складова місцевих бюджетів та збільшуються видатки державного бюджету на соціально-економічний розвиток регіонів, що сприятиме створенню належних умов для економічного розвитку держави, підтримці регіонального розвитку та поліпшенню добробуту громадян України. Така спрямованість бюджетної політики матиме подвійний ефект: сприятиме вирішенню соціальних проблем, зменшенню соціального тиску на бюджет і забезпечуватиме посилення тенденцій економічного зростання. Практична реалізація вищезазначених заходів, за умови послідовних та системних дій усіх владних структур, сприятиме підвищенню життєвого рівня населення України, дасть змогу побудувати у країні ефективну соціальну систему й забезпечити належний людський розвиток.

Найважливішою передумовою підвищення конкурентоспроможності регіонів є конкурентоспроможність людського потенціалу та людського капіталу. Як свідчить досвід економічно розвинених країн, формування соціально орієнтованої економіки сприятиме зростанню відповідальності й функцій регіональної та муніципальної влади, розширенню сфери інституційних механізмів. На регіональному рівні вирішується багато питань соціальної спрямованості: допомога малозабезпеченим, підтримка безробітних, освіта, охорона здоров'я та інше, а зокрема фінансування цих питань. Бюджетні ресурси як інструмент забезпечення та регулювання соціально-економічного розвитку регіону являють собою сукупність усіх надходжень до бюджету регіону, а також витрат, що здійснюються з метою забезпечення населення відповідними економічними і соціальними благами. Проведений аналіз практики регулювання економічних процесів на державному та регіональному рівні дозволив визначити на-

прями вдосконалення організаційно-економічного механізму управління бюджетними ресурсами та запровадити такі заходи щодо розвитку людського потенціалу:

у державних та регіональних програмах соціально-економічного розвитку й інших стратегічних державних документах визнавати збереження людського потенціалу та розвиток людського капіталу як чинник зміцнення конкурентоспроможності держави і пріоритет соціально-економічного розвитку держави;

програми заходи мають бути узгоджені із завданнями стратегічного розвитку відповідних галузей економіки й соціальної сфери, із визначенням показників ефективності, що відображають реальний внесок від реалізації цих заходів у соціально-економічний розвиток регіону;

забезпечити взаємозв'язок стратегічного та бюджетного планування через створення комплексної системи моніторингу показників реалізації програмних заходів і інвестиційних проєктів у системі стратегічного регіонального планування для збалансованого розвитку регіону;

розробити цільову програму стимулювання самозайнятості та підприємництва для населення регіону;

запровадити нормування питань добродійної діяльності у сфері фінансування соціальних програм для стимулювання інвестицій у людський капітал. При цьому доцільно враховувати досвід європейських країн, де близько третини соціальних програм фінансується приватними благодійними фондами, що виділяють кошти на фінансування соціальних програм і проєктів;

удосконалити систему розподілу видаткових зобов'язань із фінансування соціальної сфери між державним та місцевими бюджетами через вироблення чітких критеріїв надання державної підтримки розвитку регіону;

визначити функції бюджету при регулюванні людського розвитку, проаналізувати трансформацію концепції людського розвитку, систематизувати структуру взаємозв'язків між складовими людського розвитку і системою його регулювання, зокрема бюджетного, і встановити найбільш вагомні чинники впливу;

розробити методику оцінки ефективності здійснених бюджетних видатків на основі використання індикаторів досягнен-

ня цілей людського розвитку, проаналізувати взаємозв'язок стану людського розвитку із системою бюджетного фінансування для визначення засад забезпечення людського розвитку через бюджетні механізми;

оптимізувати структуру об'єктів соціальної сфери, що знаходяться на бюджетному фінансуванні, ефективність фінансування об'єктів соціальної сфери має визначатись не кількісними, а якісними показниками;

розробити напрями щодо забезпечення соціальної орієнтації економіки: підтримка пожвавлення економіки, забезпечення сталості позитивних тенденцій у соціальній сфері;

визначити допустиму частку видатків на соціальні цілі в таких розмірах, які не впливатимуть на інвестиційну активність і не послаблять мотивацію до високопродуктивної праці;

визначити відповідність показників рівня життя населення та соціальних стандартів темпам розвитку економіки України.

Соціальне спрямування бюджету, безумовно, сприяє забезпеченню людського розвитку через підвищення економічної активності населення, забезпечення належного рівня життя непрацездатним верствам населення, що потребують допомоги. У сучасних економічних умовах для забезпечення соціальної спрямованості бюджетної політики має діяти диференційований підхід:

підтримка тих громадян, які не в змозі забезпечувати свій добробут власними зусиллями, і стимулювання ефективної економічної діяльності працездатного населення;

інвестиції в людський капітал за рахунок державного бюджету та стимулювання відповідних витрат роботодавців, населення, громадських організацій, що є важливим чинником забезпечення соціального та економічного розвитку.

Практична реалізація вищезазначених заходів, за умов послідовних та системних дій усіх владних структур, сприятиме підвищенню життєвого рівня населення, якісному людському розвитку, дасть змогу побудувати в країні ефективну соціальну систему й забезпечити сталий розвиток.

У лютому 2011 р. Рішенням Ради регіонів щодо «Реформ регіонального розвитку на 2011 р.» було вирішено створити сучасний інститут, функціями якого є фінансове забезпечення ре-

гіонального розвитку, – Державний фонд регіонального розвитку, який сприятиме розв'язанню першочергових проблем для прискореного розвитку регіонів, особливо для забезпечення формування якісного людського потенціалу [116]. З огляду на тенденції економічного розвитку у 2011 р., прогнозується, що дохідна частина бюджету становитиме понад 300 млрд. грн., що більше від запланованого, та відповідно є можливість виділити додатково приблизно 5 млрд. грн. на соціальний розвиток регіонів [43].

Таким чином, фінансове забезпечення людського розвитку має здійснюватись через:

- гармонізацію соціальної та бюджетної політики;

- підвищення ефективності бюджетних витрат і прогнозування наслідків регуляторних рішень соціальної та бюджетної політики з позицій людського розвитку;

- запровадження такої бюджетної політики, яка має бути спрямована на досягнення стандартів людського розвитку;

- реалізацію конкретних соціально-економічних програм, метою кожної з яких є досягнення чітко визначеної цілі людського розвитку;

- використання показників людського розвитку як індикаторів соціального ефекту бюджетних програм.

8.3. Інноваційний розвиток соціальної інфраструктури як чинник людського розвитку

Основною передумовою сталого розвитку промислового регіону є перехід від експортно-сировинного шляху до інноваційного. У цьому процесі галузям соціальної інфраструктури відводиться особлива роль. У усьому світі, і Україна не є винятком, сфера послуг вже давно не просто є лідером щодо створення доданої вартості в економіці, але багато в чому визначає весь характер функціонування як світового господарства, так і окремих країн і регіонів. Без збалансованого розвитку сфери послуг, особливо її високотехнологічних галузей, неможливим вважається досягнення сталого розвитку в жодній національній економіці, навіть за наявності в ній конкурентоспроможної проми-

словості. Пріоритетними напрямками та механізмами цих трансформацій є розвиток людського капіталу, формування якого забезпечується діяльністю закладів і установ соціальної інфраструктури.

У багатьох розвинутих європейських країнах уже створена так звана сервісна економіка, заснована на розвитку галузей інфраструктури, куди спрямовано значний фінансовий, людський, інтелектуальний капітал. Найбільш швидко розвиваються високотехнологічні сектори сфери послуг, які складають основу так званої «економіки знань», але і її традиційні галузі (освіта, охорона здоров'я, транспорт і зв'язок) стають осередками наукоємних технологій. Установи та заклади цих секторів і галузей економіки повністю або частково входять до національної інноваційної системи, створюючи її підсистеми, формуючи її структуру. Отже, галузі інфраструктурного комплексу утворюють «фундамент» сучасних інноваційних систем «нової економіки», її системоутворюючий сектор.

Інноваційний розвиток, який відбувається в результаті не тільки науково-технічного, але й соціального прогресу, полягає в суттєвих якісних змінах у соціальній сфері: соціальних відносинах, соціальних інститутах, соціальній інфраструктурі. Тому неможливо здійснити інноваційний прорив, не враховуючи соціокультурних основ економіки і суспільства. В інноваційний процес обов'язково входять організаційно-економічні, соціокультурні умови нововведень, адже він передбачає певну взаємодію різних закладів, установ, організацій, навчання й підготовку спеціалістів, розробку систем мотивації, створення нових ціннісних пріоритетів, соціальних і економічних інститутів, заснованих на цих цінностях. Усі ці функції в суспільстві покладені саме на соціальну інфраструктуру (СІ).

Традиційна система надання послуг, заснована на екстенсивному нарощуванні їх обсягів (кількості лікарів, ліжок, місць в осередках культури, торговельних закладів тощо) уже вичерпала себе. Перехід СІ до нового якісного стану визначає об'єктивну необхідність активізації інноваційної діяльності, а нагромадження інноваційної складової у її галузях є важливим чинником розвитку людського капіталу. Це зумовлює актуальність і важливість дослідження інноваційних процесів, що від-

буваються у вітчизняній соціальній інфраструктурі, визначення специфіки інновацій у її галузях, у тому числі й соціальних інновацій, обґрунтування науково-методологічних засад оцінювання інноваційної складової в соціальній інфраструктурі.

Огляд методик оцінки та порівняльного аналізу рівня інноваційного потенціалу країн, регіонів або окремих сфер економічної діяльності (рейтингове оцінювання Global Innovation Index, INSEAD Global Innovation Index – GII, методики Комісії європейських спільнот, американського наукового фонду – NCF, ОЕСР, ВЕФ) наочно демонструє, що суто технічні інновації розглядаються лише як частина загального інноваційного процесу і вони не можуть бути успішними поза інноваціями в культурній і соціальній сфері. Соціальна інфраструктура є водночас важливим чинником активізації інноваційних процесів і зростання конкурентоспроможності України та її регіонів через такі причини:

частина галузей і видів діяльності СІ є одночасно і частиною інноваційної інфраструктури, це освітні, інформаційно-комунікативні, громадські, культурні організації, установи, асоціації;

значна кількість закладів і установ СІ знаходиться в державній і комунальній власності, фінансується з бюджету, що забезпечує можливість безпосереднього впливу з боку влади різного рівня на їх інноваційну діяльність (через бюджетне фінансування, адміністрування тощо);

показники стану СІ входять в усі міжнародні рейтинги – міжнародні зіставлення індексу людського розвитку, індексу конкуренто-спроможності, індексів інноваційного розвитку, мережної готовності тощо, за якими оцінюють Україну;

галузі СІ суттєво впливають на створення і збереження людського та соціального капіталів як головних важелів інноваційного розвитку країни.

Формування і накопичення інноваційної складової в галузях СІ відбувається в результаті таких процесів:

нагромадження і використання людського капіталу в галузях СІ;

зростання науково-дослідницького та інтелектуального потенціалу в галузях СІ;
формування якісно нових потреб у послугах галузей СІ;
широке використання інформаційно-комунікаційних технологій;
створення мережних структур у галузях СІ;
зростання уваги до екологічного аспекту в діяльності закладів галузей СІ.

Як базовий методологічний підхід до оцінки інноваційного розвитку соціальної інфраструктури був застосований ресурсно-трансформаційний підхід, згідно з яким оцінюється не стільки наявність ресурсів, які складають інноваційний потенціал, скільки умови їх трансформації.

Ресурси інноваційного розвитку галузей соціальної інфраструктури можуть бути оцінені багатьма показниками. У даному контексті дослідження найбільш важливим є стан і обсяг інтелектуальних ресурсів як головних ресурсів інноваційної діяльності.

Інтелектуальні ресурси визначаються через показники рівня освіти, підвищення кваліфікації працівників та чисельності творців і авторів раціоналізаторських пропозицій.

Інформаційні ресурси можна визначити через показники: інформатизації галузей СІ та інформатизації повсякденного життя населення.

Про збільшення інформаційних ресурсів свідчать також трансформації у професійно-трудовій сфері: поширення дистанційної праці, показником чого є частка працюючих за принципом дистанційної праці; інформатизація праці – процес поступової інтелектуалізації трудової діяльності через максимальну можливість використання у трудовому процесі інформаційно-комунікаційних технологій.

Слід відзначити обмеженість статистичної інформації щодо певних складових цих ресурсів. Більшу частину інформації для оцінки цієї найважливішої компоненти інноваційного потенціалу можна отримати лише через спеціальні дослідження на засадах вибіркового опитування закладів і організацій галузей соціальної інфраструктури. Такі дослідження стали вже загальноприйнятою практикою країн з «ною економікою», що дозволяє аналізувати й регулювати інформаційні процеси в усіх

галузях, а моніторинг процесу інформатизації таких галузей, як освіта, охорона здоров'я, соціальні послуги, підлягає жорсткому контролю, адже він пов'язаний із виділенням бюджетних коштів і контролем за їх витрачанням.

Нові форми комунікації в соціальній і політичній сфері створюють передумови для розвитку інститутів і організацій громадянського суспільства, які забезпечують нагромадження соціального капіталу, адже принципово спрощується процес формування організацій будь-якого масштабу і спрямованості, у тому числі інтернет-форуми. Створені на засадах ІКТ соціальні мережі також можна розглядати як ресурс розвитку інноваційних процесів в інформаційному суспільстві.

Інвестиційні ресурси: вкладення в науково-дослідницький потенціал; інвестиції в галузі СІ (у тому числі прямі іноземні інвестиції).

Показник *ступеня зносу основних засобів* галузей СІ за видами економічної діяльності надає інформацію про готовність матеріально-технічної бази галузей для впровадження інновацій. Найвищий ступінь зносу основних засобів мають транспорт, зв'язок та освіта. У різних галузях простежуються різні тенденції. Якщо у сферах надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльності культури та спорту, охорони здоров'я та соціальної допомоги цей показник мало змінився за останні п'ять років, то в галузі транспорту і зв'язку високими темпами збільшується зношеність основних фондів, а в торгівлі і послугах з ремонту, навпаки, – зменшується. Але в цілому, за винятком галузі транспорту і зв'язку, показники зношеності основних фондів галузей СІ менші, ніж у переробній промисловості і в цілому по Україні.

Проаналізовані компоненти інноваційного потенціалу, виміряні через відповідні показники можуть стати основою для формування *нормативної моделі інноваційного потенціалу*. Головна мета створення такої моделі – дослідження та стимулювання нарощування інноваційного потенціалу в організаціях, закладах і установах галузей СІ.

Для оцінки інноваційного потенціалу окремих галузей СІ доцільно встановлення верхніх і нижніх порогових значень усіх показників, які складають інноваційний потенціал. Порогові значення кожного показника можуть визначатися на засадах ек-

спертної оцінки, або як найвище значення цього показника у відповідній галузі.

Наступним етапом є нормування координат усіх показників шляхом порівнянь фактичних значень з пороговими (нормативними) і розрахунок узагальнюючих індексів за окремими складовими інноваційного потенціалу й інтегрального індексу. При виборі у якості порогового значення найкращого показника, нормування та розрахунок індексів буде здійснюватися в межах одиниці.

Це дасть можливість визначення інноваційного профілю окремого закладу, галузі, регіону з виокремленням зон незадовільного, кризового та задовільного стану інноваційного потенціалу на основі такої градації індексів: до 0,5 – кризовий стан ІІ; від 0,5 до 0,75 – незадовільний стан, вище 0,75 – задовільний стан ІІІ.

Отримана оцінка дозволить визначити у складі галузей СІ *інноваційно орієнтовані* організації та заклади, які стають основою для визначення напрямів інноваційного розвитку регіону.

На рівні регіону статус інноваційно орієнтованої організації має давати право на певні привілеї чи преференції. Адже регіональні та місцеві органи влади утримують багато важелів, які в змозі активізувати інноваційні процеси й одночасно зменшувати ризики підприємницької діяльності в цій сфері (консультування підприємців, надання відповідної інформації). Це може стати стимулюючим фактором для збільшення інноваційного потенціалу – витрачання коштів на підвищення кваліфікації персоналу, перепідготовку кадрів, упровадження ІКТ, проведення НДДКР, інформатизацію праці тощо.

Показники інноваційного потенціалу згідно з міжнародними методиками вважаються “вхідними”, тобто визначають лише умови інноваційного розвитку. Навіть високі значення цих показників на рівні організації, галузі, регіону вказують лише на інноваційну орієнтацію, інноваційну потенційність суб’єктів інноваційного процесу.

Аналіз умов інноваційної діяльності в галузях СІ, тобто трансформації вхідних елементів інноваційного потенціалу у вихідні – технологічні, організаційні, управлінські інновації,

довів, що інноваційний процес у них здійснюється, тому складніше виявити і його результат.

На умови перетворення ресурсних факторів на показники інноваційної активності суттєво впливає інституційне середовище – належність до ринкового або до неринкового секторів соціальної інфраструктури. У сфері СІ переважає неринковий сектор, який характеризується несприятливими умовами для інноваційної діяльності. Дослідження показало, що більшість галузей СІ слід віднести до низькотехнологічного сектору економіки і в них інноваційні процеси здебільшого мають нетехнологічний характер.

Традиційно до аналізу технологічного розвитку використовуються два підходи – секторний (галузевий) та продуктовий (товарний). У даному випадку – це галузі соціальної інфраструктури та їх сервісні продукти (послуги). Найчастіше класифікація секторів економіки на високотехнологічні (high-tech), або середньо- і низькотехнологічні (medium-low-tech, low-tech) здійснюється за оцінкою обсягу витрат на наукові дослідження і розробки (НДДКР), які віднесено до загального обороту галузі або сегмента цієї галузі. Спорідненим з цим є показник наукомісткості, або наукоємності.

Поняття “технологічний розвиток” трактується в широкому контексті, як “інвестиційно забезпечений процес функціонування системи “освіта – фундаментальні дослідження науки – науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки” [145, с.65]. За умови такого розуміння технологічного розвитку, це поняття можна віднести не тільки до промисловості, як це найчастіше робиться, а до будь-якої сфери діяльності. Високотехнологічність стає синонімом наукомістких технологій, адже наукомісткість – це один із показників, який характеризує технологію, віддзеркалює ступінь її зв’язку з науково-дослідними роботами.

В Україні, як і в розвинутих економіках, склалася певна модель взаємозв’язку низькотехнологічного сектору, який відіграє роль посередника між високотехнологічним сектором і споживачами послуг. У низькотехнологічному секторі найбільшою мірою задіяні ринкові джерела активізації інноваційної діяльності, а дія ринкових факторів і відповідний взаємозв’язок

секторів тим більші, чим більш конкурентним є середовище надання послуг. Тому державна інноваційна політика має бути спрямована на розвиток конкурентного середовища.

Низькотехнологічний сектор економіки складають галузі, продукція або послуги яких значною мірою засновані на так званих “зрілих” технологіях, на відміну від “нових” технологій у високотехнологічному секторі. До них належать майже всі галузі СІ – торгівля, транспорт, послуги з ремонту, охорона здоров’я, шкільна, дошкільна та позашкільна освіта, значна частина колективних і індивідуальних, побутових послуг, витрати на НДДКР у яких не перевищують і 1%, а найчастіше становлять 0,01-0,07% .

Хоч основними джерелами надвисоких прибутків у світі стають наукомісткі послуги, низькотехнологічні галузі завжди були і продовжують бути основою економіки, у тому числі й у розвинутих країнах. Саме вони забезпечують основну частку зайнятості та доданої вартості у валовому випуску. У цілому частка низькотехнологічних галузей у структурі господарства залишається високою – незважаючи на загострення ринкової конкуренції, ключовим фактором якої є впровадження інновацій. Той факт, що в умовах інноваційної економіки, економіки знань ці галузі рентабельні, конкурентоспроможні, мають постійні інвестиції, свідчить про те, що інноваційна діяльність у них існує, але носить інший характер, ніж у промисловості, і внаслідок певних особливостей не досліджується.

Проблема полягає в тому, що дослідити відповідні показники інноваційної діяльності можна лише у виробничій, і ще більш звужено – промисловій сфері. Адже постійне статистичне спостереження за інноваційними процесами проводиться лише на промислових підприємствах. Отримати хоч би приблизне уявлення про масштаби і характер інноваційної діяльності в галузях СІ стало можливим завдяки проведеному Державним комітетом статистики України в 2006-2008 рр. масштабному статистичному обстеженню інноваційної діяльності за європейською програмою CIS8.

На основі матеріалів обстеження було розглянуто особливості інноваційного процесу в окремих галузях СІ (торгівля,

транспорт та зв'язок, діяльність у сфері інформатизації, інжиніринг, геологія та геодезія, технічні випробування та дослідження), що дозволило отримати великий обсяг інформації щодо напрямів, цілей, джерел інноваційної діяльності в цих галузях. Незважаючи на те що послуги цих галузей неможливо повністю віднести до соціальної інфраструктури, вони також значною мірою впливають на людський розвиток країни, а головне – віддзеркалюють умови інноваційної діяльності галузей соціальної інфраструктури.

За результатами дослідження частка інноваційних організацій у 2006-2008 рр. (тобто тих, що впроваджували технологічні, маркетингові, організаційні інновації та мали призупинені або продовжувані до кінця обстежуваного періоду інновації) у сфері послуг становила 15,5%, що є нижчим ніж в економіці України – 18% та у промисловості – 20,5%, з невеликими відхиленнями в різних її галузях.

У структурі інноваційних підприємств у 2006-2008 рр. сфера послуг у цілому складала 42,8% від усіх інноваційних підприємств, у тому числі: оптова торгівля – 24,3%; діяльність транспорту та зв'язку – 9,3%; діяльність у сфері інформатизації, інжинірингу, геології та геодезії; технічні випробування та дослідження – 7,6% [81, с.265].

Дослідження показало, що організаційні та маркетингові інновації впроваджує значна частка інноваційно активних підприємств, у тому числі і ті, які здійснювали технологічні інновації. Розрахунки, здійснені за даними таблиці 16 свідчать, що в цілому по Україні 73% інноваційно активних підприємств здійснювали організаційні та маркетингові інновації, у тому числі 58% підприємств з технологічними інноваціями. У промисловості таких було відповідно 67 та 55%, у сфері послуг – 81 та 65%. При цьому слід відзначити, що маркетингові інновації є більш поширеними, що обумовлено потребами більш активного просування на ринку та завоювання кращих конкурентних позицій.

Треба відзначити важливу рису вітчизняного інноваційного процесу. Якщо у світовій практиці інноваційна активність притаманна малому і середньому підприємництву, існує навіть поняття малого інноваційного бізнесу, то вітчизняна інноваційна діяльність практично цілком сконцентрована на великих під-

приємствах. Існує майже прямий зв'язок між розмірами підприємств і їх рівнем інноваційності. Серед малих підприємств було всього 14,9% інноваційно активних, серед великих таких було 40,6%. Однак це більше стосується промисловості, а у сфері послуг ситуація більш наближена до світових зразків, особливо стосовно організаційних та маркетингових інновацій, які більш широко впроваджуються на малих і середніх підприємствах.

Структура витрат на інноваційну діяльність свідчить про те, що кошти в основному спрямовані на збільшення основного капіталу, а не на розробку інновацій, придбання зовнішніх знань (тобто патентів, ліцензій, промислових зразків), при цьому обсяги НДДКР є достатньо низькими. Оскільки більшість високотехнологічних послуг потребують дорогих і тривалих досліджень і не приносять швидкого прибутку, більшість закладів і організацій у галузях СІ, особливо малих і середніх, не в змозі утримувати спеціальний персонал для виконання наукових досліджень і розробок, що спонукає їх до вибору певних стратегій так званих низькотехнологічних інновацій.

Ураховуючи ці обставини, а також велику різноманітність галузей і видів діяльності в СІ, доцільно покластися на регіональну ініціативу. Це означає, що на рівні регіону треба розробити дієві механізми стимулювання, підтримки авторів і учасників інновацій у СІ, їх просування з рівня установи на рівень галузі або регіону.

Для розробки й реалізації дієвої регіональної політики інноваційного розвитку необхідним є постійне спостереження за інноваційними процесами і їх підтримка в усіх секторах регіональної економіки, не обмежуючись виробничою сферою.

Порівняльний аналіз деяких ознак соціальних і технічних інновацій пояснює причини, через які в галузях СІ, як і в більшості галузей сфери послуг, за діючої системи показників не можна виявити ані інноваційно активних організацій (ІАО), ані розробити відповідні заходи для стимулювання цієї активності через їх підтримку. Адже відсутні показники, за якими установи і заклади СІ можна було б віднести до інноваційно активних і надати їм підтримку як з боку держави, так регіональних і місцевих органів влади.

Для цього органам влади треба мати цілісну картину масштабів інноваційної діяльності не тільки на промислових підприємствах, а в цілому в регіоні. За рахунок статистичної звітності це завдання не може бути вирішено, тобто не можна отримати відповіді на питання, інноваційна діяльність яких суб'єктів господарювання є найбільш значущою для розвитку СІ регіону, і які інноваційно активні організації, заклади та установи необхідно підтримати в першу чергу? Для відповідей на ці запитання статистична звітність має бути доповнена механізмом обліку інновацій, заснованим на реєстрації, подібним до того, який на державному рівні і в статистичних спостереженнях існує у вигляді заявок на об'єкти права інтелектуальної власності.

Облік інновацій на рівні регіону може бути визначеним як система регулярного документального відображення інформації про впровадження інновацій не тільки у виробничій сфері регіону. Такий облік має стати джерелом інформації про кількісні та якісні характеристики різних видів інновацій на території регіону в будь-якій сфері.

Упровадження на регіональному рівні механізму обліку інновацій є необхідною передумовою як оперативної, так і тривалої підтримки з боку регіональної влади організацій, закладів і установ СІ, які впроваджують прогресивні нововведення, найбільш значущі для розвитку СІ регіону.

Проведений аналіз даних статистичного обстеження за програмою CIS8 дає змогу зробити такі висновки щодо інноваційної діяльності в галузях соціальної інфраструктури:

1. За масштабами інноваційної діяльності, тобто за кількістю організацій, що впроваджували інновації, чисельністю працюючих у них, сфера послуг тільки за окремими галузями переважно ринкових послуг відповідала промисловості.

2. Інноваційна діяльність в інфраструктурних галузях носить той же характер, що й в усій економіці, тобто має всі риси моделі економіки країн “наздоганяючого розвитку” (catching-up economies), до яких віднесено і Україну, які здебільшого використовують наявний потенціал лише для імітації інновацій. Це підтверджується значно нижчим, чим це потрібно для класичної інноваційної стратегії, обсягом НДДКР і майже відсутністю міжнародного трансферу технологій.

3. У сфері ринкових послуг спостерігаються більш прогресивні тенденції порівняно з промисловістю: більше охоплення інноваційною діяльністю малого та середнього бізнесу, більша міра новизни як на ринку, так і на підприємствах. У цій сфері перевага надається організаційним інноваціям перед технологічними, при цьому саме ринкові галузі СІ мають кращі перспективи для інноваційного прориву, адже в них спостерігаються більш прогресивні тенденції у провадженні інноваційної діяльності порівняно із промисловістю.

4. Переорієнтацію галузей соціальної інфраструктури України на інноваційні засади розвитку слід здійснювати на засадах добре обґрунтованої державної політики, конкретні механізми реалізації якої мають діяти безпосередньо на регіональному та місцевому рівнях.

Один із них – запровадження Реєстру інноваційно активних організацій регіону, який разом із розробкою відповідних рейтингів і надання їм суттєвих пільг можна розглядати як елемент цілеспрямованого розвитку інноваційного середовища в регіоні, спроможного значно підвищити інноваційну активність у країні та спрямованого на збереження і розвиток людського капіталу.

5. Потрібне формування сукупності механізмів ефективної взаємодії органів влади, ринкових (бізнес-структур) і неринкових (бюджетних установ) суб'єктів у галузях СІ і громадянських структур для поширення такого явища, як інноваційно активне соціальне підприємництво, яке також можна вважати важливим інструментом упровадження соціальних інновацій. Для нагромадження інноваційної складової в галузях СІ необхідна більш тісна взаємодія з громадянськими структурами – недержавними організаціями, оскільки саме вони є найчастіше їх ініціаторами у форматі соціальних інновацій (особливо це стосується соціальних послуг). Представляючи інтереси різних соціальних верств і груп, вони є посередниками між місцевою спільнотою та бізнесом, що працює на користь активного впровадження інноваційних перетворень у цій сфері.

6. Регіональна політика щодо стимулювання інноваційної діяльності в галузях СІ має використовувати такі інструменти впливу в діяльності регіональних і місцевих органів влади:

активізація роботи мережі регіональних центрів і фондів підтримки та розвитку підприємництва, бізнес-центрів, бізнес-інкубаторів тощо в напрямі розширення кола послуг, які надаються новоствореним малим інноваційним соціально орієнтованим підприємствам;

створення регіональних систем інформатизації для кожної з галузей СІ;

надання якісної та доступної інформаційної підтримки недержавним структурам, які впроваджують соціальні інновації;

збільшення обсягу фінансової підтримки розвитку малого інноваційного бізнесу, передусім соціального підприємництва, в межах регіональної програми розвитку підприємництва;

перегляд методики визначення ставок оплати за оренду землі для інноваційно орієнтованих та інноваційно активних закладів і організацій;

запровадження механізму пільгової оренди приміщень, якщо заклади надають соціально важливі послуги.

6. Найважливішими статтями витрат, що визначають вплив довгострокових пріоритетів соціально-економічного розвитку на інноваційних засадах, мають стати витрати на підвищення наукомісткості не лише виробничої, але й соціальної сфери. При цьому особлива увага має приділятися соціальній спрямованості досліджень і розробок.

7. Формування інноваційної складової в соціальній інфраструктурі на регіональному рівні має здійснюватися на принципах активної підтримки з боку держави.

8. Змістовні дії щодо підтримки інновацій у СІ мають виходити з узаконених уявлень про такі інновації. Тому для виділення соціальних інновацій в особливий об'єкт регулятивної діяльності має бути законодавчо визначено поняття “соціальна інновація”, “інноваційно активна організація в соціальній сфері”, без чого правовий механізм підтримки цих об'єктів не в змозі працювати. Необхідно нормативно закріпити: а) поняття ІАО як об'єкта спеціальної державної підтримки; б) цілі та принципи надання спеціальної підтримки; в) механізми їх надання ІАО; г) критерії та принципи формування реєстру ІАО на отримання спеціальної підтримки з бюджету (для бюджетних установ); д) процедури конкурсного відбору конкретних ІАО з

метою їх пріоритетного і захищеного фінансування з бюджету з наступним виявленням пріоритетності в наданні їм тих чи інших видів допомоги; е) економічні й організаційні форми додаткової державної підтримки ІАО – навіть введення особливого бюджетно-податкового й управлінського режимів; ж) вимоги до розробки державних і регіональних програм і стратегій інноваційного розвитку, які мають охоплювати широке коло заходів різної спрямованості, під які може бути надана державна й регіональна підтримка з жорстким контролем отриманих результатів.

Усе це спрямовано на те, щоб уникнути розпорощення бюджетних коштів, які мають бути надані тим закладам і установам СІ, де присутні умови і стимули самостійного інноваційного розвитку, і які потребують спеціально організованої підтримки з боку органів державної та місцевої влади.

9. У галузях соціальної інфраструктури більш прискорено, ніж у виробничій сфері, відбувається перехід від традиційної лінійної моделі інновацій до «моделі множинних джерел інновацій», у якій наукові дослідження залишаються важливою рушійною силою інноваційного процесу, але вже не є його єдиним двигуном. Згідно з цією моделлю нові знання створюються вже не тільки в наукових організаціях або наукових підрозділах компаній, але і в багатьох соціальних структурах, відбуваються зміни в загальній професійній структурі дослідників. У них зростає частка математиків, програмістів і одночасно представників гуманітарних професій (соціологів, психологів, економістів та інших), досвідчених найманих працівників і навіть споживачів послуг. У цілому модель множинних джерел інновацій орієнтована на механізм розвитку з максимальним урахуванням різноманіття елементів і створення умов їх творчого взаємозв'язку.

Проведене дослідження свідчить, що інноваційні перетворення в соціальній інфраструктурі є невід'ємним елементом сучасного інноваційного процесу в Україні, водночас являючи собою важливий інструмент впливу на розвиток її людського капіталу. Людський капітал розглядається при цьому, з одного боку, як головний ресурс активізації інноваційної діяльності, а з іншого – як кінцева мета цієї діяльності.

8.4. Стратегічні напрями модернізації соціальної інфраструктури для забезпечення сталого розвитку промислового регіону

У соціальній сфері, як сфері відтворення та розвитку людського потенціалу країни, перетинаються різноманітні інтереси суспільства, гармонізація яких є необхідною передумовою для забезпечення сталого розвитку країни та її регіонів.

Реалізація соціальної складової сталого розвитку обумовлює формування життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь населення країни. Спрямованість цього процесу на поліпшення умов життя передбачає підвищення ефективності функціонування та подальший розвиток соціальної сфери й соціальної інфраструктури як матеріальної та організаційної основи задоволення життєвих потреб населення, забезпечення його життєдіяльності та гармонійного розвитку кожної людини.

Основне функціональне призначення соціальної сфери полягає в підтриманні трудових і соціальних здібностей кожної людини, що забезпечується шляхом надання соціально важливих послуг, які формують людський ресурс держави та забезпечують його належне функціонування. Крім цього, позитивними чинниками діяльності соціальної інфраструктури є утворення нових робочих місць, зняття соціальної напруженності, поліпшення умов життя та діяльності населення України.

Саме соціальна інфраструктура уособлює в собі перетинання економічних, соціальних та екологічних інтересів, оскільки головна мета її функціонування має соціальну спрямованість, її послуги виробляються суб'єктами економічних відносин, функціонування яких має бути беззбитковим та економічно доцільним щодо на ефективного використання загальнонаціональних ресурсів, а також екологічно прийнятним.

Одним із найголовніших завдань розвитку соціальної сфери є впорядкування соціальної інфраструктури регіонів, оскільки процес споживання послуг має чітку територіальну прив'язку. Формування умов сталого розвитку соціальної інфраструктури регіонів відбувається під впливом таких соціальних, економічних та екологічних чинників:

Організаційно-економічні:

неможливість утримання об'єктів соціальної інфраструктури за рахунок бюджетних коштів;

нерозвиненість фінансово-економічних відносин, що стримує темпи житлового будівництва та об'єктів соціально-культурного призначення;

низький рівень рентабельності підприємств соціальної інфраструктури; хронічна збитковість підприємств житлово-комунального господарства;

відсутність балансу між економічною доцільністю тарифів та соціальною справедливістю в оплаті послуг;

відсутність достатньої відповідальності виробників послуг перед споживачами;

відсутність стимулів у підприємств галузі до зниження витрат на виробництво та надання послуг;

високий рівень монополізації сфери надання житлово-комунальних послуг та слабкий розвиток конкуренції;

відсутність ефективного контролю, у тому числі громадського;

адресна та безадресна дотаційність при фінансуванні житлово-комунальних послуг і збитковість державних підприємств.

Соціальні:

низький рівень доходів населення, що унеможливорює вирішення проблеми поліпшення житлових умов, знижує доступність платних послуг у здобутті вищої освіти та якісних медичних, медико-діагностичних і лікувально-санаторних послуг;

відсутність доступного житла для багатьох категорій населення; невідпрацьованість механізмів одержання й утримання соціального житла;

байдужість суспільства та влади до громадян з особливими потребами, обмеженість доступу до об'єктів та послуг соціальної сфери цієї категорії населення;

незабезпеченість населення питною водою, відсутність соціальної справедливості в нормуванні споживання питної води та оплаті послуг водопостачання (затверджені норми споживання відрізняються майже у 2 рази: від 6 м³ на одну особу в Ужгороді та Чернівцях до 11,6 м³ у Львові та Запоріжжі);

інертність та не активність громадян у захисті своїх прав як споживачів послуг.

Екологічні:

забруднення повітря, вод та ґрунтів неупорядкованими сміттєзвалищами;

викиди в атмосферу шкідливих забруднюючих речовин і сполук від технологічно застарілого та аварійного обладнання котелень, тепло-, газомереж;

нерозвиненість практики роздільного збору та переробки твердих побутових відходів;

відсутність у населення навичок щодо сортування твердих побутових відходів;

несформованість у населення відповідальної екологізованої свідомості в повсякденному житті;

Таким чином, дія зазначених чинників свідчить про відсутність узгодження соціальних, економічних та екологічних інтересів суспільства, влади, бізнесу на шляху розвитку соціальної сфери та соціальної інфраструктури, що негативно впливає на формування умов сталого розвитку промислового регіону.

Акцентуючи увагу на соціальній спрямованості діяльності соціальної сфери, слід підкреслити вагомість економічних та екологічних чинників розвитку соціальної інфраструктури у формуванні умов сталого розвитку регіонів та країни в цілому. Пріоритетні напрями розвитку соціальної інфраструктури, які виходять із визначених потреб, необхідно включити до стратегічних напрямів та заходів загальнонаціональних та регіональних цільових програм, стратегій соціально-економічного розвитку промислових регіонів, перспективних планів розвитку міст та інших територіальних поселень у складі промислових регіонів.

Визначення стратегічних напрямів та пріоритетів розвитку соціальної інфраструктури промислових регіонів, стратегічних та операційних цілей зумовлено необхідністю формування умов життєдіяльності населення, за яких людський потенціал отримав можливості до подальшого саморозвитку.

Стратегічні цілі та пріоритети соціально-економічного розвитку промислових регіонів України (Запорізької, Дніпропетровської, Донецької та Луганської областей), визначені в регіональних Стратегіях розвитку до 2015 р., відображають спрямованість на забезпечення сталого розвитку шляхом ефективного використання економічного, природно-ресурсного та людського

потенціалу та підвищення конкурентоспроможності регіону [76, 102, 103, 130].

Узагальнюючи стратегічне бачення соціально-економічного розвитку промислових регіонів, зафіксоване в регіональних стратегіях розвитку до 2015 р., можна виокремити пріоритетні напрями та завдання, які спрямовані на підсилення конкурентних переваг розвитку регіональної соціальної інфраструктури:

розвиток інфраструктурного потенціалу промислових регіонів;

забезпечення якості та достатності соціальної інфраструктури регіонів;

створення сприятливих умов для підвищення рівня забезпеченості житлом, збільшення обсягів будівництва житла, у тому числі соціального та доступного для громадян із середнім рівнем доходу;

ефективне використання індустріального потенціалу промислових регіонів для розвитку соціальної інфраструктури;

узгодження напрямів розвитку малого та середнього бізнесу з пріоритетними напрямами розвитку сфери послуг у промислових регіонах;

підвищення ефективності використання науково-освітнього потенціалу промислових регіонів у впровадженні інноваційних технологій розвитку соціальної інфраструктури;

динамічний розвиток системи охорони здоров'я, забезпечення високоякісної та доступної медичної допомоги.

Взаємозв'язок стратегічних напрямів модернізації соціальної інфраструктури із пріоритетами її сталого розвитку подано на рис. 8.3.

Формування умов сталого розвитку промислового регіону потребує гармонійного поєднання економічної, соціальної та екологічної мети розвитку соціальної інфраструктури, досягнення якої передбачає модернізацію регіональної інфраструктури з урахуванням потреб розвитку людського потенціалу промислового регіону.

Досягнення стратегічних цілей щодо розвитку людського ресурсу, підвищення якості життя населення, створення реальних умов для підвищення добробуту населення та задоволення соціальних потреб обумовлює необхідність пріоритетного розвитку регіональної соціальної інфраструктури.

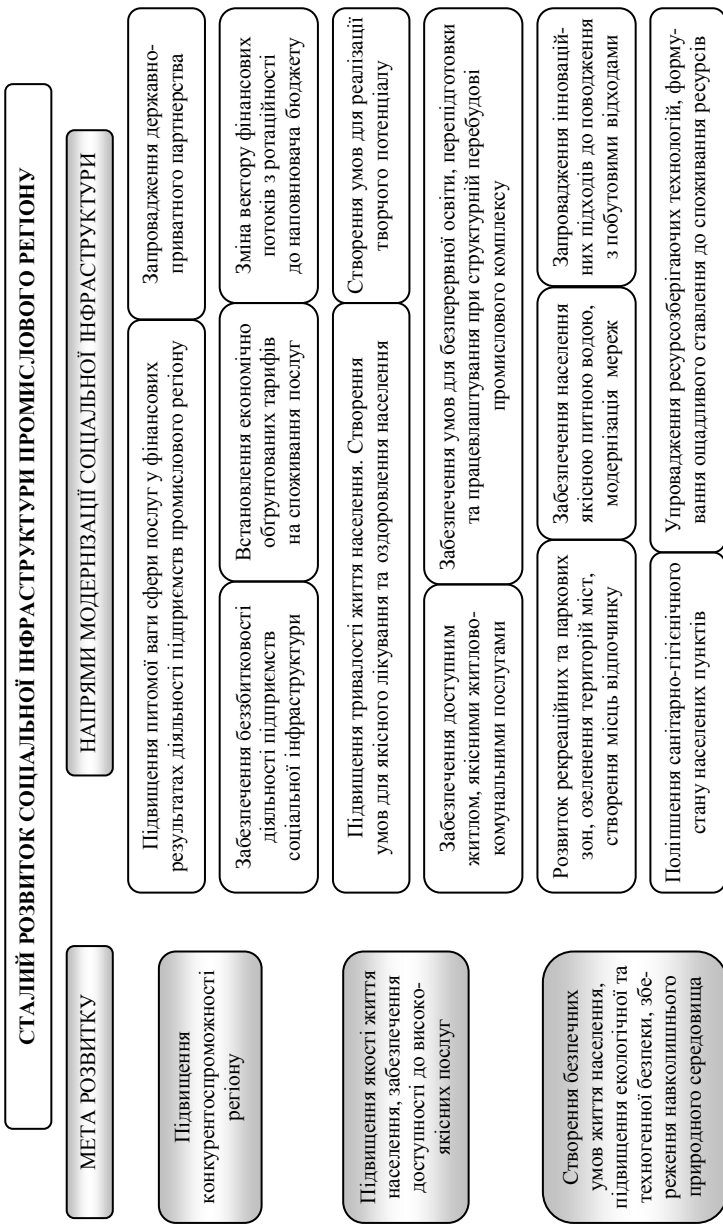

Рис. 8.3. Пріоритети сталого розвитку соціальної інфраструктури промислового регіону

Стратегічні напрями модернізації окремих складових соціальної інфраструктури промислових регіонів, наведені в табл. 8.8, відображають пріоритетні завдання розвитку сфер життєдіяльності й очікувані результати, досягнення яких сприятиме підвищенню якості життя населення та посиленню впливу соціального чинника на формування умов сталого розвитку промислового регіону.

Таблиця 8.8

Стратегічні напрями модернізації соціальної інфраструктури промислових регіонів

Сфера	Напрями	Очікувані результати
1	2	3
<i>Житлово-комунальна сфера</i>	Розробка та реалізація регіональних програм будівництва соціального та доступного житла Активізація житлового будівництва за рахунок реалізації пілотних проектів, спрямованих на збільшення пропозиції доступного житла Визначення пріоритетних проектів та залучення приватного капіталу через механізми державно-приватного партнерства Реформування житлово-комунального господарства, реконструкція і розвиток інженерної інфраструктури	Поліпшення житлових умов населення Підвищення рівня забезпеченості житлом Підвищення рівня зайнятості за рахунок активізації будівельної галузі та галузі будівельних матеріалів Забезпечення населення якісними житлово-комунальними послугами
<i>Охорона здоров'я</i>	Оновлення та укріплення матеріально-технічної бази лікувальних закладів Зміцнення кадрового потенціалу лікувальних закладів, забезпечення постійного підвищення кваліфікаційного рівня медичних працівників Удосконалення надання первинної медико-санітарної допомоги Забезпечення доступності медичної допомоги у малих містах та сільських районах промислових регіонів Оптимізація мережі лікувальних закладів та закладів медико-соціальної допомоги з урахуванням демографічних тенденцій, збільшення кількості населення похилого віку та осіб з особливими потребами	Забезпечення населення доступними та якісними медичними послугами Зниження рівня захворюваності та смертності населення промислових регіонів

1	2	3
<i>Освіта</i>	<p>Забезпечення відповідності освітніх програм та напрямів підготовки кадрів потребам промислового регіону</p> <p>Відновлення професійно-технічної освіти, зміцнення її матеріальної бази та кадрового потенціалу, підвищення престижності професійно-технічної освіти</p> <p>Забезпечення підготовки кадрів для сфери послуг шляхом оптимізації мережі навчальних закладів та їх перепрофілювання відповідно до потреб промислового регіону</p> <p>Поліпшення матеріально-технічного та фінансового забезпечення освітніх установ шляхом оптимізації обсягів бюджетного фінансування та обсягів платних освітніх послуг у системі безперервної освіти</p> <p>Приведення структури напрямів і спеціальностей підготовки у вищих та професійно-технічних освітніх закладах до потреб промислових регіонів</p> <p>Оптимізація мережі вищих, професійно-технічних, загальноосвітніх та дошкільних навчальних закладів з урахуванням демографічних тенденцій у промислових регіонах</p>	<p>Підвищення освітнього рівня населення, забезпечення гарантованого працевлаштування, зниження рівня безробіття</p> <p>Забезпечення висококваліфікованими кадрами підприємств промисловості та інших видів економічної діяльності</p> <p>Забезпечення потреби у висококваліфікованих кадрах підприємств сфери послуг, створення нових робочих місць</p>
<i>Сфера культури та туризму</i>	<p>Забезпечення збалансованого розвитку туристично-рекреаційного потенціалу промислових регіонів</p> <p>Формування ринку попиту на внутрішній туристичний продукт</p> <p>Впровадження інноваційних технологій у розвиток туристичного ринку</p> <p>Посилення іміджу промислових регіонів як курортно-рекреаційних зон національного та міжнародного значення</p> <p>Підвищення якості та асортименту туристичних та оздоровчих послуг за рахунок модернізації діючих туристичних об'єктів та рекреаційно-курортних закладів</p> <p>Збільшення кількості об'єктів туристичної інфраструктури та підвищення рентабельності діяльності туристичних і рекреаційно-курортних підприємств</p>	<p>Збільшення обсягів реалізованих послуг за видами обслуговування туристів</p> <p>Підвищення рівня задоволення потреби у відпочинку та оздоровленні</p> <p>Підвищення стандартів обслуговування туристів</p> <p>Збільшення дохідної частини місцевих бюджетів за рахунок зростання обсягів курортних зборів</p> <p>Збереження та раціональне використання унікальних природних ресурсів та історико-культурної спадщини</p>

1	2	3
	Забезпечення впровадження сучасних технологій світового туризму Стимулювання розвитку перспективних тематичних напрямів туризму у промислових регіонах (спортивно-оздоровчого, промислового, культурно-пізнавального, рибальсько-мисливського) із дотриманням вимог охорони навколишнього природного середовища Забезпечення широкого використання рекреаційних та лікувальних ресурсів промислових регіонів при дотриманні природоохоронних вимог Розвиток туристичної інфраструктури у зонах відпочинку регіонального значення на принципах невиснажливого використання природних ландшафтів Проведення інформаційно-рекламної кампанії туристичного продукту промислових регіонів на міжнародному та внутрішньому ринках	

Узагальнення стратегічних напрямів соціально-економічного розвитку промислових регіонів, викладених у регіональних стратегіях розвитку до 2015 р., дає підстави вважати, що орієнтація на економічне зростання, постійно зростаючі соціальні та екологічні стандарти створять передумови для сталого розвитку промислових регіонів.

Ретельний аналіз регіональних стратегій соціально-економічного розвитку до 2015 р. дозволив виявити, що найбільшу увагу приділено розвитку житлово-комунальної та туристично-рекреаційної сфери. Розвиток саме цих сфер соціальної інфраструктури здатен підвищити конкурентоспроможність промислових регіонів завдяки формуванню комфортних умов проживання та перспектив зростання ринку туристично-рекреаційних послуг.

Визначення стратегічних пріоритетів розвитку соціальної інфраструктури промислових регіонів потребують від владно-управлінських структур упровадження дієвих заходів соціальної політики, розробка яких ґрунтується на усвідомленні наявності певних регіональних розбіжностей щодо спроможності галузей

соціальної інфраструктури забезпечувати життєдіяльність населення та задовольняти життєві потреби громадян.

Для реалізації стратегічних напрямів розвитку соціальної інфраструктури промислових регіонів доцільно диференціювати комплекс заходів, здійснення яких належить до компетенції органів управління на державному, регіональному та муніципальному рівнях.

На державному рівні необхідно:

удосконалити нормативно-правову базу з метою врегулювання правовідносин у житловій сфері; відносин власності на об'єкти соціально-культурного призначення;

розробити проекти законів про основи житлової політики, про енергетичну ефективність будівель;

доопрацювати нову редакцію Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку», розробити проект нормативно-правового акта щодо встановлення порядку визначення меж прибудинкових територій та передачі їх об'єднанню співвласників багатоквартирного будинку;

запровадити моніторинг ринку житла та житлових послуг;

розробити стандарти якості житлових послуг із визначенням їх мінімальної вартості;

удосконалити стратегію містобудування з урахуванням потреби в розширенні обсягів спорудження більш комфортабельного житла, необхідності розвитку малих міст, сільських населених пунктів;

сприяти збільшенню обсягів будівництва, поліпшенню якості та підвищенню рівня упорядження житла в сільських населених пунктах, формуванню житлово-комунальної служби села;

надавати державну підтримку для реалізації інвестиційних проектів із технічного переоснащення та капітального ремонту будинків, у яких функціонують об'єднання співвласників багатоквартирного будинку;

надавати державну підтримку для впровадження пілотних проектів із модернізації житлово-комунального господарства малих міст у промислових регіонах;

удосконалити фінансово-кредитний механізм реалізації житлової політики, форми інвестування житлового будівництва й об'єктів соціально-культурного призначення;

прискорити формування житлового фонду соціального призначення; розробити загальнодержавні та місцеві програми розвитку житлового фонду соціального призначення; відпрацювати механізми фінансування витрат, які пов'язані з формуванням та утриманням житлового фонду соціального призначення;

відпрацювати механізми надання житла з фонду соціального призначення громадянам, які потребують соціального захисту;

розробити форми державних статистичних спостережень при проведенні вибіркового обстеження домогосподарств для характеристики стану житлових умов сімей, у тому числі сімей із дітьми, та рівня житлово-комунальних послуг;

посилити соціальний захист малозабезпечених верств населення при переведенні житлово-комунальної сфери у безбитковий режим функціонування, передусім щодо оплати житла та комунальних послуг у будинках усіх форм власності, врегулювати розміри плати за користування житлом та комунальні послуги з урахуванням рівня доходів громадян і показників споживчої якості житла;

створити інститут громадського контролю за діяльністю органів влади та суб'єктів господарської діяльності, які надають послуги у сфері житлово-комунального господарства, медичного обслуговування, освітній сфері та дошкільного виховання, рекреаційно-оздоровчій та туристичній сфері;

розробити механізми багатоканального фінансування галузей соціальної інфраструктури, у тому числі із запровадженням механізмів державно-приватного партнерства.

На регіональному рівні:

здійснити розробку та реалізацію регіональних програм розвитку соціальної інфраструктури, у першу чергу об'єктів житлово-комунального господарства, охорони здоров'я, освіти, охорони довкілля;

розробити регіональні програми будівництва житла та розвитку комунальної інфраструктури з урахуванням демографічної ситуації та потреб різних верств населення в поліпшенні житлових умов;

надавати підтримку у створенні та діяльності об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (будинків) шляхом спрощення порядку реєстрації об'єднання; забезпечення участі у

фінансуванні капітальних ремонтів та заходів з енергозбереження; упорядкування земельних відносин;

визначення потреби в підготовці кадрів для сфери послуг, перепрофілювання навчальних закладів для задоволення потреби у кваліфікованих працівниках;

визначення необхідних обсягів житла на засадах проведення прогнозно-аналітичних розрахунків потреб у житлі та об'єктах житлово-комунальної інфраструктури за категоріями населення з використанням статистичних та соціологічних оцінок забезпеченості житлом;

передбачити виділення коштів під час формування обласного бюджету для щорічного проведення соціологічних опитувань серед населення про рівень якості надання житлово-комунальних послуг та інших послуг соціальної інфраструктури;

розробити та впровадити регіональну програму залучення громадськості до формування житлової політики та реформування житлово-комунального господарства;

проводити громадські слухання, круглі столи для формування виваженої громадської позиції та дотримання балансу інтересів постачальників і споживачів житлово-комунальних послуг;

сформувати пакет інвестиційних проектів, реалізація яких спрямована на вдосконалення системи управління житловим фондом та підприємствами житлово-комунального господарства, модернізацію житлово-комунального господарства малих міст на території області;

створення умов для участі громадян у прийнятті рішень з питань житлової політики та реформування житлово-комунального господарства;

інформаційне забезпечення населення щодо основних принципів та завдань державної політики у сфері житлово-комунального господарства;

створення сучасної інформаційно-комунікаційної системи для організації спілкування з населенням з питань житлової політики та реформування житлово-комунального господарства;

сприяти проведенню соціологічних досліджень серед населення щодо реформування житлово-комунального господарства, вивчення громадської думки щодо пріоритетів такого реформування.

На муніципальному рівні та на рівні територіальних утворень:

забезпечити загальну координацію робіт зі створення об'єднань багатоквартирних будинків та інших форм самоорганізації населення;

сприяти узгодженню інтересів територіальних громад та інвесторів-забудовників у здійсненні інженерної підготовки, будівництві об'єктів соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, проведенні благоустрою прилеглих прибудинкових територій;

сприяти утворенню при органах місцевого самоврядування підрозділів із питань організації об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та розвитку інституту управителів житлових будинків;

сприяти організації навчання з питань утворення співвласників багатоквартирного будинку й управління житловим фондом;

здійснити оптимізацію мережі об'єктів соціальної інфраструктури з урахуванням демографічної ситуації та потреб населення у відповідних послугах.

Урахування факторів впливу соціальної інфраструктури на формування умов сталого розвитку промислового регіону дає підстави визнати, що стратегічною місією гармонізації економічних, соціальних та екологічних інтересів у соціальній сфері має стати створення розвиненої соціальної інфраструктури, здатної забезпечити соціальні потреби населення промислових регіонів у якісних послугах при досягненні балансу економічних інтересів населення, бізнесу та влади з орієнтацією на підтримку екологічної рівноваги між збереженням та споживанням природних ресурсів.

Стратегічна мета полягає у формуванні конкурентоспроможної галузі, здатної забезпечити зростаючий попит на задоволення потреб населення та внесок у соціально-економічний розвиток промислового регіону за рахунок поліпшення умов та якості життя, поліпшення здоров'я населення, підвищення рівня освіти, збільшення кількості робочих місць, збільшення податкових надходжень та дохідної частини бюджетів усіх рівнів, поживлення інвестиційної діяльності, збереження та раціонального використання природних ресурсів.

Розділ 9. МЕХАНІЗМИ АКТИВІЗАЦІЇ УЧАСТІ НАСЕЛЕННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ

9.1. Теоретико-методологічні підходи до розробки та впровадження механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні

Сучасний міжнародний досвід свідчить, що одним з найважливіших чинників сталого розвитку суспільства є широка громадська участь у розробці та прийнятті рішень щодо його забезпечення, а також у контролі виконання цих рішень. Необхідність залучення об'єднань громадян, які мають значний потенціал людських ресурсів (інтелектуальних, кваліфікаційних, творчих та ін.), зафіксовано майже в усіх базових документах з питань сталого розвитку, прийнятих світовою спільнотою: на Всесвітній конференції ООН з питань навколишнього середовища та розвитку, що проходила в Ріо-де-Жанейро в 1992 р.; на Всесвітньому саміті ООН по стійкому розвитку в Йоханнесбурзі в 2002 р та ін. [96, 97, 166]. У цих документах участь структур громадянського суспільства розглядається як обов'язковий елемент стратегій сталого розвитку будь-якого рівня на всіх етапах їх розробки – від ініціювання до практичної реалізації та моніторингу досягнутих результатів.

В Україні за роки незалежності розроблено декілька проєктів стратегій (концепцій) сталого розвитку. Однак, незважаючи на це, на даний момент чинної національної стратегії або концепції сталого розвитку країна не має. Відсутність національної стратегії сталого розвитку не дозволяє здійснювати системну державну політику із його забезпечення, в тому числі шляхом розробки та реалізації взаємоузгоджених місцевих стратегій та програм сталого розвитку. У свою чергу, це не дозволяє розробляти та впроваджувати ефективні механізми залучення громадян та їх об'єднань до забезпечення сталого розвитку на всіх рівнях: національному, регіональному, місцевому.

Вирішення цього завдання ускладнюється ще й тим, що в Україні фактично відсутня реальна зацікавленість та підтримка з

боку держави щодо розробки та реалізації механізмів і процедур залучення громадськості до процесів соціального відтворення та розвитку. Існуюча нормативно-правова база, яка регулює участь об'єднань громадян, є недосконалою та неповною і потребує значного доопрацювання.

Ще однією гострою проблемою є недостатня розвиненість науково-методичного забезпечення, необхідного для розробки та впровадження механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку. Існуючих науково-методичних розробок вкрай недостатньо для вирішення всього комплексу проблем, пов'язаних із участю об'єднань громадян у забезпеченні сталого розвитку, в тому числі на місцевому рівні.

Таким чином, розробка та впровадження в Україні науково обгрунтованих механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку є вкрай актуальним як на регіональному, так і місцевому рівнях.

Значущість регіонального рівня забезпечення сталого розвитку пов'язана з тим, що саме регіональні інститути (в першу чергу регіональні органи влади) виконують функцію зв'язування та координації діяльності із забезпечення сталого розвитку, що здійснюється на національному та на місцевому рівнях. Згідно з міжнародними документами, національний та місцевий рівні визнаються ключовими у забезпеченні сталого розвитку [96, с. 78].

Незважаючи на визнану в світі необхідність участі об'єднань громадян у забезпеченні сталого розвитку, питання науково-методичних засад впровадження механізмів їх залучення майже не знайшло відображення в існуючих концептуальних розробках українських фахівців з проблем сталого розвитку [10, 68, 124, 30, 144]. Навіть у тих роботах, де визнається необхідність залучення об'єднань до забезпечення сталого розвитку, таке визнання носить переважно констатуючий характер. Так, наприклад, у Концепції переходу України до сталого розвитку, яку підготовлено фахівцями НАН України в 2007 р., вказується на те, що перехід до сталого розвитку передбачає активізацію діяльності об'єднань громадян, а активізація інститутів громадянського суспільства є необхідною на всіх етапах досягнення сталого розвитку [68, с. 33]. Але у переліку основних механізмів

мів, що забезпечують сталий розвиток держави, відповідні механізми залучення громадськості відсутні, а об'єднання громадян взагалі не згадуються [68, с. 38-39]. Недостатню увагу авторів існуючих концептуальних розробок до питань участі громадськості у забезпеченні сталого розвитку на місцевому рівні відзначає низка вітчизняних фахівців [19, 80, 143 та ін.]. Проте останнім часом спостерігається певне зростання інтересу дослідників до проблеми забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні та, зокрема, до питань участі населення у цьому процесі [88, 129, 143].

У загальному сенсі під механізмом розуміється сукупність взаємоузгоджених елементів тієї чи іншої системи, а також сукупність форм и методів взаємовпливу цих елементів, взаємодія яких визначає порядок діяльності зі створення сприятливих умов для досягнення певної мети.

Під механізмами залучення об'єднань громадян доцільно розуміти сукупність елементів нормативно-правового, організаційно-управлінського, фінансового, інформаційного та іншого характеру, що визначають порядок діяльності зі створення сприятливих умов на рівні регіонів та територіальних громад для їх участі у забезпеченні сталого розвитку.

При розробці та впровадженні таких механізмів потрібно враховувати, що механізм не може існувати окремо від тієї сфери діяльності, частиною якої він є. Сфери життєдіяльності громад є дуже різноманітними і кожна з них має свою власну специфіку. Це означає, що розробити та впровадити якийсь універсальний і одночасно дієвий механізм залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку фактично неможливо. Цей механізм обов'язково повинен враховувати специфіку сфер або напрямів діяльності, які він впорядковує, а також основні чинники, які впливають на той чи інший напрям або сферу.

Для розробки механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку перш за все необхідно визначити основні напрями соціально-відтворювальної діяльності на регіональному та місцевому рівнях, як основу для подальшої розробки механізмів залучення об'єднань громадян.

Під напрямками залучення об'єднань громадян розуміються ті сфери життєдіяльності місцевих громад, у яких їхня участь є

найбільш результативною з точки зору забезпечення сталого розвитку територіальних громад і де вже набуто певний досвід.

Система механізмів реалізації основних напрямів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку, в свою чергу, має утворити єдиний цілісний механізм їх залучення. Визначення цих напрямів з урахуванням основних чинників, що на них впливають, дозволить розробити структуру загального механізму та відповідні управлінські засоби соціально-відтворювальної діяльності зі створення сприятливих умов для залучення громадських об'єднань до забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні.

Таким чином, для того щоб забезпечити розробку та впровадження дієвих механізмів залучення об'єднань громадян до сталого розвитку на рівні територіальних громад, необхідно визначити напрями залучення (тобто сфери життєдіяльності громади, у яких участь об'єднань громадян є найбільш результативною) та виходити з того, що ці механізми мають враховувати основні чинники, які впливають на напрями, та забезпечувати їх сприятливий стан.

9.2. Міжнародний досвід участі об'єднань громадян у забезпеченні сталого розвитку та його адаптація до умов України

Сталий розвиток є однією з ідей, які найбільше впливають на визначення стратегічних орієнтирів та критеріїв прийняття рішень практично у всіх сферах життєдіяльності людства та окремих держав у ХХІ ст. Розуміння тісного зв'язку та взаємозумовленості соціального, економічного та екологічного аспектів розвитку суспільства стало основою вироблення нових стратегій, напрямів взаємодії, спільних програм і проєктів на міжнародному, національному та місцевому рівнях. Прийняті світовою спільнотою базові документи щодо сталого розвитку розглядають участь громадськості як один з його обов'язкових елементів через різноманітні недержавні організації (громадські організації, інші об'єднання громадян).

Ключова роль на міжнародному рівні у розробці Концепції сталого розвитку, сприянні практичній реалізації принципів цієї концепції на всіх рівнях належить Організації Об'єднаних Націй (ООН). Саме ООН є структурою, що координує зусилля всіх суб'єктів, від яких залежить сталий розвиток населених пунктів, країн та людства в цілому. Через це позиція ООН стосовно участі у забезпеченні сталого розвитку різних суб'єктів, у тому числі структур громадянського суспільства (недержавних організацій – НДО), є визначальною для практичної діяльності у цій сфері. Таким чином, саме роботу ООН та її структур із координації зусиль щодо забезпечення сталого розвитку, підтримки практичної діяльності у цій сфері, розповсюдження успішного досвіду можна вважати міжнародним рівнем діяльності у цій сфері.

До міжнародного рівня діяльності із забезпечення сталого розвитку відносяться також заходи інтеграційних утворень держав, найвпливовішим з яких є Європейський Союз.

У своїх документах ООН спирається на досить широке розуміння НДО: недержавною організацією (НДО) вважається будь-яка неприбуткова добровільна спілка громадян, організована на місцевому, державному або міжнародному рівні для вирішення питань з підтримки громадського блага [84]. На рівні національних законодавств визначення НДО частіше за все є більш конкретними. Але це є не перешкодою, а скоріше перевагою документів ООН, у яких розглядається роль громадських об'єднань у забезпеченні сталого розвитку, що спрощує використання документів ООН на національному та субнаціональному рівнях.

Значущість НДО як суб'єктів сталого розвитку, поряд з національною та місцевою владою, міжурядовими структурами, підкреслюється у роботах багатьох західних авторів, у яких узагальнюється наявний досвід із забезпечення сталого розвитку та надаються пропозиції із розробки стратегій сталого розвитку й організації взаємодії з їх реалізації [173, 178, 184, 185]. Така увага фахівців до участі громадських об'єднань у забезпеченні сталого розвитку обумовлена як їх роллю суб'єктів розвитку, що склалася історично, так і відповідними положеннями основоположних міжнародних документів, що стосуються сталого розви-

тку. До таких документів відносяться в першу чергу декларації Конференцій ООН з питань навколишнього середовища та сталого розвитку, а також матеріали європейських зустрічей з питань сталого розвитку.

Так, ще у декларації Конференції ООН з проблем оточуючого людину середовища (Стокгольм, 5-16 липня 1972 р.), вказується на відповідальність "організацій різного роду" за створення оточуючого людину середовища майбутнього світу [38]. Суттєвий акцент на ролі структур громадянського суспільства зроблено у доповіді "Наше спільне майбутнє" Всесвітньої комісії з питань навколишнього середовища та розвитку під головуванням Г.Х. Брундтланд, яка стала основою сучасного розуміння сталого розвитку. У доповіді було відзначено, що громадські об'єднання, разом із навчальними закладами та науковими колами, відіграли та відіграватимуть провідну роль у справі переведення світової еволюції на шлях довгострокового розвитку й у справі створення основи для нашого спільного майбутнього [82, с. 14]. У доповіді також зазначається, що "вибір складних рішень, необхідних для забезпечення довгострокового розвитку, буде залежати від широкої підтримки та участі інформованої громадськості, недержавних організацій, наукових кіл і промисловості. Тому слід розширити їхні права, обов'язки та участь у плануванні розвитку, прийнятті рішень і здійсненні проектів" [82, с. 37].

У Порядку денному на XXI століття, прийнятому на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 3-14 червня 1992 р.), НДО були віднесені до основних груп, що є головними партнерами Комісії ООН зі сталого розвитку у сфері забезпечення сталого розвитку. Тому згідно з однією із цілей відповідного розділу Порядку денного "суспільство, уряди та міжнародні органи повинні розробити механізми, за допомогою яких НДО могли б відігравати відведену їм роль партнерів у процесі екологічно безпечного і сталого розвитку відповідально й ефективно" [98].

Як послідовне продовження прагнення всебічно залучати НДО до планування та здійснення діяльності із забезпечення сталого розвитку до Плану виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку (26 серпня-4 вересня

2002 р., м. Йоганнесбург, Південна Африка) було включено завдання щодо активізації партнерських стосунків між урядовими та неурядовими суб'єктами, включаючи всі основні групи, а також групи добровольців у межах програми та діяльності із забезпечення сталого розвитку на усіх рівнях [96, с. 88].

Оцінюючи історію діяльності ООН із забезпечення сталого розвитку, Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун на зустрічі із НДО, що відбулась 26 жовтня 2011 р. у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку, заявив, що забезпечення сталого розвитку є однією з головних сфер, у яких участь НДО у діяльності ООН є найбільш важливим [182].

Вивчення документів ООН з питань участі НДО у забезпеченні сталого розвитку дозволило встановити таке. На рівні співробітництва з ООН НДО забезпечують аналіз та експертизу діяльності організації, служать механізмом раннього попередження та допомагають контролювати та виконувати міжнародні угоди. Їх стосунки з управліннями та закладами системи ООН залежать від рівня діяльності (міжнародні, національні, місцеві) та мандата (акредитовані або з консультативним статусом) [168]. За даними відділу зі сталого розвитку Департаменту з економічних та соціальних питань на кінець 2010 р. у Комісії зі сталого розвитку ООН акредитовані та брали участь у її діяльності 2127 недержавних організацій.

Одним із проявів уваги ООН до досвіду діяльності НДО у сфері сталого розвитку є створення спеціальних структур, функцією яких є залучення НДО до забезпечення сталого розвитку на всіх рівнях та допомога їм. Такою структурою є, наприклад, Комітет із НДО Економічної та соціальної ради ООН (ЕКОСОР).

Серед функцій НДО (які можуть створюватися як за принципами орієнтації на вирішення певної проблеми, так і за спільними інтересами) стосовно участі у забезпеченні сталого розвитку на регіональному та місцевому рівні основними є такі:

надання різноманітних послуг та виконання гуманітарних функцій;

доведення питань, що хвилюють громадян, до уряду;
контроль політики і виконання програм;

сприяння участі зацікавлених сторін громадянського суспільства на рівні місцевої спільноти [168].

Враховуючи задекларований Україною європейський вектор розвитку, важливим є також те, яке значення надають участі неурядових організацій у забезпеченні сталого розвитку відповідні документи Європейського Союзу.

Найважливішим із діючих європейських документів у сфері сталого розвитку є Стратегія Європейського Союзу зі сталого розвитку. Перший варіант стратегії [166] був прийнятий у 2001 р. на основі пропозицій Європейської Комісії Раді Європи у Гетеборзі, доповнений у 2002 р. [165] та переглянутий у 2005 р. [164].

Аналіз змісту оновленої Стратегії сталого розвитку ЄС свідчить, що в ній, також як і у документах ООН, НДО розглядається як один з важливих суб'єктів діяльності із забезпечення сталого розвитку. У цьому ж документі зазначається, що НДО, метою діяльності яких є участь у вирішенні глобальних проблем, є партнерами у зовнішніх стосунках ЄС з питань сталого розвитку.

Міжнародною ініціативою загальноєвропейського масштабу із участі у забезпеченні сталого розвитку на місцевому рівні є Хартія європейських міст у підтримку сталого розвитку (так звана Ольборзька хартія "Міста Європи на шляху до сталого розвитку"). Міста та регіони Європи, що підписують хартію, добровільно зобов'язуються втілювати у своєму житті принципи сталого розвитку. Одне з головних положень цієї хартії визнає обов'язкову участь громадськості та всіх зацікавлених груп у процесах прийняття рішень на локальному рівні.

Кількість міст та регіонів, які підписали хартію, постійно зростає. Так, станом на 14 грудня 2010 р. її підписали 2708 міст із 46 країн. В Україні хартію підписали 7 міст (Донецьк, Євпаторія, Миргород, Миколаїв, Нікополь, Одеса, Севастополь) та Сумська область.

На додаток до загальних цілей та принципів, які викладено в Ольборзькій хартії, також сформульовано так звані Ольборзькі зобов'язання [87], які будуть спільно реалізовуватись місцевими органами влади по всій Європі. Документ, який містить Ольборзькі зобов'язання, складається з двох частин: загальне

зобов'язання, яке має бути підписане, та додаток до зобов'язання, що містить цілі, які пропонуються як стимул для встановлення цільових показників сталого розвитку. Частиною загального зобов'язання, зокрема, є пункт "залучити всі сектори суспільства для ефективної участі у прийнятті рішень".

Кінцевий варіант Ольборзьких зобов'язань затверджено на конференції Ольборг+10. На цей момент Ольборзькі зобов'язання підписали 700 міст та регіонів, серед яких є і українські міста Донецьк, Київ та Одеса. Вивчення змісту документа показало, що основними зобов'язаннями є такі:

підготувати протягом 12 місяців з моменту підписання інтегровану основу для огляду Ольборзьких зобов'язань (політичний контекст та існуючі виклики) як вихідну точку процесу встановлення власних цілей;

розпочати процес розробки місцевих загальних цілей, що включають планування місцевих дій зі сталості;

встановити індивідуальні місцеві цілі протягом 24 місяців з моменту підписання і встановити часові рамки досягнення поставлених цілей;

зробити регулярний огляд виконання Ольборзьких зобов'язань доступним для жителів.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити такі висновки:

Вивчення змісту основних міжнародних документів, у яких викладено ключові положення сталого розвитку, дозволило встановити таке.

1. Важливу роль участі НДО у забезпеченні процесів сталого розвитку. Більше того, участь громадськості розглядається як необхідна умова сталого розвитку, без якої він не може здійснюватися.

2. На міжнародному та національному рівнях створюються структури, мета яких – залучення НДО до забезпечення сталого розвитку на всіх рівнях та всебічна підтримка їх діяльності.

3. На рівні міжнародних організацій основними напрямами взаємодії НДО з іншими суб'єктами сталого розвитку є такі:

розробка стратегій, рішень у сфері сталого розвитку, їх виконання та оцінка;

фінансова та адміністративна підтримка діяльності НДО, окремих їх проектів з боку міжнародних організацій;

надання НДО доступу до точних і своєчасних даних та інформації в інтересах забезпечення ефективності їхніх програм і заходів на підтримку сталого розвитку.

Наприклад, основними формами участі НДО у діяльності ООН із забезпечення сталого розвитку є участь НДО у розвитку концепції сталого розвитку і заходів із її впровадження у світі, а також виконання НДО проектів із забезпечення сталого розвитку за підтримки ООН.

У практичній діяльності реальне співвідношення та питома вага наведених вище напрямів та сфер взаємодії НДО з іншими суб'єктами сталого розвитку суттєво різняться та визначаються відповідними пріоритетами. На різних рівнях ці пріоритети не співпадають.

Так, аналіз показав, що на глобальному рівні у сфері сталого розвитку пріоритетами є Цілі розвитку тисячоліття, затверджені на Саміті тисячоліття ООН (8 вересня 2000 р.) [39]:

ліквідація надзвичайної бідності та голоду;

забезпечення загальної початкової освіти;

заохочення рівності чоловіків та жінок і розширення прав та можливостей жінок;

скорочення дитячої смертності;

покращення охорони материнства;

боротьба із ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими хворобами;

забезпечення екологічної сталості;

формування глобального партнерства з метою розвитку.

На рівні ЄС такі пріоритети визначаються Головними цілями сталого розвитку ЄС, до яких відносяться [164]:

зміни клімату та чиста енергія;

забезпечення громадського здоров'я;

вирішення проблем, пов'язаних із соціальною ізоляцією, демографічною ситуацією та міграцією;

раціональне використання природних ресурсів;

сталий розвиток транспорту;

подолання глобальної бідності та вирішення проблем розвитку.

9.3. Участь об'єднань громадян України у забезпеченні сталого розвитку на місцевому рівні

Згідно з міжнародними документами ключовими для забезпечення сталого розвитку є національний та місцевий рівні. Але при цьому регіональні інститути (у першу чергу регіональні органи влади) також виконують важливу функцію щодо зв'язування, координації діяльності із забезпечення сталого розвитку, яка здійснюється на національному та на місцевому рівнях. Визнанням значення регіонального рівня у практичній діяльності із забезпечення сталого розвитку є діяльність Структурних фондів ЄС, а також фінансування Європейським Союзом проектів відповідного спрямування у різних країнах. Так, в Україні Європейський Союз фінансував протягом 2009-2011 рр. проект «Підтримка сталого регіонального розвитку в Україні» (Support to Sustainable Regional Development, EuropeAid/125234/C/SER/UA), що мав на меті надання урядові України підтримки у формуванні системи регіонального розвитку відповідно до міжнародної передової практики [72].

Європейський досвід забезпечення сталого розвитку свідчить про велике значення, яке надається внеску регіональних органів влади у забезпечення сталого розвитку відповідних територій та Європейського Союзу загалом. Про це йдеться у Оновленій стратегії сталого розвитку Європейського Союзу [181] та дослідженні стратегій сталого розвитку країн Європейського Союзу, проведеного на замовлення Комітету Регіонів Європейського Союзу [167],

У той же час законодавство України, зокрема Закон України "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України" № 1602-III від 23.03.2000 р. [53] не є достатньою основою для підготовки органами влади різних рівнів стратегій сталого розвитку, незважаючи на змістовну спорідненість предмета стратегії. Так, хоча соціальний та економічний аспекти поряд із захистом навколишнього середовища є основними аспектами сталого розвитку, у цьому законі він не згадується.

Слід відзначити, що вже в Законі України "Про місцеві державні адміністрації", прийнятому у 1999 р. [54], до числа пи-

тань, що вирішуються місцевими державними адміністраціями, були віднесені питання соціально-економічного розвитку відповідних територій, використання землі, природних ресурсів, охорони довкілля, тобто всі аспекти сталого розвитку, згідно із загальноприйнятим його розумінням.

У Постанові Кабінету Міністрів України "Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 роки" від 26 квітня 2003 р. № 634 [104] зазначено: "Установити, що реалізація рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 роки, є одним з пріоритетних напрямів діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади".

Враховуючи євроінтеграційні устремління України, можна стверджувати, що місцеві органи виконавчої влади (обласні та районні державні адміністрації, державні адміністрації міст Києва та Севастополя) повинні (навіть за відсутності необхідної законодавчої бази) відігравати більш значну роль у стратегічному управлінні забезпеченням сталого розвитку на відповідних територіях, у тому числі у залученні та координації взаємодії різних суб'єктів сталого розвитку, до складу яких обов'язково мають входити громадські об'єднання.

Певний (хоча поки що невеликий) досвід створення та впровадження механізмів забезпечення сталого розвитку, в тому числі за участю об'єднань громадян, існує на цей час в Україні на місцевому рівні.

Прикладом є Муніципальна програма врядування та сталого розвитку, що з 2004 р. реалізується в Україні Програмою розвитку ООН (ПРООН). Основною метою цієї програми є сприяння врядуванню за широкої участі населення для покращення якості його життя в містах України. Серед базових засад реалізації програми її автори визначають сталість, а серед основних завдань – розбудову потенціалу органів місцевої влади щодо прозорого визначення та впровадження стратегій місцевого розвитку, надання громадських послуг, сприяння місцевому економічному розвитку та підвищення спроможності громад покращувати місцеві соціальні, економічні та екологічні умови. У період з 2008 по 2010 р. тривала третя фаза цієї програми –

Муніципальне врядування та розширення повноважень громад. Її партнерами в Україні є 29 міст та селищ (переважно це територіальні громади Криму, Південної та Західної України).

Аналіз показав, що в межах Муніципальної програми врядування та сталого розвитку ПРООН проводилась певна дослідницька і практична робота. Набутий при реалізації цієї програми досвід та аналітичні дані можуть бути використані як джерело інформації при визначенні перспективних напрямів та відповідних механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні.

У той же час встановлено, що у проектах, які були реалізовані в рамках цієї програми, брали участь представники відносно невеликої кількості територіальних громад. Крім того, у більшості випадків діяльність було спрямовано на вирішення якоїсь конкретної суто практичної проблеми (освітлення, благоустрій тощо), а не створенню системи механізмів забезпечення місцевого розвитку, які передбачають участь громадських об'єднань. Тому виконання цих проектів не вплинуло помітно на якість місцевого розвитку в Україні та його сталість. Ця програма не досягла очікуваного масштабу та масової участі громадських об'єднань у забезпеченні сталого розвитку.

При реалізації Муніципальної програми врядування та сталого розвитку також недостатньо враховувалась реальна ситуація, що склалася у сфері взаємодії органів місцевого самоврядування та громадян і їх об'єднань: критично низький рівень довіри жителів до органів влади, їх неготовність і небажання брати участь у прийнятті та реалізації рішень щодо місцевого розвитку, вкрай низька поінформованість щодо можливостей брати участь у місцевому самоврядуванні тощо. Поза увагою авторів і виконавців програми залишилися соціальні та культурні особливості українського суспільства, що впливають на місцеве самоврядування та форми громадянської активності, значущість інституту місцевого самоврядування для українців, а також історичний досвід самоврядування в різних регіонах та ін.

З урахуванням локального характеру нововведень, що здійснювалися в рамках Муніципальної програми врядування та сталого розвитку, виникають певні сумніви відносно того, чи зможе вона суттєво вплинути на існуючу в Україні ситуацію, зокрема сприяти залученню громадських об'єднань до забезпе-

чення сталого розвитку на системних засадах. Ці сумніви мають місце ще й тому, що в рамках програми пошуково-дослідницька складова діяльності була досить обмеженою.

Доволі скромні результати (з точки зору масштабу та складності проблем, що постали перед українськими територіальними громадами), які були досягнуті в ході реалізації зазначеної програми, також є наслідком того, що діяльність у її рамках прийшла на кризовий період у країні та зміну владних еліт.

Але, незважаючи на всі ці обставини, Муніципальна програма врядування та сталого розвитку ПРООН дає цінний досвід, більш глибокий аналіз якого, безумовно, буде вельми корисним при подальшій розробці та впровадженні механізмів забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні, в тому числі за участі громадськості.

Значущим проявом прагнення забезпечити сталий розвиток в Україні на місцевому рівні, який походить від самих територіальних громад, є участь українських міст та регіонів у міжнародній ініціативі, що базується на так званій Ольборзькій хартії "Міста Європи на шляху до сталого розвитку" [186].

Міста та регіони, які підписують цю хартію, визнають, що зобов'язуються втілювати у своїй життєдіяльності принципи сталого розвитку. Одне з положень хартії визнає обов'язкову участь громадськості та всіх зацікавлених груп у процесах прийняття рішень на локальному рівні.

Як вже відзначалось, в Україні Хартію підписали 7 міст (Донецьк, Євпаторія, Миргород, Миколаїв, Нікополь, Одеса, Севастополь) та Сумська область, що дуже небагато на фоні деяких європейських країн. Серед 700 міст та регіонів, що взяли на себе Ольборзькі зобов'язання, які було затверджено на конференції Ольборг+10, є і українські міста Київ, Одеса та Донецьк.

Аналіз світового та вітчизняного досвіду, а також літературних джерел [19, 80, 143] дозволив встановити, що основні чинники, що впливають на участь громадських об'єднань у забезпеченні сталого розвитку, які необхідно враховувати при розробці механізмів їх залучення за відповідними напрямками, є такі:

розвиненість громадського сектору – кількість об'єднань громадян, що діють на території, чисельність та рівень кваліфі-

кації їх членів, основні напрями діяльності, тривалість практичної діяльності та набутий досвід у сфері вирішення питань місцевого розвитку;

досвід взаємодії місцевих органів влади з недержавними організаціями та залучення їхніх ресурсів до вирішення місцевих проблем і забезпечення сталого розвитку, а також організаційно-управлінської, фінансової, інформаційної та іншої підтримки діяльності об'єднань громадян;

фінансова забезпеченість діяльності об'єднань громадян;

нормативно-правове забезпечення взаємодії об'єднань громадян з владою та бізнесом з питань сталого розвитку на місцевому рівні, коло питань, що ним регулюються;

поінформованість громадян щодо цілей та досвіду діяльності об'єднань громадян, їх ставлення до їх діяльності, рівень підтримки діяльності об'єднань громадян з боку населення та готовності брати участь у ній;

прозорість процедур та наявність чітких правил прийняття рішень щодо забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні, реалізація яких гарантує можливість участі об'єднань громадян у прийнятті та реалізації цих рішень, а також наявність вільного доступу громадян до інформації, яка стосується діяльності місцевих органів влади щодо забезпечення сталого розвитку;

науково-методичне забезпечення впровадження механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні;

історичний досвід, цінності та норми самоврядування, що є специфічними в різних соціокультурних регіонах України, уявлення щодо моделі місцевого самоврядування – зокрема, якими мають бути характер, підстави та правила взаємодії між владою, громадою та об'єднаннями громадян, співвідношення між різними формами представницької, партисипативної та безпосередньої демократії тощо.

Дослідження показало, що в Україні проводиться певна робота із забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні і набувається необхідний досвід, у тому числі із залучення ресурсів об'єднань громадян. Але для вирішення існуючих проблем, що перешкоджають участі об'єднань громадян у забезпеченні сталого розвитку, цього недостатньо. Серед найбільш гострих проблем у цій сфері – неструктурованість та безсистемність цієї

діяльності, відсутність ефективних механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку, низька вмотивованість громадян до об'єднання в рамках громадських структур та взаємодії з місцевою владою щодо вирішення питань місцевого розвитку.

9.4. Напрями впровадження механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні

Виходячи з аналізу світового та вітчизняного досвіду, можна запропонувати такі основні напрями соціально-відтворювальної діяльності та забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні за участю об'єднань громадян, за якими розробка та впровадження відповідних механізмів є найбільш перспективними (рис. 9.1):

1. Розробка та впровадження концептуальних засад та нормативно-правової бази забезпечення сталого розвитку.

2. Прийняття та реалізація управлінських рішень з питань соціально-відтворювальної діяльності, спрямованої на вирішення місцевих проблем і забезпечення сталого розвитку.

3. Надання соціальних послуг населенню.

4. Захист навколишнього середовища та екологічних прав громадян.

Відповідно до специфіки кожного з напрямів та з урахуванням чинників, що на нього впливають, можуть бути використані ті чи інші конкретні форми і заходи щодо залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні. Розглянемо їх детальніше.

1. Участь об'єднань громадян у розробці та впровадженні концептуальних засад і нормативно-правової бази забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні.

До цього напрямку входять:

розробка стратегій та програм місцевого сталого розвитку;

розробка локальних нормативно-правових актів, що стосуються питань забезпечення сталого розвитку відповідної громади, в тому числі питань взаємодії таких суб'єктів розвитку, як місцеві органи влади, бізнес, громадські об'єднання.

Рис. 9.1. Загальна структура механізму активізації участі об'єднань громадян у забезпеченні сталого розвитку на місцевому рівні

Участь громадських об'єднань у зазначеному напрямі дозволить підвищити ефективність дій на всіх етапах підготовки відповідних документів – від аналізу проблем, визначення місії, пріоритетів та основних цілей стратегій і програм до розробки конкретних механізмів їх реалізації (включаючи нормативно-правове забезпечення, процедури моніторингу та контролю ви-

конання прийнятих рішень, розподілу ресурсів) та конкретних планів дій.

Основними формами участі об'єднань громадян у реалізації цього напрямку є створення при місцевих органах влади громадських консультативно-дорадчих рад і робочих груп та підтримка їх діяльності з боку влади, проведення громадської експертизи управлінських рішень, громадських слухань з приводу тих чи інших питань місцевого розвитку, залучення громадських ініціатив.

Для створення сприятливих умов щодо участі об'єднань громадян у реалізації діяльності відповідно до вказаного напрямку запропоновано такі заходи:

на законодавчому рівні закріпити вимогу залучати об'єднання громадян до розробки та прийняття концептуальних нормативно-правових документів (стратегій і програм місцевого сталого розвитку) та нормативно-правових актів щодо забезпечення їх реалізації (зокрема, внести відповідні зміни до Закону України "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України" від 23.03.2000 р. №1602-III);

розробити та впровадити відповідні процедури участі об'єднань громадян у процесі підготовки та реалізації місцевих концепцій, стратегій та програм сталого розвитку, а також сприяти їх закріпленню у відповідних локальних нормативно-правових актах (наприклад, у Положенні про спільне прийняття рішень щодо сталого розвитку органами місцевого самоврядування та об'єднаннями громадян). Для того щоб виявити найбільш ефективні процедури участі об'єднань громадян, доцільно на першому етапі провести відповідні дослідження, спрямовані на виявлення ефективності тих чи інших процедур;

створити при Національній Раді з питань сталого розвитку централізований інформаційно-аналітичний портал, що містив би: а) базу даних щодо існуючого нормативно-правового забезпечення сталого розвитку; б) наявний досвід забезпечення сталого розвитку, в тому числі за участі об'єднань громадян, у першу чергу на місцевому рівні; в) сучасні засоби інтернет-комунікації для взаємодії суб'єктів діяльності із забезпечення сталого розвитку – форуми, електронні дошки оголошень тощо.

Мета створення такого спеціалізованого порталу – забезпечити вільний доступ та обмін інформацією і досвідом з питань сталого розвитку, умови для висунення та обговорення ініціатив і пропозицій щодо сталого розвитку (як з боку громадян та їх організацій, так і з боку органів влади) та ін.;

створити необхідну науково-методичну та фінансову базу для підвищення кваліфікації працівників місцевих органів влади з питань взаємодії з об'єднаннями громадян щодо забезпечення сталого розвитку;

залучати представників науково-дослідницьких установ (вищих навчальних закладів, установ НАН України та ін.) та недержавні організації науково-експертного профілю до розробки концептуальних засад і нормативно-правової бази забезпечення місцевого сталого розвитку.

2. Участь об'єднань громадян у прийнятті та реалізації управлінських рішень з питань соціально-відтворювальної діяльності, спрямованої на вирішення місцевих проблем і забезпечення сталого розвитку.

Реалізація цього напряму передбачає:

розробку та реалізацію громадських або спільних із місцевими органами влади та бізнесом проєктів, спрямованих на вирішення тих чи інших проблем місцевого розвитку (у тому числі на засадах соціального замовлення);

проведення за участі об'єднань громадян моніторингу процесів розвитку територіальної громади (у тому числі моніторинг виконання стратегій, програм місцевого сталого розвитку), виявлення найбільш гострих проблем та спільний пошук шляхів їх вирішення;

участь об'єднань громадян у прийнятті рішень щодо поточних питань життєдіяльності громади – землекористування, діяльності житлово-комунального господарства, якості та асортименту послуг, що надаються членам громади, соціального обслуговування громадян, що опинилися у складних життєвих обставинах, тощо;

захист громадськими об'єднаннями прав споживачів товарів та послуг (у тому числі житлово-комунальних, соціальних та інших послуг);

Основні форми участі об'єднань громадян у реалізації цього напряму такі: діяльність громадських рад, дорадчих комітетів, комісій та робочих груп (у тому числі моніторингових), що спрямована на вирішення питань місцевого розвитку; місцеві ініціативи; спільна проектна діяльність органів місцевого самоврядування та громадських об'єднань.

Для створення сприятливих умов щодо участі об'єднань громадян у прийнятті та реалізації рішень з питань практичної діяльності, спрямованих на вирішення місцевих проблем та забезпечення сталого розвитку, доцільно вжити таких заходів:

сприяти розповсюдженню досвіду розробки та використання найбільш результативних механізмів участі громадян та їх об'єднань у прийнятті рішень щодо вирішення місцевих проблем і забезпечення сталого розвитку, в тому числі поточних питань життєдіяльності громади (землекористування, якості житлово-комунальних послуг, якості та асортименту соціальних послуг, що надаються членам громади, та ін.);

підвищити ефективність діяльності структурних підрозділів органів місцевого самоврядування щодо зв'язків з громадськістю – їх функціональним обов'язком має також стати організація взаємодії з об'єднаннями громадян та залучення їхніх ресурсів до забезпечення сталого розвитку громад;

створити сприятливі умови (нормативно-правове забезпечення, організаційно-управлінська, фінансова, консультативно-методична, інформаційна та інша підтримка) для розробки та реалізації об'єднаннями громадян власних або спільних із органами місцевого самоврядування та бізнес-структурами проектів, спрямованих на вирішення тих чи інших проблем місцевого розвитку (як окремих проектів, так і тих, що реалізуються в рамках відповідних стратегій або програм сталого розвитку);

сприяти створенню при органах місцевого самоврядування центрів соціальних ініціатив населення та забезпечувати інформаційну підтримку їхньої діяльності за допомогою засобів масової інформації.

3. Участь об'єднань громадян у наданні соціальних послуг населенню.

Надання соціальних послуг, як свідчить світовий досвід, – це один з найбільш перспективних напрямів залучення ресурсів

об'єднань громадян до місцевого розвитку. У країнах Європейського Союзу добровільні недержавні організації і громадські фонди відіграють важливу роль як інститут мобілізації різних видів людських ресурсів (інтелектуальних, кваліфікаційних, творчих та ін.) для вирішення соціальних завдань, надання широкого набору соціальних послуг і сприяння соціальному розвитку місцевих спільнот. При цьому послуги, які недержавні організації надають громадянам, за структурою і типом можуть бути більш різноманітними і якісними, ніж ті, що надаються державою, муніципальними чи комерційними організаціями.

Найбільш відпрацьованими формами реалізації цього напрямку є соціальне замовлення та конкурси соціальних проєктів, що мають проводитися за участі й підтримки органів місцевого самоврядування та бізнесу.

У рамках цього напрямку залучення ресурсів громадських об'єднань доцільно також здійснювати шляхом організації систем некомерційного обміну товарами та послугами, через діяльність громадських центрів некомерційного обміну послугами (центрів соціальної взаємодопомоги), що створюються жителями при підтримці органів місцевого самоврядування. Про ефективність таких центрів свідчить широкий світовий досвід, у тому числі країн ЄС. Але в Україні, за наявності значної кількості соціальних проблем, вдалих прикладів організації таких центрів немає, незважаючи на існуючий стихійний обмін товарами та послугами на рівні сусідських спільнот [25] та поодинокі спроби організувати такий обмін за допомогою Інтернету.

З метою створення сприятливих умов для залучення ресурсів об'єднань громадян до сфери надання соціальних послуг доцільним є таке:

сприяти створенню органами місцевого самоврядування або громадськими об'єднаннями баз даних щодо недержавних надавачів соціальних послуг у територіальних громадах, які містять відомості про організації громадського сектору, перелік соціальних послуг, що ними надаються, наявні ініціативні соціальні проєкти (їх авторів, цілі, заплановані результати тощо), які реалізуються або пропонуються, а також про бізнес-структури, які беруть участь у вирішенні соціальних проблем та благодійній діяльності;

сприяти впровадженню органами місцевого самоврядування технології соціального замовлення на соціальні послуги у громадських надавачів послуг (з урахуванням вже наявного в Україні досвіду такої діяльності), в тому числі за рахунок розробки та прийняття типового положення для органів місцевого самоврядування "Про соціальне замовлення на соціальні послуги" та відповідні методичні рекомендації щодо запровадження механізму соціального замовлення на місцевому рівні;

забезпечити ліцензування діяльності та атестацію фахівців громадських організацій, що є надавачами соціальних послуг;

забезпечити широке інформування громадськості щодо діяльності об'єднань громадян у сфері надання соціальних послуг;

вдосконалити нормативно-правову базу та розробити науково-методичне забезпечення, що сприятиме створенню та функціонуванню громадських Центрів некомерційного обміну послугами (центрів соціальної взаємодопомоги);

запровадити державне соціальне замовлення на реалізацію науково-дослідницьких проектів щодо розробки науково-методичного підходу до виявлення специфічних соціальних, культурних, економічних, демографічних та інших умов місцевих спільнот та їх урахування при розробці та впровадженні програм розвитку систем надання послуг, у тому числі соціальних, різними суб'єктами.

4. Участь об'єднань громадян у забезпеченні захисту навколишнього середовища та екологічних прав громадян.

Реалізація цього напряму передбачає:

залучення НДО до незалежного моніторингу стану навколишнього середовища, впливу діяльності підприємств, що діють на території громади, на екологічну ситуацію, за дотриманням екологічних норм та правил жителями і суб'єктами господарювання;

залучення об'єднань громадян та незалежних експертів до розробки місцевих програм з охорони довкілля;

проведення експертизи екологічних наслідків рішень, що стосуються місцевого економічного і соціального розвитку;

інформаційно-просвітницька діяльність серед населення стосовно можливостей участі у діяльності із вивчення стану на-

вколишнього середовища та його захисту в межах територіальної громади;

підтримка громадських ініціатив, проведення консультацій з громадськістю з питань захисту навколишнього середовища;

сприяння розробці та реалізації спільних проєктів громадських об'єднань, місцевої влади та бізнес-структур, спрямованих на охорону довкілля та вирішення екологічних проблем територіальної громади.

Основними формами залучення об'єднань громадян до реалізації цього напрямку є створення та підтримка діяльності при місцевих органах влади громадських рад, спеціалізованих дорадчих комітетів та комісій, організація й проведення за участі громадськості екологічних ініціатив (наприклад, проєктів з енергозбереження, раціонального використання місцевих природних ресурсів та ін.).

З метою розширення участі НДО у діяльності щодо захисту навколишнього середовища та екологічних прав жителів пропонуються такі заходи:

створення на місцевому рівні сприятливих умов (включаючи відповідне нормативно-правове забезпечення, організаційно-управлінську та фінансову підтримку тощо) для діяльності громадських екологічних організацій;

розробка й впровадження процедур експертизи та моніторингу екологічних наслідків реалізації рішень з питань місцевого економічного і соціального розвитку, а також діяльності підприємств, з обов'язковою участю об'єднань громадян.

Запропоновані напрями діяльності, форми та заходи щодо їх реалізації доцільно використовувати при розробці механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку, в рамках відповідних концепцій, стратегій та програм забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні. В свою чергу, реалізація цих механізмів сприятиме подоланню негативної ситуації щодо забезпечення сталого розвитку через залучення громадських об'єднань до цього процесу.

9.5. Корпоративне громадянство у контексті сталого розвитку

Поняття «корпоративне громадянство» (КГ) почало широко використовуватися у контексті дискусій навколо концепції сталого розвитку, що виникла як відповідь світової спільноти на негативні соціальні наслідки глобалізації, яка не тільки не призвела до прискорення економічного і соціального прогресу людства, не вирішила жодної глобальної проблеми, але і породила нові. Активізації дискусій про корпоративне громадянство сприяло також затвердження корпорацій як провідних суб'єктів світового розвитку.

Незважаючи на наявність досить великої кількості робіт, присвячених корпоративному громадянству, в експертному і діловому співтоваристві поки не склалися чіткі і загальновизнані критерії його оцінки. Тому очевидною потребою стає концептуалізація цього поняття.

Загальноприйнятого визначення поняття «корпоративне громадянство» поки ще немає. Воно широко використовується як синонім таких понять, як корпоративна філантропія, соціальне «включення» корпорації, стратегічне соціальне інвестування, корпоративна соціальна відповідальність (КСВ). У політичному контексті воно вживається як метафора соціально відповідальної й етично мотивованої поведінки бізнесу у сферах, що лежать за межами досягнення суто економічних результатів.

На Всесвітньому економічному форумі у Давосі, що відбувся в січні 2002 р., керівники 34 найбільших ТНК (у їх числі Кока-Кола, Мак-Дональдс, Філіпс, Дойче Банк, Мерк і Ко) підписали спільну заяву «Глобальне корпоративне громадянство – стратегічний виклик для менеджменту і рад директорів компаній», у якій поняття «корпоративне громадянство» відзначається як «управління компанією економічними, соціальними й екологічними наслідками своєї діяльності і відносинами з усіма стейкхолдерами» і органічна складова підприємницької діяльності, але ніяк не обов'язковий «доважок» (add-on) до неї» [94, с. 23].

Один з провідних дослідницьких центрів з тематики корпоративного громадянства, що працює при Бостонському коледжі, описує КГ як «стратегію бізнесу, яка формує цінності, що

лежать в основі діяльності компанії та в її взаємодії із суспільством» [162].

Відомі російські дослідники з Інституту світової економіки і міжнародних відносин Російської Академії наук С. П. Перегудов та І. С. Семененко дали таке визначення поняття «корпоративне громадянство»: це модель відповідальної поведінки компанії у суспільстві, що націлена на її включення у системну взаємодію з іншими соціальними інститутами для спільної участі у здійсненні стратегії розвитку [94, с. 4].

На наш погляд, це визначення корпоративного громадянства є більш вдалим, ніж попередні, але не цілком досконалим. «Модель поведінки, що націлена на включення у системну взаємодію з іншими соціальними інститутами» може стати прикриттям для соціальної інертності, пасивності, виправдання вичікувальної позиції в ситуації, коли потрібні ініціатива й активні дії.

Надання наукового визначення феномену корпоративного громадянства є досить непростим завданням. Громадянство у своєму первинному правовому значенні – це постійний політико-правовий зв'язок фізичної особи з державою [34], але оскільки корпорація не є фізичною особою, тому і корпоративного громадянства не може бути. Але відмовитися від цього виразу теж недоцільно, оскільки він міцно увійшов у використання у науковій і публіцистичній літературі.

У самому загальному плані корпоративне громадянство – це позиція бізнесу у взаємодії із суспільством з метою забезпечення ефективного сталого розвитку та формування власної репутації як соціально відповідального суб'єкта не тільки економічних, але й інших суспільних відносин. Тобто КГ невідривно зв'язано з поняттям «корпоративна соціальна відповідальність». Але як співвідносяться між собою ці дві категорії? Деякі дослідники вважають їх тотожними, що, на наш погляд, не є вірним. Корпоративне громадянство - це модель відповідальної поведінки компанії у суспільстві, тобто у зовнішньому середовищі, проте корпоративна соціальна відповідальність має також не менш значущий внутрішній аспект, що визначається поняттям «соціальна політика підприємства». Таким чином, корпоративна соціальна відповідальність є більш загальним поняттям, ніж корпо-

ративне громадянство, і охоплює його. Виходячи з цього КГ можна визначити таким чином:

корпоративне громадянство – це форма прояву соціально відповідальної активності суб'єкта підприємництва, тобто діяльності підприємства, свідомо орієнтованої на вирішення суспільно корисних завдань, до яких не зобов'язує законодавство і в яких немає прямої економічної зацікавленості.

Що стосується форм і методів реалізації корпоративного громадянства, тут також немає єдиного розуміння.

Так, у Комюніке Європейської Комісії з корпоративної соціальної відповідальності «Внесок бізнесу у сталий розвиток» (2002 р.) до зовнішньої КСВ (тобто до корпоративного громадянства) віднесено: співпрацю з місцевими громадами; взаємини з бізнес-партнерами, постачальниками і споживачами (так званими групами впливу); дотримання прав людини у бізнесдіяльності; глобальні екологічні проблеми [101, с. 12].

Вищезгаданий Центр корпоративного громадянства при Бостонському коледжі визначає діяльність з реалізації корпоративного громадянства у чотирьох основних напрямках:

мінімізація негативних наслідків підприємницької активності та корпоративних рішень для її стейкхолдерів. Мова йде про дотримання етичних принципів ділової активності, підтримку боротьби з корупцією і захист прав людини, проти нанесення шкоди навколишньому середовищу, про контроль над діяльністю постачальників з метою дотримання стандартів і соціальних норм на підприємствах усіх ланок виробничого ланцюжка, про відповідальне ставлення до персоналу, донесення об'єктивної маркетингової інформації і виробництво безпечних і якісних товарів і послуг;

максимізація вигод через вклад у соціальний та економічний добробут шляхом інвестування ресурсів в інтересах не тільки акціонерів, але й широкого кола зацікавлених осіб. Мається на увазі внесок у вирішення соціальних проблем (у сфері освіти, зайнятості та дозвілля молоді, охорони здоров'я, розвитку трудових ресурсів тощо), забезпечення стабільної зайнятості та справедливої оплати праці, а також виробництво соціально значимої продукції;

прозора звітність та відповідальна взаємодія з ключовими стейкхолдерами, створення відносин довіри через більшу відкритість щодо тих успіхів і проблем, з якими стикається компанія. Для цього створюються спеціальні механізми взаємодії із зацікавленими учасниками з метою забезпечення залучення їх в управління, публікуються соціальні звіти і розробляються кодекси поведінки;

прибутковість, оскільки ефективне господарювання є важливою складовою зобов'язань компанії перед суспільством [162].

Виходячи з того, що корпоративне громадянство є формою прояву корпоративної соціальної відповідальності у зовнішньому середовищі, втілення корпоративного громадянства у життя має бути спрямовано на реалізацію «триєдиної концепції сталого розвитку за так званою «потрійною лінією відповідальності» (Triple Bottom Line) – економічною, соціальною та природоохороною. При цьому слід мати на увазі, що впровадження концепції корпоративного громадянства – це процес поступального руху від «первинних форм» громадянства (сплата податків, забезпечення зайнятості, дотримання законів) до стадії «залучення» до вирішення суспільно значимих проблем. Тому основними напрямками реалізації корпоративного громадянства ми вважаємо таке:

1. Розвиток традицій чесного підприємництва

Це передбачає сумлінне виконання державних і міжнародних нормативно-правових актів, стандартів і договірних зобов'язань у відносинах з бізнес-партнерами (постачальниками і споживачами), дотримання правил чесної конкуренції й антимонопольного законодавства, прав інтелектуальної власності, ділової етики, неприйняття корупції, забезпечення належної якості продукції, виконання гарантійних зобов'язань і технічного обслуговування, своєчасне здійснення фінансових розрахунків. Соціально відповідальні підприємства повинні не тільки самі суворо дотримуватися цих принципів, але і вимагати того ж від своїх ділових партнерів, використовуючи таку практику, як «відповідальні закупівлі». Ця практика полягає у тому, що при здійсненні закупівель в умовах тендера або у двосторонніх відносинах замовник висуває вимоги, щоб постачальник надав інформацію про його дотримання правил чесного підприємництва

і що його продукти та послуги не завдають шкоди фізичному і психічному здоров'ю людей і навколишньому середовищу. Ця інформація може надаватися у формі звіту про соціальні та екологічні аспекти діяльності підприємства згідно з одним із міжнародних стандартів звітності: Глобальна Ініціатива Звітності (Global Reporting Initiative), Accountability 1000, Social Accountability 8000, ISO 26000 та ін. Умови тендерів повинні бути прозорими і справедливими.

Особливе значення для України має відмова від тіньових оборудок і офшорного бізнесу. За оцінками Світового банку, обсяг тіньового бізнесу в Україні сягає приблизно 50% офіційного ВВП [127, с. 40]. У деякі роки внесок крупного бізнесу у суму зібраних податків був менше 25%. Прибутки підприємств через офшори вивозяться за кордон і не вкладаються у розвиток виробництва. Так, кумулятивний вплив тіньового капіталу з країни за період 2000-2008 рр. становив 82 млрд. дол. Ця сума майже утричі перевищує видатки зведеного бюджету на охорону здоров'я за цей період, у 2,3 раза – обсяг прямих інвестицій [137, с. 5].

«Можна констатувати, – стверджують автори фундаментальної праці «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь», – що в Україні сформувалась унікальна тіньова економіка, основними ознаками якої є:

- ухилення від сплати податків;
- вплив капіталу;
- подвійна бухгалтерія;
- приховане безробіття;
- корупція та хабарництво;
- неорганізована й «чорна» торгівля» [127, с. 97].

У зв'язку з тим що можливості держави з регулювання імпорту і захисту вітчизняного ринку різко скоротилися внаслідок вступу України до СОТ, суттєво підвищується роль «споживчого патріотизму», що визначається гаслом «Купуйте українське». Це стосується не тільки споживачів-фізичних осіб, але не меншою мірою підприємств, що мають віддавати перевагу місцевим постачальникам (у рамках економічної доцільності, зрозуміло).

Гострою проблемою залишається непропорційно високий рівень винагороди представників вищої управлінської ланки підприємств, що посилює соціальний розлом і напруженість у суспільстві. Згідно з офіційними даними, коефіцієнт диференціації населення України за доходами не дуже перевищує відповідні показники європейських країн. Проте компетентні експерти вважають, що дані офіційної статистики не відображають реальний стан справ. «За допомогою цього нехитрого статистичного виверту ступінь соціальної диференціації в Україні істотно пом'якшується, реальна картина спотворюється», вважає проф. Г. Волинський [24, с. 82]. Якщо врахувати тіньові доходи, то коефіцієнт диференціації перевищить 100 разів [33, с. 39].

2. Сприяння зміцненню соціальної правової держави і дотримання прав людини

Об'єктивні тенденції розвитку економіки вже на стадії індустріального типу виробництва посилюють взаємозалежність і взаємообумовленість між стабільністю соціально-політичного становища суспільства і його економічним зростанням. Стабільність соціально-політичного становища асоціюється зі зміцненням соціальної правової держави, політичної та економічної демократії, які знаходять свій прояв у виборності представницьких органів влади усіх рівнів, функціонуванні багатопартійних політичних систем, діяльності професійних спілок та інших організацій громадянського суспільства, дотриманням прав людини.

Дії бізнесу у цьому напрямі мають бути спрямовані на підвищення авторитету усіх гілок державної влади, насамперед парламенту, укріплення законності і правопорядку, подолання корупції, проведенні чесних виборів. Лобіювання своїх інтересів повинно здійснюватися у рамках закону і моралі, неприпустимий підкуп політиків, фінансування політичних партій і громадських організацій має бути прозорим.

Досягнення соціального миру і злагоди можливе шляхом конструктивного діалогу і компромісу між різними класами суспільства, що склалося у концепцію «соціального партнерства» при взаємодії «трьох стовпів» соціуму: держави, бізнесу та громадянського суспільства в особі його ядра – професійних спілок. Їх дії у цьому напрямі знаходяться в діалектичному взаємозв'язку, взаємно доповнюючи, розвиваючи і підтримуючи один одного: не може бути соціальної відповідальності бізнесу в соці-

ально безвідповідальній державі, і навпаки. Бізнес же стає соціально відповідальним тільки під тиском громадянського суспільства.

Науково-технічний прогрес перетворив людину і у найважливіший чинник, і у головну мету суспільного розвитку. Передумовою розвитку людського потенціалу є надання людині можливості для вільного розвитку своїх здібностей, що забезпечується дотриманням прав і свобод. Тому це питання набуло такої значущості у другій половині ХХ ст. Важлива роль у сфері прав людини належить підприємствам, оскільки це є саме тим місцем, де ці права реалізуються, насамперед соціально-економічні.

Основоположний міжнародний документ у сфері прав людини – Загальна декларація прав людини [28] і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права людини [77] – містить докладний пакет основних невід'ємних трудових прав людини: право на працю, на вільне обрання роботи; на захист від безробіття; на справедливі та сприятливі умови праці; на рівну оплату за однакову працю без будь-якої дискримінації; на справедливу та задовільну винагороду, що забезпечує достойне існування самої людини та її сім'ї; на створення профспілок та вступ до них для захисту своїх інтересів; на відпочинок та дозвілля; на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану щорічну відпустку. Соціально відповідальні підприємства повинні не тільки самі суворо дотримуватися цих прав, але і вимагати того ж від своїх ділових партнерів.

3. Забезпечення прав та інтересів споживачів

Діяльність підприємств у цьому напрямку має бути спрямована на дотримання прав споживачів на безпечні засоби існування, захист економічних інтересів, відшкодування шкоди, інформацію та навчання, представництво тощо згідно з міжнародними і національними нормативно-правовими актами, найважливішими з яких є:

Керівні принципи для захисту інтересів споживачів: схвалено резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 39/248 від 09.04.1985;

Закон України «Про захист прав споживачів» № 3161-IV (3161-15) від 01.12.2005).

Ця діяльність бізнесу у третій чверті ХХ ст. склалася у концепцію соціально-відповідального маркетингу, що полягає у

виявленні, формуванні та задоволенні потреб споживачів з урахуванням потреб усього суспільства в цілому [58, с. 120]. Справа у тому, що поряд із потребами споживачів існують інтереси суспільства, які не завжди співпадають. Головною їх відмінністю є те, що потреби споживачів є короткостроковими, інтереси суспільства – довгостроковими.

У сучасних умовах важливе значення має вплив бізнесу на формування розумних потреб споживачів, що стало вельми актуальним у зв'язку з поширенням престижного споживання і марнотратного надспоживання. Глобалізовані ЗМІ розповсюджують "зразки" добробуту і споживчої поведінки, що диктуються схильними до марнотратного надспоживання багатющою верхівкою і середніми класами багатих країн. Їх вільно або проти волі імітують правлячі круги і верхні верстви населення країн, що розвиваються, і це один із важливих чинників, що визначають тенденції світового економічного розвитку. Зростаюча нездатність багатьох країн догнати високорозвинений світ, соціальна нерівність усередині цих країн, що дедалі посилюється, і нездійснені чекання мас в еру, коли стандарти добробуту і вжитку високорозвинених країн тиражуються засобами масової інформації на весь світ, продовжують залишатися джерелом внутрішньої і міжнародної нестабільності. Ці явища, звичайно, не нові, але при стихійному ході глобалізації вони можуть вийти з-під контролю, дестабілізувати становище усередині окремих країн і міжнародний стан у цілому.

Актуальним залишається питання про свідомий випуск неякісної і соціально шкідливої продукції. Соціально відповідальні компанії повинні відмовлятися від випуску, обмежувати продажі, або проводити спеціальні інформаційні заходи і спрямовувати на соціально значущі цілі частину прибутку від продажу таких товарів.

На жаль, на практиці усе не так просто. Деякі компанії, що декларують своє корпоративне громадянство і соціальну відповідальність, випускають і широко рекламують, щоб не сказати нав'язують, завідомо неякісну продукцію. Горезвісна корпорація «McDonald's» у відповідь на критику, що їхні «гамбургери – смачна, але шкідлива для здоров'я їжа», замість заміни рецептури виготовлення додала до цих гамбургерів листочки зеленого

салату. Така ж горезвісна корпорація «Coca-cola», що любить розповсюджувати повідомлення про власні досягнення на ниві добродійності, у Німеччині була викрита, оштрафована і зобов'язана припинити продажі напою «Red Bull», у якому міститься кокаїн. Однак вона продовжує продавати цій соціально шкідливий напій у менш «принципових» країнах, у т.ч. в Україні [89, с. 26].

Соціально відповідальні компанії мають не тільки дотримуватися мінімальних вимог щодо безпеки продукції, але й прагнути уникати канцерогенних, генномодифікованих, мутагенних і гентоксичних хімікатів, навіть якщо це поки ще не заборонено законодавчо. Позитивним прикладом може служити ініціатива ПАТ «Вітмарк-Україна» (м.Одеса), що виробляє соки і продукти дитячого харчування, про прийняття хартії «За здорове дитяче харчування в Україні». Підприємства, що приєднуються до цієї хартії, мають узяти на себе зобов'язання виробляти дитяче харчування виключно найвищої якості із якісної сировини згідно з чинними в Україні стандартами і Кодексом «Аліментаріус» Європейського Союзу [67, с. 290].

Однією з центральних ідей «триєдиної концепції сталого розвитку» є збалансоване споживання, тобто «знаходження балансу між задоволенням потреб нинішнього покоління в економічному добробуті, сприятливому довкіллі та соціальному благополуччі без збитку для майбутніх поколінь» [82].

Модель «збалансованого споживання» передбачає:

локальне виробництво, базоване на біорегіональному підході;

перевагу якісним товарам з тривалим терміном служби, що передбачає повторне використання і утилізацію;

доступність благ для різних соціальних класів;

впровадження понять міри і достатності споживання, скорочення марнотратного і престижного надспоживання.

На особливу увагу заслуговує проблема надання так званих «необхідних послуг» з водопостачання і каналізації, енергопостачання, транспорту, обслуговування житлового фонду, враховуючи, що ці галузі згідно з вимогами Міжнародного валютного фонду передані в Україні приватним підприємствам і органи державної влади центрального, регіонального і місцевого рі-

вня не мають можливості впливати належним чином на якість і ціни цих послуг. Важке, щоб не сказати критичне, становище у цій сфері наглядно свідчить про невідкладну необхідність найкорішого впровадження концепції соціальної відповідальності на засадах соціального партнерства при взаємодії влади, бізнесу та інститутів громадянського суспільства, насамперед організацій із захисту прав споживачів, товариств власників житла, асоціацій сусідів тощо. Причому заходами роз'яснювального характеру тут явно не обійтися. Потрібні рішучі заходи щодо підвищення ролі громадських організацій, насамперед у вирішенні спорів у позасудовому порядку, використовуючи накопичений досвід у країнах Європейського Союзу, зокрема, Європейської мережі споживчих центрів. Ті центри, які здійснюють позасудовий захист прав та інтересів споживачів, створюються, як правило, при державних органах влади на регіональному й місцевому рівнях і отримують їх підтримку.

4. Охорона природи і ресурсозбереження

Діяльність підприємств у цьому напрямку включає програми з економного використання природних ресурсів, запобігання забрудненню навколишнього середовища, організації екологічно безпечного виробництва, економного споживання природних ресурсів, повторного використання і утилізації відходів.

Прикладом може служити діяльність у цьому напрямку ПАТ «Оболонь», що було відзначене на конкурсі найкращих соціально відповідальних практик компаній у 2011 р. у номінації „Екологічні практики”. Справа у тому, що, на думку фахівців Всеукраїнської екологічної ліги, серед проблем відходів однією з найгостріших є утилізація ПЕТ-тари, що встигла стати невід'ємним атрибутом сучасного життя. Відходи полімерів складають близько 10-15% загального обсягу побутового сміття, або близько 20 кг на рік на людину. У 2003 р. підприємство корпорації “Оболонь” в Олександрії встановило обладнання, яке переробляло використані ПЕТ-пляшки у так званий флекс, що потім експортувався. У 2008 р. компанія вирішила самостійно виробляти з флексу кінцевий продукт. Для цього було придбане сучасне німецьке обладнання, яке виготовляє із 100% вторинного флексу бандажну стрічку і дозволяє переробляти відходи ПЕТ без шкідливого впливу на навколишнє середовище. Це є

першим виробництвом бандажної стрічки в Україні. За рік на цьому підприємстві піддається вторинній переробці на сировину понад 800 т ПЕТ тари.

5. Взаємодія з місцевими громадами і органами влади

Внаслідок існуючої в Україні системи розподілу податків і зборів їх левова частина спрямовується у центральний бюджет, а коштів місцевих бюджетів катастрофічно не вистачає навіть для забезпечення поточної життєдіяльності населених пунктів, не говорячи вже про стабільний розвиток. Це означає, що певні прошарки населення перебувають поза межами справедливого розподілу. Тому діяльність бізнесу в напрямку розвитку на відповідних територіях економіки і соціальної сфери, інфраструктури, транспорту, зв'язку, інженерних мереж і комунікацій є вельми актуальною. Першорядне значення має розвиток виробництва, що сприяє підтримці ефективної зайнятості і скороченню безробіття, а також вирішення інших назрілих проблем. Але довготривала соціально-економічна криза і вузькість групи економічно успішних підприємств, здатних виходити за рамки стратегії виживання, суттєво обмежують масштаби цієї діяльності. Тому стратегія малих справ може принести чималу користь.

ВАТ «Північний гірничо-збагачувальний комбінат» (м. Кривий Ріг) здійснило комплексну реконструкцію житлового масиву «Даманський», де проживають не тільки працівники підприємства. Було побудовано сучасну автомобільну дорогу, яка з'єднала мікрорайон «Даманський» з головними будівлями комбінату, капітально відремонтовано внутрішньорайонні, квартальні дороги, проведено оптимізацію дорожніх знаків, встановлено огорожуючі конструкції на відрізках доріг з найактивнішим автомобільним рухом, поблизу шкільних та дошкільних закладів розміщено системи примусового зниження швидкості. Побудовано й відновлено декілька сучасних зупинних комплексів. Відновлено більше ніж 100 стовпів освітлення з установкою енергозберігаючих ламп. Проведено художнє розфарбування багатоповерхівок, що широко використовується у найбільших містах Європи, але для Кривого Рогу, та й України в цілому, є нововведенням. При виборі колірної гами враховувалося психологічне сприйняття кольорів. За висновками психологів, різнобарв'я фарб багатоповерхівок підіймає настрій та ентузіазм, активує

інтелект і творче натхнення, викликає почуття стабільності й спокою.

Було відновлено парки й сквери Даманського, з використанням екологічно безпечних матеріалів побудовано два сучасних ігрових містечка для малечі, для учнів побудовано спортивні майданчики із сучасним покриттям. Єдиний у місті сучасний світлодинамічний фонтан став ще однією новою визначною пам'яткою житлового масиву.

Загальна сума фінансування робіт становила понад 12 млн. грн., при цьому фактично не залучалися кошти з міського бюджету. Це сприяло формуванню позитивного іміджу підприємства, підтвердження репутації кращого роботодавця в регіоні.

Прикладом активної громадянської позиції може також служити акція підприємства "Миколаївцемент", якому присуджено 2 місце на конкурсі найкращих соціальновідповідальних практик компаній у 2011 р. Проблема полягала у тому, що з працівниками підприємства у 2010 р. та на початку 2011 р. сталося понад 30 смертельних випадків унаслідок ДТП. Щоб підвищити безпеку на автошляхах, було прийнято рішення про проведення щороку Місячнику з безпеки – комплексу профілактичних, навчальних, просвітницьких заходів.

Завдяки цим заходам кількість ДТП за участю працівників підприємства знизилася удвічі порівняно з відповідним періодом попереднього року [105].

6. Соціальне підприємництво

Це бізнес із соціальною місією, коли підприємницька діяльність здійснюється не стільки задля отримання прибутку, скільки для реалізації суспільно корисних цілей. Таке підприємництво охоплює різні соціально вразливі верстви населення і має за мету трудову терапію, соціальну реабілітацію, запровадження нових механізмів вирішення наявних соціальних проблем. У той же час воно має бути і «доходним», бо в іншому випадку ми говоримо про благодійну або громадську діяльність.

Неприбуткові організації (НПО) не можуть ефективно діяти лише на гранти чи пожертви і повинні самостійно заробляти кошти, виробляти і продавати товари і послуги. Навіть у заможних європейських країнах пожертви складають не більше 20% загальних доходів НПО, решту вони повинні заробляти самі.

Але оскільки в активістів НПО навичок підприємництва немає, вона створює підконтрольне їй підприємство, яке заробляє кошти і передає НПО для реалізації програм підтримки соціально вразливих груп.

Активісти НПО наполегливо вимагають податкових пільг для таких підприємств із соціальною місією, причому настільки наполегливо, ще це навіть проникло як рекомендації у солідну наукову працю «Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь»:

«звільнення від сплати податку на прибуток результатів господарської діяльності усього загалу громадських організацій за умови, що цей прибуток отримано в рамках основної (статутної) діяльності; запровадження легальної можливості обирати спосіб ведення господарської діяльності (зі створенням підприємства чи без нього); звільнення від ПДВ операцій з поставки товарів, робіт і послуг (у тому числі платної поставки) у межах господарської діяльності будь-яких громадських організацій, не обмежувачись організаціями інвалідів» [85, с. 203].

На це фахівці справедливо заперечують, що якщо здійснити ці рекомендації активістів некомерційних організацій, то дуже скоро «треба думати, ми ще побачимо неодноразові (марні) спроби домогтися від законодавців надання статусу "соціальних підприємств" бензоколонкам та супермаркетам, які, бачте, заробляють прибуток на чийсь підтримку» [21]. Аморальних суб'єктів, що намагаються пожитися, паразитуючи на шляхетних почуттях, на жаль, чимало, тим цінніше прояви щирого благородства і прагнення допомогти тим, хто потребує допомоги.

Так, ще у 1996 р. в Одесі було створено благодійний фонд реабілітації та соціальної адаптації громадян без певного місця проживання «Дорога до дому». При ньому діє реєстраційний центр, де не тільки реєструють бездомних, але і надають допомогу, включаючи медичну та юридичну. На базі фонду працюють центри реабілітації, волонтерів, професійної орієнтації, а також денного перебування бездомних дітей. Фонд видає і однійменну газету «Дорога до дому», веде активну правозахисну діяльність у частині захисту прав бездомних та малозабезпечених громадян, займається соціологічними дослідженнями [46].

7. Благодійність

Це матеріальна підтримка наукових, культурних, просвітницьких, спортивних програм та акцій, збереження об'єктів культурно-історичного значення, допомога малозабезпеченим громадянам.

Благодійність як основний напрям реалізації корпоративного громадянства притаманна насамперед американському бізнесу. Великі кошти американські корпорації витрачають на фінансування професійно-технічного навчання, ця традиція бере початок з підтримки технічних коледжів і університетів автомобільним концерном Г. Форда на початку ХХ століття. У теперішній час у багатьох місцях компанії створюють комп'ютерні клуби, у яких діти і дорослі безкоштовно навчаються користванню сучасними інформаційними технологіями, причому як викладацький персонал виступають волонтери компаній. Один з таких фондів – "Грантодавці Північної Каліфорнії", – внески у який здійснюють 140 юридичних осіб, видає щорік гранти для реалізації освітніх і технологічних програм у сумі близько 1 млрд. дол. Як приклад можна привести також участь ІВМ у програмах некомерційної організації SENIOR-NET, що спеціалізується на навчанні населення інформаційним технологіям. Половина волонтерів у її 240 навчальних центрах є колишніми співробітниками компанії ІВМ.

Компанія «Інтел» починаючи з 2003 р. проводить всевітню благодійну програму "Навчання для майбутнього" з метою перепідготовки та підготовки вчителів у сфері ефективного використання інформаційних комп'ютерних та новітніх педагогічних технологій у навчальному процесі. В Україні програма була адаптована до державних стандартів української освіти та основних напрямків її модернізації. За шість років за програмою пройшли навчання більше 150 000 вчителів шкіл та професійно-технічних навчальних закладів, керівників системи освіти, методистів, викладачів і студентів вищих педагогічних навчальних закладів. У рамках програми проводяться тренінги, майстер-класи для тренерів, конкурси, форуми, створено онлайн-спільноти для обміну досвідом тощо. Незалежна експертиза свідчить, що більше 98% вчителів зазначають корисність програми

у підвищенні професійного рівня викладання предметів та вплив отриманих ними навичок на їх повсякденну діяльність [66].

Компанія «МТС – Україна» започаткувала першу довгострокову національну програму підтримки студентів «Професіонали майбутнього», яка реалізується спільно з Міністерством транспорту та зв'язку та Міністерством освіти та науки України. Проект передбачає надання стипендій за здійснення перспективних наукових розробок студентам, які навчаються за спеціальністю «Телекомунікації» у 9 профільних вузах України.

Корпорація «Інтерпайп» проводить програму «Профілактика ВІЛ/СНІД на робочих місцях» серед старшокласників м. Дніпропетровська. На тренінгах учні отримують інформацію та навчальні матеріали щодо шляхів передачі ВІЛ, запобігання ВІЛ-інфекції, забезпечення здорового способу життя. Вони писали вірші, малювали картинки та робили апілікації на тему солідарності з ВІЛ-позитивними дітьми.

8. Заохочення волонтерства

Волонтерство – добровольче безоплатне особисте виконання суспільно корисної роботи, спрямованої на вирішення економічних, екологічних, соціальних, культурних проблем у суспільстві, з охорони громадського порядку, благоустрою територій, просвіти, науково-технічної та художньої творчості. Багато компаній оплачують або заохочують нематеріальними засобами волонтерську роботу своїх співробітників (хоча далеко не всі вважають такого роду заохочення сумісними з духом волонтерства).

Види добровольчої діяльності:

волонтерські табори для сільськогосподарських, ремонтно-будівельних і т.п. робіт;

природоохоронні роботи, посадка і догляд за зеленими насадженнями;

благоустрій територій, збір сміття;

участь у проектах, спрямованих на вирішення проблем місцевих громад;

проекти, що спрямовані на запобігання конфліктам, розвиток ідей толерантності у суспільстві;

робота з соціально незахищеними верствами населення (люди похилого віку, люди без певних занять і місця проживання, інваліди);

робота з дітьми та молоддю (у дитячих будинках, інтернатах для дітей-інвалідів, школах, дитячих садах і т.д.);

реалізація проектів, спрямованих на пропаганду ідей здорового способу життя серед молоді, профілактику куріння, алкоголізму, вживання наркотиків;

міжкультурний обмін, історичні, археологічні, релігійні заходи;

просвітництво, робота у спортивних секціях і кружках науково-технічної та художньої творчості;

викладання мов, навчання роботі на комп'ютері тощо.

9. Розповсюдження ідей соціальної відповідальності, справедливості, солідарності

Концепція корпоративного громадянства передбачає постійний діалог компанії зі зацікавленими сторонами – діловими партнерами, споживачами, громадськими організаціями, суспільством у цілому. У процесі такого діалогу компанія отримує інформацію щодо очікувань зацікавлених сторін, узгоджує з ними плани дій з вирішення назрілих проблем та інформує про результати своєї діяльності. Інформування зацікавлених сторін і громадськості про соціальні й екологічні аспекти діяльності підприємств у формі нефінансових звітів набуло в останні два десятиліття широкого розповсюдження.

Нефінансова звітність дає можливість аналізувати, порівнювати і оцінювати результати роботи з точки зору сталого розвитку і соціальної відповідальності і може стати важливим елементом управління соціально-економічним розвитком підприємства. Вона також дозволяє зацікавленим особам отримувати інформацію не тільки про економічні результати, але і про соціальні й екологічні аспекти діяльності підприємства, точніше оцінювати ризики. Це, у свою чергу, сприятиме поліпшенню ділової репутації компаній, підвищенню її привабливості, розширенню можливостей доступу до фінансових, матеріальних та інтелектуальних ресурсів. Відсутність нефінансової звітності компанії розглядається у міжнародній практиці як ризик невідомості. Під час підготовки нефінансового звіту компанія

отримує можливість проаналізувати власну стратегію і оцінити отримані результати. За вмілого використання звітування це здатно стати інструментом стратегічного планування діяльності компанії.

Нефінансова звітність компанії може бути підготовлена та подана у різних форматах:

Звіт зі сталого розвитку, підготовлений за вимогами стандарту Глобальної ініціативи зі звітності (GRI);

Звіт про прогрес реалізації Глобального договору (COP – Communication on Progress);

Звіт про соціальні аспекти діяльності підприємства згідно з міжнародними стандартами Accountability 1000 (AA 1000), Social Accountability 8000 (SA 8000), ISO 26000;

Інформація у вільному стилі про окремі аспекти соціальної діяльності підприємства.

Нефінансовий звіт оприлюднюється, як правило, на вебсторінці компанії або розсилається у друкованому вигляді найбільш впливовим зацікавленим сторонам – інвесторам, бізнес-партнерам, органам державної влади, громадським організаціям, засобам масової інформації тощо.

Але нерідко буває так, що підприємство декларує свою активну соціальну позицію, але на практиці обмежується лише добродійними акціями, які носять показовий характер і використовуються як засіб самореклами: витрачаються величезні гроші на повернення в країну "яйця Фаберже", що супроводжується галасом у ЗМІ, але в той же час не оновлюється зношене устаткування, не розвиваються об'єкти соціальної інфраструктури.

Підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати, що поняття «корпоративне громадянство» тісно зв'язано з концепцією сталого розвитку, яка передбачає, що економічний розвиток, здобуття прибутку повинні здійснюватися не за будь-яку ціну, а шляхом задоволення розумних матеріальних і духовних потреб споживачів, працівників і суспільства у цілому. Це означає скорочення марнотратного надспоживання і оптимальне використання обмежених ресурсів шляхом вживання пріродо-, енерго-, і матеріалозберігаючих технологій.

Корпоративне громадянство – це форма прояву корпоративної соціальної відповідальності у зовнішній сфері, активна

позиція суб'єкта підприємництва, що свідомо орієнтована на вирішення суспільно корисних завдань, до яких не зобов'язує законодавство і у яких немає прямої економічної зацікавленості.

Основні напрями реалізації корпоративного громадянства полягають у розвитку традицій чесного підприємництва, сприянні зміцненню соціальної правової держави і дотриманні прав людини, забезпеченні прав та інтересів споживачів, охороні природи і ресурсозбереженні, взаємодії з місцевими громадами і органами влади з метою соціально-економічного розвитку території розташування, благодійності й соціальному підприємстві, волонтерстві, розповсюдженні ідей гуманізму, соціальної відповідальності, справедливості, солідарності.

Концепція корпоративного громадянства передбачає постійний діалог компанії із зацікавленими сторонами – діловими партнерами, споживачами, громадськими організаціями, суспільством у цілому; інформування зацікавлених сторін і громадськості про соціальні й екологічні аспекти діяльності підприємств у формі нефінансових звітів.

В Україні впровадження концепції корпоративного громадянства йде поки ще з великими труднощами, що пояснюється як суб'єктивними причинами, перш за все домінуванням неоліберальних теорій, так і об'єктивними обставинами, головна з яких – довготривала соціально-економічна криза і вузькість групи економічно успішних підприємств, здатних виходити за рамки стратегії виживання. Тому навряд чи впровадження цієї концепції в Україні здатне йти швидко, особливо якщо воно буде пущено на самоплив і не створюватимуться умови і правила, що його стимулюватимуть.

9.6. Про необхідність розробки механізмів залучення потенціалу духовних ресурсів для переходу України до духовно-екологічної моделі сталого розвитку

Для забезпечення сталого розвитку України необхідним є відслідковування та накопичення знань про новітні світові тенденції, появу нових ідей, моделей майбутнього світової спільно-

ти, форм соціальної самоорганізації, а також ресурсів, потрібних для їх реалізації, тощо.

Однією з новітніх є ідея про якісно нову модель (тип) сталого розвитку світової спільноти як духовно-екологічної (ноосферної) цивілізації. Формування цієї моделі, яке відбувається багато в чому на основі змін у світоглядній та науковій постнеокласичній картинах світу, а також поява в багатьох країнах світу на локальному рівні нових самоорганізованих соціоекологічних форм життєдіяльності, що свідчать про першорядну значущість духовних ресурсів для розвитку людства в майбутньому, є для України стратегічним викликом. Це актуалізує необхідність розкриття потенціалу унікальних духовних ресурсів українського суспільства, обумовлених приналежністю до Східнослов'янсько-Православної цивілізації, і розробки інституційних механізмів їхнього залучення до процесів сталого розвитку.

Незважаючи на важливу суспільну значимість, проблема духовності українського суспільства є предметом уваги небагатьох вітчизняних учених і досліджується головним чином на теоретичному рівні. Так, очолюваний академіком НАН України Ю. Пахомовим науковий колектив, що спеціалізується на цивілізаційній проблематиці, акцентує увагу на відмінностях типу духовності українського суспільства від західної духовності, а також на питаннях впливу цих відмінностей на процеси соціальної трансформації [151, 152]. Риси специфічної етнічної духовності виявляє О. Донченко [44, 45]. Взаємозв'язок української духовності, державності та владних відносин простежує М. Юрій [157]. Питання про необхідність осмислення духовної єдності людини і природи і долучення до трансцендентного для забезпечення сталого розвитку ставить І. Бистряков [13]. Про діалог культури й природи як умову сталого розвитку пише, з позицій синергетичного цілісного світосприйняття, О. Ральчук [111], проблеми етичного забезпечення сталого розвитку розглядає В. Мельник [79].

Однозначне уявлення про притаманний українському соціуму тип духовності, яка включає взаємопов'язані складові онтологічної і гносеологічної природи, що мають абсолютний характер з питань: що є добро або зло та як пізнавати істину, і надають життю людини та суспільства вищий сенс (1) світоглядну

картину світу – сукупність стійких уявлень/знань про світ та його оцінку і пов'язані з цим ідеали, базисні смисложиттєві цінності, зразки моральної поведінки і взаємодії тощо; 2) форми досягнення істини), у літературі відсутні.

Дослідження ресурсів православного типу духовності українського суспільства та розробка інституційних механізмів їх залучення в управлінську практику, що мають мобілізувати соціум для реалізації загальнозначущих цілей розвитку, в Україні на цей час не проводяться. У практиці державного управління належної уваги цим питанням також не приділяється.

Наслідком недооцінки (як науковцями, так і політиками) значущості унікальної православної духовності для життя українського суспільства є таке. Існуюча потужна законодавча база, що через реформовані соціальні інститути повинна створювати соціально-правові засади для інтеграції соціуму та його мотивації до соціально-відтворювальної діяльності і розвитку шляхом залучення духовних ресурсів – як тих, що мають з'явитися завдяки засвоєнню західних базисних цінностей та набуттю західної ідентичності, так і наявних, обумовлених етнічно-національною українською ідентичністю (що вважається інтелектуальною і політичною елітами близькою до західної), – не спрацьовує. Більш того, недооцінка в процесі модернізації значущості православного типу духовності українського суспільства та його зв'язку з відповідним типом соціальності, обумовлює інституційну, поглиблює духовну та спричиняє ідентифікаційну кризи.

Таким чином, актуальність розкриття і залучення потенціалу духовних ресурсів України за допомогою відповідних інституційних механізмів обумовлена не тільки необхідністю підготовки до радикальних змін у зв'язку з тенденцією, що намічається, – перехід світової спільноти до якісно нового типу сталого розвитку. Вона викликана також потребою відродити ціннісну єдність та цілісність суспільної свідомості країни, інтегрувати по-різному вмотивовані територіальні групи населення (оскільки розкол суспільства перешкоджає будь-якому типу розвитку) і мобілізувати їхні зусилля для досягнення спільних цілей.

Виходячи із зазначеного вище представляє інтерес розгляд змін у світоглядній та науковій постнеокласичній картинах світу, на основі яких багато в чому складаються уявлення про якіс-

но нову модель сталого розвитку людства як духовно-екологічної цивілізації, і поява у різних країнах світу нових самоорганізованих соціоекологічних форм життєдіяльності як осередків ноосфери, які свідчать про формування на глобальному рівні потреби в духовних ресурсах та є викликом для України. Предметом уваги є також деякі унікальні риси православної духовності, залучення потенціалу якої до процесу побудови майбутнього має бути відгуком України на цей виклик.

Світоглядні картини світу Західної і незахідних цивілізацій та їх значення для формування духовно-екологічної моделі сталого розвитку

Численні глобальні кризи – антропологічна, екологічна, енергетична, продовольча, фінансово-економічна та інші, що поставили людство на межу виживання, – є результатом техніко-технологічної експансії Західної техногенної цивілізації в різні регіони світу.

Відповідно до базисних цінностей світоглядної антропоцентричної картини світу сучасного західного суспільства людина розглядається як суб'єкт, що протистоїть природі – об'єкту – та ставиться до неї як до джерела ресурсів. Її призначення полягає у перетворенні природи і підпорядкуванні своїй владі. Ця картина світу ґрунтується також на цінностях індивідуалізму та раціоналізму. Індивідуалізм передбачає самодостатність індивіда як автономної частини цілого, що орієнтується на вільний вибір під свою відповідальність та досягнення особистого успіху (результату), насамперед матеріального. Раціоналізм – інструментальний – забезпечує досягнення максимально корисного результату: економічну ефективність (матеріальні блага), а науковий – винахід не обмежуваних морально-етичними регуляторами нових технологій, необхідних для доступу до ресурсів природи.

Антропоцентрична світоглядна картина світу, що лежить в основі моделі глобалізації, запропонованої Заходом світовій спільноті, яка реалізується ним у власних інтересах та призводить до численних протиріч, конфліктів, криз, неспроможна забезпечити рівноправне співробітництво і сталий розвиток різних країн-учасниць світового процесу, ідея якого була висунута в

Ріо-де-Жанейро в 1992 р. Це свідчить про духовну кризу Західної цивілізації.

Причини цієї кризи, що почали формуватися вже в епохи Відродження-Просвітництва і розкрилися для світової спільноти зі всією очевидністю на стадії постіндустріального розвитку Західної цивілізації в умовах глобалізації, є предметом уваги представників суспільної думки, насамперед західних країн, починаючи з часів Першої світової війни і особливо після Другої світової війни [7, 9, 12, 30, 41, 60, 73, 147 та ін.].

У нинішній час, коли вплив людства на природне середовище набув планетарного масштабу і має катастрофічні наслідки та відбулося усвідомлення того факту, що люди Землі пов'язані один із одним і несуть відповідальність за планету як спільний дім, багато вчених і громадських діячів різних країн поділяють точку зору, згідно з якою настає епоха докорінних змін і переходу світової спільноти до нового типу (моделі) сталого розвитку. Від того, яким буде майбутнє світової цивілізації, багато в чому залежать і перспективи розвитку України.

Перехід до нового типу сталого розвитку може здійснюватися двома шляхами, що визначаються розумінням постіндустріального суспільства [134, с. 32; 146, с. 77 та ін.].

Відповідно до першої точки зору постіндустріальне суспільство розглядається як продовження, особлива стадія техногенного розвитку, що не вимагає зміни базисних цінностей. Зміни відбуваються лише завдяки новим технологіям – у способі життя, соціальних комунікаціях, відносинах між державами. При такому підході сталий розвиток інтерпретується як пролонгація "сьогоднішнього технологічного прогресу, з деякими природозахисними обмеженнями... Ці тлумачення ведуть до здійснення відомої концепції «золотого мільярда»" [134, с. 32].

З іншої точки зору, постіндустріальне суспільство не є продовженням техногенного розвитку, а інтерпретується як початок нового типу цивілізації – духовно-екологічної/ноосферної [146, с. 77]. У літературних джерелах відзначається, що "світоглядні основи нової цивілізації не конфронтують з попередньою парадигмою, але вона має включатися лише як одна з граней до більш широкого цілісного бачення світу" [146, с. 79]. При такому підході "формування постіндустріальної цивілізації має бути

пов'язане не тільки з технологічною революцією, але й із духовною реформацією, критикою і переглядом низки колишніх базисних цінностей техногенної культури (її ставлення до природи, культу сили як основи перетворюючої діяльності, ідеалів суспільства споживання, заснованого на зростанні речово-енергетичного споживання та ін.)" [134, с. 32], виробленням нових цінностей, стратегічних цілей людської діяльності та її етичних регуляторів відповідно із цілісним баченням світу [134, с. 35, 37; 146, с. 78-79].

Духовну реформацію слід здійснювати таким чином, щоб усі незахідні локальні цивілізації¹ (як і країни, що їх утворюють, в тому числі Україна) усвідомлювали її значущість, необхідність своєї участі та внесення власного вкладу до процесу спільної духовної творчості і побудови майбутнього. Необхідність такої участі зумовлена, з одного боку, унікальністю, а з іншого – можливою універсальною значимістю вкладу кожної локальної цивілізації (так само, як і окремої країни). Багато в чому це пов'язано з тим, що в незахідних цивілізаціях, на відміну від Західної, все ще зберігаються традиційні цінності, які базуються на

¹Загальноприйнятої точки зору з питань назв та кількості локальних цивілізацій у науці не вироблено. Так, С. Хантингтон виділяє такі цивілізації: Західна, Російсько-Православна, Конфуціансько-Китайська, Буддистсько-Японська, Ісламська, Індуїстська, ще остаточно не сформована Латиноамериканська та потенційно можлива Африканська [148]. На думку Ю. Пахомова, С. Кримського, Ю. Павленко та інших українських авторів, цивілізаційну структуру сучасного світу утворюють вісім цивілізацій: Західна або Західноєвропейсько-Північноамериканська, Східнохристиянсько-Євразійська, Латиноамериканська, Мусульмансько-Афразійська, Індійсько-Південноазійська, Китайсько-Східноазійська, Японсько-Далекосхідна та Тропічна Африка як квазичивілізаційна спільнота [152]. За відсутності загальноприйнятої термінології Ю. Пахомов і Ю. Павленко вважають, що Східнохристиянсько-Євразійську цивілізацію, до якої належать Росія, Україна та Білорусь, "також можна називати Православно-Слов'янською, Слов'янською або Східнослов'янсько-Православною. Досить часто, особливо в Росії, підкреслюючи домінування в ній російської мови, її називають просто Російською, або, спираючись на традицію євразійців та неоевразійців, – Євразійською" [93, с. 611].

цілісному (холістичному) баченні світу, існуючому завдяки тій або іншій світовій релігії, що конститує цивілізацію та "фіксує цілісний характер буття" [16, с. 129].

Так, "східна традиціоналістська система цінностей вважає людину включеною до організму природи, немов би розчиною у ній; вектор людської активності орієнтований не стільки назовні, скільки усередину, на самовиховання, самообмеження, включення до традиції" [134, с. 34]. Крім того, у східних колективістських культурах, наприклад японській, "особистість визнається нереальною, такою, що не має сутнісного буття" [61, с. 66]. Японський антропологізм, на думку Г. Штейна, проявляється в тому, що розуміння "людини, яка займає свою клітину в межах заданої цілісності", дає нам скоріше «соціальну», ніж онтологічну характеристику індивіда" [61, с. 66-67]. У китайській мові, як показав китайсько-американський антрополог Френсіс Сюй, навіть "немає еквівалента особистості в західному сенсі" [138, с. 34].

Згідно з ідеалами православної культури "рід людський ... лише частина всесвіту і не може розглядатися окремо від нього" [17, с. 184]. Природний світ "не просто наша власність, але дар Бога-Творця... Православ'я на своєму духовному шляху уникає проблеми людського володарювання над світом... Поневолення природи і безсоромна експлуатація природних ресурсів ідентифікуються з «первісним гріхом» Адама..." [17, с. 192].

На слабку виокремленість суспільств Східнослов'янсько-Православної цивілізації із Всесвіту та прагнення жити в гармонії з природою звертають увагу фахівці з цивілізаційних досліджень. Так, І. Яковенко відзначає, що "фундаментальна особливість російської культури полягає в тому, що вона фіксує досягнутий на сьогодні рівень дроблення синкрезису як останній, а далі протистоїть подальшому його дробленню та як абсолютний космічний ідеал бачить ситуацію, коли світ повернеться до вершин синкрезису" [159, с. 248]. Під ним автор розуміє цілісність, не розчленовану на елементи [159, с. 242]. Він вважає, що "установка на синкрезис являє собою системоутворюючу характеристику. Подальші елементи цивілізаційного коду специфікують цю установку або є похідними від неї" [159, с. 255]. Про україн-

ське суспільство М. Юрій пише таке. "Цьому суспільству є абсолютно чужою ідея, яка пустила коріння на Заході, що природа є пізнавальною системою, успішне вивчення якої дозволяє створювати могутні технології. Світогляд, на якому тримається це суспільство, не передбачає інтенсивного пізнання і освоєння природи, результатом чого є безперервне покращення умов людського існування. Він передбачає, скоріше, стійке співробітництво між природою і суспільством, у ході якого природа не тільки приносить суспільству скромні, хоча і постійні продукти харчування, але одночасно немов би санкціонує, виправдовує суспільний устрій і є його відображенням" [157, с. 676]. Існуючі синкретичні (цілісні) програми відтворення соціуму не можна скасувати, вважає І. Яковенко. На його думку, це можливо тільки "разом із фізичною загибеллю їхніх носіїв" [159, с. 238].

У християнській культурі, на відміну від східних, природа не сакралізується¹ і не наділяється свідомістю, як, наприклад, у суспільствах індуїстсько-буддійського культурного ареалу². Як відомо, особистість немов би розчинена у природі (деіндивідуалізована), що є їх ідеалом, морально удосконалюється (спасається) шляхом відмови від активного життя, залишаючи спасіння природи Богів.

На відміну від західної культури для суспільств православної культури ідеалом також не є автономний раціоналістичний індивід, що орієнтується на зовнішнє. Православний ідеал – це особистість іншого типу духовності. Одна з найважливіших унікальних її рис – причетність до особливої цілісності – соборної духовної спільноти всесвітнього масштабу. При цьому особистість не втрачає індивідуальність і свободу волі. Але її активність спрямована не назовні, а перш за все на власне перетворення – духовне вдосконалення в стані любові та духовного єднання зі всіма. Ці цінності православної культури не було втра-

¹ Сакралізація (від лат. *sacrum* – священний) – наділення предметів, речей, явищ, людей священним змістом.

² "Християнське розуміння спасіння ... призвело до десакралізації природи, зруйнувавши східний та античний міфи про божествену природу елементів тварного буття" [78, с. 366].

чено навіть у радянський період. Так, духовність розумілася буденною свідомістю як переважання нематеріальних цінностей над матеріальними, а причетність до соборної духовної цілісності існувала в перетвореній формі колективізму. Певною мірою ці цінності властиві українському суспільству і зараз.

Важко не погодитись з думкою фахівців, які вважають, що пошук у процесі діалогу культур необхідних для всього людства нової системи цінностей та етичних регуляторів може забезпечити "не редукція, а... синтез науки, мистецтва, релігії та філософії, всіх сфер духовної культури" [146, с. 79]. Актуальність цього завдання багато в чому пов'язана з тим, що протягом трьох останніх століть наука і технології розвивалися в межах новоєвропейської духовно-культурної традиції та узгоджувалися лише із західною системою цінностей, відповідно до якої пошук істини не обмежується морально-етичним імперативом. У той же час у східній культурній традиції "істина не відділялася від моральності, і моральне вдосконалення вважалося умовою і підставою для досягнення істини" [134, с. 35-36].

У країнах Східнослов'янсько-Православної цивілізації пізнання також базується на моральних передумовах і має унікальні особливості. "Воно неможливе як чисто розумова діяльність, але являє собою певну синтетичну, цілісну активність, до якої залучаються і думка, і воля, і почуття; і з усіх цих позарозумових складових процесу пізнання вирішальним і найважливішим є любов" [150, с. 179]. Ці положення вивчалися багатьма філософами Срібного віку.

У сучасних умовах антропоцентрична світоглядна картина світу західного походження, що призвела до появи ідеології сцієнтизму, яка стверджує самоцінність та домінуючу роль науки і технології в духовно-культурній сфері та в розвитку суспільства в цілому, все більше виявляє свою неадекватність. Потрібним стає новий незахідний тип інтеграції істини і моральності, коли орієнтирами у виборі певного сценарію розвитку майбутнього світової спільноти будуть служити "не лише знання, але й моральні принципи, що накладають заборону на небезпечні для людини засоби експериментування... та... перетворення" [134, с. 36].

Постнеокласична холістична наукова картина світу й осягнення цілісності буття у світових релігіях як основа для формування духовно-екологічної моделі сталого розвитку

Пошуку нової системи цінностей, необхідних світовій спільноті, сприяють зміни, що відбуваються у науці, – становлення нової наукової картини світу ("системи уявлень про реальність" [91, с. 50]), згідно з постнеокласичною парадигмою¹ та її синергетичною методологією.

Наукова картина світу – це "форма теоретичного знання, що репрезентує предмет дослідження науки відповідно до певного історичного етапу її розвитку, форма, за допомогою якої інтегруються і систематизуються конкретні знання, отримані у різних сферах наукового пошуку" [133, с. 197].

У літературі, зокрема учбовій, синергетика визначається як міждисциплінарний напрям наукових досліджень, який "дає принципово нове розуміння процесів розвитку природи і суспільства. У її основі лежать ідеї цілісності ("взаємозв'язку всього з усім"), системності світу, спільних закономірностей розвитку всіх рівнів матеріальної й духовної реальності" [83, с. 73].

На постнеокласичному етапі формується уявлення про те, що шлях розвитку науки (на відміну від попереднього періоду, який відзначався спеціалізацією кожної окремої сфери знання та відокремленням наукових дисциплін, що шкодило цілісному баченню світу) характеризується синтезом накопиченого у різних сферах матеріалу і становленням спільного погляду на

¹ Особливості класичної науки (кінець XVII – перша половина XIX ст.) визначають концентрацію уваги суб'єкта на об'єкті дослідження. При цьому засоби дослідження об'єкта і все, що характеризує самого суб'єкта, не є предметом дослідницької уваги. У неокласичній науці (кінець XIX – середина XX ст.) об'єкт дослідження розглядається лише у зв'язку з тими засобами і дослідницькими операціями, які використовувались суб'єктом для отримання знань про нього. Увага дослідника у постнеокласичній науці (остання чверть XX ст.) зосереджується не лише на досліджуваному об'єкті і засобах його дослідження, але й на феноменах власної свідомості – цінностях, які він сам розділяє, усвідомлюючи при цьому причини, через які він мислить, приймає рішення і діє саме так, а не інакше [49, с. 619-636].

світ – природу і людство як єдине ціле, що розвивається за спільними законами.

Представники соціально-гуманітарних наук [37, с. 30; 44, с. 66-67; 61, с. 27 та ін.] у своїх дослідженнях починають враховувати той факт, що сучасні теорії природознавства все більше схиляються до визнання дії антропного принципу як системоутворюючого фактора Всесвіту. "Цей принцип знімає конфлікт між природничим та гуманітарним знанням, розмиває межі конкретних речей і виводить на перший план взаємодію, стосунки між ними" [44, с. 67].

Сутність антропного принципу (який було сформульовано А. Уолесом, К.Е. Цюлковським, Р. Дике, Г.М. Ідлісом, А.Л. Зельмановим, Б. Картером), пише у своїй книзі "Нелінійний Всесвіт: новий дім для людства" професор МДТУ ім. Н.Е. Баумана, МАІ та МДУ, академік РАПН і Російської академії космонавтики Л.В. Лесков, "полягає у визнанні органічної єдності людини і світу. Границя суб'єкт-об'єкт розмивається, суб'єкт виявляється вбудованим у зовнішній світ. Антропний принцип стверджує зв'язок між фундаментальними властивостями Всесвіту і фактом існування в ньому людини" [70, с. 292].

Згідно із гіпотезою, яка розповсюджена серед представників природничих наук, існує єдине поле енергії (енергоінформаційне поле, поле свідомості тощо), фізична природа якого ще не встановлена. За однією з версій – це вакуумне/торсіонне поле. Можливо, єдине поле є джерелом усіх сил та законів природи, усіх явищ Всесвіту. Відповідно до однієї з інтерпретацій єдиного поля воно присутнє у моделі динамічної структури світу у кожному процесі самоорганізації та має безкінечно велику енергію¹. Єдине поле являє собою ідеальне трансцендентне начало. Воно має творчі властивості і визначає "закони стійкості динамічної структури світу у вигляді структури просторово-часового

¹ Єдине поле "є провідним центром виникнення потоків часу і сполучених із ним потоків енергії, ... які і визначають виникнення й існування всіх відомих науці структурних елементів Всесвіту. Вибух «речовинної» сингулярної точки, яка належала такому субпростору єдиного поля, ймовірно, привів до виникнення Всесвіту за сценарієм, прийнятим астрофізикою – Великого Вибуху" [16, с. 129].

континууму процесів самоорганізації різних видів матерії, що виникають з єдиного поля" [16, с. 129].

Солідаризуючись із наведеною вище точкою зору, академік РАПН В.О. Чауселі, директор Науково-дослідницького інституту процесів стійкого розвитку ім. М. Мамардашвілі, пише про те, що людина і оточуючий світ "являють собою речові динамічні структури ... єдиного поля". На його думку, людина – це "світопрояв, що об'єднує у собі самоорганізацію ідеального і матеріального начала, ... його цілісність зі світом обумовлена єдиними процесами самоорганізації всіх відомих структурних речовинних утворень (елементарних часток, атомів, молекул і т.ін.), з яких він і світ складаються" [155, с. 123].

На етапі постнеокласики розуміння ноосфери («сфери розуму», від гр. *noos* – розум), на відміну від колишнього її розуміння як сфери людського розуму (термін введено до науки у 1927 р. французами Е. Леруа і П. Тейяром де Шарденом), "розширяється до масштабів усього Всесвіту" [421, с. 153]. Ноосфера розглядається як "нова якісна властивість цілісності у розвитку біосфери, людини і світу". При цьому цілісність визнається головною якістю ноосфери [155, с. 122].

У філософській літературі відзначається, що "дані, отримані у квантово-релятивістській фізиці, у сучасних дослідженнях свідомості та інших сферах науки минулого століття, здійснили радикальний вплив на розуміння психіки і людської природи" [37, с. 30]. На думку представників суспільних наук (філософів, соціологів тощо), ці дані "недвозначно підводять до погляду, який відстоювали всі містичні традиції в усі віки: за певних обставин людина може функціонувати і як широке поле свідомості, яке трансцендує обмеження фізичного тіла, ньютонівського простору і часу, лінійної причинності" [37, с. 30; 83, с. 55]. Із сучасного стану природознавства, пише Л. Лесков, витікає "неминучість визнання автономності свідомості по відношенню до соми¹ і неспроможності більш ніж столітніх спроб звести її лише до функції складноорганізованої структури мозку" [70, с. 294]. Це свідчить про надзвичайну значущість у світі

¹ Сомат (від гр. *soma*) – тіло.

свідомості людини. Від її стану залежать етичні регулятори сталого ноосферного розвитку суспільства і природи. Більш того, "будь-які викривлення людської свідомості, які не піддаються етичному контролю, можуть руйнувати гармонію єдиного світу свідомості Всесвіту..." [27, с. 47].

У результаті визнання сучасною наукою свідомості як фізичної реальності стало можливим говорити про ментальну фізику, або квантову фізику свідомості [27, с. 48]. Про те, що свідомість все активніше вводиться до сфери досліджень фізики, свідчить організація на базі Курчатівського інституту РАН (перетвореного на національний дослідницький центр у ході реформи академічної науки, що розпочалася в Росії) когнітивного інституту, який вивчає свідомість людини. Коментуючи факт його утворення, президент Російського наукового центру "Курчатівський інститут", академік РАН Є. Веліхов звернув увагу на те, що, вивчаючи "таку сферу, як духовне життя, потрібно враховувати величезний релігійний досвід" [20]. З позицій холістичної наукової парадигми це можна пояснити тим, що "релігія фіксує цілісний характер буття у вигляді божественної сутності творення, фактично, самоорганізації всього існуючого і його сталого розвитку" [16, с. 129]. Крім того, незважаючи на те, що постнеокласична наука розробляє теорії єдиного поля (трансцендентного Абсолюту) і намагається їх перевіряти, а також зміну аналітичної парадигми пізнання синтетичною, яка відбувається сьогодні [61, с. 26], вона не має доступу до трансцендентного. Жодний інструмент не дозволяє прямо його спостерігати й фіксувати цілісність буття – єдність усіх форм життя у Всесвіті.

"Цілісність, будучи субстанційним¹ аспектом системи, - пише Р. Баранцев, – осягається інтуїтивно"[61, с. 26]. Здатністю до зв'язку із трансцендентним через трансцендування і осягнення (переживання) цілісності буття, у якому відсутнє протиставлення суб'єкта та об'єкта, володіє людська свідомість.

¹ Субстанційний (від лат. substantia) – суттєвий, той, що лежить в основі.

У традиціоналістських цивілізаціях¹ завдання релігійних систем (що включають унікальні холістичні духовні практики: індуїзм – йогу, китайська та японська духовні традиції – дзен, іслам – суфізм, православ'я – ісихазм тощо, які передбачають неаналітичні форми пізнання істини та осягнення цілісності буття шляхом трансцендування та доступу до трансцендентного Абсолюту), полягає в підтримці у людини через її свідомість причетності до всесвітньої цілісності. В кожній культурі вона інтерпретується по-різному. Як пише російський вчений-фізик С. Хоружий, широко відомий завдяки своїм філософським роботам з методології східнохристиянського дискурсу енергії, отриманий людиною через переживання почуття "холістичної реалізації всеєдності" [149, с. 418] релігійний досвід причетності до цілісності, який багато в чому не рефлектується, через низку опосередкувань, безумовно, впливає на формування в традиційних суспільствах певного типу особистості (характерні світоглядні картини світу, форми пізнавальної активності, зразки соціальної поведінки, засоби соціальної діяльності тощо), а також становлення суспільного ідеалу.

Як вже відзначалось, у православ'ї ідеальний тип особистості характеризується причетністю до особливої всесвітньої цілісності – соборної духовної спільноти. Через зв'язок із трансцендентним, що здійснюється "шляхом синергії"² – координації, узгодженості, співробітництва людських енергій і благодаті" [59, с. 64] (тобто завдяки енергійним взаємодіям незначної сили), ця особистість не прагне прямого зовнішнього підпорядкування природи і суспільства, а перетворюється зсередини у стані любові і духовного єднання з усіма. Риси православ'я, пише В. Зеньковський, відомий представник Руського зарубіжжя (богослов, філософ, психолог і педагог українського походження), це "духовна цілісність і органічний синтез, прийняття світу

¹ До традиціоналістських цивілізацій деякі вчені, наприклад В.С. Стьопін, відносять всі локальні цивілізації, окрім Західної [134].

² Поняття "синергія" широко використовувалось у православному святоотецькому богослов'ї, починаючи з IV століття. Це є свідченням того, що православний синергізм набагато старший за сучасну синергетику.

без нехтування будь-яким боком у ньому, але з тим більшою силою виступаючий задум перетворення натурального порядку буття у благодатний, звернення до свободи людини і подолання індивідуалізму в атмосфері соборності..." [59, с. 25].

Синергетика також визнає роль незначних "мізерних за енергією флуктуацій", які у складних системах Всесвіту, в тому числі таких, що саморозвиваються, людинорозмірних, можуть одночасно радикально змінити їх структуру у певній точці біфуркації [27, с. 47; 134, с. 35]. У сучасних умовах її завдання, відзначає член комітету постійно діючої у Росії Міждисциплінарної наукової конференції "Етика і наука майбутнього", головний науковий співробітник Інституту сходознавства РАН Т. Григор'єва, полягає у тому, щоб "осмислити закони духовної Еволюції, щоб світ самопізнав себе як Ціле, а не рухався всліпу, захоплюваний то однією, то іншою крайністю" [35, с. 50].

Згідно із постнеокласичною науковою картиною світу визнається, що наука та релігія, кожна зберігаючи свою специфіку, "мають можливість підійти до опису буття як єдиної цілісності, доповнюючи один одного у пізнанні" такого неоднозначного і безкінечного за змістом феномену [16, с. 129]. Дослідники відзначають, що союз науки і релігії, необхідний для протидії руйнівним тенденціям техногенної цивілізації [29, с. 92], повинен привести до зміни світогляду перш за все творчої і політичної еліти людства. "Наука повинна допомогти політикам зрозуміти, що головним ресурсом суспільства є рівень його духовного розвитку, який визначає сталість життєвої траєкторії ("світової лінії" ...) окремої людини і людства в цілому, інакше світовій спільноті не вийти з кризи" [16, с. 127].

Таким чином, на етапі постнеокласики у межах холістичної наукової картини світу складається синергетичне світобачення. Засноване на синтезі досягнень сучасних природничих наук, здобутих головним чином у західних країнах, і традиційних цінностях східних культур¹, воно дозволяє визнавати Природу як суб'єкта [35, с. 50], розробляти теорії єдиного поля енергії (свідомості тощо), "розглядати будь-які системи не у вигляді

¹ В Україні та Росії цей напрям суспільної думки, який має кілька різновидів, називається філософією космізму.

незалежних сутностей ..., а як такі, що складаються зі спільних для всіх систем (соціуму і природи) процесів самоорганізації" та розкриває "можливості синергетичного управління процесом розвитку самого себе – людиною, суспільством, людством" [16, с. 128]. У результаті такого багатовимірного підходу, вважають його представники, людство отримує принципову можливість управляти процесами формування ноосфери, що обумовлює "необхідність дотримання законів етики (як законів сталості динамічної структури людини, суспільства і природи) і надзвичайно підвищує значущість світоглядних ціннісно-сміслових (духовних) характеристик свідомості людини (суспільства)" [16, с. 128-129].

Однак становлення постнеокласичної холістичної наукової картини світу здійснюється без урахування унікального типу духовності українського та інших суспільств, що утворюють Східнослов'янсько-Православну цивілізацію, та їх духовних ресурсів, які визначаються, насамперед, розумінням Всесвіту як соборної духовної цілісності, що об'єднує всіх енергією любові. Це є наслідком відсутності концептуальної ідеальної моделі Східнослов'янсько-Православної цивілізації. За таких обставин модель майбутнього світової спільноти як духовно-екологічної цивілізації, у якій духовним ресурсам відводиться провідна роль, що формується багато в чому на основі постнеокласичної наукової картини світу, буде неадекватною для країн Східнослов'янсько-Православного духовно-культурного ареалу (а також для всієї світової спільноти), бо вона не здатна забезпечити наукову основу залучення їх унікальних духовних ресурсів до процесу спільного сталого розвитку і рівноправного співробітництва з іншими країнами в інтересах усього людства.

У зв'язку із зазначеним вище, особливий інтерес викликають нові соціоекологічні форми життєдіяльності, що самоорганізуються в різних цивілізаційних духовно-культурних ареалах за власною ініціативою людей на основі самобутніх цінностей гармонійного співіснування людини (місцевих громад) та природи.

Самоорганізовані соціоекологічні форми життєдіяльності на локальному рівні як осередки сталого розвитку

В Україні, як і в інших країнах, йде пошук більш природних за своїм змістом соціоекологічних форм життєдіяльності. У їх числі – самоорганізовані екологічні поселення (екосела). Вони набули розповсюдження у другій половині минулого століття в Англії, Бельгії, Бразилії, Болгарії, Індії, Італії, Канаді, Німеччині, Росії, Румунії, США, Франції, а також в Україні та інших країнах. Це нова форма добровільного об'єднання людей за місцем проживання у громади, які живуть у гармонії з природою. Так, наприклад, у Німеччині (Штейнберг) екологічне поселення "Брама життя", спеціально утворене у 1985 р. як міжнародна модель екологічної громади, покликане продемонструвати нову форму спільного проживання. Дуже інтенсивно на Заході проводиться також пошук нової духовності і колективності у рамках численних груп духовного, філософсько-релігійного і релігійного змісту. Вони виражають невдоволеність сучасним суспільством, протест проти надмірного споживання, дегуманізації, зниження емоційності у стосунках між людьми та ін. У рамках цих груп відбувається пошук нових форм об'єднань та колективності – утворюються спільноти людей або комуні, які нагадують перші християнські общини, але мають сучасну специфіку [37, с. 173, 187-188]. В Україні (за даними 2006 р.) лише читачами книг В. Мегре було утворено 32 екологічних поселення у $\frac{3}{4}$ областей [14]. Деякі з них, а також чимало інших (про які немає надійної статистичної і аналітичної інформації) ґрунтуються на цінностях православної культури.

Однією з форм реалізації на практиці духовно-екологічної моделі сталого розвитку є соціоекополіси. Ідея їх створення, що стала дуже популярною у низці країн Східної і Західної Європи, "виникла як спроба сформувати своєрідну альтернативу техногенній концепції міст-заводів" [124, с. 910]. В Україні вона втілюється у м. Рені Одеської області у рамках проекту "Місто, благодатне для життя дітей".

У літературі відзначається, що "соціоекополіс є територіальною структурою, яка може забезпечити створення якісно нового середовища розвитку в межах юридичної компетенції територіальної громади. Фактично це передбачає формування осередків ноосфери в межах муніципальних утворень і їх асоціацій" [124, с. 911], що діють як територіальні корпорації, з мак-

симальним залученням громадян і економічних суб'єктів до вирішення соціально-економічних проблем у рамках комплексних програм розвитку регіону [124, с. 910-913].

Розроблений українськими вченими проект "Соціоекополіс" включає сім ключових напрямів, у їх числі – духовний розвиток територіальної громади. У межах цього напрямку передбачається "створення і посилення соціально-корпоративного потенціалу громади", тобто її вмотивованості як необхідної умови активізації діяльності "шляхом розвитку культурних традицій, етики, духовності, психологічних методик спілкування" [16, с. 912].

Таким чином, поява у різних частинах світу, в тому числі в Україні, нових соціоекологічних форм життєдіяльності – осередків ноосферного розвитку за ініціативою самих громадян, у процесі самотворчості і самопереорієнтації первинних локальних спільнот, свідчить про наявність тенденції коеволюційного розвитку людства – у діалозі з природою. Зрозуміло, що в країнах різної цивілізаційної приналежності цей діалог має свої унікальні особливості.

Резюмуючи викладене вище, можна констатувати таке.

1. Існування духовної кризи Західної техногенної цивілізації, орієнтованої на споживання. Про наявність такої кризи свідчить запропонована Заходом в односторонньому порядку світовому співтовариству модель глобалізації, яка реалізується ним у своїх власних інтересах. Ця модель, в основі якої – антропоцентрична світоглядна картина світу сучасного західного суспільства, що протиставляє людину природі як джерелу ресурсів та базується на цінностях індивідуалізму (приматі частини, тобто індивіда, над Всесвітом) і раціоналізму, орієнтованих на зростання споживчих стандартів, які не обмежені морально-етичним імперативом, породжує численні глобальні кризи. Вона неспроможна забезпечити рівноправне співробітництво та сталий розвиток усіх країн світу.

2. Зміни, що відбуваються в світоглядній та науковій постнеокласичній картинах світу. Вони свідчать про такі тенденції:

а) формування на основі синергетичного підходу холістичного (цілісного) сприйняття світу, у якому знімається бар'єр між суб'єктом та об'єктом пізнання, а також визнається, що люд-

ство і природа мають єдину динамічну структуру процесів самоорганізації та розвиваються за спільними законами; визнання автономності свідомості людини по відношенню до тіла і неспроможності більш ніж столітніх спроб звести її лише до функцій мозку. Це обумовлює зростаючу значимість якісних характеристик людської свідомості – ідеалів та базисних цінностей, моральних норм тощо, тобто духовних ресурсів;

б) появу нових уявлень про прогрес людської цивілізації та його розуміння як духовного, а не науково-технічного;

в) зростаюча значимість релігії в суспільстві, що формує цінності і моральні норми, які не протиставляють людину природі і дають їй уявлення про світ як цілісну систему, забезпечуючи при цьому через духовні практики, тобто неаналітичним шляхом, доступ до трансцендентного як джерела духовної творчості.

3. Становлення численних осередків ноосфери – екологічних поселень та соціокополісів, які формуються "знизу" (у різних частинах світу, в тому числі в Україні) на первинному рівні соціальної самоорганізації, у процесі самотворчості та самопереорієнтації локальних спільнот у режим діалогу з природою, який має у кожній цивілізації свої унікальні особливості.

4. Перехід світової спільноти до духовно-екологічного (ноосферного) типу сталого розвитку дуже ймовірний у середньостроковій перспективі (за 25-30 років), що зумовлює першочергову значимість духовних ресурсів.

5. Становлення постнеокласичної холістичної наукової картини світу, на основі якої багато в чому формується модель майбутнього світової спільноти як духовно-екологічної цивілізації, у якій духовним ресурсам відводиться провідна роль, здійснюється без урахування православного типу духовності українського суспільства та залучення його унікальних духовних ресурсів, що є наслідком відсутності концептуальної ідеальної (у розумінні М. Вебера) моделі Східнослов'янсько-Православної цивілізації, а на її основі – концептуальної ідеальної цивілізаційно-національної моделі українського суспільства. За таких обставин модель майбутнього світової спільноти як духовно-екологічної цивілізації буде неадекватною для України (а також всієї світової спільноти), бо вона не здатна забезпечити наукову

основу залучення її унікальних духовних ресурсів до процесу сталого розвитку і рівноправного співробітництва з іншими країнами світу в інтересах всього людства. Це буде свідчити про неспроможність України адекватно реагувати на виклики часу та бути суб'єктом як власного сталого розвитку, так і світової спільноти.

6. Необхідність розкриття та залучення унікальних духовних ресурсів, визначених православним типом духовності українського суспільства, що зумовлюють його роль як суб'єкта історії. Значимість духовних ресурсів – ідеалів, які ніхто не заперечує, базисних цінностей, форм осягнення істини, норм вищого абсолютного порядку тощо – визначається перш за все внутрішніми потребами країни. Тільки ці ресурси можуть бути базою для соціальної інтеграції, вироблення стратегічних цілей якісно нового типу сталого розвитку і засобів їхнього досягнення. Крім того, дані ресурси повинні стати підставою для формування за участі України стратегічних цілей розвитку планетарного масштабу та розробки шляхів їх реалізації, що забезпечать перехід світової спільноти до духовно-екологічного типу сталого розвитку.

При розробці стратегій розвитку України, які мають забезпечити її перехід до постіндустріального суспільства та становлення як суб'єкта сталого розвитку, що вносить свій вклад до загальносвітового прогресу, доцільним є таке.

1. Обов'язкове включення до стратегій, концепцій, програм та планів (державних, регіональних, муніципальних тощо), що передбачають розвиток різних сфер життя українського суспільства, самостійного напрямку зі створення інституційних механізмів формування умов для розвитку духовного потенціалу людини та суспільства.

2. Переорієнтація всієї системи освіти на виховання духовної людини, формування ноосферного світогляду, розвиток духовних здібностей – інтуїтивного та духовного видів інтелекту, цілісного (синтетичного) творчого мислення, здатності навчатися та мислити спільно тощо.

3. Наукове забезпечення своєчасної підготовки переходу українського суспільства до духовно-екологічного типу сталого розвитку.

За результатами конкурсів на основі державного замовлення, за участю благодійних фондів та інших зацікавлених сторін, науковим колективам, які слід сформувати з представників різних галузей знання, необхідно доручити таке.

3.1. Розробити методичні процедури діагностування існуючого стану та потенціалу специфічних духовних ресурсів у різних сферах життєдіяльності українського суспільства.

3.2. Здійснити прогностичну розробку стратегічних духовних орієнтирів сталого розвитку України на середньострокову перспективу – 25-30 років.

3.3. Розробити інституційні механізми та оригінальні соціальні технології поетапного залучення і подальшого розвитку потенціалу специфічних духовних ресурсів у різних сферах життєдіяльності українського суспільства через відповідне реформування соціальних інститутів та переорієнтацію систем управління зі стратегічної мети зростання споживчих стандартів і досягнення добробуту індивідів на мету духовного вдосконалення особистості, спільнот, колективів та суспільства в цілому і його коеволюційного розвитку – у діалозі з природою.

3.4. Дослідити на базі проекту, що реалізується у м. Рені Одеської області (порівняно із закордонним досвідом), можливості ноосферного розвитку міст у межах соціоєкополісів на основі власних духовних ресурсів, виявити унікальні чинники та механізми їх залучення, що можуть забезпечити становлення в Україні соціоєкополісів, а також доцільність реалізації експериментальних (пілотних) проектів такого типу.

3.5. Вивчити досвід життєдіяльності екологічних поселень (селищ) в Україні, їх унікальні особливості (які відрізняються від закордонних), а також проблеми, що перешкоджають розвитку, та можливості їх вирішення.

3.6. Розробити пропозиції щодо створення умов, необхідних для проведення моніторингу підготовки поетапного переходу українського суспільства до духовно-екологічного (ноосферного) типу сталого розвитку.

4. Проведення за методикою Г.П. Щедровицького, яка може дати швидкий результат, серії семінарів на тему: "Духовний потенціал України: можливості його залучення для інтеграції суспільства та переходу до духовно-екологічного типу стало-

го розвитку". До числа учасників семінару необхідно включити представників різних верств українського суспільства – етнічних, професійних, конфесійних (у тому числі священнослужителів) та ін., що проживають у різних регіонах країни. Ця методика шляхом специфічної діалогової процедури дозволяє організувати колективний холістично спрямований пізнавальний процес, що приводить до узгодженості, творчого злиття свідомостей та отримання багатовимірного знання.

За матеріалами роботи семінарів доцільно підготувати для органів державної влади підсумковий документ, що має містити конкретні пропозиції та управлінські механізми їх поетапного втілення.

Література до частини II

1. Агафоненко О.Ю. Оценка региональных конкурентных преимуществ Донецкой области / О.Ю. Агафоненко // Экономика и право. – 2007. – № 1. – 21-25.

2. Александров І.О. Стратегія сталого розвитку регіону: моногр. / І.О. Александров, О.В. Половян, О.Ф. Коновалов, О.В. Логачова, М.Ю. Тарасова; за заг. ред. д.е.н. І.О. Александрова / НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк: Вид-во «Ноулідж», 2010. – 203 с.

3. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контекст: моногр. / Міжнар. рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М. З. Згуровський. – К.: НТУУ «КПІ», 2010. – Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку. – 359 с.

4. Антонюк В.П. Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку: моногр. / НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2007. – 348 с.

5. Бабаєв В. Сталий та безпечний розвиток мегаполіса: економічні, соціальні, екологічні аспекти / В. Бабаєв // Управління сучасним містом. – К., 2004. – С. 62-64.

6. Барсуков І.Е. Защищая интересы: механизм управления по интересам жителей в контексте обеспечения устойчивого развития крупного города / И.Е. Барсуков // Российское предпринимательство. – 2008. – № 2, вып. 2. – С. 66-69.

7. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М.: Логос, 2002. – 390 с.

8. Безтелесна Л.І. Управління людським розвитком та його фінансове забезпечення в Україні: оцінка та перспективи: моногр. / Л.І. Безтелесна. – Рівне: Нац. ун-т водного господарства та природокористування, 2010. – 361 с.

9. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

10. Білорус О.Г. Глобальний сталий розвиток: моногр. / О.Г. Білорус, Ю.М. Мацейко. – К.: КНЕУ, 2006. – 488 с.

11. Близнюк В. Оцінка людського потенціалу економічного зростання України: теорія і практика / В. Близнюк // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 5. – С. 30-34.

12. Бодрийяр Ж. Общество потребления / Ж. Бодрийяр. – М.: Республика: Культурная революция, 2006. – 269 с.

13. Быстряков И.К. Социальные факторы обеспечения эколого-ориентированного развития экономики / И.К. Быстряков // Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / под ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД "Университетская книга", 2007. – С. 943-962.

14. Быть добру // Международная ежемесячная газета. – 2006. – №8. – С. 3.

15. Валовий регіональний продукт за 2001-2008 роки. – К.: Держкомстат України, 2010. – 145 с.

16. Ванярхо В.Г. Поиск законов устойчивости в неустойчивом мире: стратегии избавления человечества от самоуничтожения / В.Г. Ванярхо // «Дельфис. Ежегодник»: Материалы II Всероссийской междунар. конф. «Этика и наука будущего. На пути к духовно-экологической цивилизации». – М., 2002. – С. 126-131.

17. Варфоломей (патриарх) Приобщение к таинству: Православие в третьем тысячелетии / Всесвятейший Вселенский Патриарх Варфоломей. – М.: Эксмо, 2008. – 368 с.

18. Василенко В.Н. Конкурентоспособность регионов: истоки, оценки и перспективы / В.Н.Василенко, О.Ю.Агафоненко, В.Е.Будяков. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2008. – 363 с.

19. Васильченко Г.В. Формування системи взаємодії учасників сталого місцевого розвитку / Г.В. Васильченко // Економіка Крима. – 2010. – №3(32). – С. 16-19.

20. Велихов Е. Чтобы не уничтожить самих себя: интервью / Е. Велихов // Аргументы и факты. – 2010. – № 5. – С. 3.

21. Винников О. Соціальне підприємництво: годі бажати, як краще / О. Винников // Пріоритети. – 2003. – № 4(10). – С. 22-28.

22. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2010 році: стат. зб. / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 367 с.

23. Владимцев Н.В. Территориальное стратегическое планирование устойчивого развития регионов / Н.В. Владимцев

// Региональная экономика: теория и практика. – 2008. – № 13. – С. 20-28.

24. Волинський Г. Про соціальну диференціацію населення / Г. Волинський // Економіка України. – 2008. – № 2. – С. 79-84.

25. Воловодова Е.В. О социокультурной специфике субъектности территориальной общины: организационный аспект / Е.В. Воловодова, А.О. Касперович // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №1. – С. 103-119.

26. Волошин В.В. Про системний підхід до концепції стійкого розвитку та її інтерпретації стосовно України / В.В. Волошин, І.О. Горленко, В.П. Кухар, В.М. Ромашов // Український географічний журнал. – 1995. – №3. – С.3-10.

27. Волченко В.Н. Целостное миропонимание и экзотика XXI века / В.Н. Волченко // «Дельфис. Ежегодник»: Материалы II Всероссийской междунар. конф. «Этика и наука будущего. На пути к духовно-экологической цивилизации». – М., 2002. – С. 46-52.

28. Всеобщая декларация прав человека. Резолюция 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.

29. Гайденко П.П. К проблеме становления новоевропейской науки / П.П. Гайденко // Вопросы философии. – 2009. – №5. – С. 80-92.

30. Гвардини Р. Конец Нового времени / Р. Гвардини // Вопросы философии. – 1990. – №4. – С. 127-162.

31. Глич-Золотарева М. Разграничение компетенции: от предела полномочий к устойчивому развитию / М. Глич-Золотарева, Н. Добрынин // Федерализм. – 2007. – № 4. – С. 3-23.

32. Горська О.В. Регіональне структурне регулювання індустріальної економічної системи: моногр. / О.В. Горська; за ред. С.І. Дорогунцова. – К.: Наук. світ, 2003. – 275 с.

33. Гошовська В. А. Соціальна домінанта національної безпеки: актуальні проблеми: моногр. / В.А. Гошовська. – К.: Видавничий Дім «Корпорація», 2004. – 196 с.

34. Гражданство: Энциклопедический словарь // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/es/16837/гражданство>.

35. Григорьева Т.П. Метафизика Земли (посвящается памяти Сергея Павловича Курдюмова) / Т.П. Григорьева // Дельфис. – 2010. – №1. – С. 47-51.

36. Грішнова О.А. Людський розвиток: навч. посіб. / О.А. Грішнова. – К.: КНЕУ, 2006. – 308 с.

37. Гуревич П.С. Феномен деантропологизации человека // Вопросы философии. – 2009. – №3. – С. 19-31.

38. Декларация Конференции ООН по проблемам окружающей человека среды, Стокгольм, 5-16 июня 1972 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/conferen/humanenv/declarathenv.html>.

39. Декларация тысячелетия ООН. Резолюция 55/2 Генеральной Ассамблеи от 8 сентября 2000 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml.

40. Державна цільова соціальна програма подолання та запобігання бідності на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2011 р. № 1057 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua>.

41. Джекобс Д. Закат Америки. Впереди Средневековье: пер. с англ. / Д. Джекобс. – М.: Изд-во "Европа", 2006. – 264 с.

42. Дмитриевский И.М. Фундаментальная роль реликтового излучения Вселенной / И.М. Дмитриевский // «Дельфис. Ежегодник»: Материалы II Всероссийской междунар. конф. «Этика и наука будущего. На пути к духовно-экологической цивилизации». – М., 2002. – С. 148-153.

43. Додаткові доходи на соціальну сферу. Прес-служба Президента України 14.03.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rada.gov.ua>.

44. Донченко Е.А. Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социальной жизни) / Е.А. Донченко. – К.: Знання, 2005. – 323 с.

45. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): моногр. / О. Донченко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

46. Дорога к дому [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wayhome.org.ua>.

47. Економічна енциклопедія: у трьох томах. – Т. 2 / редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2000. – 864 с.

48. Ємельяненко Л.М. Відтворення інтелектуального потенціалу нації як провідний чинник збалансування інноваційно-технологічного і соціально-економічного розвитку / Л.М. Ємельяненко // Зайнятість та ринок праці: міжвід. наук. зб. НАН України і Мінпраці та соціалітики України. – К.: РВПС України НАН України, 2009. – Вип. 21-22. – С. 3-24.

49. Єрмакова О.А. Підвищення конкурентоспроможності приморських регіонів України на основі кластерної моделі: автореф. дис. канд. екон. наук / О.А. Єрмакова. – Одеса, 2010. – 19 с.

50. Жеребин В.М. Уровень жизни населения / В.М. Жеребин, А.Н. Романов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 592 с.

51. Забелин С. Глобализация или устойчивое развитие / С. Забелин, Д. Кортеж, Д. Медоуз и др. // Социально-экологический союз, 1998. – С. 22-25.

52. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ / Бюро інформації Організації Об'єднаних Націй, 1968. – С. 10.

53. Закон України "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України" № 1602-III від 23.03.2000 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 25. – Ст. 195.

54. Закон України "Про місцеві державні адміністрації" № 586-XIV від 09.04.1999 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 20-21. – Ст. 190.

55. Закон України «Про Державний бюджет України на 2011 рік». 23 грудня 2010 року. – № 2857-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

56. Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік. Людський розвиток і європейський вибір України. – ПРООН Україна, травень 2008 р. – 123 с.

57. Згуровський М. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2006. – №19 (598). – 20-26 трав.

58. Зеленко О.О. Соціально-відповідальний маркетинг як невід’ємна складова соціальної відповідальності бізнесу / О.О. Зеленко // Економічний простір. – 2008. – № 19. – С.118-122.

59. Зеньковский В. Смысл православной культуры / В. Зеньковский; сост., предисл. В.Л. Шленова. – М.: Изд-во Средненского монастыря, 2007. – 272 с.

60. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М.: ГУ-ВШЭ, 2000. – 608 с.

61. Колесниченко Ю.В. Личность в евразийстве. Гносеологические основания / Ю.В. Колесниченко. – М.: Альфа-М, 2008. – 144 с.

62. Колинченко И.П. Уровень и качество жизни населения и пути их повышения в Российской Федерации: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / И.П. Колинченко. – Воронеж, 2006. – 167 с.

63. Комплексная программа реализации на национальном уровне решений, принятых на Всемирном саммите по устойчивому развитию на 2003-2015 гг., утвержденная постановлением Кабмина Украины от 26 апреля 2003 г. № 634 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rada.gov.ua>.

64. Конвенція про основні цілі та норми соціальної політики: Міжнародний документ від 22.06.1962 № 117/ Міжнародна організація праці [Електронний ресурс] // Режим доступа: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

65. Конкурентоспособность регионов: теоретико-прикладные аспекты / под ред. Ю.Н. Перского, Н.Я. Калюжной. – М.: ТЕИС, 2003. – 472 с.

66. Корпоративна соціальна відповідальність Intel в Україні: розвиваючи інформаційне суспільство в Україні, готуючи нові покоління молоді до економіки знань [Електронний ресурс]. – Режим доступа: // http://www.csr-ukraine.org/korporativna_socialna_vidpovidaln2.html.

67. Корпоративна соціальна відповідальність: моделі та управлінська практика: посібник / М.А. Саприкіна, М.А. Саєн-

сус, А.Г. Зінченко та ін.; наук. ред. А.С. Редькін. – К.: Видавництво «Фабованій лист», 2011. – 480 с.

68. Кухар В.П. Концепція переходу України до сталого розвитку / В.П. Кухар, Б.В. Буркинський, М.А. Голубець та ін. // Вісник НАН України. – 2007. – №2. – С. 14-44.

69. Лемдяев А.В. Конкурентоспособность: региональный вектор / А.А.Лемдяев // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. – 2010. – № 2 (22). – № гос. рег. статьи 0421000034/0023. – Режим доступа к журн.: <http://uecs.mcniip.ru>.

70. Лесков Л.В. Нелинейная Вселенная: новый дом для человечества / Л.В. Лесков. – М.: Изд-во "Экономика", 2003. – 446 с.

71. Макарян А.С. Глобальная экономика и человеческий потенциал / А.С. Макарян // Труд за рубежом. – 2003. – №3. – С. 3-21.

72. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. I. / К. Маркс. – М.: Политиздат, 1973. – 907 с.

73. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе. – М.: REFL-book, 1994. – 368 с.

74. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл. – Т. 1; пер. с англ. – М.: Изд. группа «Прогресс», 1993. – 416 с.

75. Маряшина О.Н. Формирование стратегии устойчивого развития субъектов местного самоуправления / О.Н. Маряшина // Современный менеджмент как ключ к подъему экономики региона: сб. науч. тр. – Вып. 7. – Орел: ОРАГС, 2006. – С. 153-160.

76. Межа бідності в Україні та Європі. Z-Україна. Аналітика. Статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zet.in.ua>.

77. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах: Принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml.

78. Мейендорф И. Введение в святоотеческое богословие / И. Мейендорф. – Минск: Лучи Софии, 2007. – 384 с.

79. Мельник В.Л. Проблемы этики в обеспечении устойчивого развития // Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / под ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД "Университетская книга", 2007. – С. 990-1007.

80. Напрями національної політики участі громадян у місцевому сталому розвитку / Аналітичний документ; під ред. М. Полонського, С. Саха. – К., 2007. – 36 с.

81. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: стат. зб. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2009. – 365 с.

82. Наше общее будущее: доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР) / под ред. и с послесл. С.А. Евтеева и Р.А. Перелета. – М. : Прогресс, 1989. – 376 с.

83. Немировский В.Г. Социология: учебник / В.Г. Немировский. – М.: Проспект, 2010. – 544 с.

84. Неправительственные организации и Департамент общественной информации Секретариата ООН: вопросы и ответы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/question/ngo-dpi.htm>.

85. Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015: національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.

86. Новоженова И.С. Глобализация в сфере сознания и новые религиозно-духовные поиски европейцев / И.С. Новоженова // Процессы глобализации: экономические, социальные и культурные аспекты: пробл.-темат. сб. / РАН ИНИОН. – М., 2000. – С. 156-190.

87. Ольборг+10 – вдохновляющие перспективы. Ольборгские Обязательства [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.aalborgplus10.dk/default.aspx?m=2&i=307>.

88. Організаційно-економічний механізм забезпечення сталого розвитку територіальних громад: метод. рек. / авт. кол.: О.К. Чаплигін, І.В. Шульга. – К.: НАДУ, 2008. – 52 с.

89. Орлов П. Проблемы підвищення соціальної відповідальності маркетингу та конкурентоспроможності продукції / П. Орлов // Маркетинг в Україні – 2010. – № 2. – С. 25-31.

90. Освіта для конкурентоспроможної економіки в Україні. Національне якісне дослідження: аналітична доповідь / Рада конкурентоспроможності України (для Європейського Фонду Освіти). – К., 2009. – 427 с.

91. Отрешко Н. Субъект, метод познания, картина социального мира в классической, неоклассической, постнеоклассической социологии / Н. Отрешко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – №4. – С. 43-55.

92. Парламент. Украинский политический tabloid [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.parlament.ua.com>.

93. Пахомов Ю.Н. Заключение // Цивилизационная структура современного мира: В 3-х томах. – Т.3, кн. II. / Ю.Н. Пахомов. – К.: Наука, 2008. – С. 607-635.

94. Перегудов С.П. Корпоративное гражданство: концепции, мировая практика и российские реалии / С.П. Перегудов, И.С. Семенов; Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. – М.: Прогресс-Традиция, 2008. – 447 с.

95. Пигу А. Экономическая теория благосостояния, т. 1; пер. с англ. / А. Пигу. – М.: Прогресс, 1985. – 512 с.

96. План выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/russian/conferen/wssd/docs/plan_wssd.pdf.

97. Повестка дня на XXI в., принята конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3-14 июня 1992 г. Глава 27 Укрепление роли неправительственных организаций: партнеры в процессе обеспечения устойчивого развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/conferen/wssd/agenda21/part3/ch27.htm>.

98. Повестка дня на XXI век, принята конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3-14 июня 1992 г. Преамбула [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/conferen/wssd/agenda21/intro.htm>.

99. Портер М. Конкуренция / М. Портер. – М.: Изд-во “Вильямс”, 2005. – 608 с.

100. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран / М. Портер; пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 1993. – 895 с.

101. Посібник із КСВ. Базова інформація з корпоративної соціальної відповідальності / кол. авт.: Лазоренко О., Колишко Р. та ін. – К.: Видавництво «Енергія», 2008. – 96 с.

102. Послання Президента України Віктора Януковича до українського народу [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/17307.html>].

103. Послання Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір: Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 - 2011 роки" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

104. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 роки" № 634 від 26 квітня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 18. – Ст. 847.

105. Право на безпеку на автошляхах: Кейси переможців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.csr-ukraine.org/lafarge.html>.

106. Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів: Постанова ВР України від 24.12.1999 р. №1359-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

107. Про невідкладні заходи з подолання бідності: Указ Президента України №274/2010 від 26.02.2010 р. // Урядовий кур'єр. – 2010. – 5 бер. – С. 2.

108. Проект Загальнодержавної програми подолання та запобігання бідності в Україні на 2010-2015 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fpsu.org.ua>.

109. Проніна І.І. Рівень життя населення України: методи аналізу та напрями підвищення: автореф. дис. ... канд. екон. наук / І.І. Проніна. – К., 2002. – 19 с.

110. Пчелинцев О. Региональная экономика в системе устойчивого развития / О. Пчелинцев // РЭЖ. – 2006. – №5-6. – С. 77-85.

111. Ральчук А.Н. Устойчивое развитие – цивилизационный диалог природы и культуры / А.Н. Ральчук // Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / под ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бель-

гия). – Сумы: ИТД "Университетская книга", 2007. – С. 1030-1048.

112. Регіональний людський розвиток: Стат. бюл. – К.: Держкомстат України, 2010. – 42 с.

113. Регіональний людський розвиток: Стат. бюл. – К.: Держкомстат України, 2009. – 42 с.

114. Регіональні суспільні системи / НАН України, Ін-т регіональних досліджень; відп. ред. Л.К. Семів. – Львів, 2007. – 496 с.

115. РИО+20 / Брошура для Конференції Організації Об'єднаних Націй по устойчивому развитию [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uncsd2012.org.

116. Рішення Ради регіонів щодо Реформи регіонального розвитку в 2011 році. – 07.02.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

117. Рюмина Е.В. Экологический фактор в экономико-математических моделях / Е.В. Рюмина. – М.: Наука, 1980. – 166 с.

118. Семиноженко В. Яка інноваційна політика потрібна Україні / В. Семиноженко // Урядовий кур'єр. – 2010. – 28 жовт. – № 201. – С. 7.

119. Сисак Л.І. Моделювання показників визначення рівня життя (на прикладі Карпатського регіону) / Л.І. Сисак // Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. праць. – Вип. 99. – Дніпропетровськ: ДНЦ, 2001. – С. 3-18.

120. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 684 с.

121. Современная экономическая мысль / под ред. С. Вайнтрауба; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1981. – С. 641-642.

122. Соколенко С. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры: Укр. контекст / С.Соколенко. – К.: Логос, 2002. – 646 с.

123. Солтисік О. Щодо системного моделювання регіональної економіки з позиції сталого розвитку / О. Солтисік // Економіст. – 2004. – №. 10.– С. 47-49.

124. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / под ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и

проф. Л. Хенса (Бельгія). – Сумы: ИТД "Университетская книга", 2007. – 1120 с.

125. Соціальні індикатори рівня життя населення / Держкомстат України. – К., 2010. – 221 с.

126. Соціально-економічний розвиток України (регіональний розріз) за 2011 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

127. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.

128. Сталий розвиток регіонів України [Текст] / М.З. Згуровський. – К.: НТУУ «КПІ», 2009. – 196 с.

129. Сталий розвиток територій: проблеми та шляхи вирішення: матеріали міжнар. практич. конф., 1-2 жовтня 2010 р., Дніпропетровськ / за заг. ред. О.Ю. Бобровської. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2010. – 240 с.

130. Статистичний щорічник України за 2010 р. / Державна служба статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Август Трейд, 2011. – 560 с.

131. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Держкомстат України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2009. – 566 с.

132. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Держкомстат України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Інформаційно-аналітичне агентство, 2010. – 567 с.

133. Степин В.С. Теоретическое знание / В.С. Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 744 с.

134. Степин В.С. Проблема будущего цивилизации / В.С. Степин // Будущее России в зеркале синергетики / под ред. Г.Г. Малинецкого. – М.: КомКнига, 2006. – С. 28-38.

135. Стратегія сталого розвитку та європейська модель "еко-соціальної ринкової економіки" як основа конкурентоздатності України в сучасну епоху / В. Вовк, Б. Гаврилишин // Українська асоціація Римського клубу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://clubofrome.org.ua/corweb/Article/1/>.

136. Татаркин А. Формирование саморазвивающихся регионов и их функционирование [Текст] / А. Татаркин, Д. Татаркин

// Проблемы теории и практики управления. – 2009. – № 5. – С. 50-57.

137. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. – К.: НІСД, 2011. – 31 с.

138. Торчинов Е.А. Введение. Судьбы западной философии на рубеже III тысячелетия / Е.А. Торчинов // Пути философии Востока и Запада: познание запредельного. – СПб.: "Азбука Классика", "Петербургское Востоковедение", 2007. – С. 7-44.

139. Україна "пасе задніх" в рейтингу конкурентоспроможності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uni-an.net/ukr/print/384426>.

140. Україна на 69-му місці за індексом людського розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uni-an.net/ukr/print/404839>.

141. Устойчивое развитие: теория, методология, практика: учебник / под ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина). – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2009. – 1216 с.

142. Устойчивое человеческое развитие: размышления о понятии / Центр устойчивого развития «Роза ветров» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sustainable-cities-net.org.ua/publicationshow.php?id=121>.

143. Участь громадськості у забезпеченні сталого розвитку територіальної громади: наук.-метод. розробка / кол. авт.: А.Й. Серант, П.І. Шевчук, В.І. Карпук та ін.; за заг. ред. П.І. Шевчука, А.Й. Серанта. – К.: НАДУ, 2009. – 72 с.

144. Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика (Политико-правовое положение трудящихся в Европейском Сообществе): пер. с англ. / Ф. Фабрициус. – М., 1995. – С. 56.

145. Федулова Л.І. Методологічні підходи до оцінки технологічного рівня промислового виробництва / Л.І. Федулова // Наука та інновації. – 2008, – т.4. – №4. – С. 65-84.

146. Фотиева И.В. Сущность и перспективы духовно-экологической цивилизации / И.В. Фотиева // «Дельфис. Ежегодник»: Материалы II Всероссийской междунар. конф. «Этика и наука будущего. На пути к духовно-экологической цивилизации». – М., 2002. – С. 77-80.

147. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм. – М.: Мысль, 1994. – 314 с.

148. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – 603 с.
149. Хоружий С.С. О старом и новом / С.С. Хоружий. – СПб.: Алетейя, 2000. – 477 с.
150. Хоружий С.С. Опыты из русской духовной традиции / С.С. Хоружий. – М.: Изд-во "Парад", 2005. – 448 с.
151. Цивилизационная структура современного мира / под ред. Ю.Н. Пахомова, Ю.В. Павленко: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 2006-2008.
152. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко и др.; под ред. Ю.Н. Пахомова. – К.: Наук. думка, 2002. – 632 с.
153. Человеческий потенциал (из Доклада о развитии человека за 1995 год) // Общество и экономика. – 1996. – №5. – С. 133-171.
154. Червова Л.Г. Оценка потенциала сравнительной конкурентоспособности промышленности регионов Украины / Л.Г. Червова, Л.М. Кузьменко, М.В. Дубинина, С.Н. Кацура, В.И. Ляшенко // Проблемы экономики и управления. – 2006. – № 1. – С.58-70.
155. Чакаусели В.О. Планетарная программа развития ноосферных процессов как основа цивилизационной безопасности / В.О. Чакаусели // «Дельфис. Ежегодник»: Материалы II Всероссийской междунар. конф. «Этика и наука будущего. На пути к духовно-экологической цивилизации». – М., 2002. – С. 121-126.
156. Шеховцева Л.С. Концепция конкурентоспособности региона / Л.С. Шеховцева // Проблемы современной экономики – 2007. – № 3 (23). – С. 54-67.
157. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України: моногр. – Вид. 2-ге / М.Ф. Юрій. – К.: Кондор, 2004. – 738 с.
158. Як українським регіонам вийти оновленими з глобальної економічної кризи / IX Львівський міжнародний економічний форум «Інвестиції. Інновації. Конкурентоздатність», 2009.
159. Яковенко И. Теоретические основания цивилизационного анализа России / И. Яковенко // В поисках теории Российской цивилизации: памяти А.С. Ахиезера. – М.: Новый Хронограф, 2009. – С. 224-260.

160. A Study on the Factors of Regional Competitiveness. A draft final report for The European Commission Directorate-General Regional Policy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/3cr/cometitiveness.pdf.

161. Annoni P., Kozovska K. EU Regional Competitiveness Index 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://easu.jrc.ec.europa.eu/eas/downloads/pdf/JRC58169.pdf>.

162. Boston College Center for Corporate Citizenship [Электронный ресурс]. – Режим доступа: / www.bccsc.net.

163. Bristow G. Resilient regions: re-placing regional competitiveness // Cambridge Journal of Regions, Economy and Society. – 2010. – Vol. 3. – Issue 1. – P. 153-167.

164. Commission Communication of 13 December 2005 "On the review of the Sustainable Development Strategy – A platform for action" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0658:FIN:EN:PDF>.

165. Commission communication of 13 February 2002 "Towards a global partnership for sustainable development" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2002:0082:FIN:EN:PDF>.

166. Commission Communication of 15 May 2001 "A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development" (Commission proposal to the Gothenburg European Council) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://europa.eu/eur-lex/en/com/cnc/2001/com2001_0264en01.pdf.

167. Contributions of the Regional and Local Authorities to Sustainable Development Strategies / Research Institute for Managing Sustainability (RIMAS), Vienna University of Economics and Business Administration Publication, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.cor.europa.eu/COR_cms/\(S\(ygp0znr24mysli55fze3yu2o\)\)/ui/ViewDocument.aspx?siteid=default&contentID=7834329b-22d2-4066-a592-030f1de40d19](http://www.cor.europa.eu/COR_cms/(S(ygp0znr24mysli55fze3yu2o))/ui/ViewDocument.aspx?siteid=default&contentID=7834329b-22d2-4066-a592-030f1de40d19).

168. Criteria. What is an NGO? / Department of Public Information [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/dpi/ngosection/criteria.asp>.

169. Environmental Performance Index Authors // Yale Center for Environmental Law & Policy, Yale University [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://epi.yale.edu>.

170. Erhard L. Wohlstand fuer alle / L. Erhard. – Duesseldorf, Wien, 1957. – S. 135, 241.

171. Eucken W. Grundsätze der Wirtschaftspolitik. – Tübingen, 1952. – S. 275.

172. European Union - EEAS (European External Action Service) | Support to Sustainable Regional Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/projects/list_of_projects/144760_en.htm.

173. Governance Structures for National Sustainable Development Strategies: Study of Good Practice Example / Swanson D.A., Pintér L. – IISD, OECD, 2006. – 40 p.

174. Krugman P. Competitiveness: A Dangerous Obsession // Foreign Affairs. – 1994. – Vol.73 (2). – P.28-44.

175. Krugman P. Making sense of the competitiveness debate / Pol Krugman // Oxford Review of economic Policy. – 1996. – №12 (3). – P. 17-25.

176. Martin R., Kitson M. and Tyler P. Regional Competitiveness (Regions and Cities) / Ron Martin, Michael Kitson, Peter Tyler. – London: Routledge, 2006. – 169 p.

177. Maskell P., Malberg A. Localised Learning and Industrial Competitiveness // Cambridge Journal of Economics. – Vol. 23. Issue 2. – P. 167-186 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ec.europa.eu/regional_policy/policy.

178. National Strategies for Sustainable Development: Challenges, Approaches and Innovations in Strategic and Coordinated Action. Based on a 19-country Analysis / Swanson, D., Pintér, L., Bergha, F., Volkery, A., Jacob, K. – Winnipeg: International Institute for Sustainable Development, 2004. – 71 p.

179. Pigou A.C. The Economics of Welfare. – New York, 1920. – 336 p.

180. Regional Development Programmes 2007-2013/ Regional Policy// Офіційний сайт Європейської комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/regional_policy/country/prordn/search.cfm?gv_pay.

181. Renewed EU Sustainable Development Strategy adopted on June 15-16, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/06/st10/st10917.en06.pdf>.

182. Secretary-General Highlights Crucial Role Civil Society Organizations Can Play in Sustainable Development, Disarmament, Helping Countries in Transition [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/News/Press/docs/2011/sgsm13904.doc.htm>.

183. Sen A. Development and Capacity Expansion // Journal of Development Planning, 1989, № 19. – P. 41-58.

184. Strategies for national sustainable development : a handbook for their planning and implementation / Carew-Reid, J., Prescott-Allen, R., Bass, S., Dalal-Clayton, B. – ПЕД ; IUCN. – London : Earthscan Publications, 1994. – 226 p.

185. Sustainability Strategies in the European Union and Options for Underpinning them in the National Parliaments. An Expert Study by Forum Sustainable Austria / Baumgartner Ch., Eser T., Schausberger B., Stuppäck S. – Vienna: Forum Sustainable Austria [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.china-up.com:8080/international/case/case/785.pdf.

186. Sustainable Cities And Towns Campaign [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sustainable-cities.eu/Aalborg-Charter-79-2-3-.html>.

187. The European Regional Development Fund/Regional Policy // Офіційний сайт Європейської комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/regional_policy/funds/prord/prord_en.htm.

ПІСЛЯМОВА

Досягнення сталого розвитку є регіональним, національним та глобальним інтересом. Формування та реалізація дій у цьому напрямку потребує всебічного усвідомлення загальних для всіх рівнів принципів діяльності, які обумовлять прогресивні зміни, спрямовані на безпеку й розвиток теперішніх та майбутніх поколінь і створення умов для цього. Україна увійшла в коло країн, які визначили свою згоду і взяли на себе міжнародні обов'язки щодо переходу системи господарювання та модернізації суспільних відносин на засадах сталого розвитку. Це обумовило внесення змін до державної та регіональної політики, їх орієнтацію на життєздатний розвиток шляхом усунення ризиків і загроз його становленню та попередження їх виникнення у майбутньому. Сталий розвиток регіонів є запорукою його досягнення в країні. Але тільки за допомогою державного регулювання та активної цілеспрямованої державної регіональної політики у сполученні з власною політикою регіонів у цій сфері можливо досягти прогресивних змін у визначеному напрямку.

Наукові дослідження, спрямовані на визначення соціальних чинників забезпечення сталого розвитку промислового регіону, не здійснились би якісно та ефективно без одночасного з'ясування загальних проблем щодо місця сталого розвитку в системі національної безпеки, обґрунтування потреби формування концепції сталого розвитку України та промислового регіону, а також модернізації соціальної регіональної та промислової політики.

Прагнення до системності та комплексності формування концептуальних засад сталого розвитку обумовили дослідження загальних підходів, формування й конкретизацію принципів і критеріїв досягнення сталого розвитку. Запропоновані принципи відрізняються змістовною адаптованістю до потреб, вимог та механізмів досягнення сталого розвитку. Визначені в концепціях сталого розвитку держави та промислового регіону критерії його досягнення є важливою та обов'язковою умовою, яка розкриває доцільність, необхідність, ефективність, результативність,

амбіційність, прогресивність, інноваційність прагнень у цьому напрямку для національної внутрішньої й зовнішньої політики.

Подальша розробка теоретико-методологічних засад сталого розвитку, вивчення набутого країнами досвіду його впровадження обумовили уточнення значущості та ролі кожної складової сталого розвитку. Пріоритетність екологічної складової при певному ігноруванні соціальної та економічної складових змінились на їх рівноправність та узгодженість із визначенням людського чинника у соціальній складовій. Особливістю сталого розвитку є досягнення процесів розвитку через забезпечення безпеки, а забезпечення безпеки – через розвиток.

На основі проведеного у *першій частині монографії* дослідження визначення концептуальних засад сталого розвитку, оцінки його ризиків і ресурсів та соціальних чинників забезпечення зроблено такі висновки.

1. Україна значно відстає у переході до сталого розвитку від країн, які взяли на себе міжнародні зобов'язання з його формування та реалізації. Концепції та стратегії переходу Росії та Білорусі на принципи сталого розвитку прийняті та реалізуються вже протягом 15 років. В Україні розроблено низку правових документів зі сталого розвитку у вигляді Концепції та проекту Закону України, але вони не були прийняті та реалізовані. Через такий стан вимоги сталого розвитку не започатковані ні у системі національної безпеки, ні в економічній, соціальній, регіональній та промисловій політиці. Врахування положень сталого розвитку у відповідній Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року очікуваних результатів не принесло через їх відсутність в інших складових сталого розвитку. Економічний та соціальний потенціал сталого розвитку не визначається як складова національного багатства, яку необхідно відтворювати, зберігати, накопичувати та розвивати. Першочерговою вимогою до визначення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку є встановлення рівня та можливостей забезпечення розвитку людського потенціалу, формування й укріплення інноваційних засад розвитку економіки, а також оцінка та започаткування механізмів підвищення ефективності

державного і корпоративного управління, соціальної відповідальності бізнесу.

Україна має гостру потребу переходу до моделі сталого розвитку, що обумовлено: великою часткою сировинних та енергоємних видів виробництва у загальній структурі економіки, що призводить до виснаження природних ресурсів; високою ресурсоємністю та енергоємністю ВВП (яка в 2-3 рази більша порівняно із розвиненими країнами), що знижує конкурентоспроможність вітчизняних товарів; високим рівнем забруднення довкілля, що негативно позначається на здоров'ї населення; деградацією людського потенціалу, яка проявляється у депопуляції населення, погіршенні здоров'я, зниженні якості освіти при збільшенні терміну навчання, деградації морально-етичних норм існування суспільства.

2. Виконання Україною міжнародних зобов'язань щодо переходу до системи господарювання на засадах сталого розвитку, а також прагнення до євроінтеграції, яке стає можливим за умов досягнення країною критеріїв сталості, вимагає визначення, правового закріплення та реалізації концептуальних засад сталого розвитку в країні та її регіонах. Органи виконавчої влади на державному рівні не визначили ні для держави, ні для регіонів перспектив та механізмів запровадження сталого розвитку. Законодавство України про національну безпеку, засади зовнішньої та внутрішньої політики, про державну регіональну політику, про місцеве самоврядування та місцеві державні адміністрації не регламентує правових обов'язків, компетенцій та повноважень із формування в Україні та її регіонах сталого розвитку. Вихід із цієї ситуації можливий за умов одночасного формування та реалізації концептуальних засад забезпечення сталого розвитку на державному та регіональному рівнях з урахуванням перспектив розвитку державної регіональної політики і посилення самостійності регіонів, створення сприятливих умов їх саморозвитку. Серед регіонів України найгостріша потреба у формуванні та досягненні цілей сталого розвитку простежується саме у промислових територіальних утвореннях.

3. Усвідомлення значущості формування засад сталого розвитку в Україні обумовлює пошук шляхів його запровадження

на підставі наукового обґрунтування управлінських рішень. Теоретико-методологічна підстава управління ризиками сталого розвитку дала можливість відстежити етапність розвитку ризиків та визначити відповідні управлінські механізми щодо їх попередження, мінімізації та подолання. Промислові регіони у формуванні умов сталого розвитку є провідними. У них концентрується найбільший рівень ризиків сталого розвитку і вони потребують запровадження якісного та ефективного управління у цій сфері.

Обґрунтування теоретико-методологічних та науково-методичних засад управління ризиками сталого розвитку промислового регіону дозволило визначити загальні проблеми на державному рівні, без яких неможливо забезпечити якісне управління ризиками на нижчих рівнях управління. Одночасно визначились проблеми подолання ризиків сталого розвитку в регіонах України, до складу яких входять промислові. Складові сталого розвитку, які окреслюють економічну, соціальну, екологічну сфери, трансформуються у відповідну політику від виробничого до державного рівня і потребують врахування їх взаємодії та взаємовпливу як підсистем у системі національної безпеки. Промислова політика не враховує вимог сталого розвитку у необхідному обсязі і потребує відповідних змін. Завдяки визначеним обґрунтуванням сформовано та конкретизовано рекомендації, наведені нижче, які будуть сприяти удосконаленню управління ризиками сталого розвитку.

4. Сучасні методи оцінки сталого розвитку та його економічної, соціальної та екологічної складових базуються на методології, що запропонована ООН. Її широко використовує академік НАН України М.З. Згуровський, який адаптував для України результуючий метод оцінки. Вона є придатною для оцінки рівня сталості, однак для формування його ресурсного забезпечення методика не придатна через незбалансованість ресурсного потенціалу. За результатами дослідження розроблено та апробовано методіку оцінки ресурсного забезпечення сталого розвитку на різних етапах його становлення. Методика оцінки ресурсного забезпечення дозволяє отримати комплексну оцінку наявного потенціалу сталого розвитку усієї системи в цілому та окремо за

підсистемами. Такий науково-методичний підхід обґрунтовує сучасні обмеження у просуванні до сталого розвитку, пов'язані з глобальною та внутрішньою фінансовою кризою, обумовлює якісну оцінку ресурсного забезпечення сталого розвитку на підставі застосування інформаційної бази міжнародного балансу, а також дозволяє розробити сценарії подальшого розвитку України та її регіонів у контексті реалізації концепції сталого розвитку.

5. Серед регіонів України найгостріша потреба у формуванні та досягненні цілей сталого розвитку простежується саме у промислових територіальних утвореннях. Тут найбільш гостро відчуваються негативні наслідки реалізації економічних та соціальних небезпек при більш сприятливій економічній ситуації. Розподіл регіонів *за індексом сталого розвитку* показав, що промислові регіони визначились у групі з низьким (Донецька, Дніпропетровська та Запорізька) та дуже низьким (Луганська) рівнем. За індексом людського розвитку Луганська та Донецька області вже більше десяти років посідають останні місця серед регіонів України через несприятливий екологічний, демографічний стан, соціальне середовище тощо.

Одночасно промислові регіони мають більш високий рівень економічного розвитку, який не має цільової спрямованості на забезпечення соціальної та екологічної безпеки. У цілому відсутня збалансованість економічного, соціального та екологічного розвитку як у промислових регіонах, так і в регіонах України в цілому. Вона трансформується на державний рівень. Такий стан обумовлює потребу визначення державних важелів впливу на зміну ситуації у регіонах України в екологічній, економічній та соціальній сферах і на формування сталого розвитку. Визначений у пріоритетних напрямках сталий розвиток регіону повинен мати місце у Державній стратегії регіонального розвитку та одночасно визначити потреби змін в економічній, соціальній та екологічній складових. Для більш прискореного та ефективного переходу України до сталого розвитку доцільно першочергове його запровадження у тих регіонах, де найбільші негативні тенденції зростання ризиків та небезпек, де досягнення засад сталого розвитку вплине на ці процеси у країні в цілому. Саме такими і є промислові регіони України, які представлені Дніпропетров-

ською, Донецькою, Запорізькою та Луганською областями. Людські та природні ресурси, демографічний та екологічний стан мають за своєю кількістю, якістю та вагомістю високий вплив на розв'язання завдань забезпечення сталого розвитку України. Тому з боку державних органів влади необхідно ініціювати запровадження організаційно-управлінських заходів, спрямованих на мотивацію регіонів до запровадження господарювання на принципах сталого розвитку.

6. Активно повинна формуватись власна політика регіонів щодо орієнтації перспективних стратегій на засади сталого розвитку. Найкращим варіантом запровадження у регіонах сталого розвитку було б його виокремлення у самостійну стратегію розвитку, яка б одночасно забезпечила збалансованість у регіоні економічної, соціальної та екологічної політик, які у теперішній час формуються та реалізуються як окремі системи, а також як структурні складові регіональних стратегій та угод регіонального розвитку. Екологічна та економічна підсистеми у системі сталого розвитку мають більший ступінь розробленості, взаємодії та реалізації на регіональному рівні, ніж екологічна та соціальна. А взаємозв'язку, взаємообумовленості та гармонізації трьох сфер – економічної, екологічної та соціальної – не простежується ні на регіональному, ні на державному рівнях.

Це обумовлює визначення сутності та концептуальних засад сталого розвитку у регіонах України. У монографії представлено проект Концепції сталого розвитку промислового регіону, який містить всі структурні складові такого документа (преамбулу, загальні положення, принципи, критерії досягнення, основні напрями, заходи та механізми реалізації) з визначенням особливостей та потреб прогресивних змін у промисловості.

7. Серед соціальних чинників забезпечення сталого розвитку промислового регіону найбільш впливовими та найменш витратними є соціальний капітал та соціальна відповідальність. Концептуальні засади становлення соціального капіталу, обґрунтовані в ході проведеного дослідження, визначили неможливість досягнення сталого розвитку без його залучення. Характер соціальних відносин, цінності, норми, культура, мотивація,

довіра, соціальна відповідальність, партнерство стають запорукою реалізації принципів та цілей сталого розвитку. Аналіз соціологічного моніторингу за 1992-2010 рр. визначив наявні можливості українського суспільства до використання переваг соціального капіталу для переходу України на засади сталого розвитку.

8. Соціальна відповідальність у формуванні сталого розвитку країни та її регіонів займає провідне місце серед інструментів реалізації. Світова спільнота серед найбільш впливових інструментів та важелів соціального капіталу, спрямованих на удосконалення соціальних відносин, визнала соціальну відповідальність, яка була апробована 176 країнами світу і оформлена як міжнародний стандарт ISO 26000. Україна приєдналася до його розробки у 2007 р. У монографії досліджено потреби та можливості взаємоузгодження соціальних обов'язків і соціальної відповідальності при застосуванні механізмів соціального партнерства.

Є певні особливості формування та реалізації соціального капіталу в контексті забезпечення сталого розвитку промислового регіону. Обґрунтовано потреби створення умов ефективної взаємодії між органами влади, представниками бізнесу та громадськості на засадах «державно-приватного партнерства». Пропонується використовувати флагманські проекти для реалізації регіональних стратегій, спрямованих на сталий розвиток. Одночасно розкриваються переваги кластерного підходу до управління регіональною економікою, який у сполученні з формуванням реального державно-приватного партнерства та інноваційної спрямованості є запорукою створення умов для сталого розвитку.

На основі проведеного у *другій частині монографії* дослідження проблем людського, сталого розвитку регіонів України та їх конкурентоспроможності зроблено висновок, що діюча модель господарювання та стратегія економічного розвитку України не відповідають сучасним принципам і потребам підвищення конкурентоспроможності. Вирішення економічних і соціальних проблем має бути комплексним і є можливим лише на засадах сталого економічного розвитку на інноваційній основі, орієнто-

ваного на забезпечення людського розвитку та підвищення якості життя. Це впливає із таких висновків.

1. Людський та сталий розвиток є взаємозалежними процесами. Людський розвиток забезпечує формування головної продуктивної сили для економіки та формування соціокультурних принципів сталості. Основними компонентами і людського, і сталого розвитку є: *економічний* – ефективне виробництво на основі сучасних високотехнологічних ресурсозберігаючих технологій відповідно до реальних потреб суспільства; *соціальний* – розвиток творчого потенціалу людини, збереження різноманіття та взаємного співіснування соціальних і культурних систем; *екологічний* – забезпечення життєздатності та спроможності до відтворення природної екосистеми, неконфліктна інтеграція економічної, соціальної та екологічної систем, кожна із яких виконує специфічні функції у забезпеченні людського і сталого розвитку.

Сталий розвиток можливо забезпечити лише за умови: відродження етичних норм суспільства в усіх сферах життєдіяльності людини, і в першу чергу у відносинах з природою; розвитку знань, нарощування інтелектуального, людського, соціального капіталу, що дає змогу формувати нову ресурсну базу економічного розвитку; формування у суспільстві механізмів саморегуляції, які мають забезпечувати автоматичне налагодження соціоекономічної системи на траєкторію сталого розвитку.

2. Найбільший потенціал прогресивного подальшого розвитку у довгостроковій перспективі мають ті країни, які досягли високих параметрів людського потенціалу на основі функціонування економіки на засадах сталості. Україна поки що не досягла суттєвих успіхів ні у людському, ні у сталому розвитку. Забезпечення розвитку людського потенціалу потребує нової соціальної політики, яка б орієнтувалася не лише на соціальний захист населення, а й – на активізацію його трудової, підприємницької, творчої діяльності, формування людського, інтелектуального та соціального капіталу. Новою має бути і економічна політика, в основі якої мають бути принципи інноваційності та сталості. При цьому вона має, в першу чергу, орієнтуватися на забезпечення розвитку людського потенціалу, базуватися на

інноваційних засадах розвитку економіки, ефективній системі державного та корпоративного управління, соціальній відповідальності бізнесу.

3. Дослідження основних параметрів формування людського потенціалу України показало, що поки що не створено сприятливих умов для людського розвитку, повноцінного відтворення та нагромадження людського капіталу: незважаючи на поліпшення демографічних процесів, не забезпечується навіть просте відтворення народонаселення;

у 2008-2009 рр. погіршилися показники, які характеризують економічну активність населення, зайнятість, доходи, рівень життя, що обумовлено економічною кризою, внаслідок чого зросли загрози розвитку людського потенціалу. Їх певне поліпшення у 2010 р. не досягло докризового рівня;

позитивна тенденція розвитку вищої освіти супроводжується негативними процесами: незбалансованістю освітньо-професійної підготовки за рівнями та напрямками; зниженням якості освіти; недовикористанням освітньо-професійного потенціалу внаслідок розбалансованості потреби в працівниках та структури їх підготовки;

показник насиченості економіки науковими кадрами зростає, проте недостатніми темпами, та перебуває практично на критичній межі порогового значення;

у сфері зайнятості чисельність найманих працівників підприємств, установ організацій зменшується, знижується їх частка у загальній чисельності зайнятих, в Україні поширюється самозайнятість та тіньова зайнятість без оформлення трудової угоди, яка охоплює більш 1/3 усіх зайнятих. Це призводить до погіршення соціально-трудова відносин, зниження рівня соціального захисту працюючих, порушень норм трудового законодавства;

поширеними є соціальні ризики, що обумовлені поширенням злочинності, девіантною поведінкою окремих громадян, наявністю неблагополучних сімей тощо, та екологічні ризики, пов'язані із забрудненням навколишнього середовища.

4. Результати проведеного дослідження свідчать, що більшість регіонів України мають низький рівень розвитку люд-

ського потенціалу, отже важливим є забезпечення високих параметрів людського потенціалу на засадах сталого розвитку. У регіонах України відсутній тісний зв'язок між людським та сталим розвитком, тому забезпечення людського розвитку на принципах сталості є одним із пріоритетних напрямів соціальної політики. Досягнення високих параметрів людського потенціалу можливе на основі забезпечення високого рівня та якості життя населення, високого рівня освітнього і культурного розвитку кожної людини, створення умов для збереження та зміцнення здоров'я і подовження тривалості життя населення. Концепції людського і сталого розвитку є взаємодоповнюючими.

5. Сучасна концепція управління людським розвитком повинна будуватись на таких основних принципах: *стратегічне управління* людським потенціалом з урахуванням довгострокових перспектив його розвитку; *соціальні інвестиції, постійний розвиток* шляхом створення умов для безперервного навчання; *якість трудового життя* через інтелектуалізацію процесу праці, відповідну оплату праці; *інтелектуальне регулювання трудових відносин, соціальні інновації* – визнання інноваційної якості людського капіталу, застосування прогресивних технологій розвитку людських ресурсів.

На основі дослідження розроблено модель розвитку людського потенціалу регіону на засадах сталого розвитку із визначенням пріоритетних завдань досягнення сталого економічного, соціального та екологічного розвитку, спрямованих на забезпечення розвитку людського потенціалу через: підвищення рівня і якості життя населення, соціальної захищеності, задоволення зростаючих потреб; формування високого освітньо-професійного, інтелектуального і культурно-духовного потенціалу кожної особи; забезпечення здорового і довготривалого життя, значного періоду трудової активності.

6. Бюджетне забезпечення людського розвитку промислового регіону є недосконалим, про що свідчать низькі обсяги фінансування людського розвитку (освіти, охорони здоров'я), неефективна система соціальної підтримки, яка є складною та непрозорою, з низькою адресністю при наданні соціальної допомоги тим, хто її потребує. Це призводить до збільшення наван-

таження на соціальний бюджет, нецільового використання ресурсів, неефективного вирішення проблем бідності і малозабезпеченості. Аналіз стану бюджетного забезпечення соціального розвитку України визначив несприятливі тенденції, їх причини та наслідки у цій сфері, запропоновано пропозиції щодо удосконалення державної та регіональної соціально-економічної політики. Обґрунтовано необхідність розроблення методологічних засад єдиного підходу до соціальної та бюджетної політики, подальшої наукової розробки понять та функцій бюджету з позиції визначення його ролі як регулятора людського розвитку.

7. Людський розвиток регіонів є умовою їх конкурентоспроможності. Дослідження рівнів конкурентоспроможності і людського розвитку регіонів показує їх тісний взаємозв'язок. При цьому конкурентоспроможність регіону формується під впливом безлічі чинників, які визначено та систематизовано. У сучасних умовах вона не забезпечується автоматично за рахунок володіння регіоном якими-небудь природними ресурсами, вигідним географічним положенням, наявністю окремих успішних підприємств або присутністю інших окремих переваг. Забезпечення конкурентоспроможності регіону вимагає об'єднання зусиль бізнесу, регіональних органів управління, населення, громадських організацій. Конкурентоспроможність регіону – це інтегральне економічне явище, складовими якого є конкурентоспроможні в регіоні підприємства, робоча сила, наука, менеджмент і система регіонального управління.

8. Досягнення конкурентоспроможності регіону можливо за умов, що: ідея досягнення регіональної конкурентоспроможності є базовою концепцією розвитку регіону в довгостроковій перспективі; забезпечення консолідації регіонального співтовариства довкола концепції конкурентоспроможності; сформовано розуміння, що в сучасних умовах досягнення конкурентоспроможності можливе лише на інноваційній основі; розробка стратегії конкурентоспроможності регіону повинна базуватися на взаємозв'язку стратегічних цілей розвитку регіону і великих компаній, які функціонують на території регіону; регіональні органи управління повинні забезпечити максимальне використання конкурентних переваг регіону.

9. Дослідження сучасного стану соціальної інфраструктури дозволило виявити проблеми, які перешкоджають сталому розвитку регіону та стримують підвищення його конкурентоспроможності. Серед найважливіших з них є: незбалансованість соціальної та економічної ефективності діяльності підприємств соціальної сфери; слабе застосування інноваційних підходів та відсутність інноваційних проектів з питань розвитку соціальної інфраструктури; невпорядкованість відносин власності на об'єкти соціальної інфраструктури при реструктуризації галузей та приватизації підприємств промисловості; низькі темпи модернізації застарілих основних фондів та будівництва об'єктів соціально-культурного призначення; низький рівень маркетингових досліджень у сфері соціальних послуг; недосконала структура управління регіональною соціальною інфраструктурою, обумовлена як різноманітністю сфер життєзабезпечення, так і розподілом координуючих функцій між владними структурами.

Дослідження факторів формування конкурентоспроможності промислових регіонів дозволило виявити певні конкурентні переваги регіональної соціальної інфраструктури. Для вирішення проблем розвитку соціальної інфраструктури обґрунтовано доцільність застосування кластерного підходу, що сприятиме динамічності, збалансованості, ефективності регіонального розвитку.

Визначено, що в галузях соціальної інфраструктури інноваційний процес протікає інакше, тому складніше виявити і його результат. На умови перетворення ресурсних факторів у показники інноваційної активності суттєво впливає інституційне середовище – належність до ринкового або неринкового секторів соціальної інфраструктури. Дослідження показало, що більшість галузей соціальної інфраструктури, де переважає неринковий сектор, слід віднести до низькотехнологічного сектору економіки і в них інноваційні процеси здебільшого мають нетехнологічний характер.

10. Систематизовано проблеми управління житлово-комунальною сферою, акцентовано увагу на створенні нових форм управління житловими об'єктами та організації громадського контролю за сферою надання житлово-комунальних послуг; за-

пропоновано застосування механізму державно-приватного партнерства для модернізації систем життєзабезпечення, збільшення обсягів будівництва житла, в тому числі соціального та доступного для громадян із середнім рівнем доходу.

11. Міжнародний досвід діяльності із забезпечення сталого розвитку свідчить про значну роль об'єднань громадян у забезпеченні сталого розвитку. На рівні міжнародних організацій основними напрямками взаємодії об'єднань громадян з іншими суб'єктами сталого розвитку є такі: розробка стратегій, рішень у сфері сталого розвитку, їх виконання та оцінка досягнутих результатів; фінансова та адміністративна підтримка діяльності об'єднань громадян, окремих їх проєктів з боку міжнародних організацій; надання об'єднанням громадян доступу до достовірних і своєчасних даних та інформації в інтересах забезпечення ефективності їх програм і заходів на підтримку сталого розвитку. Серед функцій об'єднань громадян, які виконуються в рамках діяльності із забезпечення сталого розвитку на регіональному та місцевому рівнях, основними є: надання різноманітних послуг та виконання гуманітарних функцій; доведення питань, що хвилюють громадян, до уряду; контроль політики і виконання програм; сприяння участі зацікавлених сторін громадянського суспільства на рівні місцевої спільноти тощо.

Впровадження організаційно-управлінського та нормативно-правового механізмів залучення об'єднань громадян до забезпечення сталого розвитку на регіональному та місцевому рівнях в Україні доцільно здійснювати з урахуванням визначених чинників впливу за чотирма найбільш перспективними напрямками: 1) розробка та впровадження концептуальних засад і нормативно-правової бази забезпечення сталого розвитку; 2) прийняття та реалізація рішень з питань вирішення місцевих проблем і забезпечення сталого розвитку; 3) надання соціальних послуг населенню; 4) захист навколишнього середовища та екологічних прав громадян.

12. Зміни, що відбуваються у світоглядній та науковій постнеокласичній картинах світу, та виникнення у різних країнах світу нових самоорганізованих соціоекологічних форм життєдіяльності як осередків ноосфери свідчать про появу нових уяв-

лень щодо прогресу людської цивілізації та його розуміння як духовного, а не науково-технологічного. Існування духовної кризи Західної техногенної цивілізації, орієнтованої на споживання, робить дуже ймовірним перехід світової спільноти у середньостроковій перспективі (за 25-30 років) до духовно-екологічної моделі сталого розвитку, що зумовлює першочергову значущість духовних ресурсів. На сучасному етапі формування духовно-екологічної моделі сталого розвитку світової спільноти здійснюється на основі синтезу досягнень природознавчих наук і традиційних цінностей східних культур, однак без залучення унікальних духовних ресурсів українського суспільства, що визначаються православним типом його духовності. Це не дозволяє Україні адекватно реагувати на виклики часу, бути суб'єктом як власного сталого розвитку, так і сталого розвитку світової спільноти. Необхідна активізація зусиль громадськості і держави щодо більш інтенсивного та ефективного використання соціально-духовних ресурсів українського суспільства для забезпечення переходу до духовно-екологічної моделі сталого розвитку.

Наукове видання

***Новікова Ольга Федорівна
Амоша Олександр Іванович
Антонюк Валентина Полікарпівна
та ін.***

**СТАЛИЙ РОЗВИТОК
ПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ:
СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ**

Монографія

Оригінал-макет підготовлено у відділі КІНД ІЕП НАН України

Літературні редактори: *О.А. Кокорєва,
О.П. Котовенко,
Н.В. Білошапка*
Комп'ютерна верстка *Я.Є. Красуліна*

Підп. до друку 23.01.2012. Формат 60 x 84/16. Папір друк. № 3.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 31,0. Обл.-вид. арк. 33,4. Тираж 300 прим.
Замовлення № 1239.